

51

3-14 140 23

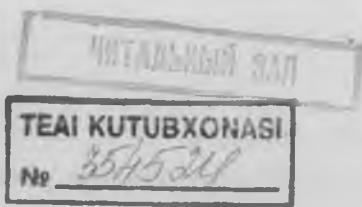
ХОРУНОВ

ЧИЗМА
ГЕОМЕТРИЯ
КУРСИ

Техника олий ўқыв
юрглари учун
дарслик

КАЙТА ИШЛАНГАН ТҮРТИНЧИ НАШРИ

2033066

ТОШКЕНТ «УҚИТУВЧИ» 1997

Бу дарслик техника олий ўқув юртларининг барча ихтиососликлари учун мўлжалланган. Дарсликни қайта нашрга тайёрлашда ҳозир фойдаланилаётган дастурлар асос килиб олинган.

Китоб инженерлар, лойиҳачилар ва архитекторлар учун ҳам амалий қўлданма бўла олади.

Махсус муҳаррир: *проф. А. Акбаров*

X 66

Хорунов Р.

Чизма геометрия курси: Техника олий ўқув юрт. учун дарслик.— Т.: Ўқитувчи, 1997.—280 б.

ББҚ 22.151. 3Я73

X 1602050000—184
353 (04)—97 — инф.п.—96

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1997.

ISBN 5—645—02086—3

СУЗ БОШИ

«Чизма геометрия курси» дарслиги Ўзбекистон Олий ва махсус ўрта таълим вазирлиги олий техника ўқув юртлари учун тасдиқлаган «Чизма геометрия ва инженерлик графикаси» дастурига мувофиқ ёзилган.

Китобнинг биринчи нашри асосан олий техника ўқув юртларининг қурилиш ва архитектура ихтисосликларидан бошқа барча ихтисосликлари учун дарслик сифатида мўлжалланган эди. Китобнинг иккинчи нашри асосий метрик масалаларни ечишга бағишлиланган махсус параграф, ортогонал ва аксонометрик проекцияларда соялар, перспективада соялар ҳамда сонлар билан белгиланган проекциялар номли янги бўлимлар билан тулдирилди.

Китобнинг учинчи нашри унинг иккинчи нашридан деярли фарқ қилмайди. Унда олдинги нашридаги айрим камчиликлар тузатилди ва зарур қушимчалар киритилди.

Китобнинг тўртинчи нашрини унинг учинчи нашридан анчагина фарқ қиласди. Мавзулар қисқароқ ва лўндароқ қилиб берилди, ортиқча деб хисобланган материаллар олиб ташланди.

Дарсликнинг туртинчи нашрини синчиклаб ўқиб, унинг сифатини яхшилашга қаратилган бир қанча фойдали маслаҳатлар берган Тошкент тўқимачилик институти графика кафедрасининг доценти Э. Собитовга муаллиф ўз миннатдорчилигини изҳор этади.

КИРИШ

1- §. Чизма геометрия тарихидан қисқача маълумот

Чизма геометриядан биринчи ўқиши китоби 1798 йилда Францияда пайдо бўлди. Унинг муаллифи давлат арбоби, математик, инженер, олим Гаспар Монж (1748—1818) эди. Монжнинг бу китобида фақат ортогонал проекциялар жами 49 та шаклда баён қилинган бўлиб, координаталар ва учинчи профил проекциялар текислиги ҳақида фикр юритилмаган эди. Китобнинг иккинчи қисмидаги соялар назарияси ва перспектива Г. Монж за М. Бриссон ҳамкорлигига ёзилган эди.

XIX асрнинг бошларида бу фан дунёдаги барча техника ва рассомлик мактабларида ўқитила бошланди.

Ўзбекистонда чизма геометрия фани тахминан 1930 йиллардан бошлаб ўқитила бошланди.

1953 йилгача республикамизда чизма геометрия соҳасидан бирорта ҳам мутахассис бўлмаган. 1953 йилда ушбу китоб муаллифи шу соҳада диссертация ёқлаб, фан номзоди унвонига сазовор бўлди.

Ҳозирги замон чизма геометрия курси Монж чизма геометриясидан жуда катта фарқ қиласди. Тўлиқ курс тўртта асосий бўлим: ортогонал проекциялар, аксонометрия, перспектива, сонлар билан белгиланган проекциялар ва қўшимча соялар назариясидан иборат.

Ўзбек тилида биринчи чизма геометрия китоби Ўзбекистон давлат нашриёти томонидан 1959 й. чиқарилган бўлиб, муаллифи Ю. Қирғизбоев. Китоб қулланма сифатида фақат машина-созлик олий уқув юртлари учунгина тавсия этилган эди. Бу китоб 24 босма табоқли бўлиб, унда асосан ортогонал проекциялар ёритилган, аксонометрияга эса бир босма табоқ ажратилган холос.

1961 йилда барча олий техника уқув юртлари учун Раҳим Хоруновнинг чизма геометрия курси дарслиги 16 босма табоқ ҳажмда чоп этилди. Кейинчалик тўлдирилган иккинчи ва учинчи нашрлари босмадан чиқди.

Дарсликнинг ушбу тўртинчи нашри китобхонларнинг фикр-мулоҳазалари ва янги дастур асосида тайёрланди.

2- §. Фазовий шаклларни текисликка проекциялаш схемалари

1. Марказий проекциялар. Фазода қўзғалмас S нуқта, P текислик ва A, B, C, D нуқталар берилган, деб фараз килайлик (1-шакл). S нуқтани A, B, C, D нуқталар билан туаштириб, ҳосил бўлган чизиқларни давом эттирамиз. Бу чизиқ-

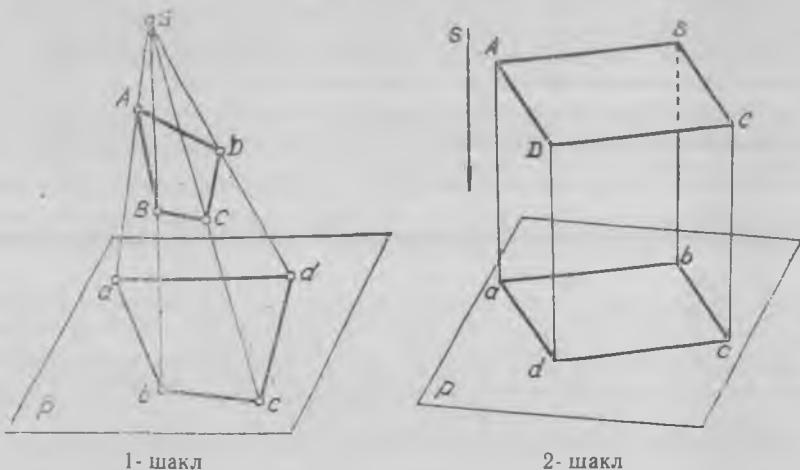
лар P текисликни a, b, c, d нүқталарда кесиб ўтади. P текислик проекциялар текислиги, S нүқта проекциялар маркази, SA, SB, SC, SD чизиқлар проекцияловчи нурлар; a, b, c, d нүқталар эса проекциялар дейилади. Демак, нүктанинг проекцияси деганда шу нүктани проекцияловчи нур билан проекциялар текислигининг кесишув нүктасини тушуниш керак.

Фазонинг исталган жойида олинган түртта нүқта, умуман, фазовий шаклни (пирамидани) ифодалайди; шунинг учун текис $abcd$ шакл фазовий $ABCD$ шаклнинг марказий проекциясидир.

Марказий проекцияларга мисол қилиб, нарсаларнинг фотосуратларини ва чироқдан текисликка (полга ёки деворга) тушган сояларни кўрсатиш мумкин.

Марказий проекциялаш усули билан ясалган тасвир *перспектива* дейилади.

Шундай қилиб, яққоллик марказий проекцияларнинг (перспектив тасвирларнинг) мұхым хоссасидир. Аммо перспектив тасвирни ясаш ва бу тасвир асосида ғарсаннинг ҳақиқий шаклини ҳамда үлчамларини аниқлаш қийин ва ноқулайдыр. Шүнинг учун инженерлик практикасида тасвирлар ясашда, кўпинча, параллел проекциялаш усулидан фойдаланилади.

2. Параллел проекциялар. Агар проекциялар маркази S берилган йўналиш бўйича чексиз узоқда, деб фараз қилсак, фазодаги нүқталарни проекцияловчи ҳамма нурлар ўзаро параллел бўлиб қолади (2- шакл). Бу ерда S йўналиш проекциялаш йўналиши, a, b, c, d нүқталар эса берилган нүқталарнинг параллел проекциялари дейилади. Демак, нүктанинг параллел проекцияси деганда, шу нүқта орқали берилган йўналишига параллел қилиб ўтказилган проекцияловчи нур билан проекциялар текислигининг кесишув нүктасини тушуниш керак.

Параллел проекцияларга мисол қилиб, нарсаларнинг Күёшдан ёки Ойдан тушган сояларини кўрсатиш мумкин.

Проекциялаш йұналишининг проекциялар текислиги билан хосил қылган бурчагига күра, параллел проекциялар иккиге: қийшиқ бурчакли (ұтқир бурчакли) ва тұғри бурчакли: (ортогонал) параллел проекцияларга бўлинади.

Чизма геометрияning аксонометрик проекциялар бўлими қийшиқ бурчакли параллел проекцияларга асосланган.

Тұғри бурчакли параллел проекцияларни бундан кейин тұғри бурчакли проекциялар деб атамиз, тұғри бурчакли проекциялашда проекциялар текислиги берилган бўлса, проекциялаш йұналиши берилмайди.

Тұғри бурчакли проекциялаш усули, шартли бўлишига қарамай, аниқ ва ұлчаш учун қулай бўлганлиги сабабли, техник чизмалар тузишнинг асосий усулидир. Чизма геометрияning ортогонал проекциялар, аксонометрик проекциялар ва сонлар билан белгиланган проекциялар деган бўлимлари ана шу усулга асосланган.

3- §. Проекцияларнинг асосий хоссалари

1- ва 2- шаклларни кўздан кечириб, уларнинг марказий ва параллел проекциялаш учун умумий бўлган тубандаги асосий хоссаларини пайқаб олиш мумкин:

1. Нуқтанинг проекцияси нуқта бўлади. Фақат проекцияла-нувчи нуқта марказга тұғри келиб қолган ҳолдагина унинг проекцияси номаълум бўлади.

2. Проекциялар марказидан ўтмаган (ёки проекциялаш йұналишига параллел бўлмаган) тұғри чизиқнинг проекцияси ҳам тұғри чизиқ бўлади.

Марказдан ўтган (ёки берилган йұналишга параллел бўлган) тұғри чизиқ проекцияловчи чизиқ дейилади. Проекцияловчи чизиқнинг проекцияси нуқта бўлади.

Тұғри чизиқнинг барча нуқталарини проекцияловчи нурлар битта текисликда ётади. Бундай текислик проекцияловчи текислик дейилади. Масалан, 1-ёки 2-шакллардаги $AabB$ тұртбурчак берилган AB чизиқни проекцияловчи текисликни ифодалайди.

Агар берилган чизиқ әгри чизиқ бўлса, унинг барча нуқталарини проекцияловчи нурлар йиғиндиси проекцияловчи сирт ҳосил қиласди.

3. Агар нуқта бирор чизиқда ётган бўлса, бундай нуқтанинг проекцияси ұша чизиқнинг проекциясида бўлади.

4. Проекциялар марказидан ўтмаган (ёки проекциялаш йұналишига параллел бўлмаган) текисликдаги нуқталарнинг ва чизиқларнинг проекциялари проекциялар текислигининг ҳаммасини қоплайди. Проекциялар марказидан ўтган ёки берилган йұналишга параллел бўлган текислик проекцияловчи текислик бўлади. Проекцияловчи текисликдаги нуқталарнинг ва чизиқларнинг проекциялари унинг изига, яъни унинг проекциялар текислиги билан кесишув чизигига тушади.

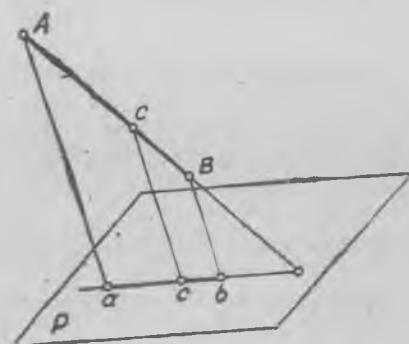
Параллел проекцияларда, юқорида айтилган хоссалардан ташқари, яна тубандаги муҳим хоссалар ҳам бўлади:

1. Түғри чизик кесмаларининг нисбати уларнинг проекциялари нисбатига тенг, яъни $\frac{AC}{CB} = \frac{ac}{cb}$ бўлади (3-шакл).

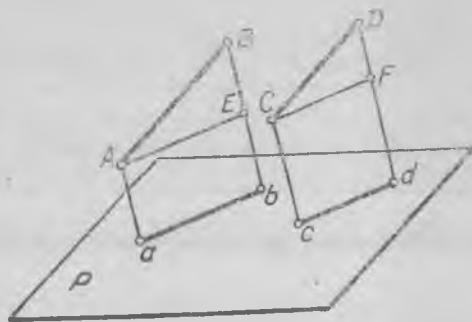
Бу хосса шундан келиб чиқадики, түғри чизик бир текисликда ётган Aa , Bb ва Cc параллел чизиклар билан пропорционал қисмларга бўлинади. Хусусий ҳолда, агар C нуқта AB кесмани тенг икки бўлакка бўлса, нуқтанинг проекцияси c ҳам ab ни тенг икки бўлакка бўлади.

2. Параллел түғри чизикларининг проекциялари ҳам ўзаро параллел бўлади (4-шакл). Агар $AB \parallel CD$ бўлса, $ab \parallel cd$ бўлади. Бу шундан келиб чиқадики, проекцияловчи $ABba$ ва $CDdc$ текисликлар ўзаро параллел, демак, уларнинг P текислик билан кесишув чизиклари ҳам ўзаро параллел бўлади.

3. Икки параллел түғри чизик кесмаларининг нисбати уларнинг проекциялари нисбатига тенг. Агар $AB \parallel CD$ бўлса, $\frac{AB}{CD} = \frac{ab}{cd}$ бўлади (4-шакл). Буни исбот қилиш учун, A нуқтадан $AE \parallel ab$ ва C нуқтадан $CF \parallel cd$ чизиклар ўтказамиз. ABE ва CDF учбурачкалар ўхшаш ва кесмалар $AE = ab$, $CF = cd$ дир.

3-шакл

4- шакл

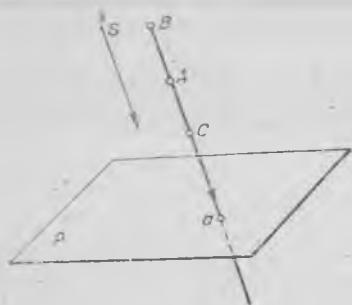
Демак, $\frac{AB}{CD} = \frac{AE}{CF}$ ёки $\frac{AB}{CD} = \frac{ab}{cd}$ бўлади.

Шундай қилиб, параллел проекциялашда тенг ва параллел кесмаларнинг проекциялари ҳам тенг ҳамда параллел бўлар экан. Демак, ҳар қандай параллелограммнинг (шу жумладан, түғри тўртбурчак ва квадратнинг) проекцияси ҳам параллелограмм бўлади.

Параллел проекцияларнинг бу хоссалари кейинроқ катта ахамиятга эга бўлади; улардан фойдаланиб, кўрилаётган нарсалардаги қандай муносабатлар уларнинг проекцияларида ҳам сақланиб қолишини аниқлаш мумкин.

4- §. Нуқталарнинг фазодаги үринларини проекциялари бўйича аниқлаш

Текисликда (қофозда) проекциялаш усули билан чизилган ҳар қандай тасвирга кўра унда ифодаланган нарсанинг фазодаги ҳақиқий шаклини, яъни уни ҳосил қилувчи нуқталарнинг фазодаги үринларини аниқлаш ҳамма вақт ҳам мумкин бўлавермайди. Масалан, фазода берилган A нуқта берилган йўналиш бўйича проекцияланса, проекциялар текислигида унга хос фақат битта a проекция келиб чиқади (5-шакл). Аксинча, агар a проекция берилган бўлса, нуқтанинг ўзини топиб бўлмайди, чунки A нуқтани проекцияловчи нурда ётган исталган нуқтанинг (масалан, B ва C нуқталарнинг) проекцияси ҳам a нуқтага тушади. Демак, нуқтанинг битта проекциясига кура, унинг фазодаги үринини аниқлаб бўлмайди.

5- шакл

Бу ҳол исталганча кўп нуқтага, яъни бирор шаклга ҳам тааллуқлидир. Масалан, номаълум бирор нарсанинг қофоздаги тасвири айлана ёки доира бўлсин. Нарсанинг бу битта проекциясига қараб, унинг шаклини ва ўлчамларини била олмаймиз. Бу ерда қандай нарса (шар, цилиндр, конус ёки бошқа нарса) тасвиrlанганини ҳам айтиб бўлмайди.

Шундай қилиб, битта тасвир (проекция), геометрия нуқтани назаридан олганда, аслининг ўрнини боса олмайди. Бундай тасвир асосида аслини ўрганиш мумкин бўлмайди.

Кишиларнинг амалий фаолиятида нарсанинг ҳақиқий шаклини аниқлашга имкон берадиган тасвиргина аҳамиятга эга. Бундай тасвирдан фойдаланиб, аслини ҳар тарафлама ўрганиш, яъни унинг шаклини, ўлчамларини аниқлаш ва унга оид турли геометрик масалаларни ечиш мумкин.

Шундай қилиб, тасвир асосида унда ифодаланган нарсага оид нуқталарнинг фазодаги үринларини аниқлаш учун қўшимча шартлар керак. Бундай шартлар турли усуллар билан берилиши мумкин. Шунга кўра, фазовий нарсаларни текисликда проекциялар орқали тасвиrlаш усуллари ҳам кўп. Ҳозирги замон чизма геометриясининг мукаммал курси, юқорида (1-параграфда) айтиб ўтилганидек, асосан тўртта усулни: перспектив, аксонометрик, ортогонал ва сонлар билан бўлгиланган проекциялар усулларини ўз ичига олади.

ОРТОГОНАЛ ПРОЕКЦИЯЛАР УСУЛИ

МОНЖ УСУЛИ

Нарсаларни бир-бирига перпендикуляр иккита текислиқдаги түғри бурчаклы проекциялари билан тасвирлаш усули *ортогонал проекциялар* усули дейилади.

Ортогонал сүзи түғри бурчаклы деган сүз булыб, ортогонал проекциялар термини бундан кейин бир-бирига перпендикуляр иккита текислиқдаги түғри бурчаклы проекцияларни күрсатиш учунгина ишлатилади.

Геометрия нұқтаи назаридан олғанда, ҳар қандай нарсаны фазода маълум тартибда жойлашган нұқталар, чизиқлар ва сиртларнинг йиғиндиси, деб қараш мүмкін. Шу сабабли, фазовий шаклларни тасвирлаш усулларини ўрганишни, яғни уларнинг проекцияларини ясашни әнг оддий элементлар: нұқталар, чизиқлар ва ҳоказоларнинг алоқида тасвирларини ўрганишдан бошлаган маъқул.

I бөб. НУҚТАНИҢ ОРТОГОНАЛ ПРОЕКЦИЯЛАРИ

5- §. Фазонинг түрт чоракка бүлиниши; нұқтаниң эпюри

Фазода бир-бирига перпендикуляр бұлған иккита текислик оламиз. Бу текисликларнинг бирини горизонтал, иккінчисини вертикаль (фронтал) вазиятда үрнатамиз (б-шакл). Горизонтал текислик ($H - H_1$) фронтал текислик ($V - V_1$) билан OX чизиги бүйіча кесишиб, фазони түрт чоракка бұлади. $H - H_1$ текислик горизонтал проекциялар текислиги деб, $V - V_1$ текислик эса фронтал проекциялар текислиги деб аталади. Текисликларнинг кесишув чизиги (OX) проекциялар үқи деійлади.

Фазонинг күринадиган чораги, яғни горизонтал проекциялар текислигининг олдинги ярми (H) билан фронтал проекциялар текислигининг юқориги ярми (V) оралиғи биринчи чорак дейилади. Биринчи чоракнинг орқа томони — V билан H_1 оралиғи иккінчи чорак деб, унинг ости — H_1 билан V_1 оралиғи үчинчи чорак деб, биринчи чоракнинг ости — H билан V_1 оралиғи эса түртінчи чорак деб аталади.

Тасвирланаётган нүкта ёки нүкталар системаси фазонинг биринчи, иккинчи, учинчи, тўртнинч чоракларида ёки проекция текисликларидан бирида ёхуд уларнинг кесишув чизигида булиши мумкин. 6-шаклда фазонинг биринчи чорагида турган A нүкта ва унинг H , V текисликлардаги тўғри бурчакли проекциялари кўрсатилган. Нүктанинг проекцияларини ясаш учун ундан горизонтал проекциялар текислигига перпендикуляр туширамиз ва перпендикуляренг асосини a билан белгилаймиз, сўнгра берилган нүктадан фронтал проекциялар текислигига перпендикуляр туширамиз ва бу перпендикуляренг асосини a' билан белгилаймиз. a — нүктанинг горизонтал проекцияси, a' — нүктанинг фронтал проекцияси бўлади. a ва a' проекциялар биргаликда A нүктанинг ортогонал проекциялари дейилади.

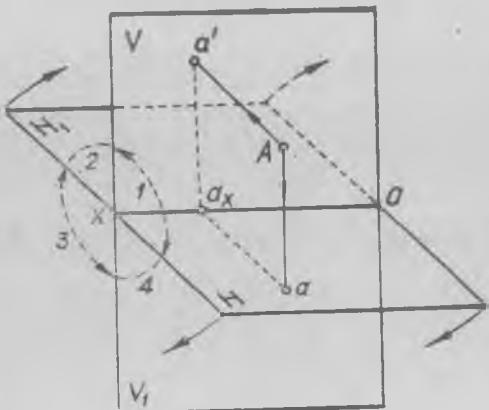
А нүктанинг ортогонал проекциялари (a , a') шу нүктанинг фазодаги ўрнини H ва V текисликларга нисбатан аниқ белгилайди. Ҳақиқатан ҳам, a ва a' берилган булса, A нүктанинг ўзини топиш учун a нүктадан H га, a' нүктадан эса V га перпендикуляр кўтариш лозим. Бу перпендикулярлар битта нүктада ўзаро кесишиди, ана шу нүкта изланган A нүкта бўлади.

Бундан бўён нүкталарнинг ўзини бош ҳарфлар — A , B , C , ... билан, уларнинг горизонтал проекцияларини ана шундай кичик ҳарфлар — a , b , c , ... билан, фронтал проекцияларини эса тепасига битта штрих қўйилган ўша кичик ҳарфлар — a' , b' , c' , ... билан белгилаймиз, нүктанинг иккита текисликдаги ортогонал проекциялари берилган бўлса, нүктанинг фазодаги ўрни маълум деб ҳисоблаймиз.

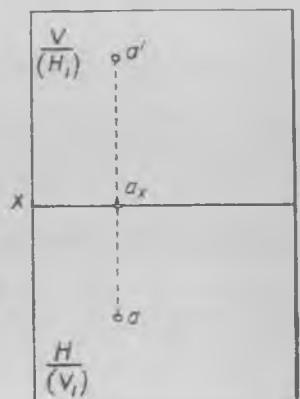
6-шаклдаги A нүктадан проекция текисликларига туширилган Aa ва Aa' перпендикулярлар иккала текисликка, демак, уларнинг кесишув чизиги (OX) га перпендикуляр бўлган $Aaa_x a'$ текисликни ифодалайди. $Aa a_x a'$ тўғри бурчакли тўртбурчакдир. $a' a_x$ ва aa_x чизиклар проекциялар ўқи (OX) га перпендикуляр ва $aa_x = Aa'$, $a' a_x = Aa$ дир; a_x — нүктанинг OX ўқдаги проекцияси дейилади. Булардан тубандаги қоидани чиқариш мумкин.

Коида. Нүктанинг горизонтал проекциялар текислигидан ўзоқлиги шу нүкта фронтал проекциясининг OX ўқидан ўзоқлигига тенг; нүктанинг фронтал проекциялар текислигидан ўзоқлиги шу нүкта горизонтал проекциясининг OX ўқидан ўзоқлигига тенг.

Нүкталарнинг ортогонал проекциялари шу нүкталарнинг ўзини ифодалайди, лекин бунинг учун ўзаро перпендикуляр иккита текисликни бир вақтда кўриш керак. Бу ҳол катта ноқулайлик туғдиради. Бу ноқулайликдан қутилиш учун проекция текисликларини бир-бири билан жисплаштириб, битта текислик ҳолига келтирамиз. Бунинг учун, 6-шаклда кўрсатилганидек, фронтал проекциялар текислигини ўз жойидан қўзғатмай, горизонтал проекциялар текислигини OX ўқи атрофида 90° га айлантирамиз. Шундай қилганимизда горизонтал

6- шакл

7- шакл

проекциялар текислигининг олдинги ярми (H) фронтал проекциялар текислигининг пастки ярми (V_1) билан, H_1 эса V билан жиплашиб, 7-шаклдаги чизмани ҳосил қиласди. Бунда нүктанинг горизонтал проекцияси (a) ҳам a_x радиуси билан 90° га айланади ва aa' кесма проекциялар ўқига перпендикуляр битта тұғри чизиқда бўлиб, қолади (7-шакл). Натижада биз нүктанинг иккала проекциясини битта текисликда кўра оламиз. Бундай текис чизма нүктанинг эпюри¹ дейилади; эпюрга aa' кесма проекцияларнинг боғланиш чизиги деб аталади. 7-шаклдаги эпюрга кўра, унда тасвирланган нүктанинг фазодаги ўрнини аниқлаш учун H текисликни OX ўқи атрофида хаёлан 90° бурчакка айлантириб, V текислика перпендикуляр вазиятга келтириш ва a нүктадан H га a' нүктадан эса V га перпендикуляр кўтариш лозим. Бу перпендикуляренинг кесишув нүктаси изланадётган A нүктанинг ўзи бўлади. Бундай жараён эпюри ўқиши дейилади.

Проекция текисликлари чексиз катта сиртлардир. Шунинг учун эпюрда уларнинг фақат кесишув чизиги (OX) кўрсатилиади (8-шакл). 8-шаклдаги нүктанинг эпюрини ўқиш учун, худди 7-шаклда тасвирланган эпюри ўқиганимиздек, 6-шаклдаги фазовий чизмани кўз олдимизга келтиришимиз керак.

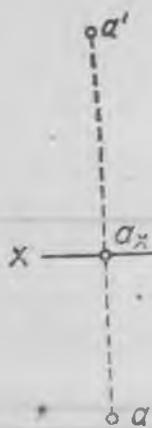
6- §. Проекциялар текисликларига нисбатан турли вазиятда жойлашган нүкталарнинг эпюрлари

Нүктанинг фазодаги ўрнига қараб, унинг горизонтал ва фронтал проекциялари эпюрда проекциялар ўқига нисбатан турлича жойлашади.

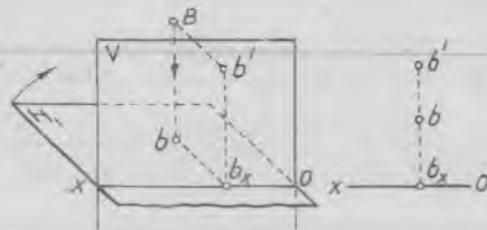
Бундай ҳоллар түққизта:

1. A нүқта фазонинг биринчи чорагида V нинг олдида, H

¹ Ериге (эпюр) французча бўлиб, ўзбекча маъноси текис чизма демакдир.

8- шакл

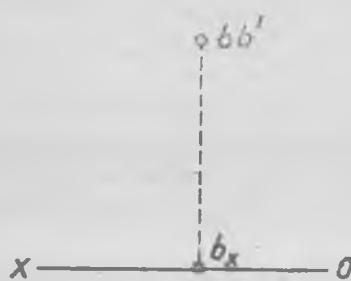

9- шакл

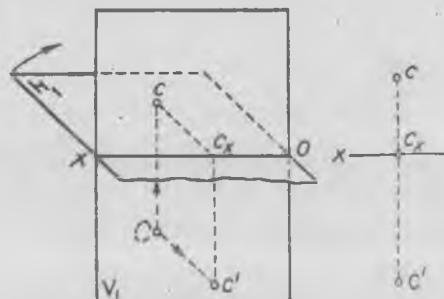
нинг устида (6, 7, 8-шакллар). Эпюрда бундай нуқтанинг горизонтал проекцияси OX ўқининг остида, фронтал проекцияси эса OX ўқининг устида ва горизонтал проекцияси ҳам, фронтал проекцияси ҳам ўққа нисбатан битта перпендикулярда жойлашади.

2. 9-шаклда фазонинг иккинчи чорагида турган B (b , b') нуқта тасвирланган, текисликларнинг бошқа чоракдаги қисмлари узид қўйилган. Бу нуқта фронтал текисликнинг орқа томонида, H_1 нинг уст томонида турибди. Шунинг учун нуқтанинг горизонтал проекцияси H_1 га, фронтал проекцияси эса V га тушади ва эпюрда иккала проекция OX ўқининг юқори томонида жойлашади. Агар иккинчи чоракда турган нуқта H_1 ва V текисликлардан teng масофада бўлса, унинг иккала проекцияси эпюрда бир нуқтада бўлади (10-шакл).

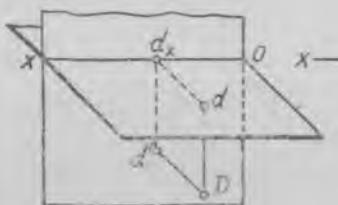
3. 11-шаклда кўрсатилган C нуқта фазонинг учинчи чорагида олинган. Эпюрда бундай нуқтанинг горизонтал проекцияси OX ўқининг юқори томонида, фронтал проекцияси эса OX ўқининг ост томонида жойлашади.

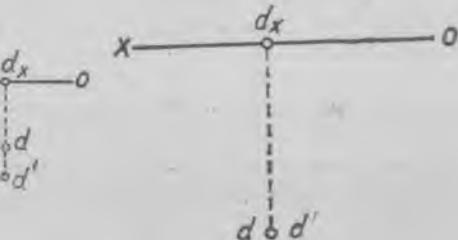
10- шакл

11- шакл

12- шакл

13- шакл

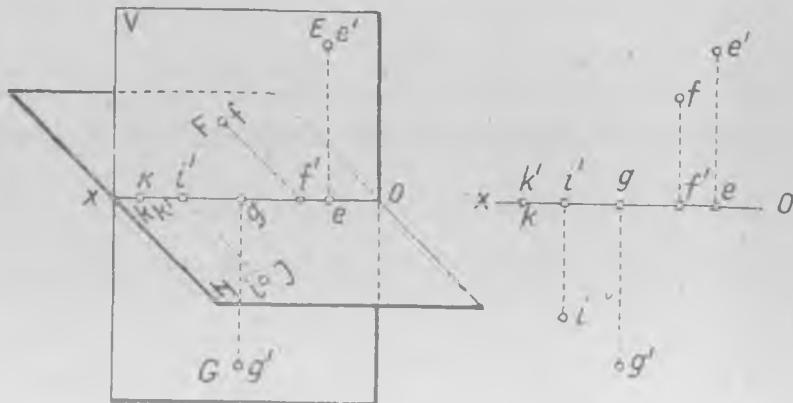
4. 12-шаклдаги D нүқта фазонинг тўртинчи чорагида олинган. Эпюрда бундай нүқтанинг иккала проекцияси OX ўқининг ост томонида келиб чиқади. Агар бу D нүқта H ва V_1 текисликлардан тенг масофада турган бўлса, унинг иккала проекцияси эпюрда бир нүқтада бўлади (13-шакл).

5. E нүқта биринчи ва иккинчи чораклар чегарасида — V текисликда ётибди (14-шакл). Бундай нүқтанинг фронтал проекцияси ўзи турган жойда, горизонтал проекцияси OX ўқида бўлади; эпюрда эса e' ўқнинг юқори томонида бўлади.

6. F нүқта иккинчи ва учинчи чораклар чегарасида — H да ётибди. Нүқтанинг горизонтал проекцияси ўзи турган жойда бўлади, фронтал проекцияси OX ўқига тушади (14-шакл); эпюрда эса нүқтанинг горизонтал проекцияси f ўқнинг юқори томонида бўлади.

7. G нүқта учинчи ва тўртинчи чораклар чегарасида — фронтал проекциялар текислигининг V_1 ярмида ётибди (14-шакл). Эпюрда бундай нүқтанинг фронтал проекцияси OX ўқининг ост томонида бўлади, горизонтал проекцияси эса уқка тушади.

8. I нүқта биринчи ва тўртинчи чораклар чегарасида — H да ётибди (14-шакл). Эпюрда нүқтанинг горизонтал проекцияси

14- шакл

OX ўқининг ост томонида, фронтал проекцияси эса OX ўқида бўлади.

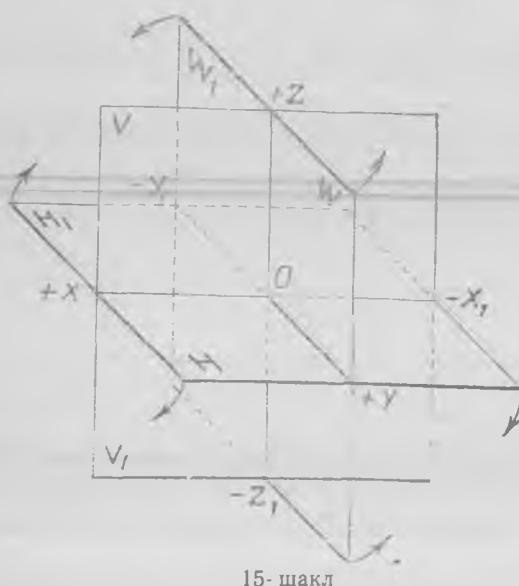
9. К нуқта проекциялар ўқида ётибди, унинг иккала проекцияси ҳам ўзи турган жойда бўлади (14-шакл).

Шундай қилиб, нуқталарнинг горизонтал ва фронтал проекцияларининг эпюрда OX проекциялар ўқига нисбатан жойлашувига қараб, шу нуқталар турган жойларни аниқ кўрсатиш мумкин.

7- §. Фазонинг оқтантларга булиниши ва нуқтанинг уч текисликдаги ортогонал проекциялари

Нуқтанинг иккита текисликдаги ортогонал проекцияларига кўра, унинг фазодаги ўрнини аниқ белгилаш мумкинлиги юқорида айтиб утилган эди. Лекин баъзи масалаларни осонроқ ҳал қилиш ёки нарсаларни тасвирилашда чизмаларни мукаммалаштириш мақсадида, горизонтал проекциялар текислиги (H) билан фронтал проекциялар текислиги (V) нинг иккаласига перпендикуляр бўлган учинчи текисликдан фойдаланилади. Бу янги текислик профил проекциялар текислиги дейилади ва W ҳарфи билан белгиланади (15-шакл). Нуқталарнинг профил проекциялар текислигидаги проекциялари тепасига икки штрих кўйилган кичик ҳарфлар (a'', b'', c'', \dots) билан белгиланади.

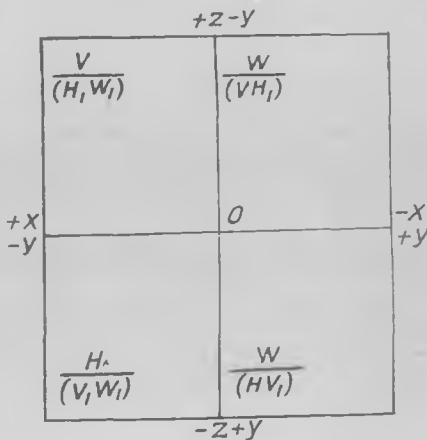
H , V , W текисликлар ўзаро XX_1 , YY_1 ва ZZ_1 тўғри чизиқлар бўйича кесишиб, фазони саккиз қисмга бўлади. Фазонинг саккиздан бир қисми оқтант¹ дейилади. Оқтантларнинг номерланишини эсда яхши сақлаб қолиши учун 15-шаклдаги тасвирини бешинчадаги чоракларнинг тасвири билан таққослаб кўриш тавсия қилинади. Бу шакллардан яққол кўриниб турибдики, W текислик фазонинг ҳар бир чорагини икки оқтантга: биринчи чоракни биринчи ва бешинчи оқтантларга, иккинчи чоракни иккинчи ва олтинчи оқтантларга, учинчи чоракни учинчи оқтантларга, тўртинчи чоракни эса тўртинчи ва саккизинчи оқтантларга бўлади.

¹ Octo — саккиз, оқтант — саккиздан бир.

Текисликларнинг кеси шув чизиқлари (OX , OY , OZ) проекция ўқлари, уларнинг умумий кесишув нуқтаси (O) эса координаталар боши дейилади.

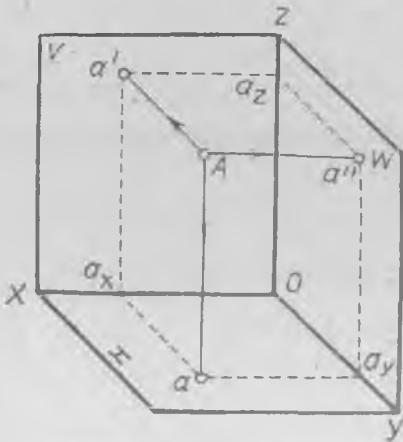
V текисликни ўз жойида қолдириб, H текисликни OX ўқи атрофида чапдан қараганда соат стрелкасининг юриш томонига 90° , W текисликни OZ ўқи атрофида юқоридан пастга қараганда соат стрелкасининг юришига тескари томонга 90° айлантириб, уларни V текислик билан жипслаштирсак, саккиз октантнинг эпюри келиб чиқади (16-шакл).

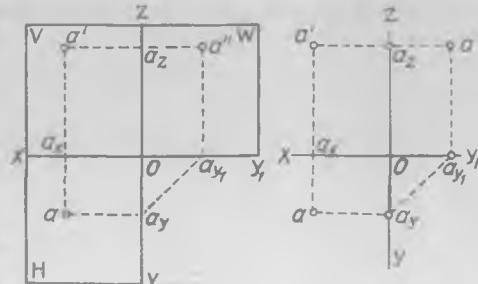
16- шакл

17- шаклдаги фазовий тасвирда биринчи октантда олинган A нуқта ва унинг ортонал проекциялари тасвирланган. A нуқтадан H , V , W текисликларга бирин-кетин перпендикулярлар (проекцияловчи нурлар) ўтказиб, нуқтанинг a , a' , a'' проекцияларини ва ўқлардаги a_x , a_y , a_z проекцияларини топамиз. Бу ерда ҳам a нуқта A нуқтанинг горизонтал проекцияси, a' нуқта A нуқтанинг фронтал проекцияси, a'' нуқта эса A нуқтанинг профил проекцияси бўлади. Нуқтани учта текислика проекциялашда ҳосил бўлган параллелепипед ($Aaa_xa'za''a_yO$) координаталар параллелепипеди дейилади.

18- шаклда фазонинг биринчи октантда турган A нуқтанинг (17-шакл) эпюри тасвирланган. Биринчи оектант 15- шаклда курса-

17- шакл

18- шакл

тилган йұналишлар бүйіча очилса, H ва W текисликлар OY үкі бүйіча ажралади, шунинг учун, гүё узунасига тилингандың OY үкі эпюрда курсатылған иккита йұналиш — Y ва Y_1 бүйіча қойылады; шу билан бирга хар қандай нұқта учун эпюрда $Oa_y = Oa_{y_1}$ бўллади.

Юқоридаги 17 ва 18-шаклларни таҳлил қилиб, эпюрнинг тубандаги конструктив хоссаларини чиқариш мүмкін.

1. Эпюрда нұқтанинг горизонтал ва фронтал проекциялари доимо OX үкіга перпендикуляр битта туғри чизиқда жойлашади ($aa' \perp OX$); фронтал ва профил проекциялари эса доимо OX үкіга параллел битта горизонтал чизиқда жойлашади ($a'a'' \parallel OX$).

2. aa' ва $a'a''$ чизиқлар боғланыш чизиқлари дейилади. Боғланыш чизиқлари ұзаро перпендикуляр бўллади. Агар нұқтанинг бирбирига чизиқли боғланған иккита проекцияси маълум бўлса, проекциялар үқининг йұналишини топиш мүмкін.

3. Богланыш чизигининг борлиги нұқтанинг берилган иккита проекциясига кўра, учинчи проекциясини ясашга имкон беради.

Нұқтанинг горизонтал ва фронтал проекциялари (a, a') берилган бўлсин, унинг профил проекцияси (a'') ни топиш керак (18-шакл). Бунинг учун a нұқтадан OX үкіга параллел чизик утказиб, унинг OY үкі билан кесишган жойида a_y нұқтани топамиз. Сунгра, радиусини Oa_y қилиб олиб, бу нұқтани O марказ атрофида соат стрелкасининг юришига тескари томонга 90° айлантирамиз да, OY_1 үкіда a_{y_1} нұқтани топамиз. Энди, a_{y_1} нұқтадан вертикаль чизиқ ва a'

№	Нұқтанинг фазодагы үрни	Эпюр	№	Нұқтанинг фазодагы үрни	Эпюр
1			5		
2			6		
3			7		
4			8		

нуқтадан горизонтал чизиқ үтказсак, бу чизиқларнинг ўзаро кесишув жойида a'' нуқта келиб чиқади.

Нуқта фазонинг қайси октантнда туришига қараб, эпюрда унинг проекциялари проекция ўқларига нисбатан турлича жойлашади. 19-шаклда саккизта октантнинг ҳаммасида олинган нуқталарнинг эпюрлари кўрсатилган. Бу эпюрларни дикқат билан кўздан кечириб, шундай холоса чиқариш мумкин: биринчи ва еттинчи октантлардагина учала проекция чизманинг турли бурчакларида, бошқа октантларда эса иккитаси ёки учтаси битта бурчакда бўлади. Бошқача қилиб айтганда, биринчи ёки еттинчи октантда турган нарсанинг тасвирлари (олдидан, устидан ва ёнидан кўринишлари) чизма қофозининг бошқа-бошқа жойларига тушади, бошқа октантларда эса тасвирларнинг иккитаси ёки учтаси бир жойда бўлиши (бир-бирининг устига тушиши) мумкин. Шунинг учун амалда биринчи ёки еттинчи октантдан фойдаланилади. Бизнинг мамлакатимизда ва Европа мамлакатларининг кўпчилигига биринчи октантдан, Америка мамлакатларининг кўпчилигига еттинчи октантдан фойдаланилади.

Биринчи оқтантда жойлашган нарсани тасвирлашда унинг устидан куриниши (плани) олдидан куринишининг (фасадининг) остига, чап томондан куриниши эса олдидан куринишининг ўнг томонига чизилади.

8- §. Нуқтанинг координаталари

Аналитик геометрияда нуқта координаталари билан берилади. Нуқтанинг координаталарини ўрганиш учун 17-шаклни кўриб чиқамиз. Шаклдаги H , V , W текисликларни координата текисликлари OX , OY , OZ чизиқларнинг координата ўқлари, O нуқтани эса координаталар боши деб қабул қилиш мумкин. Шундай бўлганда, берилган A нуқтадан W текисликкача бўлган $A a''$ масофани кўрсатувчи сон нуқтанинг абсциссаси дейилади ва x билан белгиланади. A нуқтадан V текисликкача бўлган $A a'$ масофани кўрсатувчи сон нуқтанинг ординатаси деб аталади ва y билан белгиланади. A нуқтадан H текисликкача бўлган $A a$ масофани кўрсатувчи сон нуқтанинг аппликатаси дейилади ва z билан белгиланади. Нуқтадан координата текисликларигача бўлган масофаларни кўрсатувчи x , y , z сонлар нуқтанинг координаталари деб аталади.

Баъзи ҳолларда нуқтанинг абсциссаси унинг кенглиги, ординатаси — чуқурлиги ва аппликатаси унинг баландлиги деб юритилади.

Чизма геометрияда нуқтанинг координаталари маълум масштабда чизилган тўғри чизиқ кесмалари билан тасвирланади. 17-шаклдаги координаталар параллеленипедига биноан қўйида-гиларни ёзиш мумкин:

$$x = Aa'' = a'a_z = a \cdot O = aa_y$$

$$y = Aa' = aa_z = a_y O = a' a_z;$$

$$z = Aa = a' a_x = a_z O = a'' a_y.$$

Демак, нүктанинг ортогонал проекцияларидан ҳар бири унинг икки координатасиниң ўз ичига олади. Горизонтал проекцияси x ва y координаталарни, фронтал проекцияси x ва z координаталарни, профил проекцияси эса y ва z координаталарни ўз ичига олади.

Шундай қилиб, нүктанинг координаталари берилган булса, унинг проекцияларини ясаш мумкин ва, аксинча, нүктанинг проекциялари ҳамда масштаб маълум бўлса, унинг координаталарини аниқлаш мумкин.

Ясашларни тўғридан-тўғри эпюрда бажарса ҳам бўлади. Масалан, нүктанинг горизонтал проекцияси (a) ни ясаш учун берилган масштабда координаталар бошидан OX ўқи бўйлаб, абсцисса (x) қўйилади (18-шакл). Топилган a_x нүктадан перпендикуляр утказиб, унга ордината (y) қўйилади. Нүктанинг фронтал проекцияси (a') ни ясаш учун a_x нүктадан утказилган перпендикуляр бўйлаб аппликата z қўйилади. Нүктанинг профил проекцияси (a'') ни ясаш учун эса y ва z координаталар қўйилади.

Нүқта ҳарф билан белгиланганда унинг координаталари, одатда, бундай ёзилади:

$$A (30, 20, 40).$$

Қавс ичидаги биринчи сон нүктанинг абсциссасини, иккинчи сон ординатасини, учинчи сон эса аппликатасини кўрсатади. Демак, юқоридаги A нүқта учун $x=30, y=10, z=40$ дир.

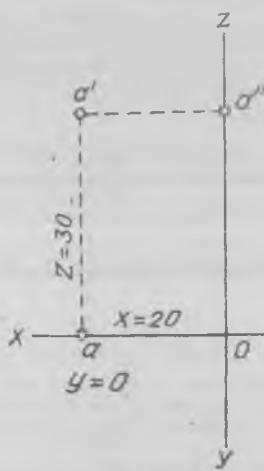
Маълумки, H, V, W текисликлар фазони 8 октантга бўлади (15-шакл, 7-§). Нүқта 8 та октантнинг исталганида булиши мумкин. Нүқта фазонинг қайси октантida эканлигини шу нүқта координаталарининг аломатларига қараб билса бўлади.

Агар нүқта W текислиknинг чап томонида (1, 2, 3, 4-октантларда) бўлса, унинг абсциссаси (x) мусбат, нүқта бошқа октантларда бўлса, унинг абсциссаси манфий деб ҳисобланади. Агар нүқта V текислиknинг олд томонида (1, 4, 5, 8-октантларда) бўлса, унинг ординатаси (y) мусбат нүқта бошқа октантларда бўлса, унинг ординатаси манфий деб ҳисобланади. Агар нүқта H текислиknинг юкори томонида (1, 2, 5, 6-октантларда) турган бўлса, унинг аппликатаси (z) мусбат, нүқта H текислиknинг остки томонида турган бўлса, унинг аппликатаси манфий деб ҳисобланади. Шундай қилиб, нүқта биринчи октантда бўлса, унинг ҳамма координаталари (x, y, z) мусбат бўлади, еттинчи октантда ҳамма координаталари манфий, бошқа октантларда эса мусбат ва манфий бўлади (1-жадвал).

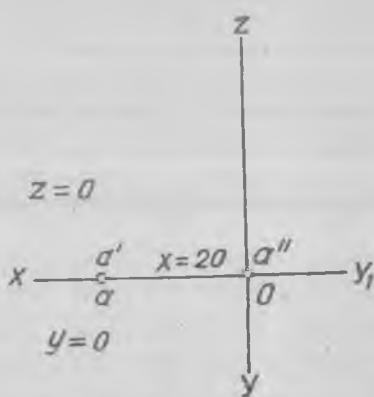
Нүктанинг координаталари берилган булса, нүктанинг ўзи қайси октантда эканлигини бу жадвалдан фойдаланиб анча тез аниқлаш мумкин. Масалан, $A (-10, 15, 10)$ бўлса, нүқта бешинчи октантда бўлади.

Октаантлар	1	2	3	4	5	6	7	8
Координаталар								
x	+	+	+	+	-	-	-	-
y	+	-	-	+	+	-	-	+
z	+	+	-	-	+	+	-	-

Агар нүктанинг координаталаридан бири нолга тенг бўлса, бу нүқта проекциялар текислигига ётган бўлади; $x=0$ бўлса, нүқта W да, $y=0$ бўлса V да, $z=0$ бўлса H да ётади. Бундай нүктанинг битта проекцияси ўзи ётган жойда, қолган икки проекцияси проекция ўқларида бўлади. 20-шаклда биринчи ва иккинчи октаантлар чегарасида, V текислигига ётган A (20, 0, 30) нүктанинг эпюри келтирилган.

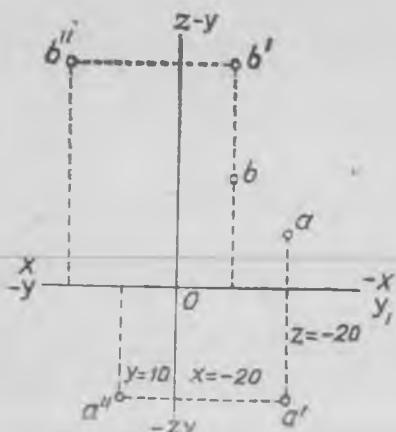
20- шакл

21-шакл

Агар нүктанинг координаталаридан иккитаси нолга тенг бўлса, бундай нүқта проекция ўқларидан бирида ётган бўлади. Бу нүктанинг икки проекцияси ўзи ётган жойда, бир проекцияси эса доимо координаталар бошида бўлади. 21-шаклда OX ўқида, 1, 2, 3 4-октаантлар чегарасида ётган A (20, 0, 0) нүктанинг эпюри келтирилган.

Эпюрда нүктанинг проекцияларини ясашда шу нүқта координаталарини OX , OY , OZ ўқларининг бирор томонига қўйиш

22- шакл

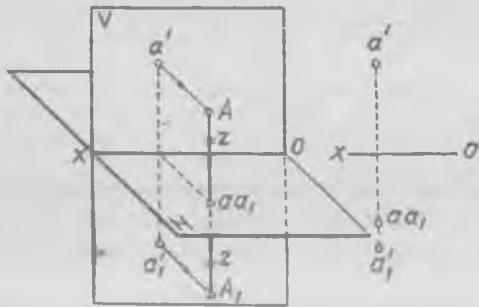
учун 16-шаклдаги чизмага риоя қилиш лозим. Горизонтал ва фронтал проекцияларни ясашда $+x$ координаталар бошидан чап томонга, $-x$ ўнг томонга, $+y$ паст томонга, $-y$ юқори томонга, $+z$ юқори томонга, $-z$ эса паст томонга қўйилади. Нуқтанинг профил проекциясини ясашда эса $+y$ координаталар бошидан ўнг томонга, $-y$ чап томонга, $+z$ юқори томонга, $-z$ эса паст томонга қўйилади. 22- шаклда 7-октантда жойлашган A ($-20, -10, 10$) ва 6-октантда жойлашган B ($-10, 10, 0$) нуқталарнинг эпюри келтирилган.

9- §. Нуқталар ва шакллар симметрияси

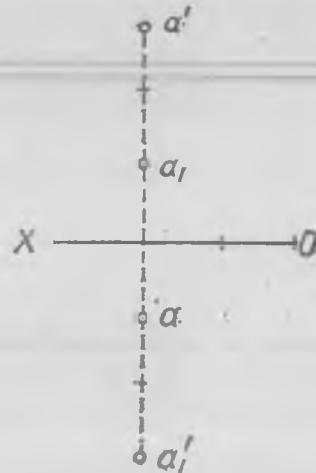
Геометрик масалаларни ечишда нуқталар ва шакллар симметриясининг уч туридан: текисликка нисбатан симметрия, ўққа нисбатан симметрия ва марказий симметриядан фойдаланилади.

Агар икки шаклдан биридан ҳар қайси нуқта учун иккичи шаклда бирор текисликка, тўғри чизиққа (ўққа) ёки марказга нисбатан симметрик нуқта бўлса, бундай шакллар симметрик бўлади.

1. Текисликкнинг икки томонида олинган икки нуқтани ту-

23- шакл

24- шакл

таштирувчи кесма текисликка перпендикуляр бўлса ва бу текислик билан кесишган нуқтада тенг иккига бўлинса, бундай нуқталар шу текисликка нисбатан симметрик бўлади. Мисол тариқасида, 23-шаклда H текисликка нисбатан симметрик ва фазонинг биринчи ҳамда тўртнинчи чоракларида турган A , A_1 нуқталарнинг яқъол тасвири ва эпюри келтирилган.

2. Проекциялар ўқига (ёки бирор тўғри чизикқа) нисбатан симметрик бўлган нуқталар шу ўқ ёки чизикқа ўтказилган перпендикулярда тенг оралиқларда ва перпендикулярнинг бошқа-бошқа томонларида жойлашади. Масалан, OX ўқига нисбатан олганда, биринчи чоракда турган A ($20, 10, 30$) нуқтага симметрик бўлган A_1 ($20, -10, -30$) нуқта учинчи чоракда бўлади (24-шакл).

3. Марказга (координаталар бошига ёки исталган бирор нуқтага) нисбатан симметрик бўлган нуқталар симметрия маркази билан бир тўғри чизикда, тенг масофаларда ва бу чизикнинг бошқа-бошқа томонларида жойлашади.

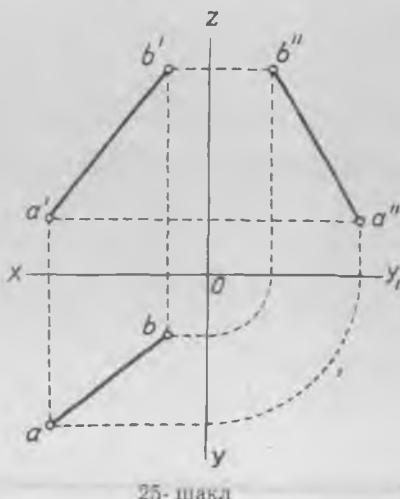
II боб. ТЎҒРИ ЧИЗИҚНИНГ ПРОЕКЦИЯЛАРИ

10- §. Асосий тушунчалар

Тўғри чизик ёки тўғри чизик кесмаси икки нуқта билан белгиланади. Бу нуқталар координаталари ёки проекциялари билан берилиши мумкин. Шунга кўра, эпурда тўғри чизикнинг проекцияларини ясаш учун нуқталарнинг бир номли проекцияларини ўзаро туташтириш керак. Мисол тариқасида, 25-шаклда $A (a, a', a'')$ ва $B (b, b', b'')$ нуқталардан ўтган тўғри чизикнинг проекциялари кўрсатилган. A ва B нуқталар проекция текисликларининг ҳар биридан ҳар хил оралиқда турибди. Демак, бу AB тўғри чизик проекция текисликларининг ҳар қайсида ҳам оғмадир. Бундай тўғри чизик умумий вазиятдаги тўғри чизик дейилади.

Умумий вазиятдаги кесманинг ортогонал проекцияларидан ҳар бири кесманинг ўзидан қисқадир, ($ab < AB, a'b' < AB, a''b'' < AB$). Оғма кесманинг проекциялари проекция ўқларига нисбатан оғма бўлади.

Проекция текисликларидан бирига перпендикуляр ёки параллел бўлган тўғри чизик хусусий вазиятдаги тўғри чизик

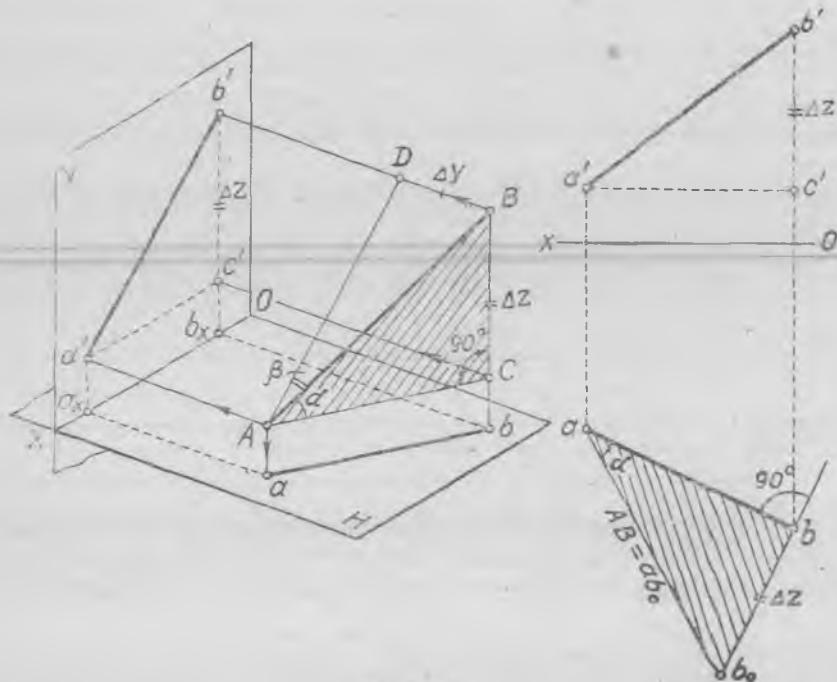
25- шакл

дайилади. Проекция текисликларида ётган түғри чизиқлар ҳам шу группага киради.

11- §. Умумий вазиятдаги кесманинг ҳақиқий узунлигини ясаш

Умумий вазиятдаги түғри чизиқ кесмасининг түғри бурчакли проекцияси ҳамма вақт үзидан қысқа булади. Аммо эпюрда кесманинг икки проекцияси берилген булса, унинг ҳақиқий узунлигини ясаш мүмкін. Ҳақиқатан ҳам, 26-шаклдан яқын күренинг турбиди, AB кесма түғри бурчакли ABC (ёки ABD) учбурчакнинг гипотенузасидир. ABC учбурчакнинг катетларидан бири $AC = ab$, иккинчиши $BC = z_B - z_A = \Delta z$ (яғни A ва B нүкта баландлilikларининг алгебраик айрмасига тенг).

ABD учбурчакнинг бир катети $AD = a'b'$, иккинчиши эса $BD = Y_B - Y_A = \Delta Y$ (яғни A ва B нүкта чуқурлilikларининг алгебраик айрмасига тенг). Демек, эпюрда кесманинг горизонтал ва фронтал проекцияларидан фойдаланыб, унинг ҳақиқий узунлигини ясаш учун түғри бурчакли ABC ёки ABD учбурчакка тенг учбурчак ясаш керак. Шунинг учун бу усул түғри бурчакли учбурчак усулы дайилади. 27-шаклдагы эпюрда ΔABC га тенг учбурчак ясалған. Бу $\Delta ab b_0$ ни ясаш учун a' нүктадан горизонтал чизиқ үтказиб, c' нүктаны топамиз. Сүнгра горизонтал проекция (ab) нинг бирор учидан,

26- шакл

масалан, b дан перпендикуляр бўйича $c'b' = \Delta z$ кесмани қўйиб b_o нуқтани аниқлаймиз.

ab_o гипотенузга берилган AB кесманинг ҳақиқий узунлигига тент бўлади.

Маълумки, тўғри чизиқ билан текислик орасидаги бурчак тўғри чизиқ билан бу тўғри чизиқнинг шу текислика даги тўғри бурчакли проекцияси орасидаги бурчакка тенг.

Шунга кўра эпюрга горизонтал проекция (ab) билан гипотенузга (ab_o) орасидаги бурчак (a) берилган AB чизиқ билан H текислик орасидаги бурчакка тенг. Демак, кесманинг ҳақиқий узунлигини ясаш билан бир вақтда, унинг проекциялар текислигига оғиш (қиялик) бурчаги ҳам топилади.

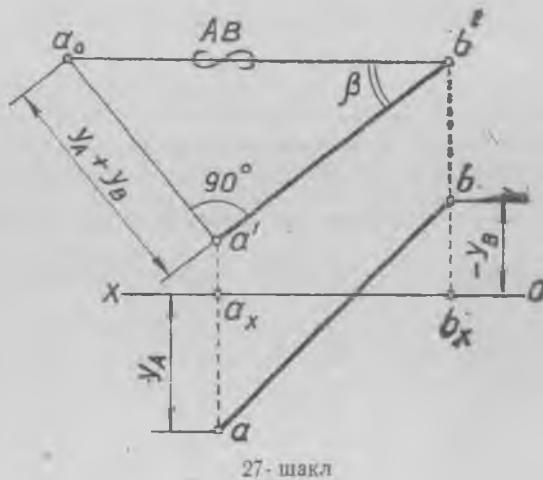
Тўғри чизиқ билан H, V, W текисликлар орасидаги бурчаклар, одатда, α, β, γ билан белгиланади. Бу бурчаклардан бирини топиш учун тегишли проекцияда тўғри бурчакли учбурчак ясалади.

Кесма билан V текислик орасидаги β бурчакни топиш учун учбурчакнинг катетлари сифатида кесманинг фронтал проекцияси ($a'b'$) ва ординаталарининг алгебраик айримаси (Δy) олинади (26-шаклдаги эпюрда $\Delta y = y_B - y_A = b_x b - a a$).

Кесма билан W текислик орасидаги γ бурчакни топиш учун, ясаладиган учбурчакнинг бир катети сифатида кесманинг профил проекцияси ($a''b''$), иккинчи катети сифатида эса абсциссаларнинг алгебраик айримаси (Δx) олинади (эпюрда $\Delta x = a_x b_x$). 26-шаклдаги кесма учун эпюрда β ва γ бурчакларни ясаш ўқувчиларнинг ўзларига тавсия қилинади.

Шундай қилиб, проекциялари орқали берилган кесманинг ҳақиқий узунлигини ясаш учун шундай тўғри бурчакли учбурчак ясаш керакки, унинг бир катети кесманинг проекцияларидан бирига, иккинчи катети эса кесманинг бошқа проекцияси учларидан проекциялар ўқигача булган масофаларнинг алгебраик айримасига (яъни, $z_B - z_A = y_B - y_A$ ёки $x_B - x_A$ га) тент бўлсин. Бундай учбурчак гипотенузасининг узунлиги кесманинг ҳақиқий узунлигига тенг бўлади.

Мисол. Кесманинг горизонтал проекцияси (ab) ва фронтал проекцияси ($a'b'$) берилган (27-шакл). Кесманинг ҳақиқий узунлиги ва V текисликка оғиш бурчаги (β) ясалсин.

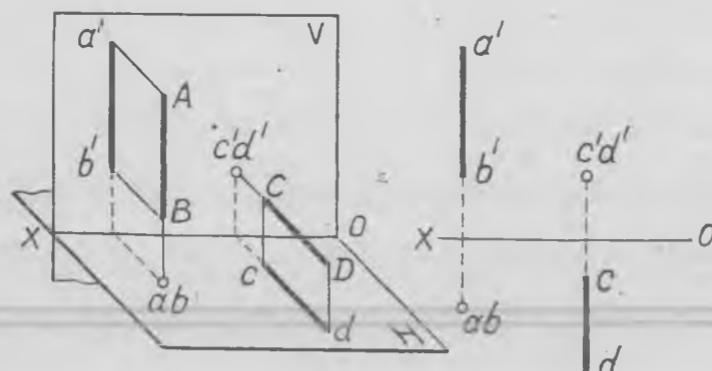
27-шакл

Кесманинг фронтал проекциясида түғри бурчакли учбурчак ясайды. Учбурчакнинг бир катети $a'b'$, иккинчи катети эса $a'a_0 = aa_x + b_x b = y_A + y_B$. Бу ерда A нуқтанинг ординатаси мусбат, B нуқтаники эса манфий, шунинг учун кесма горизонтал проекциясининг учларидан OX ўқигача бўлган масофаларни кўрсатувчи кесмалар қўшилади.

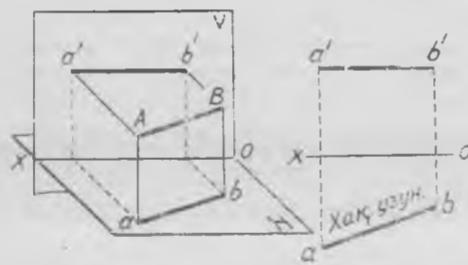
12- §. Түғри чизиқнинг проекциялар текисликларига нисбатан хусусий ҳоллари

Түғри чизиқни ўрганишда унинг эпюорда берилган горизонтал ва фронтал проекцияларига кўра, фазодаги вазиятини мумкин қадар тезроқ аниқлашга катта эътибор бериш лозим. Бунга системали равишда машқ қилиш йўли билангина эришиш мумкин.

1. Агар түғри чизиқ проекциялар текисликларидан бирига перпендикуляр бўлса, унинг шу текисликдаги проекцияси нуқта бўлади, бу нуқта иккита ҳарф билан белгиланди; бошқа текисликлардаги проекциялари тегишли проекциялар ўқларига перпендикуляр түғри чизиқлар бўлади. Мисол тариқасида, 28-шаклда горизонтал проекциялар текислигига перпендикуляр

28- шакл

29- шакл

бўлган AB чизиқнинг ва фронтал проекциялар текислигига перпендикуляр бўлган CD чизиқнинг фазовий тасвири ва эпюри кўрсатилган AB ва CD кесмаларнинг уларга параллел бўлган текисликлардаги проекциялари шу кесмаларга тенг, яъни $AB = a'b'$; $CD = cd$ бўлади.

Проекциялар текислигига перпендикуляр бўлган тўғри чизиқ проекцияловчи тўғри чизиқ дейилади.

2. Агар тўғри чизиқ кесмаси проекциялар текисликларидан фақат биттасига параллел бўлса, унинг шу текисликдаги проекцияси ўзига teng, бошқа проекциялари эса тегишли проекциялар ўқларига параллел бўлади.

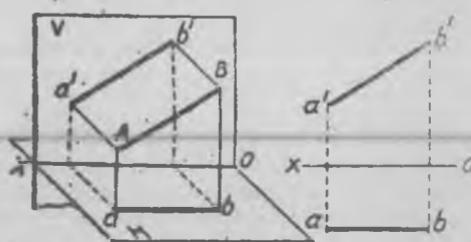
29-шаклда H текисликка параллел AB кесма тасвирланган. Бу чизиқнинг барча нуқталари учун аппликата (z) ўзгармасдир. Кесманинг ҳақиқий узунлиги горизонтал проекциясига teng ($AB = ab$). Кесманинг горизонтал проекцияси билан OX ўқи орасидаги бурчак AB билан V текислик орасидаги β бурчакка teng.

H текисликка параллел чизиқ горизонтал чизиқ ёки, қисқача, горизонтал дейилади.

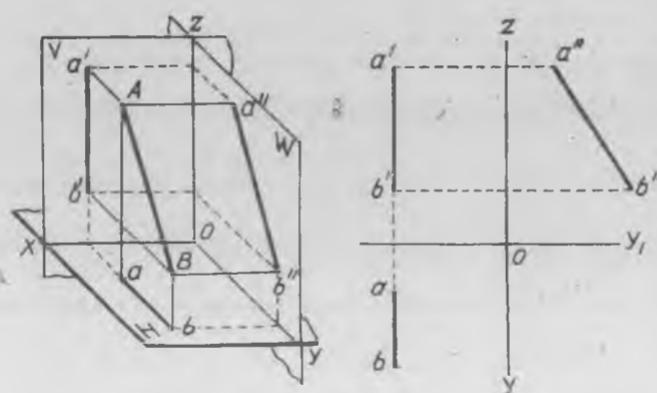
30-шаклда V текисликка параллел кесма тасвирланган. Бу чизиқ учун ордината (y) ўзгармасдир. $AB = a'b'$; $ab \parallel OX$. Кесманинг фронтал проекцияси билан OX ўқи орасидаги бурчак AB билан H орасидаги α бурчакка teng.

V текисликка параллел чизиқ фронтал чизиқ ёки, қисқача, фронтал дейилади.

31-шаклда W текисликка параллел кесма тасвирланган. Бу кесма учун абсцисса (x) ўзгармасдир. Шу сабабли кесманинг горизонтал ва фронтал проекциялари эпюрда OX ўқига нисбатан бир перпендикулярда жойлашади. Кесманинг ҳақиқий

30-шакл

31-шакл

уузунлиги профил проекциясига тенг бўлади. Бу кесманинг ҳақиқий узунлигини эпурда, профил проекциясини ясамасдан туриб, умумий усул билан (11-параграф) топиш қулайроқ. Бунинг учун бир катети ab га, иккинчи катети $a'b'$ га тенг тўғри бурчакли учбуручак ясалади. Учбуручакнинг гипотенузаси кесманинг ҳақиқий узунлигига баравар бўлади.

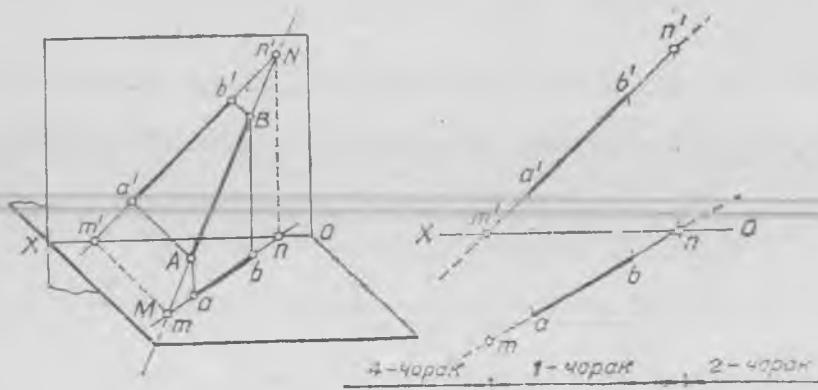
W текисликка параллел чизиқ профил чизиқ дейилади.

3. Агар тўғри чизиқ проекциялар текислигидаги ётган бўлса, унинг шу текислик билан бир номли проекцияси ўзи ётган жойда, бошқа проекциялари тегишли проекция ўқларида бўлади. Масалан, кесма V текислидаги ётган бўлса, унинг горизонтал проекцияси OX ўқига тушади.

13- §. Тўғри чизиқнинг излари

Тўғри чизиқ фазонинг қайси чоракларидан ёки октантларидан ўтганлигини аниқлаш (унинг йўналишини билиш) учун проекция текисликлари билан кесишув нуқталарини билиш керак, чунки тўғри чизиқ билан октантдан иккинчи октантга H , V , W текисликларни кесмай ўта олмайди.

Тўғри чизиқнинг проекциялар текислигига билан кесишув нуқтаси шу тўғри чизиқнинг изи дейилади. Тўғри чизиқ кўпига билан уч чоракдан ёки тўрт оектантдан ўтиши, ками билан бир чоракдан ёки икки оектантдан ўтиши мумкин. Йўналишига қараб, тўғри чизиқнинг битта, иккита ёки учта изи бўлиши мумкин.

32- шакл

Агар бизга H , V текисликлар системасида умумий вазиятдаги AB кесма берилган бўлса (32- шакл), уни икки томонга давом эттириб, текисликлар билан кесишув нуқталарини аниқлаймиз.

Тўғри чизиқ H текислик билан M нуқтада кесишади, бу нуқта AB чизиқнинг горизонтал изи бўлади. Тўғри чизиқ V текислик билан N нуқтада кесишади, бу нуқта AB чизиқнинг фрон-

тал изи бұлади. Шу нүқталар бир вақтда ҳам AB чизиқда, ҳам H ёки V текисликда ётади.

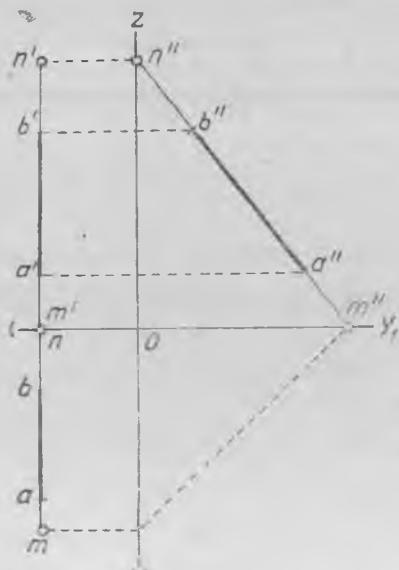
Шаклдан яқын күріниб турибдикі, горизонтал изнинг горизонтал проекцияси (m) изнинг ўзіда, фронтал проекцияясы (m') OY проекциялар үқида жойлашади. Фронтал изнинг фронтал проекцияси (n') изнинг ўзіда, горизонтал проекцияясы (n) эса OY үқида жойлашади. Бундан, тұғри чизиқ изларини топишнинг тубандаги қоидалари келиб чиқади.

1. Эпюрда тұғри чизиқнинг горизонтал изини топиш учун шу тұғри чизиқ проекциясینинг OY үқи билан кесишув нүктасидан үққа нисбатан перпендикуляр үтказиш керак; бу перпендикуляр билан чизиқнинг горизонтал проекцияси кесишиган нүкта тұғри чизиқнинг горизонтал изи M ($m m'$) бұлади (32-шакл, үнгда).

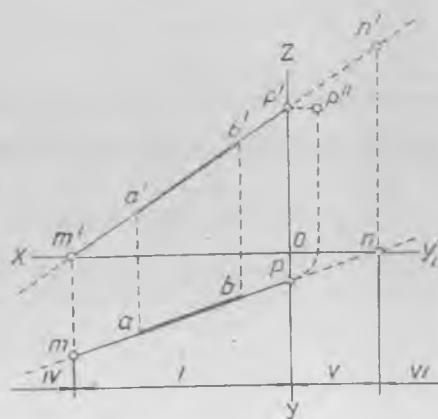
2. Эпюрда тұғри чизиқнинг фронтал изини топиш учун бу тұғри чизиқ горизонтал проекциясینинг OY үқи билан кесишув нүктасидан үққа нисбатан перпендикулар үтказиш керак; бу перпендикулар билан чизиқнинг фронтал проекцияси кесишиган нүкта тұғри чизиқнинг фронтал изи N ($n n'$) бұлади.

Шундай қилиб, 32-шаклдаги тұғри чизиқнинг M ва N излар орасидаги қисми биринчи чоракда, M издан пастки қисми түртінчи чоракда, N издан юқори қисми иккінчи чоракда жойлашган.

Чизмаларни таҳт қилиш қоидаларига мувофиқ әпюрда тұғри чизиқнинг фақат биринчи чоракдаги қисми проекцияла-

33- шакл

34- шакл

ри туташ чизиқлар билан, бошқа чораклардаги қисмлари -нинг проекциялари эса штрих чизиқлар билан чизилиши лозим.

Агар түғри чизиқ учта H , V , W текислик системасида берилган бўлса, шу түғри чизиқ горизонтал изининг профил проекцияси (m'') проекциялар ўқи (OY) да, фронтал изининг профил проекцияси (n'') проекциялар ўқи (OZ) да жойлашади.

33- шаклда W текисликка параллел бўлган AB түғри чизиқнинг (профил түғри чизиқнинг) изларини топиш усулларидан бири кўрсатилган. Бу усулга мувофиқ, профил түғри чизиқнинг изларини топиш учун, аввало, эпюрда чизиқнинг профил проекцияси ($a''b''$) ясалади ва $m''n''$ нуқталар аниқланади. Кейин бу нуқталардан фойдаланиб, изларнинг бошқа проекциялари топилади, m нуқтада чизиқнинг горизонтал изи, n' нуқтада — фронтал изи булади.

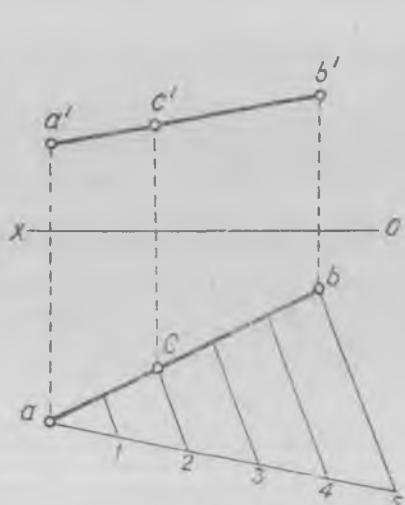
W текислика оғма бўлган түғри чизиқнинг профил изини топишга түғри келганда, унинг профил проекциясини ясамаса ҳам бўлади, чунки чизиқнинг горизонтал проекцияси билан OY ўқининг кесишув p нуқтаси (34- шакл) профил изининг горизонтал проекцияси, чизиқнинг фронтал проекцияси билан OZ ўқининг кесишув p' нуқтаси эса профил изининг фронтал проекциясидир. Бу p ва p' нуқталардан фойдаланиб, r'' нуқтани, яъни чизиқнинг профил изини топиш қийин эмас. Чизиқнинг профил проекцияси, албатта, r'' нуқтадан ўтади (буни ўзингиз текшириб кўринг).

14- §. Эпюрда түғри чизиқ кесмасини берилган нисбатда бўлиш

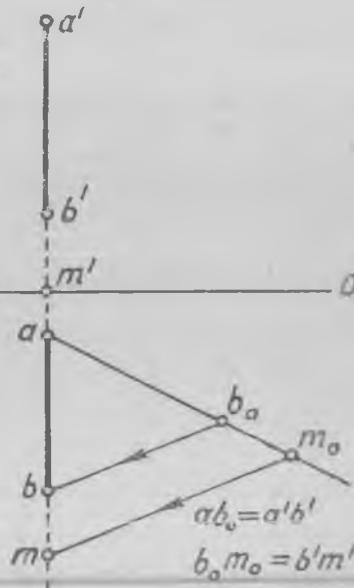
Параллел проекцияларнинг хоссаларига мувофиқ (3-пара-граф, 3- шакл), түғри чизиқ кесмаларининг нисбати улар проекцияларининг нисбатига teng. Шунга кўра, кесмани эпюрда берилган нисбатда бўлиш учун унинг проекцияларини шу нисбатда бўлиш керак.

35- шаклда AB кесмани берилган 2:3 нисбатда бўлиш кўрсатилган. Бунинг учун кесма горизонтал проекциясининг a учидан ўтказилган ёрдамчи чизиқда бешта (2+3) ихтиёрий узунликда, лекин ўзаро тенг кесма қўйилган. Сўнгра, 5- нуқта b билан туташтирилган ва 2-нуқтадан $5b$ га параллел чизиқ ўтказилиб, с нуқта, кейин эса с' нуқта топилган. Топилган C нуқта AB кесмани 2:3 нисбатда бўлади.

Кесмани берилган нисбатда бўлиш усулидан фойдаланиб, эпюрда W текисликка параллел бўлган профил чизиқдаги нуқтанинг бир проекцияси бўйича иккинчи проекциясини топиш мумкин. Мисол тариқасида, 36- шаклда W га параллел AB чизиқнинг горизонтал изини шу усул билан топиш кўрсатилган. Маълумки, түғри чизиқ горизонтал изининг фронтал проекцияси (m') унинг фронтал проекцияси ($a'b'$) нинг давоми билан OX ўқининг кесишув жойида бўла-

35- шакл

36- шакл

ди. Демак, горизонтал проекцияда шундай m нүкта топиш керакки, ундағи кесмаларнинг нисбати $ab : bm = a'b' : b'm'$ бўлсин. Бу нүкта ёрдамчи чизиққа кўйилган $ab_o = a'b'$ ва $b_o m_o = b'm'$ кесмалар ҳамда ўзаро параллел $b_o b$ ва $m_o m$ чизиқлар ёрдамида топилган. Худди шу каби ясаш билан чизиқнинг фронтал изини ҳам топса бўлади (буни ўзингиз топинг).

15- §. Икки тўғри чизиқнинг ўзаро жойлашуви

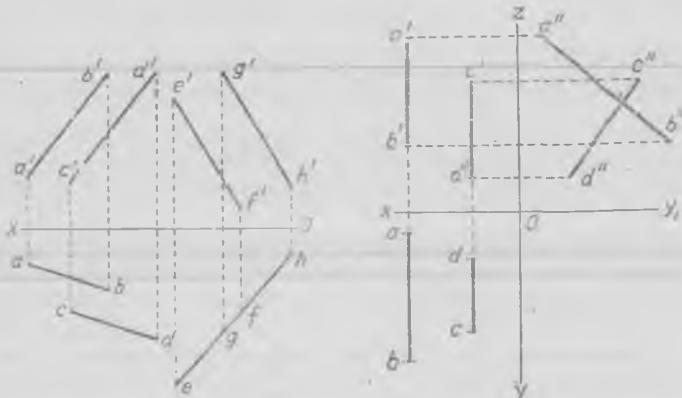
Икки тўғри чизиқ ўзаро параллел, кесишган ёки учрашмас булиши мумкин.

1. Параллел тўғри чизиқлар. Параллел проекцияларнинг хоссаларига мувофиқ (3- параграф, 4- шакл), фазода ўзаро параллел бўлган чизиқларнинг бир номли проекциялари ҳам ўзаро параллел бўлади, яъни $\bar{A}B \parallel \bar{C}D$ бўлса, $ab \parallel cd$; $a'b' \parallel c'd'$ ва $a''b'' \parallel c''d''$ бўлади. Хусусий ҳолда, агар параллел чизиқлар проекцияловчи текисликни ифодаласа, уларнинг бир номли проекциялари устма-уст тушади, яъни бир тўғри чизиқда бўлади.

Профил проекциялар текислигига параллел бўлмаган тўғри чизиқларнинг ўзаро параллеллигини уларнинг горизонтал ва фронтал проекциялари буйича аниқлаш мумкин. 37-шаклда тасвирланган AB чизиқ CD чизиққа параллел, EF чизиқ GH чизиққа параллеллар.

W текисликка параллел бўлган чизиқларнинг ўзаро параллел ёки параллел эмаслигини билиш учун уларнинг эпурдаги

горизонтал ва фронтал проекциялари етарли бўлмайди. Бундай чизиқлар учун уларнинг профил проекцияларини ясаб, сўнгра улар ўзаро қандай муносабатда эканлигини айтиш мумкин. 38- шаклда тасвирланган профил чизиқлар (AB ва CD) учрашмас чизиқлардир.

37- шакл

38- шакл

2. Кесишигани чизиқлар. Фазода бир умумий нуқтага эга бўлган икки тўғри чизиқ **кесишигани чизиқлар** дейилади.

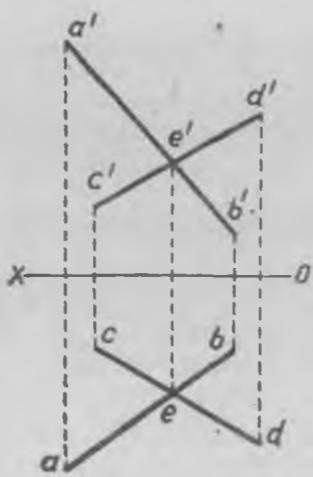
Кесишигани чизиқларнинг бир номли проекциялари ҳам ўзаро кесишиди ва уларнинг кесишуви нуқталари эпюрда OX проекциялар ўқига нисбатан бир перпендикулярда ётади (39- шакл, $ee' \perp OX$).

Агар чизиқлардан ҳеч бўлмагандан бири профил тўғри чизиқ бўлса, бундай чизиқларнинг ўзаро қандай муносабатда эканлигини уларнинг профил проекцияларини ясаб ёки кесмани берилган нисбатда бўлиш усулидан фойдаланиб аниқлаш мумкин. 40- шаклда чизиқлар кесишимаган.

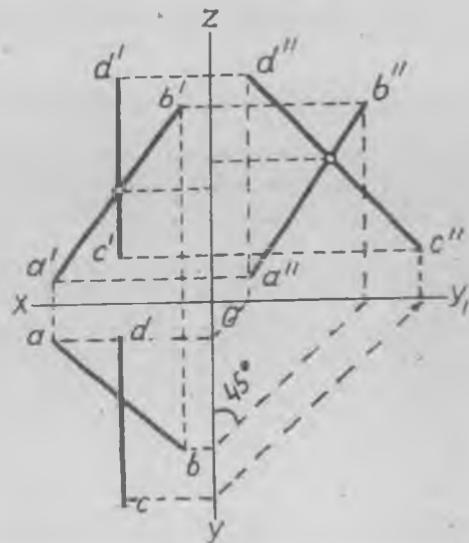
Кесишигани икки тўғри чизиқ орасидаги бурчакнинг проекцияси, умуман олганда, ўзидан бошқача (кичик ёки катта) булиши мумкин. Кесишигани чизиқлар орасидаги бурчакнинг проекцияси хусусий ҳоллардагина ўзига teng бўлади. Бу ҳақдаги маълумотлар 16-параграфда берилади.

3. Учрашмас (айқаш) чизиқлар. Ўзаро параллел бўлмаган ва кесишимаган тўғри чизиқлар **учрашмас (айқаш) чизиқлар** дейилади. Учрашмас чизиқларнинг бир номли проекциялари кесишигани билан уларнинг кесишигани нуқталари эпюрда проекциялар ўқига нисбатан бир перпендикулярда ётмайди. 40 ва 41- шаклларда кўрсатилган чизиқлар учрашмас тўғри чизиқлардир.

Конкурент нуқталар. Бир проекцияловчи нурда (перпендикулярда) жойлашган нуқталар кўрининиши жиҳатидан **конкурент**

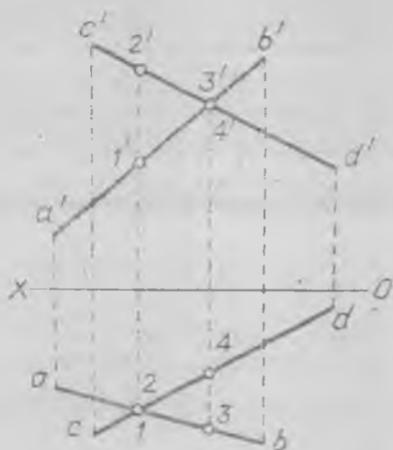
39- шакл

40- шакл

нуқталар дейилдади. Конкурент нуқталарнинг шу нуқталар орқали ўтган йўналиш бўйича туширилган проекциялари ҳамма вақт бир нуқтада устмасут жойлашади. 41-шаклдаги 1 ва 2 ҳамда 3 ва 4 нуқталар конкурент нуқталардир. Конкурент нуқталардан фойдаланиб, эпюрда геометрик шакллар, жисмлар ва шунга ўхшаш элементларнинг кўринар-куринмаслигини аниқлаш мумкин.

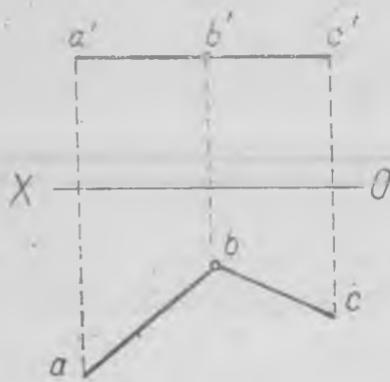
Шаклдаги икки конкурент (1 ва 2) нуқтадан 1 нуқта H текисликка 2 нуқтадан кўра якин. Шунинг учун, юқоридан пастга H текисликка қаралса, 2 нуқта кўринади, 1 нуқта кўринмайди. Демак, горизонтал проекцияда 2 кўринар, 1 эса кўринмасди. Худди шунга ўхшаш, V текисликка қаралгандан конкурент 3 ва 4 нуқталардан 3 нуқта кўринади, 4 нуқта кўринмайди. Демак, фронтал проекцияда 3' кўринар 4' эса кўринмасди.

41- шакл

16- §. Кесишигандын түрлөрүндөн көбүнчөлүк орасидаги бурчакнинг проекциялари

Проекциялар текисликларига параллел болмаган кесишигандын иккى түрлөрүндөн көбүнчөлүк орасидаги бурчакнинг проекциясы умумий ҳолда ўзига тенг болмайды. Бурчакнинг проекциялар текисликларига нисбатан баъзи хусусий ҳолларидагина унинг проекцияларига кўра бу бурчакнинг ҳақиқатда қандай эканлигини айтиш мумкин болади.

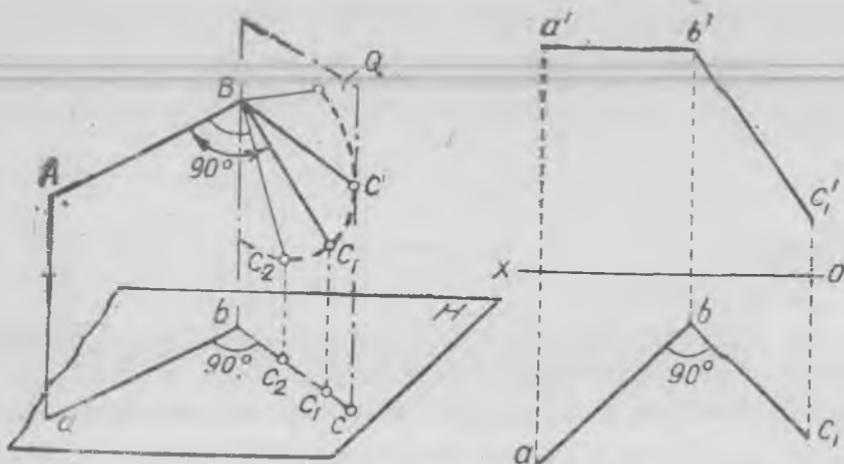

42- шакл

1. Исталған (үткір, үтмас, түрлөрү) бурчакнинг томонлари проекция текисликларидан бирiga параллел болса, бурчакнинг шу текисликдаги проекцияси ўзига тенг болади; бурчакнинг бошқа проекциялар текислигидаги проекцияси OX ўқига параллел түрлөрүндөн көбүнчөлүк орасидаги бурчакнинг проекциясы параллел ($\angle abc = \angle ABC$).

2. Түрлөрүндөн көбүнчөлүк орасидаги бурчакнинг проекциялар текисликларидан бирiga параллел болған ҳолда ҳам түрлөрүндөн көбүнчөлүк орасидаги бурчакнинг проекциясы параллел болади.

Бурчакнинг шу текисликдаги проекцияси түрлөрүндөн көбүнчөлүк орасидаги бурчакнинг проекциясы параллел болади. $\angle ABC = 90^\circ$ ва унинг иккала томони H текисликка параллел жойлашган деб фараз қилайлик (43- шакл). Бунда бурчакнинг H

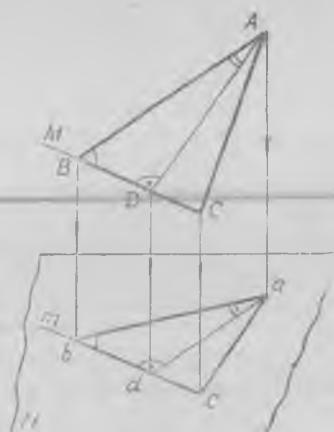

43- шакл

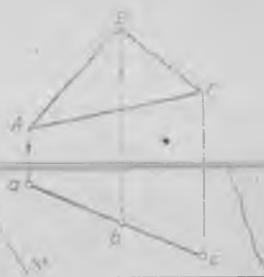
текисликдаги проекцияси үзига тенг булади. Энди түғри бурчакнинг BC томони AB томони атрофида айлантирилса, у ҳамма вақт AB га ва H га перпендикуляр бўлган Q текисликда қолади. $AB \perp Q$ бўлгани учун $\angle ABC_1 = \angle ABC_2 = 90^\circ$. C_1, C_2 нуқталарнинг проекциялари (улар BC чизикни проекцияловчи Q текисликда бўлганлиги учун) bc га тушади. Шундай қилиб:

$$\angle abc = \angle abc_1 = \angle abc_2 = 90^\circ.$$

Шаклдан яққол куриниб турибдики, ABC_1 ёки ABC_2 бурчакнинг ёлғиз AB томони H текисликка параллел, иккинчи томони H га оғмадир. Демак, тұғри бурчакнинг проекцияси үзгармасдан (үзиге тенг булиб) тушуви учун унинг бир томони проекциялар текислигига параллел булиши керак.

44-ШЭКЛ

45-шакл

3. Агар ўткир ёки ўтмас бурчакнинг томонларидан бири проекциялар текислигига параллел бўлса, ўткир бурчакнинг проекцияси ўзидан кичик, ўтмас бурчакнинг проекцияси эса ўзидан катта бўлади.

ABC учбұрчакнинг *BC* томони *H* текисликка параллел, *B* учи-
даги бурчак эса үткір деб фараз қылайлык (44-шакл). Учбұрчак-
нинг *A* учидан *BC* томонига перпендикуляр тушириб, *D* нүктәни
проекциялаймиз. Тұғри бурчаклы проекциялашда $bd = BD$, $ad < AD$,
 $ab < AB$, демек, bad бурчак *BAD* бурчакдан катта бұлади; юқорида-
ги 2-пунктга мувофиқ, $\angle bda = 90^\circ$, чунки *BDA* тұғри бурчакдир.
Демек, *ABD* үткір бурчакнинг *abd* проекцияси үзидан кичик бұ-
лади.

Үткір бурчак ёнідаги ABM үтмас бурчак ҳақида тескари хулоса чиқазиш мүмкін: унинг проекцияси үзидан катта, яғни $\angle abm > \angle ABM$ бўлади.

Пировардидаги шундай хулоса чиқариш мумкинки, битта бурчакнинг проекцияси, унинг проекциялар текислигига нисбатан жойлашувига қараб, 0° дан 180° гача ўзгариши мумкин.

Масалан, 45-шаклдаги проекцияловчи текисликка ётган уч-
бурчакнинг A учидағи бурчагининг проекцияси 0° га, B учидағи
бурчагининг проекцияси эса 180° га тенгdir.

III бөб. ТЕКИСЛИК

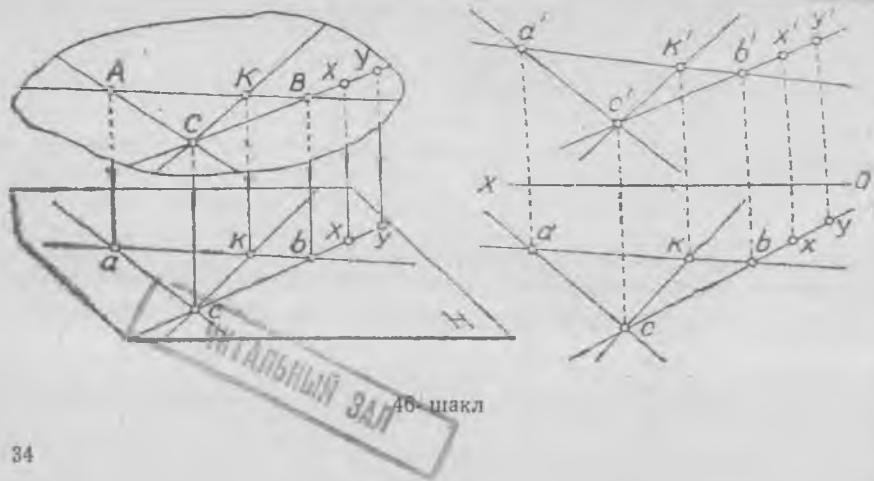
17- §. Текисликнинг әпюрда берилиш усуллари

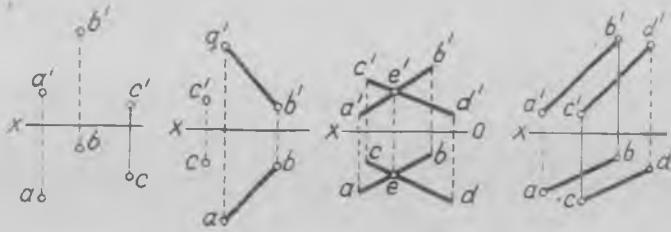
Текислик ҳамма томонга чексиз чўзилган узлуксиз сиртdir. Проекциялар текислигига перпендикуляр бўлмаган бирор P текисликнинг ҳар бир нуқтаси шу перпендикуляр текислигига проекцияланса, P текисликнинг ҳамма нуқталари проекциялари проекциялар текислигини бутунлай қоплади; текисликнинг проекцияси аниқ бўлмай қолади. Шунинг учун текислик проекцияланмайди. Фақат унда ётган геометрик элементлар проекцияланади. Текисликнинг фазодаги вазиятини белгиловчи энг оддий геометрик элементлар нуқталар ва тўғри чизиқлардир.

Текисликнинг фазодаги вазияти унинг бир тўғри чизиқда ётмаган учта нуқтасининг ўрни билан белгиланади, яъни уч нуқта бўйича текисликнинг исталган бошқа нуқталарини ҳамма вақт топиш мумкин. Фазодаги P текислик бир тўғри чизиқда ётмаган A, B, C нуқталар билан берилган деб фараз қиласайлик (46-шакл). Бу A, B, C нуқталарни ўзаро туташтиришдан ҳосил бўлган AB, BC ва AC чизиқларнинг чексиз давомидаги ҳамма нуқталар (масалан, X, Y, \dots) берилган P текислика ётади. Агар AB чизиқдаги K нуқтани C нуқта билан туташтирасак, бу чизиқ ҳам шу текислика ётади.

Учта нуқтадан иккитаси орқали ҳамма вақт бир тўғри чизиқ ёки уч нуқтадан ҳамма вақт кесишган икки тўғри чизиқ ёхуд параллел икки тўғри чизиқ ўтказиш мумкин.

Шунга кўра, текислик әпюрда: 1) бир тўғри чизиқда ётмаган учта нуқтанинг проекциялари билан; 2) бир тўғри чизиқ-

47- шакл

нинг ва унда ётмаган бир нуқтанинг проекциялари билан; 3) кесишган икки чизиқнинг проекциялари билан ва 4) параллел икки чизиқнинг проекциялари билан берилиши мумкин (47- шакл).

Текисликнинг берилиш (ифодаланиш) усулларининг биридан иккинчисига ўтиш қийин эмас. Текисликни уч нуқта билан бериш усули энг умумий усулдир.

Текислик эпюрда бирорта текис шаклнинг (масалан, доира-нинг, квадратнинг, учбурчакнинг ва шунга ушашларнинг) проекциялари билан ҳам берилиши мумкин.

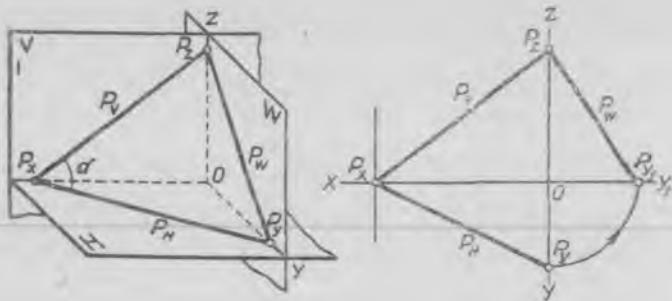
18- §. Текисликнинг излари

Бирорта текисликнинг проекциялар текислиги билан кеси-шув чизиги *шу текисликнинг изи дейилади*. H , Y , W текислик-лар системасида текисликнинг кўпи билан учта, энг камиди эса иккита изи бўлиши мумкин.

48- шаклда горизонтал проекциялар текислигини P_H , фронтал проекциялар текислигини P_V ва профил проекциялар текислигини P_W тўғри чизиқлар бўйича кесувчи P текислик тасвирланган. P_H тўғри чизиқ текисликнинг горизонтал изи, P_V тўғри чизиқ текис-ликнинг фронтал изи, P_W тўғри чизиқ эса текисликнинг профил изи дейилади.

Текислик изининг ўзи билан бир номли проекцияси ўзи ётган жойда, бошқа икки проекцияси проекциялар ўқларида булади. Масалан, P_V нинг фронтал проекцияси ўзида, горизонтал проекцияси OZ ўқида, профил проекцияси эса Oz ўқида бўлади. Шунинг учун, эпюрда изнинг фактат из ётган текисликдаги проекцияси курсатилади ва изнинг ўзи қандай белгиланган бўлса, бу проекция ҳам шундай белгиланади. Шундай қилиб, эпюрда текислик излари билан берилиши мумкин. Текисликнинг излари билан берилиши кеси-шув ёки параллел (52-шакл) чизиклари билан берилиш усулининг хусусий ҳолидир.

P_H P_V P_W учбурчак берилган R текисликнинг излар учбурчаги дейилади. Излар учбурчагининг учлари (P_X , P_Y , P_Z нуқталар) из-

48- шакл

ларнинг учрашув нуқталари дейилади. Демак, текисликнинг излари ўзаро фақат проекция ўқларида ётган учрашув нуқталаридагина кесишиши мумкин экан.

Текислик билан кесишиш натижасида проекция ўқларида ҳосил бўлган OP_x , OP_y ва OP_z кесмалар P текисликнинг параметрлари дейилади. P_x , P_y , P_z нуқталарнинг ҳар бири учун икки координата нолга тенг. Шу сабабли текислик параметрлар билан берилганда $P(X; Y; Z)$ кўринишида ёзилади ($X = OP_x$; $Y = OP_y$; $Z = OP_z$).

Эпурда текисликнинг излари берилган бўлса, унинг параметрларини топиш қийин эмас. Текисликнинг излари билан берилиши бошқа усуллар билан берилишига қараганда бирмунча яқъолроқдир.

Изларининг эпурда жойлашувига қараб, текисликнинг фазодаги вазиятини осонроқ тасаввур қилиш мумкин.

19-§. Текисликнинг проекциялар текисликларига нисбатан турли вазиятлари

Текислик проекция текисликларига нисбатан уч хил вазиятда туриши: уларнинг учаласига ҳам оғма ёки фақат бирига перпендикуляр ёхуд бирига параллел (демак, қолган иккитасига перпендикуляр) булиши мумкин.

1. Умумий вазиятдаги текислик. Проекция текисликларининг учаласига ҳам оғма бўлган текислик умумий вазиятдаги текислик дейилади (48-шакл).

Текисликнинг фазодаги вазиятига (йўналишига) қараб, унинг излари проекциялар ўқларига нисбатан турлича жойлашади. Умумий вазиятдаги текисликнинг ҳамма излари проекциялар ўқлари билан ҳамма вақт ўткир ёки ўтмас бурчак бўйича кесишади.

Текисликнинг икки изи, худди кесишган икки чизик каби, унинг фазодаги вазиятини тўла белгилайди. Шунинг учун эпурда текисликнинг иккита изи бўлса кифоя; агар бирор масала-ни ечишда учинчи изи керак булиб қолса, уни берилган икки

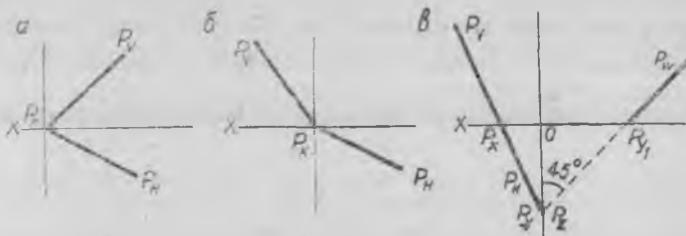
изи бүйича 48-шаклда күрсатылған усул билан ясаш мүмкін.

Текисликнинг фазодаги излари орасидаги ҳақиқий бурчак эпюрга-
даги излари орасидаги бурчакдан ҳамма вақт кишик бўлади. Маса-
лан, 48-шаклдаги горизонтал ва фронтал излар орасидаги фазовий
 α бурчак эпюрга- P_H ва P_V орасидаги бурчакдан кишикдир.

Текисликнинг излари чексиз тўғри чизиқлар бўлганлиги учун,
одатда, эпюрда изларнинг факат биринчи чоракдаги ёки октантдаги
қисмларигина күрсатилади. Аммо зарур бўлган ҳолларда уларни
учрашув нуқтасининг бошқа томонига ҳам давом эттириш мумкин.

Фазода текисликнинг кўринар излари орасидаги бурчак ўтири-
бўлса, бу текислик ўтирик бурчакли текислик, ўтмас бўлса, ўтмас
бурчакли текислик дейилади. Ўтирик бурчакли текисликнинг излари
эпюрда P_x нуқтадан OX ўқига ўтказилган перпендикулярнинг бир
томонида жойлашади (49-шакл, а); ўтмас бурчакли текисликнинг
излари эса кўрсатылган перпендикулярнинг турли томонларида жой-
лашади (49-шакл, б).

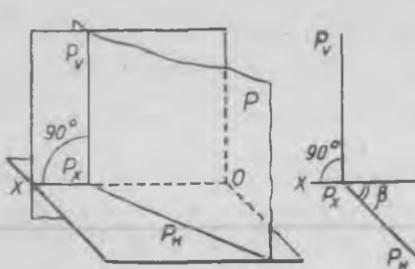
Эпюрда горизонтал ва фронтал излари бир тўғри чизиқقا жой-
лашувчи текислик умумий ҳолдаги ўтмас бурчакли текисликнинг
хусусий ҳолидир. Бундай текисликнинг Y ва Z параметрлари бел-
гилари турлича, абсолют қийматлари эса тенг ($OP_Y = OP_Z$), текис-
лик H ва V текисликларга баб-баравар қия, унинг профил изи
 P_W эса OY ва OZ ўқлари билан 45° ли бурчаклар ҳосил қилган
бўлади (49-шакл, в).

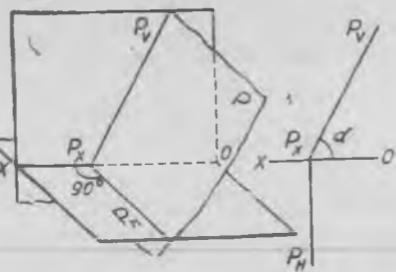
49- шакл

2. Проекцияловчи текисликлар. Проекциялар текисли-
гига перпендикуляр бўлган текислик проекцияловчи текислик дейи-
лади. H текисликка перпендикуляр бўлган текислик горизонтал
проекцияловчи текислик деб, V текисликка перпендикуляр бўлган
текислик фронтал проекцияловчи текислик деб, W текисликка пер-
пендикуляр бўлган текислик эса профил проекцияловчи текислик
деб аталади.

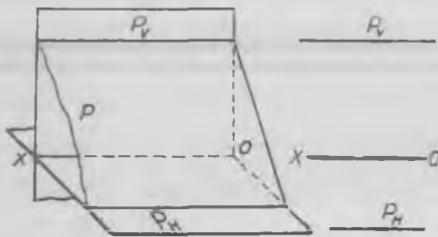
Горизонтал проекцияловчи текисликнинг фронтал изи P_V ҳамма
вақт OX ўқига перпендикуляр бўлади, горизонтал изи эса OX ўқига
хар қандай бурчак бўйича қия бўлиши мумкин. Бу P_H билан OX

50- шакл

51- шакл

52- шакл

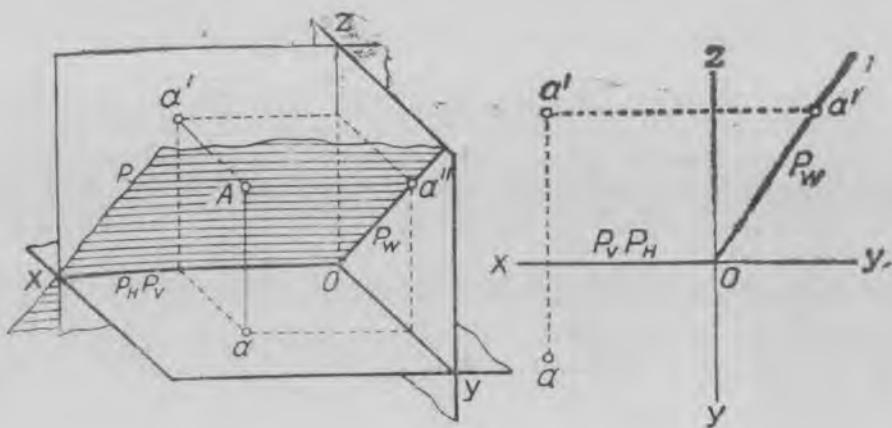
орасидагы β бурчак берилган текислик билан V текислик орасидаги икки ёқли бурчакнинг қийматига teng (50-шакл).

Фронтал проекцияловчи текисликнинг горизонтал изи P_H OY ўқига перпендикуляр бўлади, P_V билан OY орасидаги α бурчак P текислик билан H орасидаги бурчакка teng (51-шакл). Профил проекцияловчи текисликнинг горизонтал P_H ва фронтал P_V излари OY ўқига параллел жойлашади (52-шакл).

OY проекциялар ўқидан ўтган текислик профил проекцияловчи текисликларнинг хусусий ҳолидир (53-шакл). OY ўқидан ўтган текисликнинг горизонтал изи ҳам, фронтал изи ҳам OY ўқига тўғри келади. Шунинг учун бундай текисликни эпюрда ё профил изи ёки унданги бирорта нуқтанинг иккита проекцияси берилган бўлиши лозим.

Агар проекциялар ўқидан ўтган текислик H ва V текисликлар орасидаги икки ёқли 90° ли бурчакни teng иккига бўлса, бундай текислик биссектор текислик дейилади. Биссектор текисликнинг профил изи OY ва OZ ўқлари орасидаги тўғри бурчакнинг биссектрисасига тўғри келади. H ва V текисликлар системасида иккита биссектор текислик ўтказиш мумкин, улардан бири биринчи ва учинчи чораклардан, иккинчиси иккичи ва тўртинчи чораклардан ўтади. Биссектор текисликлар H ва V текисликлардан баравар оралиқларда турган нуқталарнинг геометрик ўринларидир.

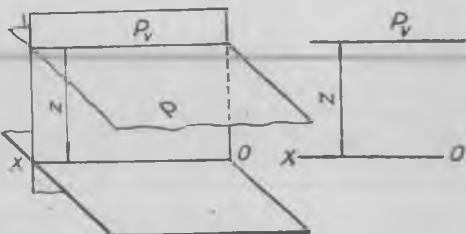
3. Проекция текисликларига параллел текисликлар. Проекция текисликларидан бирига параллел бўлган текислик айни пайтда проекция текисликларининг бошқа иккитасига проекцияловчи текислик бўлади. H , V , W системасида бундай текисликларнинг фақат иккита изи бўлади ва

53- шакл

улар эпюрда проекциялар ўқларидан бирига перпендикуляр бир түғри чизикда жойлашади.

Агар берилган текислик H га параллел бўлса, горизонтал текислик деб V га параллел бўлса, фронтал текислик деб, W га параллел бўлса, профил текислик деб аталади. H ва V текисликлар системасида горизонтал текисликнинг OX ўқига параллел битта фронтал изи бўлади (54- шакл).

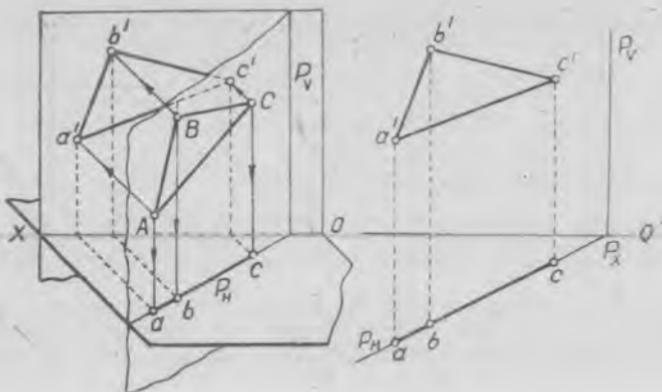

54- шакл

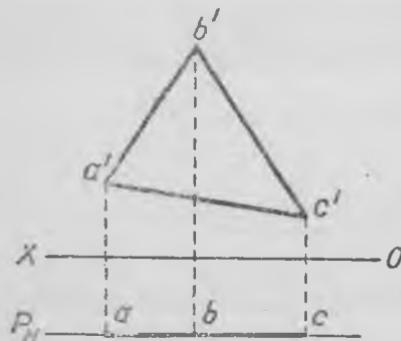
20- §. Проекцияловчи текисликларнинг хоссалари

Юқорида айтиб ўтилганидек, проекциялар текислигига перпендикуляр бўлган текислик проекцияловчи текислик дейилади.

Проекцияловчи текисликтин шундай хоссаси борки, унда ётган нуқта, чизик ёки текис шаклларнинг (учбурчак, квадрат, доира ва шунга ўхшашларнинг) проекциялари текисликка перпендикуляр бўлган проекциялар текислигидаги изига тушади, яъни түғри чизик кўринишида тасвиранади. Мисол тарикасида 55-шаклда горизонтал проекцияловчи P текислик ва унда ётган ABC учбурчак тасвиранган. Учбурчакнинг горизонтал проекцияси текисликтин горизонтал изига тушган, фронтал проекцияси эса аслидан кичик бўлиб проекцияланган. Агар бу учбурчак H текислика перпендикуляр ва V текисли-

55- шакл

56- шакл

ка параллел қилиб (яъни фронтал текисликда) жойлаштирилса, унинг фронтал проекцияси ўзига тенг бўлади (56-шакл).

55-шаклда тасвирланган текислика ўхшаш проекцияловчи текисликларнинг фазодаги вазиятларини белгилаш учун икки нуқта (уч нуқта эмас) ёки бир тўғри чизиқ берилган бўлса кифоя. Бошқача қилиб айтганда, бир тўғри чизиқдан H га ёки V га перпендикуляр қилиб фақат битта текислик ўтказиш мумкин. Проекция текисликларидан бирига парал-

лел текисликнинг вазиятини белгилаш учун фақат битта нуқтанинг берилган бўлиши кифоя.

Проекцияловчи текисликларнинг яна бир хусусияти бор. Проекцияловчи текисликдаги нуқтанинг эпюрда берилган битта проекцияси бўйича бошқа проекцияларини ҳамма вақт ҳам топиб бўлавермайди. Масалан, 55- шаклдаги $a'b'c'$ берилган бўлса, abc текисликнинг горизонтал изида бўлади, аксинча, агар abc берилган бўлса, $a'b'c'$ ноаниқ бўлиб қолади, чунки нуқталарнинг фронтал проекциялари нуқталарнинг горизонтал проекцияларидан ўтказилган вертикал чизиқларнинг исталган жойида бўлиши мумкин.

21- §. Берилган текисликда ётган түғри чизиқнинг проекцияларини ясаш

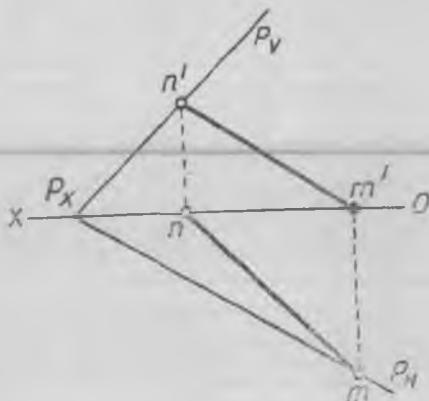
1. Агар түғри чизиқнинг икки нуқтаси текисликда ётган бўлса, унинг ҳамма нуқтаси, яъни түғри чизиқнинг ҳаммаси шу текисликда ётади. Шунинг учун, текисликда ётган түғри чизиқ берилган текисликни ифодаловчи түғри чизиқлардан ҳеч бўлмаганда иккитасини кесиб ўтади.

Демак, эпюрда берилган текисликда ётувчи ихтиёрий түғри чизиқнинг проекцияларини ясаш учун, проекциялари берилган ёки текисликнинг берилишига қараб ясалиши мумкин бўлган бизга маълум түғри чизиқларда икки нуқта топиш лозим.

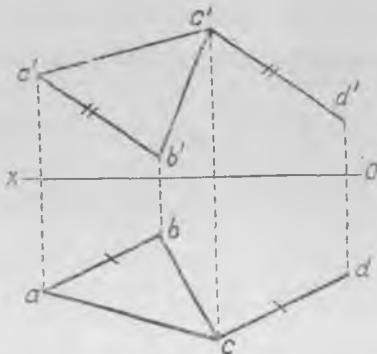
Текислик эпюрда P_H ва P_V излар (кесишган чизиқлар) билан берилган ва бу текисликда бирорта ихтиёрий түғри чизиқ олиш керак, деб фараз қиласайлик (57-шакл). Бунинг учун текисликнинг горизонтал изида m нуқтани, фронтал изида n' нуқтани белгилаб оламиз. Бу нуқталарнинг иккичи проекциялари (m' ва n нуқталар) OX ўқида бўлади. Бир номли проекцияларни ўзаро туташгиришдан ҳосил бўлган чизиқлар (mn ва $m'n'$) берилган P текисликда ётган MN түғри чизиқнинг проекцияларидир. Түғри чизиқнинг горизонтал изи m нуқтада, фронтал изи эса n' нуқтададир (13-параграфга қаранг).

Бу ердан тубандаги қоида келиб чиқади: текисликда ётган түғри чизиқнинг бир номли излари текисликнинг бир номли изларида, яъни чизиқнинг горизонтал изи текисликнинг горизонтал изида, фронтал изи фронтал изида, профил изи эса профил изида ётади.

2. Бирор текисликдаги нуқтадан ўтган ва унинг бирор түғри чизигига параллел бўлган түғри чизиқ ҳам худди шу текисликда ётади. Масалан, 58-шаклда ABC учурчак би-

57- шакл

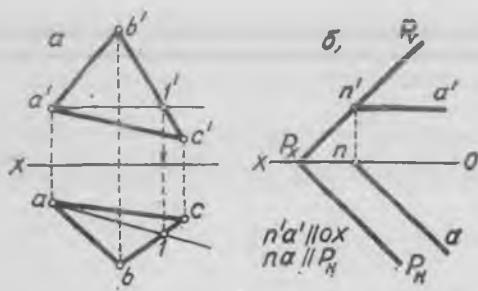
58- шакл

лан тасвирланган текисликкінг C нүктесінен уннан AB чизиги-га параллел қилиб ұтказылған CD ($cd, c'd'$) түғри чизик шу ABC текисликда ётган чизиқдір.

22- §. Текисликкінг бosh чизиқлары

Текислике ётган горизонтал, фронтал ва профил чизиқлар ҳамда текисликкінг энг катта оғиш (қиялик) чизиқлары шу текисликкінг бosh чизиқлары дейилади.

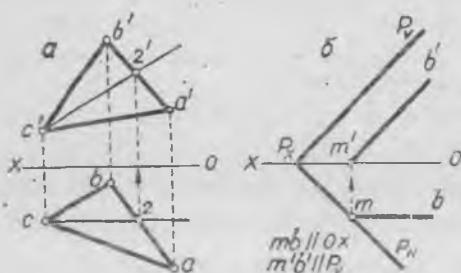
1. Текисликкінг горизонталлары. Текислике ётган ва H текислик акрапаллел бўлған түғри чизиқлар текисликкінг горизонталлари дейилади.

59- шакл

59-шакл, а да ABC учбурчак билан берилған текисликкінг A нүктесінен ұтадыған горизонтал проекцияларини ясаш кўрсатылған. Маълумки, горизонтал чизиқкінг фронтал проекцияси OY ўқига параллел бўлади (12-параграф, 29-шакл). a' нүктадан OY ўқига параллел чизик ұтказиб, уннан $b'c'$ билан кесишув нүктесини I' орқали белгилаймиз; $a'I'$ горизонталнинг фронтал горизонталнинг горизонтал проекциясини ясаш учун I нүктані топиб, a ва I нүкталар орқали түғри чизик ұтказамиз.

Агар текислик эпюрда излари билан тасвирланған бўлса, горизонталларнинг проекцияларини ясаш бирмунча қисқаради, чунки текисликкінг горизонтал изи уннан горизонталларидан бири бўлиб, уннан горизонтал проекцияси ўзида, фронтал проекцияси эса OY ўқидадир. Текисликкінг бошқа горизонталлари уннан горизонтал изига параллел, демак, уларнинг фронтал проекциялари ҳамма вақт OY ўқига параллел, горизонтал проекциялари эса текисликкінг горизонтал изига параллел бўлади.

60- шакл

59-шакл, б да излари билан берилған текислик горизонталларидан бириннинг проекциялари ($n'a'$; na) тасвирланған. Горизонталнинг фронтал изи n' текисликкінг фронтал изида ётади.

2. Текисликкниң фронталлари. Текисликда ётган ва V текисликка параллел бўлган тўғри чизиқлар текисликкниң фронталлари дейилади.

60-шакл, a да ABC учбурчак билан берилган текисликкниң C нуқтасидан ўтган фронтали тасвиранган. Фронталнинг горизонтал проекцияси c^2 проекциялар ўқига параллел қилиб чизилади, сўнгра фронталнинг фронтал проекцияси (c'^2) ясалади.

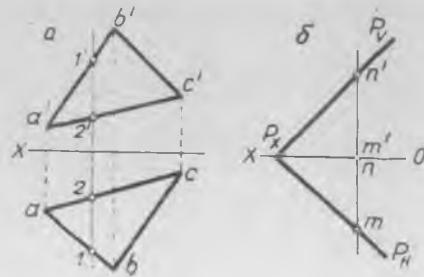
Агар эпюрда текислик излари P_H ва P_V билан берилган бўлса, бундай текисликкниң бирорта ихтиёрий фронталининг проекциялари ни ясаш учун OX ўқига параллел тўғри чизик чизамиз ва унинг P_H билан кесишув нуқтасини белгилаб оламиз. Бу m нуқтада фронталнинг горизонтал изи ётади; изнинг фронтал проекцияси m' нуқтадан (бу нуқта ҳамма вақт OX да бўлади) текисликкниң фронтал изига параллел қилиб тўғри чизик ўтказамиз, чунки текисликкниң фронтал изи, хусусий ҳолда, унинг V текисликда ётган фронталидир. Ясалган чизиқлардан mb фронталнинг горизонтал проекцияси, $m'b'$ эса фронтал проекциясидир.

3. Текисликкниң профил чизиқлари. Берилган текисликда ётган ва W текисликка параллел бўлган тўғри чизиқлар текисликкниң профил чизиқлари дейилади.

Маълумки, профил чизиқларниң иккала проекцияси OX ўқига перпендикулярдир. 61-шакл, a да ABC учбурчак билан берилган текисликда олинган профил чизиқнинг проекциялари, 61-шакл, b да излари билан берилган P текисликтаги профил чизиқнинг проекциялари курсатилган.

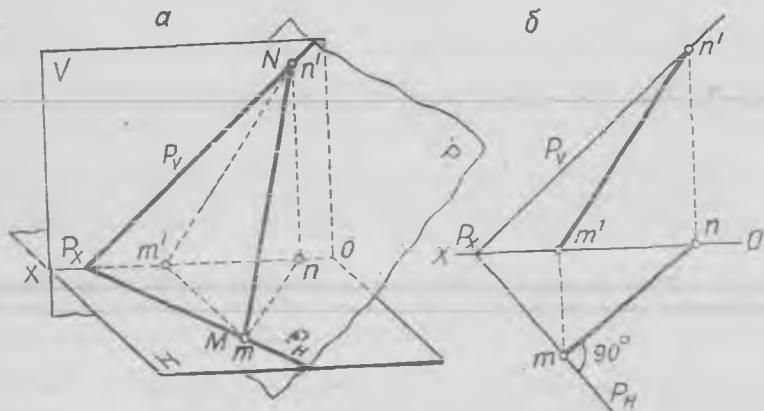
Тўғри чизиқ учбурчакнинг томонлари билан кесишиб, профил чизиқнинг фазодаги вазиятини белгилаш учун зарур $1, 1'$ ва $2, 2'$ нуқталарни беради. Текислик ўз излари билан тасвиранганда тўғри чизиқнинг излари (m, m' ва n, n') ана шундай нуқталар бўлади.

4. Текисликкниң энг катта оғма (қиялик) чизиқлари. Текисликда ётган ва унинг горизонталларига, фронталларига ёки профил чизиқларига перпендикуляр бўлган чизиқлар текисликкниң энг катта қиялик чизиқлари дейилади. Бу чизиқлардан, асосан, текисликкниң горизонталларига (шу жумладан, текисликкниң горизонтал изига) перпендикуляр бўлган энг катта қиялик чизиқларигина амалий аҳамиятга эга. Бундан кейин, алоҳида изоҳ берилмаган бўлса, «қиялик чизиги» деб ана шундай текисликда ётган ва унинг горизонталларига перпендикуляр бўлган тўғри чизиқни тушуниш керак.

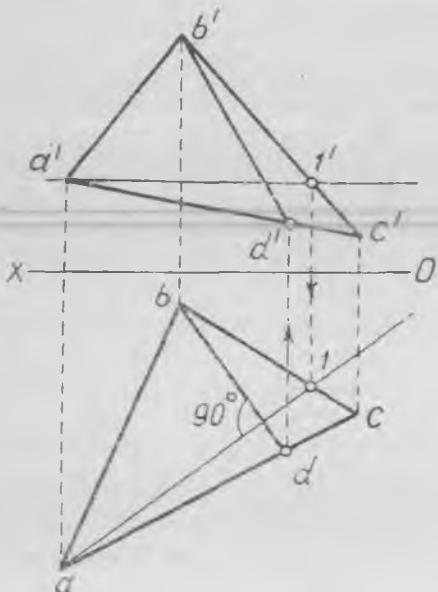
61-шакл

62- шаклда берилган текисликнинг энг катта қиялик чизиқларидан бири (MN) тасвирланган. MN чизиқ фазода P_H га перпендикулярдир. Шунинг учун қиялик чизигининг горизонтал проекцияси $m'n'$ текисликнинг горизонтал изига перпендикуляр бўлади (тўғри бурчак проекцияларининг хоссасига биноан, 16-параграф, 43-шакл).

62- шакл

63- шаклда ABC учбурчак билан берилган текисликнинг B нуқтасидан ўtkазилган энг катта қиялик чизиги (BD) тасвирланган. Бунинг учун, аввало, текисликда горизонтал ($a'1'$, $a1$) чизилган. Кейин горизонталнинг горизонтал проекциясига перпендикуляр қилиб, қиялик чизигининг горизонтал проекцияси (bd) ўtkазилган ва бу проекция асосида қиялик чизигининг фронтал проекцияси ($b'd'$) ясалган.

63- шакл

Текисликнинг энг катта қиялик чизиги (MN) билан H текислик орасидаги α бурчак (62- шаклда $\angle \alpha = \angle NMn$) берилган текислик билан H текислик орасидаги икки ёқли бурчакнинг қийматига тенг. Шунга кўра, берилган текислик билан H орасидаги α бурчакни эпюрда топиш учун 62- шаклдаги эпюрда mn ,

$m'n'$ кесманинг, 63- шаклда bd , $b'd'$ кесманинг ҳақиқий узунлигини 11-параграфдаги усул билан) уларнинг горизонтал проекцияларида ясаш керак (буни ясаш китобхонларнинг үзига тавсия қилинади).

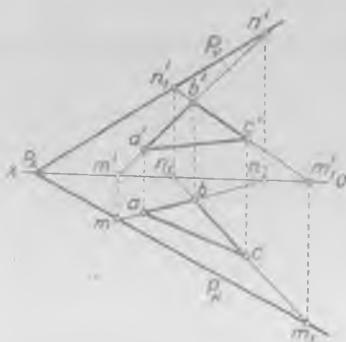
Агар берилган умумий вазиятдаги текислик билан V ёки W текислик орасидаги икки ёқли бурчакнинг қийматини эпюрда ясаш зарур бўлса, текисликнинг фронталларига ёки профил чизиқларига перпендикуляр қилиб ўtkazilgan қиялик чизиқларидан фойдаланиш мумкин.

Текисликнинг бош чизиқларидан, айниқса, унинг горизонтал ва фронталларидан ясашга доир масалаларни ечишда фойдаланилади, чунки уларни ясаш осонроқ бўлади.

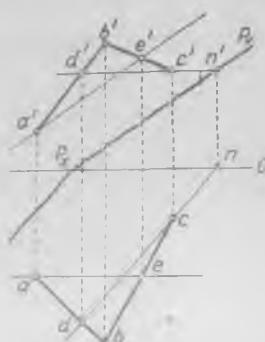
23- §. Нуқталар ёки тўғри чизиқлар билан берилган текисликнинг изларини ясаш

Тўғри чизиқни текисликда ётиш белгиларига (21- параграф) ҳамда текисликнинг горизонтал ва фронталларининг проекцияларини эпюрда жойлашувига асосланиб (22- параграф, I ва 2-пунктлар), геометрик элементларнинг проекциялари билан берилган текисликнинг изларини ясаш қийин эмас. Бунинг учун берилган текисликни тасвирловчи икки тўғри чизиқнинг изларини топиб, уларнинг бир номлиларини узаро туташтириш керак.

64- шаклда ABC учбурчак билан берилган P текисликнинг P_H ва P_V изларини ясаш кўрсатилган. Шаклда учбурчакнинг AB ва BC томонларининг излари эпюрда тўғри чизиқ изларини топиш усули билан (13- параграф) топилган. Кўрсатилган чизиқларнинг горизонтал изларидан (m ва m_1 дан) ўтган тўғри чизиқ текисликнинг горизонтал изи P_H , чизиқларнинг фронтал изларидан (n' ва n_1' дан) ўтган тўғри чизиқ текисликнинг фронтал изи P_V бўлади. Бундай мисолларни ишлашда шунга эътибор бериш керакки, текисликнинг

64- шакл

65- шакл

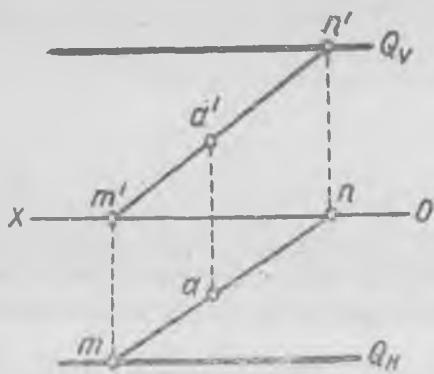
иккала изи P_H ва P_V ё OX ўқида бир P_x нүктада кесишуви ёкин ўзаро ва OX ўқига параллел бўлиши шарт.

Текисликнинг изларини ясашда, баъзан, унинг горизонталлари ва фронталларидан фойдаланиш қулай. 65-шаклда кесишуви чизиқлар (ABC) билан берилган текисликнинг излари унинг горизонтали ($c'd'$; cd) ва фронтали (ae ; $a'e'$) дан фойдаланиб ясалган. Текисликнинг горизонтал изи (P_H) фронталнинг горизонтал изи — m нүктадан горизонталнинг горизонтал проекцияси — cd чизиқка параллел қилиб чизилади. Текисликнинг фронтал изи P_V горизонталнинг фронтал изи — n' нүктадан фронталнинг фронтал проекцияси — $a'e'$ чизиқка параллел қилиб чизилади.

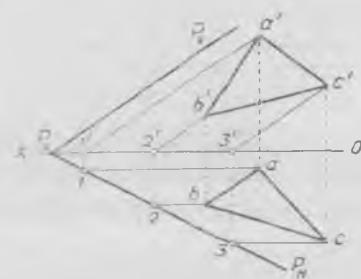
24- §. Текисликда ётган нүқталар

Агар нүкта фазода бирор текисликда ётган бўлса, бу нүкта орқали текисликда чексиз кўп тўғри чизиқ, шу жумладан, текисликнинг горизонтали ёки фронталини ўтказиш мумкин.

Шунинг учун, текисликнинг нүқтасини ясаш ҳамма вақт текисликда ётган тўғри чизиқдан бошланishi керак. Баъзан, текисликда ётган умумий вазиятдаги тўғри чизиқдан, кўп ҳолларда эса берилган текисликнинг горизонталлари ёки фронталларидан фойдаланиш қулай. 66-шаклда излари билан берилган профил проекцияловчи Q текисликда ётган A нүктанинг берилган бир проекцияси бўйича унинг иккинчи проекциясини нүктадан ўтган умумий вазиятдаги тўғри чизиқ ёрдамида топиш тасвирланган. Масалан, нүктанинг фронтал проекцияси (a') берилган, нүқтанинг горизонтал проекцияси (a) ни топиш керак бўлсин. Бунинг учун a' орқали ихтиёрий бир тўғри чизиқ ўтказамиз ва унинг Q_V билан кесишув нүқтасини n' билан, OX билан кесишув нүқтасини m' билан белгилаймиз. Маълумки (13- параграф), n' фазодаги текисликда A нүкта орқали ўтказилган ихтиёрий MN чизиқнинг фронтал изи ва унинг фронтал

66- шакл

67- шакл

проекциясидир, бу изнинг горизонтал проекцияси (n) проекциялар ўқида бўлади; m' нуқта эса ўша чизиқнинг горизонтал изнинг фронтал проекциясидир, горизонтал изнинг горизонтал проекцияси (m) текисликнинг горизонтал изи (Q_H) да бўлади. Нуқтанинг изланган горизонтал проекцияси (a) MN чизиқнинг горизонтал проекцияси (mn) да бўлади.

67-шаклдаги мисолда излари билан берилган P текисликда ётган ABC учбурчакнинг эпурда берилган бир проекцияси бўйича иккинчи проекциясини (масалан, фронтал проекцияси бўйича горизонтал проекциясини) текисликнинг фронталларидан фойдаланиб ясаш кўратилиган. Бу мисолни учбурчакнинг учларидан ўтган текисликнинг горизонталларидан фойдаланиб ечса ҳам бўлади.

IV б о б. ТЕКИСЛИКЛАРНИНГ ЎЗАРО ЖОИЛАШУВИ. ТЕКИСЛИК БИЛАН ТҮФРИ ЧИЗИҚ

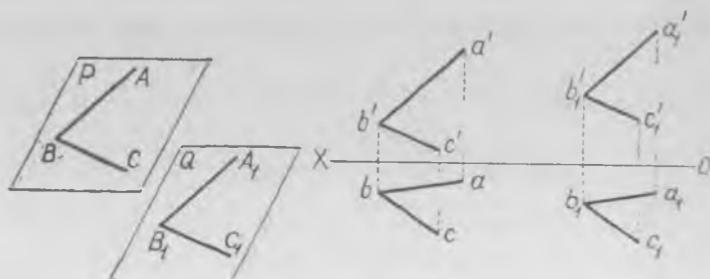
Фазода иккита текислик ё ўзаро параллел ёки кесишган вазиятда бўлиши мумкин.

Текислик билан тўғри чизиқ уч хил вазиятда: тўғри чизиқ текисликда ётган, тўғри чизиқ текисликка параллел ёки тўғри чизиқ текисликни кесувчи бўлиши мумкин. Текисликда ётган тўғри чизиқ ҳақидаги маълумотлар юқорида (21 ва 22-параграфларда) кўриб чиқилди. Шунинг учун бу бобда фақат текисликка параллел ва текисликни кесувчи тўғри чизиқлар ҳақидаги маълумотларгина берилади.

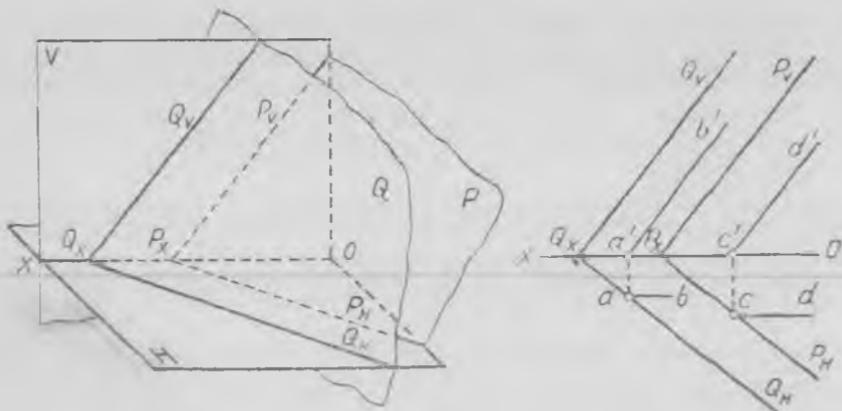
25- §. Параллел текисликлар

Бирор P текисликдаги кесишувчи икки AB ва BC тўғри чизиқ (68-шакл) иккинчи Q текисликдаги кесишувчи икки A_1B_1 ва B_1C_1 тўғри чизиққа мос равишда параллел бўлса, бу текисликлар ўзаро параллел бўлади.

Маълумки, бир-бирига параллел икки текислик учинчи текислик билан ўзаро параллел бўлган икки тўғри чизиқ бўйича кесишади.

68- шакл

69- шакл

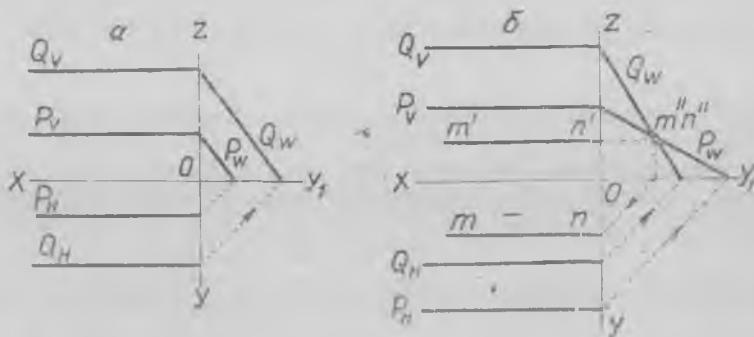
Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, фазода үзаро параллел бўлган текисликларнинг бир номли излари ҳам үзаро параллел бўлади, яъни $P \parallel Q$ бўлса, $P_H \parallel Q_H$, $P_V \parallel Q_V$ ва $P_W \parallel Q_W$ бўлади (69-шакл). Аммо W текислика перпендикуляр бўлмаган текисликларнинг үзаро параллелларини тасвирлаш учун уларнинг W текисликдаги изларини курсатишнинг ҳожати йўқ.

Маълумки, текисликнинг горизонтал изи унинг горизонталларига, фронтал изи эса фронталларига параллел бўлади; шунга кўра, эпюрда параллел текисликларнинг горизонтал ва фронталларининг бир номли проекциялари ҳам үзаро параллел бўлади. 69-шаклдаги эпюрда шундай параллел фронталлардан иккитаси (ab , $a'b'$ ва cd , $c'd'$) тасвирланган.

W текислика перпендикуляр бўлган текисликларнинг үзаро қандай муносабатда эканлигини уларнинг эпюрда берилган горизонтал ва фронтал изларидан аниқлаш қийин. Бундай текисликларнинг үзаро қандай вазиятда эканлигини аниқлаш учун уларнинг профил изларидан фойдаланиш тавсия қилинади. Агар текисликларнинг профил излари ҳам үзаро параллел бўлса, текисликлар фазода үзаро параллел бўлади (70-шакл, а), акс ҳолда улар кесишади (70-шакл, б).

Эпюрда нуқталар ёки чизиқлар билан берилган текисликларнинг үзаро параллел ёки параллел эмаслигини билиш учун ҳар қайси текисликда горизонтал ўтказиб кўриш керак. Агар ўтказилган горизонталларнинг горизонтал проекциялари параллел бўлмаса, текисликлар ҳам параллел бўлмайди. Агар горизонталларнинг горизонтал проекциялари параллел бўлганда ҳам, барибир, текисликларни параллел деб бўлмайди. Бундай ҳолда ҳар қайси текисликда фронтал ўтказиш керак; агар фронталларнинг фронтал проекциялари ҳам үзаро параллел бўлса, текисликлар фазода бир-бирига параллел бўлади.

Турли масалаларни ечишда, кўпинча, берилган нуқта ор-

70- шакл

қали берилган текисликка параллел қилиб текислик үтказишта түғри келади. Бундай ясаш асосий масала дейиллади.

1- мисол. Берилган B_1 нүкта орқали кесишувчи AB ва BC чизиклар билан берилган P текисликка параллел Q текислик үтказилсин (68- шакл).

Ечиш. B_1 нүкта орқали берилган AB ва BC чизикларга мосравишида параллел A_1B_1 ва B_1C_1 чизиклар үтказамиз (эпюорда $a'_1b'_1 \parallel a'b'$; $b'_1c'_1 \parallel b'c'$ ва $a_1b_1 \parallel ab$; $b_1c_1 \parallel bc$). Кесишувчи A_1B_1 ва B_1C_1 чизиклар изланган Q текисликни ифодалайди.

2- мисол. Эпюорда Q текисликнинг излари (Q_V , Q_H) ва D нүкта нинг проекциялари (d' , d) берилган (69- шаклда, ўнгда). D нүкта орқали Q текисликка параллел қилиб үтказилган P текисликнинг излари (P_V , P_H) ясалсин.

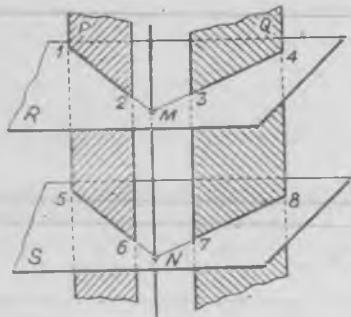
Ечиш. D нүкта орқали олдин изланган текисликнинг фронталини берилган текисликнинг фронтал изига параллел қилиб үтказамиз ($d'c' \parallel Q_V$, $dc \parallel OX$). Кейин үтказилган DC фронталнинг горизонтал изи с нүктани топиб, бу нүкта орқали P_H изни Q_H изга параллел қилиб үтказамиз ва OX ўқида келиб чиқсан P_X нүкта орқали P_V изни Q_V изга параллел қилиб үтказамиз. Хосил булган P_H , P_X , P_V берилган D нүктадан ўтган ва Q текисликка параллел бўлган P текисликнинг изларидир.

Бу масалани ечишда изланган P текисликнинг фронталидан эмас, балки горизонталидан ёки D нүктадан ўтган бирорта ихтиёрий йўналишдаги түғри чизиқдан фойдаланса ҳам бўлар эди. Ихтиёрий йўналишдаги түғри чизиқдан фойдаланиш учун олдин берилган текисликда бирорта (масалан, 62 ёки 66- шаклдаги $m'n'$, $m'n$ га ухшаш) түғри чизиқ олинади; кейин берилган нүкта орқали бу олинган чизиқга параллел түғри чизиқ үтказилиб, унинг горизонтал изидан изланган текисликнинг горизонтал изи, фронтал изидан эса изланган текисликнинг фронтал изи үтказилади.

26- §. Икки текисликкінг ўзаро кесишув чизигини ясаш

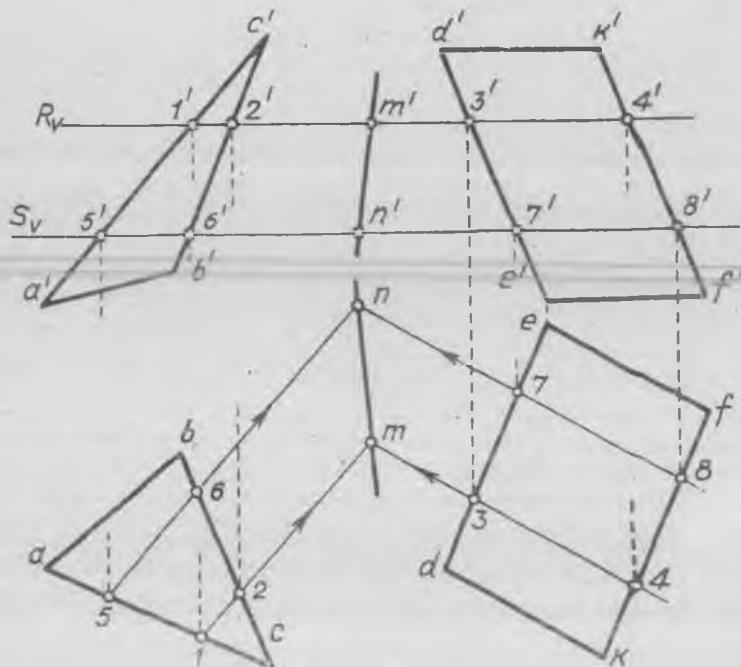
Икки текислик түғри чизик бүйіча кесишиб, икки ёқли бурчаклар ҳосил қиласы. Текисликтердегі кесишиң көрсеткішінде икки ёқли бурчактардың қыррасы дейилади.

Текисликтердегі кесишиң чизигини ясаш учун чизикке икки нүктасынан ёки бир нүктасынан да йұналишини топиш керак.

71- шакл

1. У мумий усул — ёрдамчи кесувчи текисликтер усулы. Бу усулни тушуныб олиш учун 71-шаклдегі яқын чизмани диққат билан күздан кечириш керак. Шаклдегі P ва Q текисликтердегі кесишиң чизигини ясаш учун уларни ёрдамчи, масалан, горизонтал R текислик билан кесамиз, R текислик берилген текисликтерни 1—2 ва 3—4 горизонталлар бүйіча кесады. Бу горизонталлар ўзаро M нүктада кесишиб, изланған чизікка оид, демек, текисликтер

72- шакл

үчүн умумий бўлган бир нуқтани беради. Иккинчи N нуқтани топиш учун иккинчи горизонтал текислик (S) ўтказилган. Бу текислик берилган текисликлар билан $5-6$ ва $7-8$ горизонталлар бўйича кесишиб, N нуқтани беради. MN берилган P ва Q текисликларнинг кесишув чизигидир.

Ёрдамчи кесувчи текисликлар сифатида горизонтал текисликлар эмас, балки фронтал текисликлар олинса ҳам бўлади. 72-шаклда бу усул билан ABC учбурчак ва $DEFK$ параллелограмм билан берилган текисликларнинг ўзаро кесишув чизиги проекцияларини ясаш кўрсатилган.

Умумий нуқталарни топиш учун, аввало, иккала текислик ёрдамчи горизонтал R текислик билан (изи R_V) кесилган; берилган чизикларнинг фронтал проекцияларининг R_V билан кесишиган $1'$, $2'$, $3'$ ва $4'$ нуқталари белгилаб олинган; кейин ўша нуқталарнинг горизонтал проекциялари (1 , 2 , 3 , 4) топилган. Бу нуқталарни туташтирувчи $1-2$ ва $3-4$ чизиклар берилган текисликларни R текислик билан кесилишидан ҳосил бўлган горизонталларнинг горизонтал проекцияларидир; буларнинг кесишув нуқтаси (m) изланган умумий нуқталардан бирининг горизонтал проекцияси бўлади, фронтал проекцияси (m') ёрдамчи текисликнинг изи (R_V) да ётади. Худди шу тартибда, ёрдамчи S (изи S_V) текислик воситаси билан иккинчи умумий нуқтанинг проекциялари (n , n') топилади.

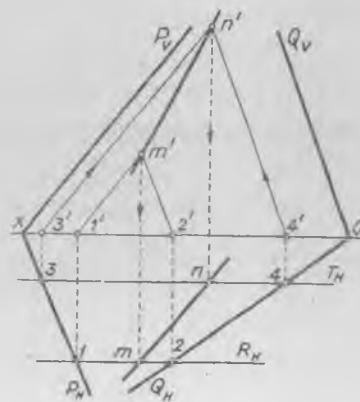
Топилган нуқталарнинг бир номли проекцияларини туташтирувчи m ва $m'n'$ чизиклар ABC учбурчак ва $DEFK$ параллелограмм билан ифодаланган текисликларнинг ўзаро кесишув чизиги проекцияларидир.

Берилган текисликларнинг ўзаро кесишув чизигига оид умумий нуқталарни топиш учун ёрдамчи текисликларни исталган қулай жойлардан ўтказиш мумкин.

Агар кесишувчи текисликлар ўз излари билан берилган ва уларнинг бир номли излари эпюр чегарасида кесишимаган бўлса, бундай текисликларнинг кесишув чизигига оид умумий нуқталарнинг проекцияларини ҳам ёрдамчи горизонтал ёки фронтал текисликлар воситаси билан топиш қулай.

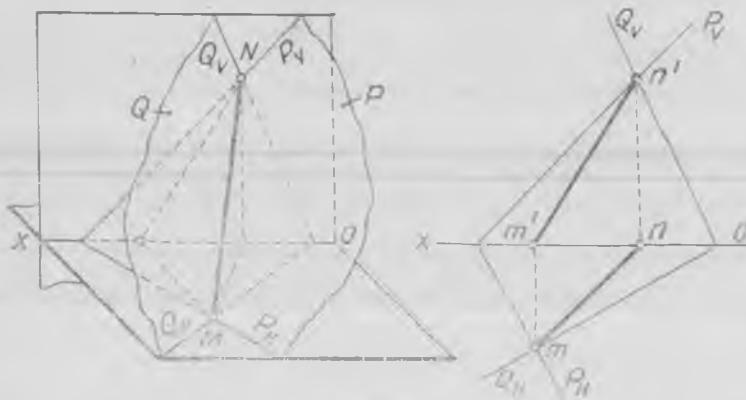
73-шаклда бир номли излари эпюр чегарасида кесишимаган P ва Q текисликларнинг ўзаро кесишув чизигига оид умумий нуқталарнинг проекцияларини (m , m' ва n , n' ни) ёрдамчи фронтал текисликлар (излари R_H ва T_H) воситаси билан топиш кўрсатилган.

2. Излари билан берил-

73- шакл

ган текисликларнинг кесишув чизигини ясаш. Кесишувчи текисликлар ўз излари билан берилган ва уларнинг бир номли излари эпюр чегарасида кесишган ҳолларда ёрдамчи кесувчи текисликлар сифатида H , V текисликлардан фойдаланиш мумкин; бундай булганда, кесишган ёрдамчи чизиқлар вазифасини текисликларнинг P_H , P_V ва Q_H , Q_V излари ўтайди. Бир номли изларниг ўзаро кесишув M ва N нуқталаридан ўтган тўғри чизиқ текисликларнинг кесишув чизиги бўлади (74- шакл).

74- шакл

Бу ерда шуни ҳам эсда тутиш керакки, текисликнинг излари чексиз чизиқлардир, уларни учрашув нуқтасидан иккала томонга давом эттириш мумкин. Шунинг учун текисликларнинг бир номли излари OX ўқининг бир томонида кесишмаса, изларниг кесишув шуқтасини бу изларни бошқа томонга давом эттириб топиш мумкин. 75- шаклда берилган текисликларнинг горизонтал излари m , m' нуқтада кесишади, фронтал излари OX ўқининг юқори томонида, биринчи чоракда кесишмайди; шунинг учун уларни OX ўқининг паст томонига давом эттирамиз; улар тўртинчи чоракда n' , n нуқтада кесишади. Топилган нуқталарнинг бир номли проекциялари ўзаро туташтирилса, берилган P ва Q текисликларнинг кесишув чизиги проекциялари (mn , $m'n'$) келиб чиқади.

Кесишувчи текисликларнинг фазодаги вазиятларига қараб, хусусий ҳолларда уларнинг кесишув чизиқларини ясаш осонлашади. Комплекс масалаларни ёчишда фойдаланиш учун бу хусусий ҳолларни пухта билиш керак.

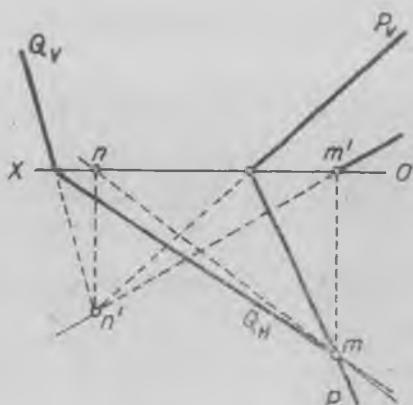
1. Проекция текисликларидан бирига проекцияловчи булган текисликларнинг кесишув чизиги ҳам проекцияловчи тўғри чизиқ бўлади (76- шакл, а да $n'b'$, nb ; 76- шакл, б да k , k' нуқтадан ўтган OX га параллел булган тўғри чизиқ; k , k' нуқта ёрдамчи фронтал проекцияловчи R текислик воситаси билан топилган).

2. Турли проекциялар текислигига проекцияловчи бүлган текисликлар кесишув чизигининг проекциялари улар перпендикуляр бўлан текисликдаги изларига тушади (76-шакл, в да $m_n, m'n'$).

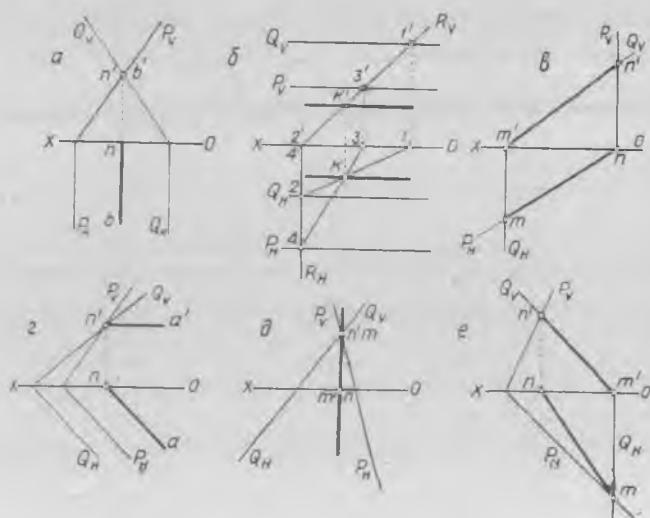
3. Бир номли икки изи параллел бўлган текисликлар шу изларга параллел бош чизик (горизонтал ёки фронтал) бўйича кесишади (76-шакл, г да $n'a$ na).

4. Эпюрда излари бир түғри чизиқда ётган текисликлар профил түғри чизик бўйича кесишади (76-шакл, д да $m_n, m'n'$).

5. Умумий вазиятдаги текислик билан проекцияловчи текислик кесишганда кесишув чизигининг бир проекцияси проекцияловчи текисликнинг изига тушади (76-шакл, е да $m'n'$). Бу ҳолдан фойдаланиб, баъзан умумий нуқталарни топиш мумкин (76-шакл, б).

75- шакл

76- шакл

27- §. Текисликка параллел түғри чизиқлар

Нуқталарининг ҳаммаси текисликдан баравар узоқликда турган ёки текисликда ётган бирор түғри чизиққа параллел бўлган түғри чизиқ ўша текисликка параллел бўлади.

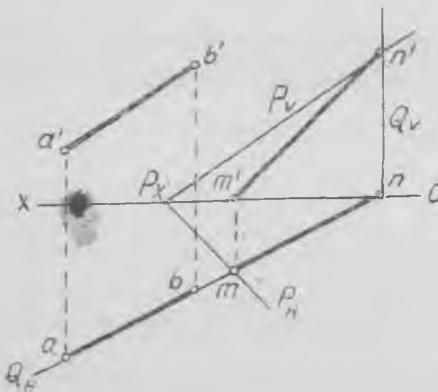
Бу ҳолдан фойдаланиб, эпюрда тубандаги конструктив масалаларни еча билиш керак:

а) түғри чизиқ ва текислик берилган, уларнинг ўзаро параллел ёки параллел эмаслиги аниқлансин;

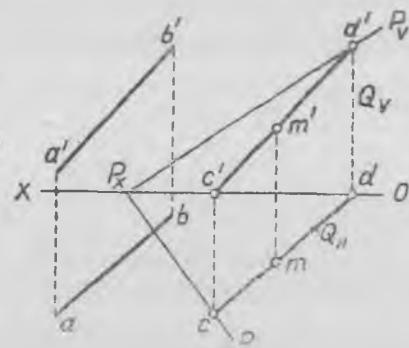
б) түғри чизиқ берилган, унга (берилган нуқтадан ёки ихтиёрий) параллел текислик ўтказилсан;

в) текислик берилган, унга (берилган нуқтадан ёки ихтиёрий) параллел түғри чизиқ ўтказилсан;

г) икки түғри чизиқ берилган, уларнинг биридан шундай текислик ўтказилсанки, у текислик иккинчи түғри чизиққа параллел бўлсан.

77- шакл

78- шакл

1. 77- шаклда AB чизиқ билан P текисликнинг ўзаро параллел ёки параллел эмаслигини аниқлаш усули кўрсатилган. Бунинг учун AB чизиқ орқали бирор ёрдамчи, масалан, горизонтал проекцияловчи Q текислик ўтказилади; кейин P билан Q текисликларнинг кесишув чизиги (m_n , $m\bar{n}$) ясалади. Агар бу чизик AB чизиққа параллел бўлса, AB чизиқ берилган P текисликка параллел бўлади.

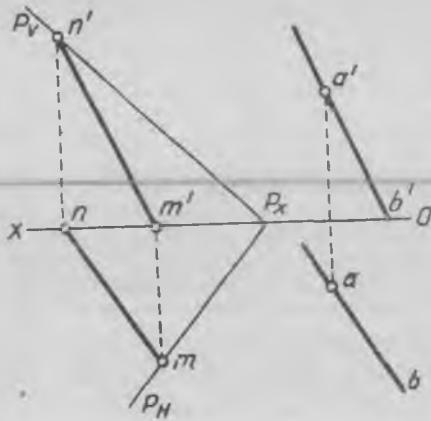
Шаклда AB чизиқ P текисликка параллел эмас, чунки $a'b' \neq m'n'$ демак, улар кесишиган.

2. 78- шаклда берилган (m , m') нуқтадан берилган (ab , $a'b'$) түғри чизиққа параллел қилиб ўтказилган текисликнинг изларини ясаш (P_H , P_V) кўрсатилган. Бунинг учун, аввало берилган нуқтадан берилган чизиққа параллел қилиб түғри чизиқ ўтказамиш (cd , $c'd'$). Майдумки, бир түғри чизиқдан исталганча текислик ўтказиш

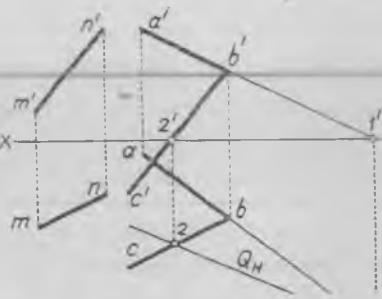
мумкин. Шунинг учун бу (cd , $c'd'$) чизиқдан ўтган ҳар қандай, масалан, P текислик берилган AB чизиққа параллел бўлади.

3. 79-шаклда берилган (a , a') нуқтадан берилган (P_H , P_V) текислика параллел қилиб тўғри чизиқ (ab , $a'b'$) ўтказиш кўрсатилган. Бунинг учун берилган текисликда бирорта ихтиёрий тўғри чизиқ (масалан, $m n$, $m'n'$) олинади; кейин берилган нуқтадан шу чизиққа параллел қилиб тўғри чизиқ ўтказилади (шаклда $ab \parallel mn$; $a'b' \parallel m'n'$). A нуқта орқали P текислика параллел чексиз кўп тўғри чизиқ ўтказиш мумкин.

Агар берилган A нуқтадан фазода текисликнинг изларидан бирига параллел қилиб горизонтал ёки фронтал ўтказилса, уларнинг ҳар бири текисликнинг ўзига ҳам параллел бўлади.

79- шакл

80- шакл

4. 80-шаклда AB чизиқ орқали берилган MN чизиққа параллел қилиб текислик ўтказиш кўрсатилган. Бунинг учун AB чизиқнинъ бирор иктиёрий, масалан, B нуқтасидан MN чизиққа параллел чизиқ ўтказилади ($bc \parallel mn$; $b'c' \parallel m'n'$).

Ҳосил бўлган кесишувчи ABC чизиқлар орқали тасвирланган Q текислик MN чизиққа параллел текисликдир. Шаклда бу текисликнинг горизонтал изи (Q_H) ҳам кўрсатилган.

28- §. Тўғри чизиқ билан текисликнинг кесишув нуқтасини ясаш

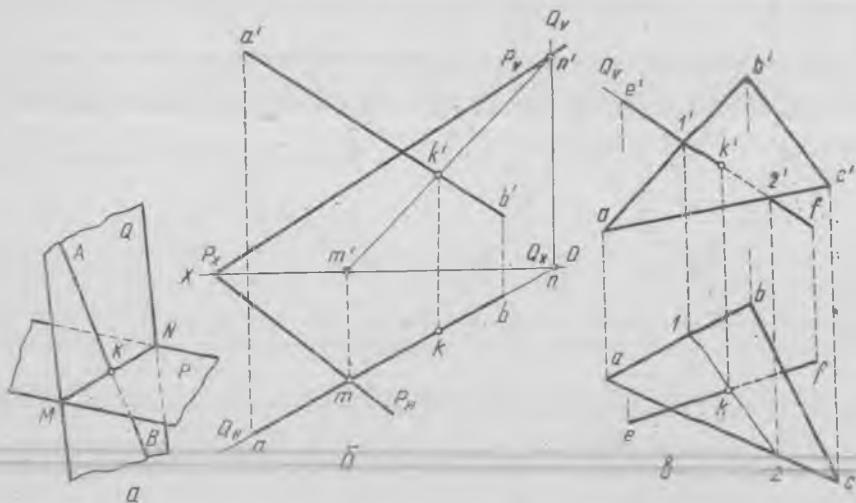
Тўғри чизиқ билан текисликнинг кесишув (учрашув) нуқтаси проекцияларини эпюрда ясаш чизма геометрияниң асосий масалаларидан биридир. Кўпгина масалаларни ечиш усуллари шунга асосланган. Шунинг учун, текислик ва тўғри чизиқ ҳар қандай усул билан ва ҳар қандай вазиятда берилганда ҳам бу масалани тез ҳамда аниқ еча билиш керак.

Бунда асосан учта ҳол бўлади: 1) текислик ҳам, тўғри чизиқ ҳам умумий вазиятда берилган; 2) текислик умумий вазиятда берилган, тўғри чизиқ эса проекцияловчи; 3) берилган текислик проекцияловчи, тўғри чизиқ эса ихтиёрий вазиятда берилиши мумкин.

Учала ҳолда ҳам эпюрда берилган тўғри чизиқ билан текисликнинг кесишув нуқтаси проекцияларини тубандада келтирсанда берилган умумий усул билан топиш мумкин.

Аммо бу умумий усулдан асосан биринчи ҳолда (баъзан иккинчи ҳолда ҳам) фойдаланилади. Иккинчи ва учинчи ҳолларда эса тўғри чизиқ билан текисликнинг кесишув нуқтаси проекциялари берилган тўғри чизиқ ёки текисликнинг хоссаларидан фойдаланиб топилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Бу умумий усул ёрдамчи текислик усули дейилади ва уни тубандагича тушуниш керак.

81- шакл

Агар бирорта P текислик ва AB тўғри чизиқ берилган бўлса (81- шакл, a), ҳамма вақт AB чизиқ орқали ёрдамчи Q текислик ўтказиш ва P текислик билан Q текисликнинг кесишув MN чизиги ясаш мумкин. MN чизиқ билан AB чизиқнинг кесишув нуқтаси (K) берилган P текислик билан AB чизиқнинг кесишув нуқтаси бўлади.

Эпюрда ясашни осонлаштириш учун ёрдамчи Q текислик сифатида проекцияловчи текислик олинади.

Шундай қилиб, эпюрда тўри чизиқ билан текислик кесишган нуқтанинг проекцияларини умумий усул билан ясаш учун:

1) берилган тўғри чизиқ орқали ёрдамчи (проекцияловчи) текислик ўтказиш;

2) ёрдамчи текислик билан берилган текисликнинг кесишув чизигини ясаш;

3) ясалган ёрдамчи чизик билан берилган түғри чизиқнинг кесишув нуқтасини топиш керак.

1-хол. 81-шакл, б да P_H , P_V излари орқали берилган текислик билан (ab , $a'b'$) түғри чизиқнинг кесишув нуқтаси проекцияларини топиш кўрсатилган. Бунинг учун берилган түғри чизик орқали горизонтал проекцияловчи текислик (Q_H , Q_V) ўтказилган ва текисликларнинг ўзаро кесгушув чизиги ($m n$, $m'n'$) ясалган. Ясалган ёрдамчи чизиқнинг фронтал проекцияси ($m'n'$) билан берилган чизиқнинг фронтал проекцияси ($a'b'$) кесишиб, k' нуқтани ҳосил қиласди, кейин бу нуқта бўйича k нуқта топилади; k , k' берилган AB чизик билан P текислик кесишиган нуқталарнинг проекцияларидир.

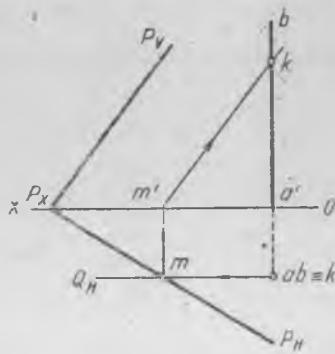
81-шакл, в да ABC учбуручаклик орқали берилган текислик билан EF түғри чизиқнинг кесишув нуқтаси проекцияларини топиш кўрсатилган. Аввало, берилган EF түғри чизик орқали фронтал проекцияловчи Q текислик ўтказилган. Эпюрда ёрдамчи текисликнинг фақат фронтал изи (Q_V) кўрсатилган; горизонтал изи керак булмагани учун курсатилмаган, уни OX проекциялар ўқига перпендикуляр деб фараз қилиш керак. Амалда Q_V изни ҳам кўрсатмаса ($\ddot{\text{ё}}\text{ғиз у кўзда тутилса}$) бўлади, чунки у түғри чизиқнинг фронтал проекциясига түғри келади. Кейин бу ёрдамчи текислик билан берилган текисликнинг кесишув чизиги ($1 - 2'$, $1 - 2$) ясалган. Чизиқнинг горизонтал $1 - 2$ проекцияси билан ef кесишиб, k нуқтани ҳосил қилган, сўнгра $e'f'$ да k' топилган.

Топилган (k , k') нуқталар ABC текислик билан EF чизиқнинг кесишув нуқтаси проекцияларидир.

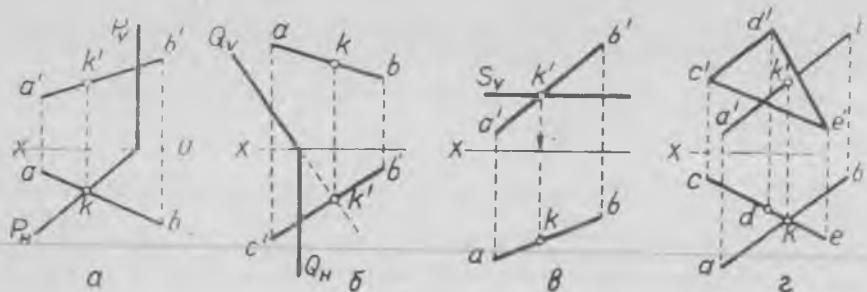
2-хол. Агар берилган түғри чизик проекцияловчи бўлса, бундай түғри чизик билан ҳар қандай текисликнинг кесишув нуқтаси проекцияларидан биттаси түғри чизиқнинг нуқта кўринишидаги проекциясида бўлади. Кесишув нуқтасининг иккинчи проекцияси берилган текисликнинг шу кесишув нуқтаси орқали ўтказилган горизонтал ёки. Фронтал ёки бўлмаса, бирорта ихтиёрий түғри чизик воситасида аниқланиши мумкин.

82-шаклда горизонтал проекцияловчи AB түғри чизик билан умумий вазиятдаги P текисликнинг кесишув нуқтаси проекцияларини топиш кўрсатилган. Изланган нуқта горизонтал проекцияси k түғри чизиқнинг горизонтал проекцияси k' да бўлади. k' нуқта текисликнинг фронтали mk , $m'k'$ ёрдамида топилган.

Бу масала умумий (ёрдамчи текис-

82- шакл

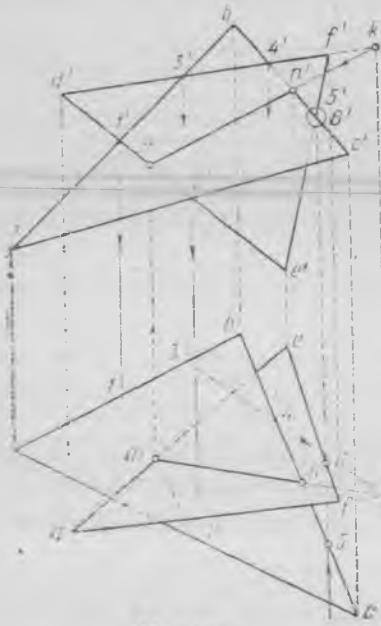
83- шакл

аик) усули билан ечилган деб қаралса ҳам бўлади. У ҳолда берилгли AB чизиқ орқали ёрдамчи фронтал Q текислик ўтказилган деб фараз қиласайлик (унинг изи Q_H). Ёрдамчи Q текислик билан берилган P текислик фронтал чизиқ (m_R, m'_R) бўйича кесишиб изланган k, k' нуқтани беради.

3-хол. Агар берилган текислик проекцияловчи бўлса, бундай текислик билан тўғри чизиқнинг кесишув нуқтаси проекцияларини эпюрда топиш жуда осонлашади. Бу ҳол 83-шаклда кўрсатилган. 93-шакл, a да горизонтал проекцияловчи P текислик билан AB чизиқ, 83-шакл, b да фронтал проекцияловчи Q текислик билан AB чизиқ, 83-шакл, v да горизонтал (H га параллел), S текислик билан AB чизиқ ва 83-шакл, g да CDE учбурчак орқали берилган горизонтал проекцияловчи текислик билан AB чизиқ кесишиган. Проекцияловчи текисликлар билан тўғри чизиқларнинг кесишув нуқталарининг проекциялари (k, k') проекцияловчи текисликларнинг хоссаларидан (20-параграф) фойдаланиб топилган.

Тўғри чизиқ билан текисликнинг кесишув нуқтаси проекцияларини топишдан (81-шакл, v) фойдаланиб, текис шакллар билан берилган икки текисликнинг ўзаро кесишув чизиги проекцияларини ҳам ясаш мумкин.

84- шаклда икки ABC ва DEF учбурчакларнинг кесишув чизиги проекцияларини ясаш ва уларнинг кўринган-кўринмаганлигини конкурент нуқталар усули билан аниқлаш кўрсатилган.

84- шакл

Бу масаланы ечиш учбұрчаклардан бириңніг исталған иккі томонини (тұғри чизиқтарни) иккінчи учбұрчак текислиги билан учрашған нұқталарни топишга көлтирилади. Топилған бу нұқталар учбұрчаклар текисликларининг кесишув чизигини беради. Шақлда DEF учбұрчакнинг DE ва DF томонлари билан ABC учбұрчак текислигининг учрашған нұқталари топилған. DE чизиқ билан ABC учбұрчакнинг кесишув нұқтаси проекциялари (m, m') ни топиши учун DE орқали ёрдамчи фронтал проекцияловчи Q текислик үтказылған. (Q , фронтал из DE чизигининг фронтал проекцияси $d'e'$ да бұлади; у шақлда күрсатылмаган). Ёрдамчи Q текислик билан ABC учбұрчак, тұғри чизиқ ($l' - 2', 1 - 2$) бүйіча кесишиб, изланған нұқтанинг проекциялари (m, m') ни беради. DF чизиқ билан ABC учбұрчак текислигининг кесишув нұқтаси проекциялари (k, k') ҳам худди шу йүл билан топилған. K нұқта бизнинг мисолда ABC учбұрчак контуридан ташқарыда келиб қықади. Бу эса иккінчи учбұрчакнинг DF томони бириңи ABC учбұрчак билан тұғридан-тұғри кесишимді, балки унинг текислиги билан кеси shadedи демақдір. Топилған нұқталарнинг бир номли проекциялари туташтирилса, учбұрчаклар текисликларининг кесишув чизигининг проекциялари $m'k'$, mk ҳосил бұлади. Бу $m'k'$, mk проекциялар $b'c'$, bc билан тегишли n' , n нұқталарда кеси shadedи. Ҳосил бұлған n' , n нұқталар бириңи учбұрчакнинг BC томони билан иккінчи DEF учбұрчакнинг кесишув нұқтаси проекцияларидір. Шундай қилиб, учбұрчаклар бизнинг мисолда қисман кесишигандай экан.

Учбұрчакларнинг бир-бирига нисбатан күринган-күринмaganлигини аниқлаш учун учбұрчакнинг бир томонини иккінчи учбұрчакка нисбатан күринган-күринмаган қисмларға ажратылса кифоя. Бинобарин, шуны ҳам эсда тутиш керакки, геометрик элементларнинг күринган-күринмаганлығы ҳар қайси проекцияда алоқида аниқланади.

Шақлдагы фронтал проекциялар ABC учбұрчакнинг BC томонини DEF учбұрчакка нисбатан күринар-күринмаслиги аниқланған. Бунинг учун BC ва EF томонлар фронтал проекцияларининг кесишув нұқтаси орқали V текисликка перпендикуляр күриш нури үтказылған. Горизонтал проекциядан күриниб турибиди, күриш нури олдин 5-нұқтада BC чизиқни, кейин 6-нұқтада EF чизиқни учатади. Демек, BC чизиқнинг NC қисми фронтал проекцияда күринади.

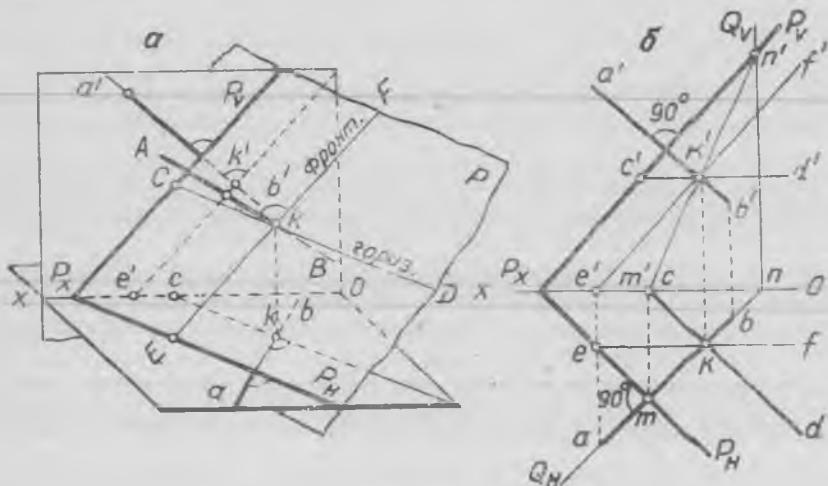
Горизонтал проекцияда күринар-күринмаслик шу сингари ясаш билан аниқланған. Фақат бу гал күриш нури H текисликка перпендикуляр олинған (бу нур чизмада күрсатылған).

29- §. Текисликка перпендикуляр тұғри чизиқ проекцияларини ясаш

Текисликни кесувчи тұғри чизиқ хусусий ҳолда текисликка перпендикуляр бұлиши мүмкін.

Стереометриядан маълумки, берилған тұғри чизиқ текис-

ликда ётган ва берилган түғри чизиқ билан текисликнинг кесишув нуқтасидан үтадиган ҳеч бўлмаганда икки түғри чизиққа перпендикуляр бўлса, у түғри чизиқ текисликка ҳам перпендикуляр бўлади. Перпендикуляр билан текисликнинг кесишув нуқтаси *перпендикуляргинг асоси* дейилади.

85- шакл

Берилган AB түғри чизиқ P текисликка перпендикуляр ва у билан K нуқтада кесишган деб фараз қиласлилик (85- шакл, а). K нуқта орқали P текисликда ётган горизонтал CD ва фронтал EF үтказамиз. Юқорида айтилганига кўра, берилган AB чизиқ CD чизиққа ҳам, EF чизиққа ҳам перяпендикуляр бўлади. Маълумки, CD горизонтал H текисликка параллел; шунинг учун CD билан AB орасидаги түғри бурчакнинг горизонтал проекцияси ҳам түғри бурчак бўлади (16-параграфдаги 2-пунктга мувофиқ).

Худди шунга ўхшаш, AB билан EF фронтал орасидаги түғри бурчакнинг фронтал проекцияси ҳам түғри бурчак бўлади.

Биламизки, горизонталнинг горизонтал проекцияси текисликнинг горизонтал изига фронталнинг фронтал проекцияси текисликнинг фронтал изига параллел бўлади. Демак, фазода текисликка перпендикуляр бўлган түғри чизиқнинг горизонтал проекцияси эпюрда ўша текисликнинг горизонтал изига ёки горизонталларининг горизонтал проекцияларига перпендикуляр, түғри чизиқнинг фронтал проекцияси текисликнинг фронтал изига ёки фронталларининг фронтал проекцияларига перпендикуляр бўлади.

85- шакл, б да фазода ўзаро перпендикуляр бўлган AB чизиқ билан P текисликнинг эпюри кўрсатилган. Шаклда $ab \perp P_H$; $a'b' \perp P_V$; перпендикуляр асосининг проекциялари (k' , k) түғри чизиқ

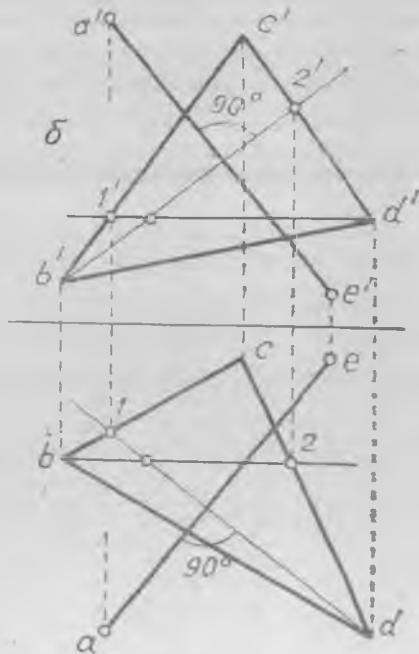
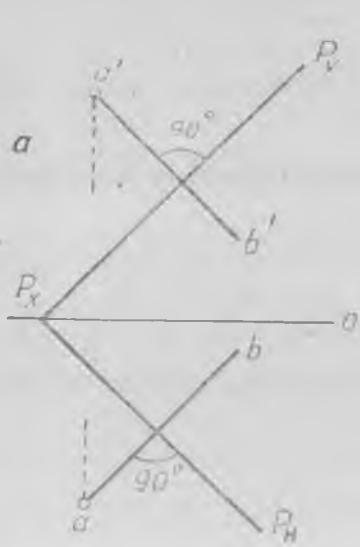
билинг текисликкінг кесишув нүктасини топиш усули билан (28-параграф) топилған. Эпюрда перпендикулярнің асосидан үтган ва P текисликта ётған горизонтал ҳамда фронтал қизықтарнің проекциялары ($c'd'$, $cd;$, ef , $e'f'$) ҳам тасвирланған.

Метрик масалаларни ечишда ёки берилған элементлардан маълум масоғада турған нүкта, тұғри қизық ва текисликтарни ясашда перпендикульрдан фойдаланишига тұғри келади. Шунинг учун текисликка перпендикуляр тұғри қизық проекцияларинің юқорида исбот қилинған хоссаларидан фойдаланиб, турандаги асосий масалаларни эпюрда еча билиш керак:

1. Текисликдан четда турған нүктадан текисликка перпендикуляр туширилсин.

86-шакл, a да A нүктадан излари билан берилған. P текисликка перпендикуляр туширилған ($ab \perp P_H$; $a'b' \perp P_V$); $a'b'$ ва ab лар перпендикульрнің проекцияларидір. Агар перпендикулярнің асосини топиш зарур болса, 28-параграфда баён қилинған усулдан фойдаланиб, перпендикуляр билан текисликкінг кесишув нүктасини ясаш керак.

86-шакл, b да A нүктадан BCD учбұрчак билан тасвирланған текисликка перпендикуляр тушириш күрсатылған. Нерпендикуляр тушириш учун, аввало, текисликта $D1$ горизонтал ва $B2$ фронтал үтказилған, кейин A нүктадан перпендикуляр туширилған ва у их-

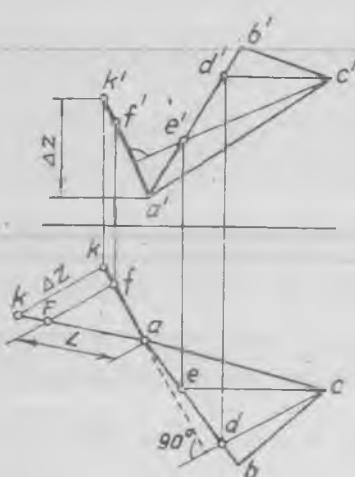

86- шакл

тиёрий E нуқта билан чегараланган ($ae \perp dI; a'e' \perp b'2'$); AE изланган перпендикулярдир.

Перпендикуляр асосининг проекциялари бу ерда ҳам курсатилмаган. У 81- шаклдаги усул билан топилади.

2. Берилган текисликда ётган нуқтадан шу текисликка перпендикуляр бўлган тўғри чизиқ ўтказилсин.

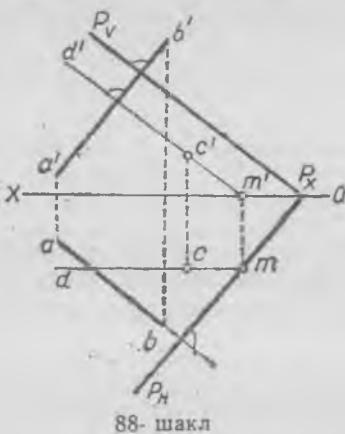

87- шакл

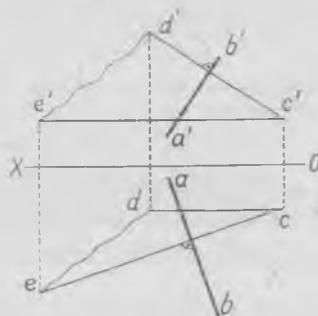
87- шаклда ABC учбурчакнинг A учидан узунлиги L мм бўлган перпендикуляр кўтариш кўрсатилган. Аввало, текисликда горизонтал ($c'd', cd$) ва фронтал ($ce, c'e'$) ўтказилади. Кейин A нуқтанинг горизонтал проекциясидан горизонталнинг горизонтал проекциясига перпендикуляр, фронтал проекциясидан фронталнинг фронтал проекциясига перпендикуляр кўтаришган ва унда ихтиёрий K нуқта олинган (эпюрда $ak \perp cd; a'k' \perp c'e'$). Перпендикуларда ихтиёрий олинган AK кесманинг ҳақиқий узунлиги (11- параграфдаги усул билан) ясалган ва унда $aF = L$ мм ли кесма қўйилган. Пирвардида F нуқтанинг горизонтал проекцияси (f), кейин фронтал проекцияси (f') топилган. Натижада келиб чиққан af ва $a'f'$ кесмалар A нуқтадан кўтаришган ва узунлиги L мм бўлган перпендикуляренинг проекцияларидир.

2. Берилган нуқтадан берилган тўғри чизиқка перпендикуляр бўлган текислик ўтказилсин. Бу масала биринчи масаланинг тескарисидир.

88- шаклда C нуқта орқали берилган AB чизиқка перпендикуляр текислик ўтказиш кўрсатилган. Олдин C нуқта орқали AB

88- шакл

89- шакл

чизиққа перпендикуляр қилиб, изланган текисликнинг фронталы (CD) үтказилган (шаклда $cd \parallel OX$; $c'd' \perp a'b'$). Кейин үтказилган фронталнинг горизонтал изи (m) дан берилган чизикнинг горизонтал проекциясига перпендикуляр қилиб, текисликнинг горизонтал изи (P_H) үтказилган (шаклда $P_H \perp ab$), сүнгра бу изнинг OY билан кесишув нүктаси (P_X) дан берилган чизикнинг фронтал проекциясига перпендикуляр қилиб, текисликнинг фронтал изи (P_V) үтказилган (эпюрда $P_V \perp a'b'$). Шундай қилиб, P_H ва P_V лар изланган текисликнинг изларидир.

Юкоридаги масатани ечиш учун текисликнинг излари ясалмаса ҳам бұлади. 89-шаклда берилған (c' , c) нүктадан берилған ($a'b'$, ab) чизикқа перпендикуляр қилиб үтказилған P текислик үзининг шу (c' , c) нүктадан үтгандарының ($c'd'$, cd) горизонтал ($c'e'$, ce) чизиклари билан тасвирланған.

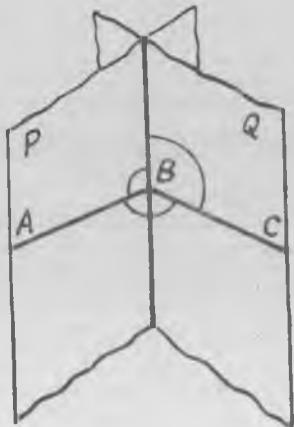
30- §. Үзаро перпендикуляр текисликлар

Агар икки текислик бир-бири билан кесишгандың иккі ёқли түғри бурчаклар ҳосил қылса, бундай текисликлар үзаро перпендикуляр текисликлар дейилади.

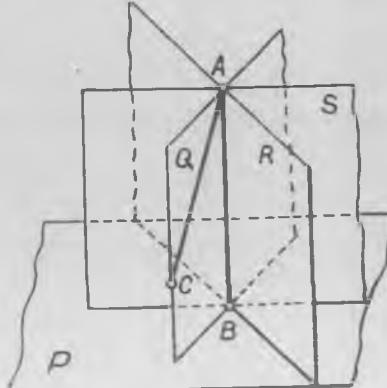
Агар үзаро перпендикуляр текисликлар умумий вазияттады текисликлар бұлса, эпюрда уларни ясаш маълум даражада қийин бұлади, чунки бундай текисликлар эпюрда мүайян әмас, шунинг учун уларни бевосита (ички) белгилари асосида, құышимча ясашлар йөли билан билишга ёки тасвирлашга түғри келади.

Стереометриядан маълумки, иккита P ва Q текислик фазода үзаро перпендикуляр бұлса, улар ҳар бири иккінчисінша перпендикуляр бўлғандарынан түради (90-шакл).

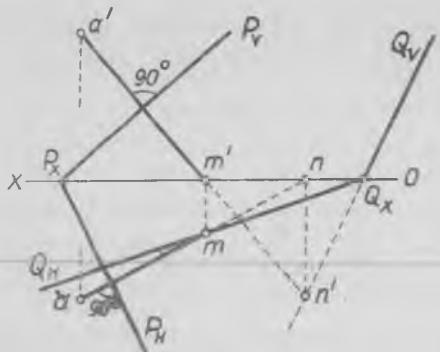
Перпендикулярлар орасидаги ABC түғри бурчакнинг қийматы P ва Q текисликлар орасидаги иккі ёқли түғри бурчакнинг қийматига teng.

90- шакл

91- шакл

92- шакл

Берилган P текисликка перпендикуляр бўлган AB тўғри чизик орқали саноқсиз кўп Q, R, \dots, S текисликлар ўтказиш мумкин, уларнинг ҳаммаси P текисликка перпендикуляр булади (91 -шакл). Мисалан, тўла, яъни жавоби битта булиши учун кўшимча шартлар керак.

Берилган P текисликка перпендикуляр бўлмаган AC тўғри чизик орқали унга перпендикуляр қилиб ёлғиз битта Q текислик ўтказиш мумкин; бу Q текислик эпю尔да AC чизик ва AB перпендикуляр билан тасвирланади.

Бир неча мисол ечамиш.

1. А нуқта орқали P текисликка перпендикуляр қилиб ўтказилган текисликкнинг излари ясалсин (92- шакл).

Ясаш тартиби

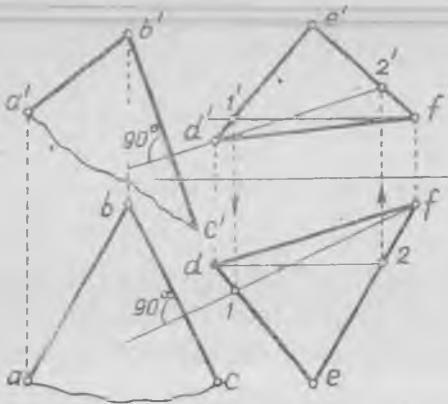
1) изланган текислик $Q \perp P$ бўлгани учун, A нуқтадан P текисликка перпендикуляр туширамиз: $a'm' \perp P_v$; $am \perp P_H$;

2) перпендикулярнинг изларини (m, m' ва n, n') топамиз;

3) перпендикулярнинг горизонтал изи (m) дан текисликкнинг горизонтал изи (Q_H) ўтиши, перпендикулярнинг фронтал изи (n') дан текисликкнинг фронтал изи (Q_v) ўтиши керак. Кўшимча шартлар бўлмагани учун m орқали Q_H ўтказамиз, n' ва Q_v орқали Q_v ўтказамиз. Масаланинг жавоби ниҳоятда кўпдир.

Хосил қилинган эпюрдан кўриниб турибдики, P ва O текислик лар фазода ўзаро перпендикуляр бўлгани билан уларнинг бир номли излари бир- бирiga перпендикуляр эмас. Бундан шундай хулса чиқариш мумкин; агар эпюрда икки текисликкнинг бир номли излари ўзаро перпендикуляр (яъни $P_H \perp Q_H$; $P_v \perp Q_v$) бўлса, текисликларнинг бири иккинчисига перпендикуляр эмас (бири W га, иккинчиси OX га параллел бўлган текисликлар бундан мустасно).

2. Берилган AB тўғри чизик орқали эпюрда DEF учбурчак билан тас-

93- шакл

вирланган P текисликка перпендикуляр қилиб Q текислик үтказасин (93-шакл).

Ясаштартиби:

1) берилган текисликда горизонтал ($I'f'$; $I\bar{f}$) ва фронтал (d_2 ; d'_2) үтказамиз;

2) берилган түғри чизиқнинг бирорта, масалан, B нуқтасидан берилган текисликка перпендикуляр туширамиз ($bc \perp fI$; $b'c' \perp d'_2$).

Изланган Q текислик кесишувчи AB ва BC чизиқлар билан ифодаланади, Q текислик DEF текисликка перпендикуляр бўлган AB чизиқ орқали үтгани учун DEF текисликка ҳам перпендикуляр бўлади.

31- §. Умумий вазиятдаги ўзаро перпендикуляр түғри чизиқлар

Агар икки түғри чизиқнинг ҳар бири орқали иккинчисига перпендикуляр текислик үтказиш мумкин бўлса, бундай түғри чизиқлар ўзаро перпендикуляр бўлади.

AB түғри чизиқ P текисликка перпендикуляр ва уни B нуқтада кесиб үтади, деб фараз қилайлик (94-шакл). AB түғри чизиқ B нуқтадан үтган ва P текислике ётган ҳамма түғри чизиқларга перпендикулярдир, демак, P текисликда ётган ихтиёрий CD чизиққа ҳам перпендикуляр бўлади.

Энди, фазода CD га параллел қилиб, ихтиёрий EF чизиқ үтказсак, AB чизиқ бу EF чизиққа перпендикуляр бўлади. EF орқали P текисликка параллел қилиб, Q текислик үтказиш мумкин, унда $Q \perp AB$ бўлади.

Бинобарин, $EF \parallel CD$ бўлса, $EF \perp AB$ бўлади.

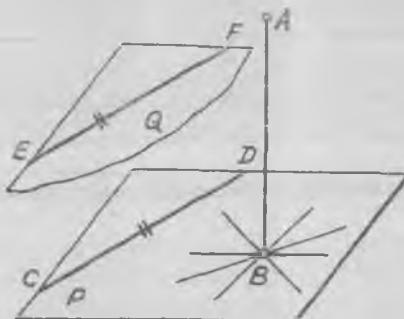
Агар EF чизиқ P текисликка ва CD чизиққа параллел бўлмаса, EF орқали AB га перпендикуляр Q текислик үтказиб бўлмайди, демак, бундай бўлганда AB чизиқ EF га перпендикуляр эмас.

Шундай қилиб, умумий вазиятдаги икки AB ва EF түғри чизиқ ўзаро перпендикуляр бўлиши учун бу түғри чизиқлардан бири (масалан, 94-шаклда EF) иккинчи түғри чизиққа (AB га) перпендикуляр бўлган P текисликтаги бирор CD түғри чизиққа параллел бўлиши шарт.

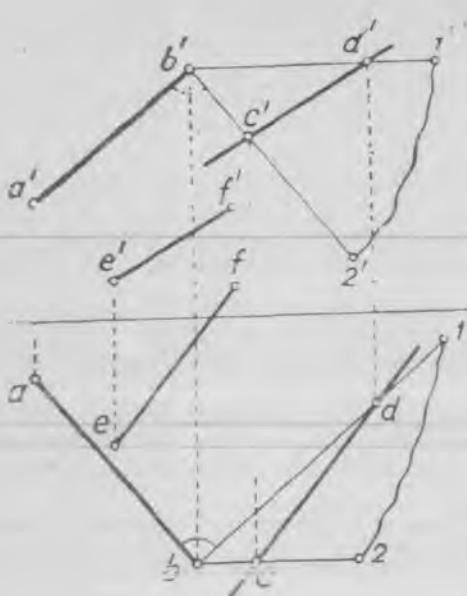
Бир неча мисол келтирамиз.

1. Фазода умумий вазиятдаги AB ва EF учрашмас түғри чизиқлар ўзаро перпендикуляр. Эпюрда ab , $a'b'$, $e'f'$ лар ва E нуқтанинг горизонтал проекцияси (e) берилган, ef ясалсин (95-шакл).

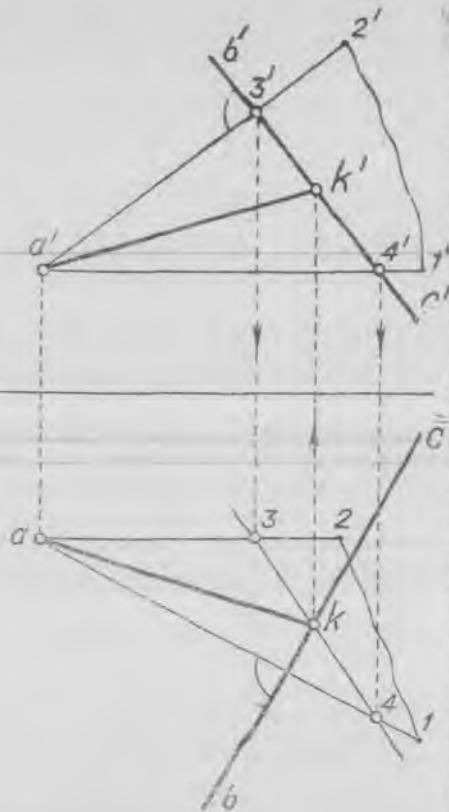
Ясаштартиби:

94- шакл

95- шакл

96- шакл

1) AB түғри чизиқнинг бирорта, масалан, B нуқтасидан унга перпендикуляр қилиб, P текислик үтказамиз, эпюрда бу текислик горизонтали $B1$ ва фронтали $B2$ орқали тасвирланган (29- параграфга биноан: $b'y \perp OX \parallel b2 \perp ab1 = a'2b'2 = 90^\circ$);

2) P текисликда ихтиёрий шундай бир CD чизиқ чизамизки, бу чизиқнинг фронтал проекцияси $e'f'$ га параллел ($c'd' \parallel e'f'$) бўлсин;

3) берилган e нуқтадан cd га параллел ef ни чизамиз.

2. Берилган умумий вазиятдаги BC түғри чизиқقا бирорта A нуқтадан туширилган перпендикулярнинг проекциялари ясалсин (96- шакл).

Я с а ш т а р т и б и:

1) A нуқтадан BC га перпендикуляр қилиб, P текислик үтказамиз; шаклда бу текислик горизонтали $A1$ ва фронтали $A2$ орқали тасвирланган;

2) P текислик билан BC нинг кесишув нуқтаси (k, k') топилган;

3) AK ($ak, a'k'$) изланган перпендикулярdir. Ҳақиқатан ҳам, AK түғри чизиқ берилган BC түғри чизиқни кесади ва BC га перпендикуляр P текисликда ётади; демак, $AK \perp BC$.

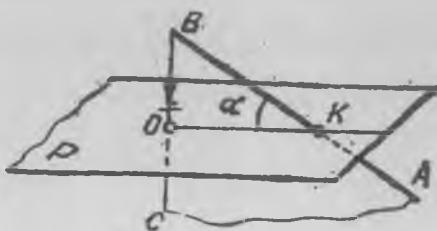
32- §. Тұғри чизиқ билан текислик орасидаги бурчак

AB тұғри чизиқ P текислика перпендикуляр бүлмаганда, шу тұғри чизиқ билан унинг текисликдаги ортогонал проекцияси орасидаги үткір α бурчак AB тұғри чизиқ билан P текислик орасидаги бурчак деб аталади (97- шакл).

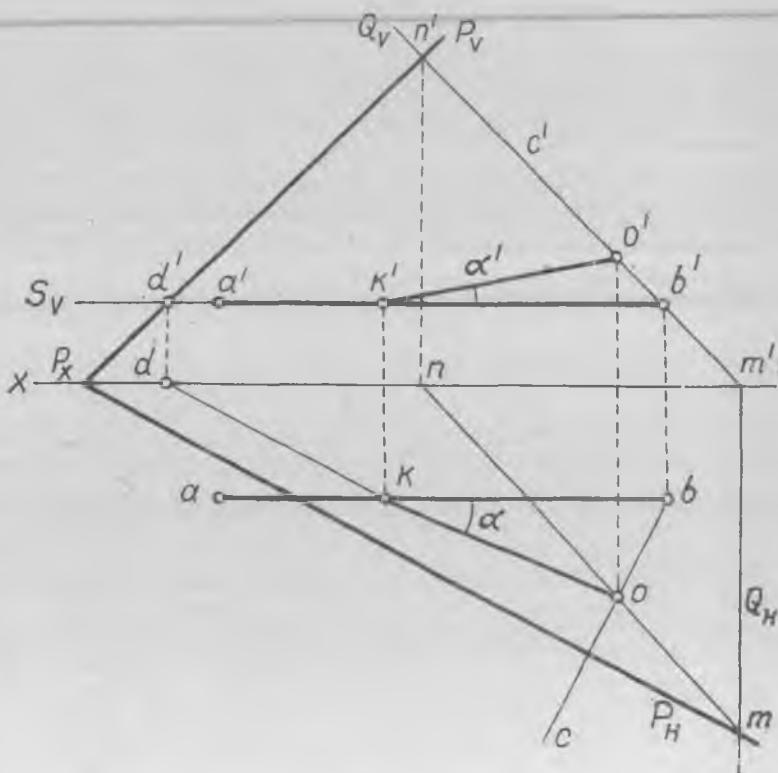
AB тұғри чизиқ билан P текислик орасидаги α бурчакнинг проекциялари тубандагыча ясалиши мүмкін (98- шакл):

1) P текислик билан AB тұғри чизиқнинг кесишүв K нүктасини топамиз. Бунинг учун ёрдамчы S текисликтен фойдаланылади.

S текислик H текислике параллел (чунки: $AB \parallel H$), шунинг учун S билан P горизонтал DK бүйича кесишади;

97- шакл

98- шакл

2) AB түғри чизиқдаги бирор B нүктадан P текисликка перпендикуляр қилиб, BC ни туширамиз (әпюрда $b'c' \perp P_y$; $bc \perp P_H$);

3) бу перпендикуляр билан P текисликкінг кесишув O нүктасини топамиз. Бунинг учун ёрдамчы Q текисликтен фойдаланилади. Q билан P текислик MN чизик бүйича кесишиди;

4) k нүктаны O нүкта билан, k' ни o' билан туташтирамиз, ҳосил бұлган бурчаклар ($\angle okb$ ва $\angle o'k' b'$) берилген AB түғри чизиқ билан P текислик орасидаги үткір α бурчакнинг проекцияларидір.

AB билан P текислик орасидаги α бурчакнинг ҳақиқий катталигини топиш зарур бұлса, түғри бурчакли OKB учбурчакнинг ҳақиқий күринишини ясаш керак. Бу учбурчак түғри бурчакли бұлғаны учун икки катети (OK ва OB) бүйича еки катетларидан бири ва гипотенузаси (BK) бүйича ясаш мүмкін. Учбурчак томонларининг ҳақиқий узунлікларини топиш учун 11-параграфда баён этилған усульдан фойдаланиш тавсия қелинади.

33- §. Икki ёқли бурчаклар

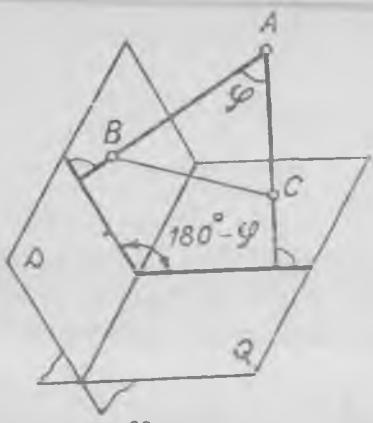
Фазода ұзаро кесишуvinчи иккита текислик түрттә икки ёқли бурчак ҳосил қиласы, бу бурчаклардан бир-бирига құшни иккитасининг йиғиндин 180° га тенгдір.

Текисликларнинг кесишуvinчи чизиғи икки ёқли бурчакларнинг умумий қиррасидір. Бурчаклардан бири маълум бұлса, бошқа утасини ҳамма вақт топиш мүмкін. Шунинг учун, кесишуvinчи ярим текисликлар (P ва Q) орасидаги битта икки ёқли бурчакнинг катталигини топиш усули билан танишиб чиқамиз (99- шакл).

1. Нормаллар усули. Бу усул энг оддий усуллардан бири; икки ёқли бурчакнинг катталигини топиш учун фазодаги бирор A нүктадан берилген текисликларнинг ҳар қайсисига нормаллар (перпендикуляrlar) туширилади (99- шакл).

Нормаллар орасидаги чизиқли бурчак (ϕ) нинг катталиги икки ёқли бурчаклардан бири нинг катталигига тенг бұлади.

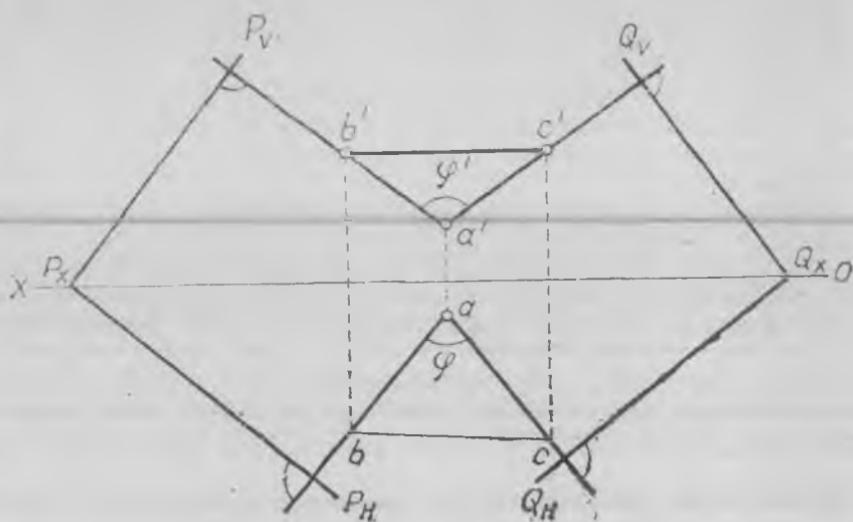
Чизмадан күриниб турибидики, икки ёқли бурчакни топиш учун ҳар қайси нормалнинг асоси니 аниқлаш шарт әмас. Чизиқли бурчак (ϕ) иктиерий B ва C нүкталар билан чегараланади, шундан кейин ABC учбурчакнинг ҳақиқий күриниши ясалади. Учбурчакнинг A учидағы бурчак ϕ га тенг бұлади.

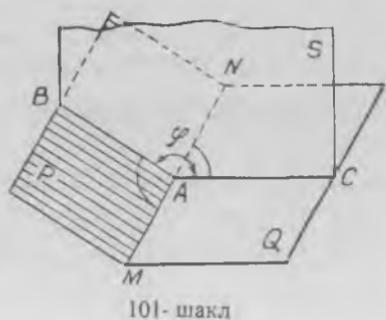
99- шакл

100-шаклда излари билан тасвириланган P ва Q текисликлар орасидаги икки ёқли бурчакнинг катталигини нормаллар усули билан топиш кўрсатилган. Эпюрда ихтиёрий олинган A нуқтадан текисликларга перпендикулярлар туширилган ($a'b' \perp P_V$; $ab \perp P_H$; $a'c' \perp Q_V$; $ac \perp Q_H$). Нормаллардаги $B(b', b')$ ва $C(c, c')$ нуқталар ихтиёрий олинган. φ бурчакнинг ҳақиқий катталигини билиш учун ABC учбурчакнинг ҳақиқий кўринишини ясаш керак.

Ясашни осонлаштириш мақсадида, ҳосил бўлган учбурчакнинг BC томонини H га ёки V га параллел қилиб олиш тавсия этилади.

100- шакл

101- шакл

2. Нормал кесим усули. Бу усул билан икки ёқли бурчакнинг катталигини топиш учун, аввало, P ва Q текисликларнинг ўзаро кесишиув чизиги (MN) ясалади (101-шакл); бу MN чизикда олинган ихтиёрий A нуқтадан нормал текислик (S) ўтказилади ($S \perp MN$). Кейин S билан P нинг кесишиув AB чизиги ва S билан Q нинг кесишиув чизиги (AC) ясалади.

P ва Q текисликлар орасидаги икки ёқли бурчакка тенг бўлган BAC бурчакнинг ҳақиқий катталигини юқорида кўриб ўтилган ясану усуллари билан топиш мумкин.

Ұбοб. ЭПЮРНИ ҚАЙТА ТУЗИШ УСУЛЛАРИ

34- § Ұмумий тушунчалар

Маълумки, тұғри чизиқ кесмаси, текис шакл, бурчак ва бир текисликда ётган бошқа үлчовлар проекция текисликтендиан бирига параллел бұлса, уларнинг шу текисликтеги тұғри бурчаклы проекциялари аслига тең болады. Масалан, бирорта ABC учбұрчак горизонтал проекциялар текислигига параллел бұлса, унинг горизонтал проекцияси үзиге тең ($\Delta abc = \Delta ABC$), фронтал проекцияси OX проекциялар үкіга параллел тұғри чизиқ кесмаси тарзыда болады. Бундай хусусий ҳолда берилған проекциялар құлай ҳолдаги проекциялар дейилади.

Агар ABC учбұрчак проекциялар текислигига оғма бұлса, унинг шу текисликтеги проекцияси үзидан кичик бўлади. Бундай проекциялар ноқулай (умумий ҳолдаги) проекциялар дейилади.

Геометрик элементларнинг ёки нарсаларнинг умумий ҳолда берилған проекцияларидан фойдаланиб, уларга оид масалаларни ечиш, кўпинча қийин кучади. Шунинг учун кўп метрик ва позицион масалаларни¹ ечишда геометрик элементларнинг асосий H ва V текисликларда берилған ноқулай проекцияларидан фойдаланиб, уларнинг хусусий ҳолдаги құлай проекциялари тузилса, масалалар осонроқ ешилади.

Геометрик элементларнинг асосий $H \perp V$ системада берилған ноқулай проекциялари бўйича уларнинг масала шартига мувофиқ бўлған құлай проекцияларини ясаш эпюрни қайта тузиш дейилади.

Эпюрни қайта тузиш учун тубандаги асосий усуллар қўлланилади:

1. Проекция текисликларини алмаштириш усули. Бу усулда берилған геометрик элементлар қўзғалмас деб қаралади, асосий $H \perp V$ текисликлар системаси янги, масалаларнинг шартига мувофиқ құлай ҳолдаги системага алмаштирилади.

2. Айлантириш усули. Бу усулда, аксинча, асосий проекция текисликлари (H, V) қўзғалмас деб қаралади, берилған геометрик элементлар масаланинг шартига мувофиқ құлай ҳолга келгунча фазода бир ёки бир неча марта айлантирилади.

3. Қўшимча проекциялаш усули. Бу усулда, берилған геометрик элементлар янги йўналиш (масалан, тұғри

¹ Үлчашга, яъни масофа, бурчак, юз ва шулар сингариларни аниқлашга доир масалалар метрик масалалар дейилади. Геометрик элементларнинг ўзаро вазиятларини аниқлашга доир масалалар позицион масалалар деб аталади.

бурчакли йўналиш ўрнига қийшиқ бурчакли йўналиш) бўйича янги проекциялар текислигига ёки эски проекция текисликларидан бирига проекцияланади.

Бу бобда эпюри қайта тузишнинг юқорида кўрсатилган усуллари баён этилган.

35- §. Проекциялар текисликларини алмаштириш усули

Проекция текисликларини алмаштириш усулида объектнинг проекциялари берилган текисликлар системасидан («эски системадан») бир-бирига перпендикуляр бўлган иккита янги текислик системасига ўтилади. Шунинг билан бирга, объектнинг фазодаги вазияти ўзгармас бўлиб қолади.

Бир қанча масалани ечиш учун эски проекция текисликларидан фақат бирини, масалан, V текисликни горизонтал проекцияловчи V_1 текисликка алмаштириб, янги $V_1 \perp H$ системага ёки H текисликни фронтал проекцияловчи H_1 текисликка алмаштириб, $V \perp H_1$ системаға ўтиш кифоя.

Мураккаброқ бошқа масалаларни ечиш учун эски система текисликларининг иккаласини янги текисликларга кетма-кет алмаштириб, $V_1 \perp H_1$ системага ўтишга тўғри келади. Бундай ҳолларда, аввало, эски текисликлардан бири, масалан, V текислик V_1 га алмаштирилиб, $V_1 \perp H$ системага ўтилади; кейин бу оралиқ системадаги эски H текислик H_1 текисликка алмаштирилиб, бутунлай янги $V_1 \perp H_1$ системаға ўтилади.

Шундай қилиб, проекциялар текисликларининг иккаласини бирданига алмаштириб бўлмайди. Янги проекциялар текислиги хамма вақт қолган текисликка перпендикуляр бўлиши лозим. Шунинг учун текисликлар фақат кетма-кет алмаштирилиши, яъни аввал бир текислик, кейин иккинчи текислик алмаштирилиши керак. Башарти, масалани ечиш учун зарур бўлса, бу операция исталганча такрорланиши мумкин.

36- §. Фронтал проекциялар текислигини алмаштириш

102- шакл, а да H ва V текисликлар системасида A нуқтанинг тасвири берилган. V текисликни V_1 текисликка алмаштириш ва A нуқтанинг V_1 даги a'_1 проекциясини ясаш керак.

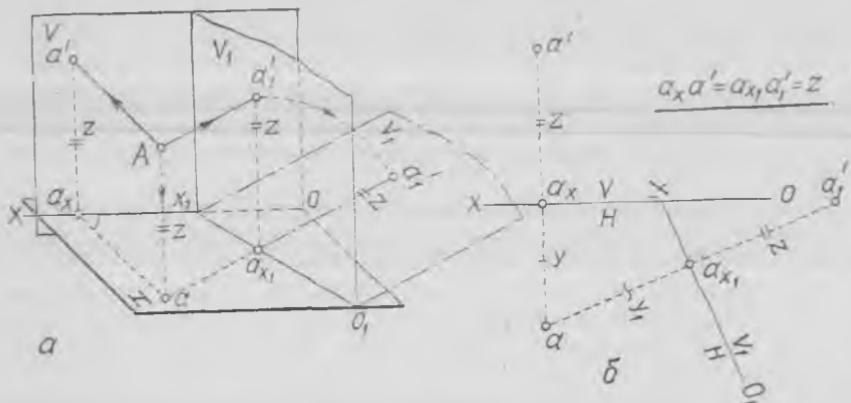
V_1 текислик H га перпендикуляр (горизонтал проекцияловчи) қилиб олинади, бу текислик янги фронтал проекциялар текислиги дейилади. Унинг горизонтал изи янги проекциялар ўқи деб қабул қилинади ва O_1X_1 билан белгиланади. A нуқтанинг V_1 текисликдағи a'_1 проекцияси янги фронтал проекция дейилади.

V_1 текислик H га перпендикуляр қилиниб олинганлиги сабабли, V га нисбатан қандай вазиятда жойлашувидан қатъи назар, A нуқтадан H гача бўлган масофа (аппликата z) ўзгармайди. Янги фронтал a'_1 проекцияни ясаш учун фазода A нуқтадан V_1 текисликка

перпендикуляр түшириш керак ($Aa'_1 \perp V_1$). $V_1 \perp H$ ва $Aa \parallel a'_1 a_{x_1}$ бўлгани учун, $Aa a_{x_1} a'_1$ тўғри тўртбурчак, демак, $a'_1 a_{x_1} = Aa = a_x a' = z$ бўлади. Бу ҳол исталган нуқта учун ҳам яроқлидир.

Шундай қилиб, V текислик V_1 текисликка алмаштирилганда нуқтанинг янги фронтал проекциясидан янги проекциялар ўқигача бўлган масофа ўша нуқтанинг эски фронтал проекциясидан эски проекциялар ўқигача бўлган масофага те г бўлади ($a'_1 a_{x_1} = a'_1 a_x$).

Фазовий кўринишдан эпюрга ўтиш учун V_1 текислик $O_1 X_1$ ўқи атрофида айлантирилиб, H текисликка жойлаштирилади. Шундай

102- шакл

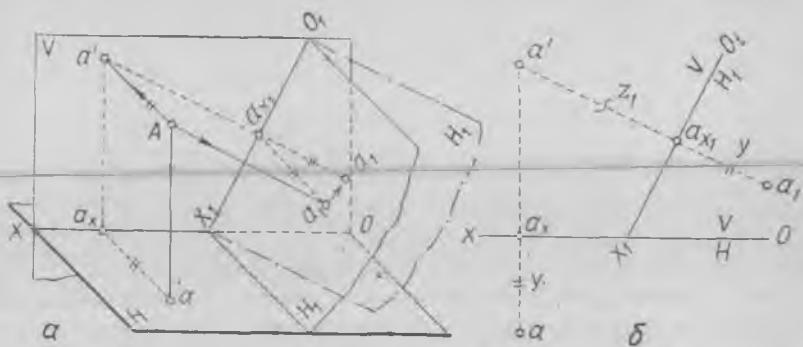
қилинганда нуқтанинг янги фронтал проекцияси (a'_1) ҳам айланниб бориб, H текисликка жойлашади ва эски горизонтал проекция (a) билан иккаласи янги $O_1 X_1$ ўққа перпендикуляр бир тўғри чизиқда бўлиб қолади.

Бу ерда шуни айтиб ўтиш керакки, V_1 текисликдан A нуқтагача бўлган масофа ($Aa'_1 = aa_{x_1}$) ихтиёрий бўлиши ва V_1 текислик нуқтанинг исталган томонида олинниши мумкин. Эски $V \perp H$ системада берилган A нуқта учун ордината $y = Aa' = aa_x$ бўлса, янги $V_1 \perp H$ системада нуқтанинг ординатаси бошқа, яъни $y_1 = Aa'_1 = a_{x_1} a$ бўлади, аппликатаси (z) эса ўзгармайди.

102- шакл, б да нуқтанинг $V \perp H$ системада берилган (a, a') проекциялари бўйича унинг $V_1 \perp H$ системадаги проекцияларини эпюрга ясаш кўрсатилган. Бунинг учун нуқтанинг горизонтал проекцияси (a) орқали $O_1 X_1$ ўқига нисбатан перпендикуляр ўtkazilgan ва унда $a, a'_1 = a_x a' = z$ масофани қўйиб, янги фронтал проекция (a'_1) топилган. Ҳосил бўлган (a, a'_1) лар нуқтанинг $V_1 \perp H$ системадаги янги ортогонал проекцияларидир.

37- §. Горизонтал проекциялар текислигини алмаштириш

103- шакл, a да A нүкта учун горизонтал проекциялар текислиги H ни H_1 текисликка алмаштиришнинг фазовий схемаси курсатилган. H_1 текислик V га перпендикуляр (фронтал проекцияловчи) бўлгани учун у шартли суратда, янги горизонтал проекциялар текислиги дейилади. H_1 текисликкнинг фронтал изи (O_1X_1) янги проекциялар ўқи дейилади. Эпюор ҳосил қилиш учун H_1 текислик O_1X_1 атрофида айлантирилиб, V текислика жиплаштирилади. H_1 билан бирга нүктанинг янги горизонтал проекцияси (a_1) ҳам айланни бориб, V текисликка тушади ва эски фронтал проекция (a') билан иккаласи O_1X_1 ўқига перпендикуляр бир тўғри чизиқда бўлиб қолади.

103- шакл

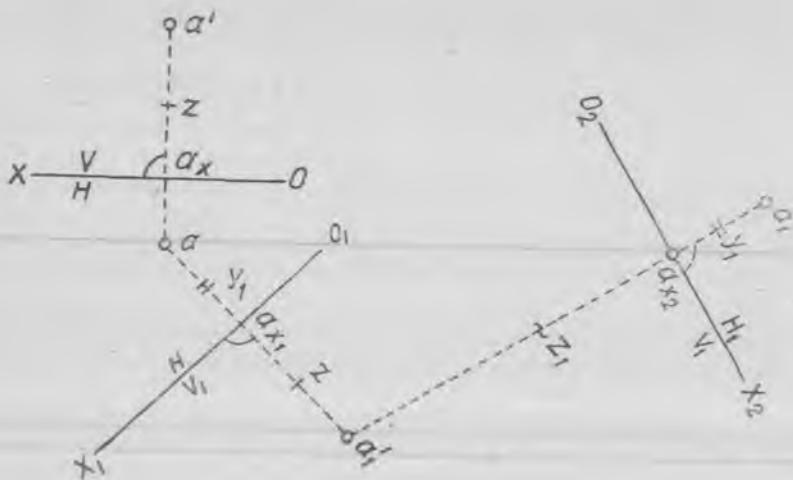
Нүктадан V текисликка бўлган масофа (ордината y) ўзгармайди ($a_1a_{x_1} = Aa' = aa_x = y$).

Нүктанинг янги аппликатаси $z_1 = Aa_1 = a'a_{x_1}$ бўлиб қолади.

Шундай қилиб, H текислик H_1 текисликка алмаштирилганда нүктанинг янги горизонтал проекциясидан янги проекциялар ўқигача бўлган масофа ўша нүктанинг олдинги (эски) горизонтал проекциясидан олдинги проекциялар ўқигача бўлган масофага тенг, яъни $a_1a_{x_1} = aa_x = y$ бўлади. Шунга биноан, эпюорда O_1X_1 маълум бўлса, нүктанинг янги горизонтал проекцияси (a_1) ни ясаш учун a' дан O_1X_1 га перпендикуляр тушириш ва унда $a_1a_1 = a_1a$ кесмани ўлчаб қўйиш керак (103- шакл, б).

38- §. Проекция текисликларининг иккаласини кетма-кет алмаштириш

A нүктанинг $V \perp H$ системадаги проекцияларидан фойдаланиб, унинг бутунлай янги $V_1 \perp H_1$ системадаги проекцияларини ясаш зарур бўлсин (104- шакл). Масаланинг шартига қараб, дастлаб O_1X_1

104- шакл

ўқи чизилади ва текисликлардан бири, масалан, V текислик V_1 га алмаштирилади. Бунинг учун a орқали O_1X_1 ўқига перпендикуляр ўтказилади ва унда $a_x a_1 = a_x a' = z$ масофа қўйилиб, a'_1 топилади. Шундай килиб, берилган системадан $V_1 \perp H$ системага ўтилади. Кейин O_2X_2 проекциялар ўқи чизилади ва H текислик янги H_1 текисликка алмаштирилади. Бунинг учун нуқтанинг янги фронтал проекцияси (a'_1) дан O_2X_2 ўқига перпендикуляр туширилади ва унда $a_x a_1 = a_x a = y_1$ масофа қўйилиб, a_1 топилади. Шу йўл билан $V_1 \perp H$ системадан бутунлай янги $V_1 \perp H_1$ системага кўчилади; хосил бўлган (a_1, a'_1) нуқтанинг янги ортоганал проекциялариридир. Бу янги системада нуқтанинг координаталари ҳам янги: ординатаси $y_1 = a_1 a_x$, ва аппликатаси $z_1 = a'_1 a_x$, бўлиб қолади.

39- §. Проекция текисликларини алмаштириш усули билин ечиладиган асосий масалалар

Эпю尔да янги проекциялар текислигининг вазияти янги проекциялар ўқининг вазияти билан тўла аниқланади; текислик нинг иккинчи изи кўрсатилмайди. Янги проекциялар ўқининг йўналиши ҳар қайси масаланинг шартига қараб белгиланади. Проекция текисликларини алмаштириш усули билан ечиладиган ҳамма масалаларни группаларга бўлиш мумкин. Группалардан ҳар бири тубандаги ясашлардан бирининг бажарилишини талаб қиласиди, яъни проекция текисликлари системаси шундай алмаштирилиши керакки:

1) берилган тўғри чизик янги системада хусусий ҳолдаги тўғри чизик (горизонтал ёки фронтал) бўлиб қолиши;

2) излари билан берилган текислик янги системадаги проекция текисликтаридан бирига проекцияловчи булиб қолиши;

3) берилган умумий вазиятдаги түғри чизиқ янги системада проекцияловчи түғри чизиқ булиб, унинг бир проекцияси нүктеге айланышы;

4) текис шакл янги текисликтар түғри чизиқ кесмаси тарзда проекцияланышы;

5) берилган текис шаклнинг текислигига янги системадаги проекция текисликтаридан бирига параллел булиб қолиши лозим.

1-мисол. Проекция текисликтаридан бири шундай алмаштирилсинки, берилган AB түғри чизиқ янги системада фронтал (ёки горизонтал) булиб қолсин (105-шакл).

Маълумки, агар түғри чизиқ фронтал проекциялар текислигига параллел бўлса (12-параграф), унинг горизонтал проекцияси проекциялар ўқига параллел бўлади. Демак, V ни AB га параллел V_1 текисликтар алмаштириш учун янги O_1X_1 проекциялар ўқини ab га параллел қилиб ўтказамиз; O_1X_1 билан ab орасидаги масофа ихтиёрийдир. AB кесманинг янги $a'_1 b'_1$ проекциясини ясаш учун a ва b нүкталардан O_1X_1 га перпендикулярлар ўтказиб, улар бўйича $a_x, a'_1 = a' a'$ ва $b_x, b'_1 = b' b'$ кесмаларни ўлчаб қўямиз.

Янги $V_1 \perp H$ системадаги проекциялардан кўриниб турибдики, түғри чизиқ AB фронтал булиб қолди ($AB \parallel V_1$).

AB чизиқни горизонтал қилиш учун H ни H_1 га алмаштириш керак.

Биринчи мисолдаги ясашдан фойдаланиб:

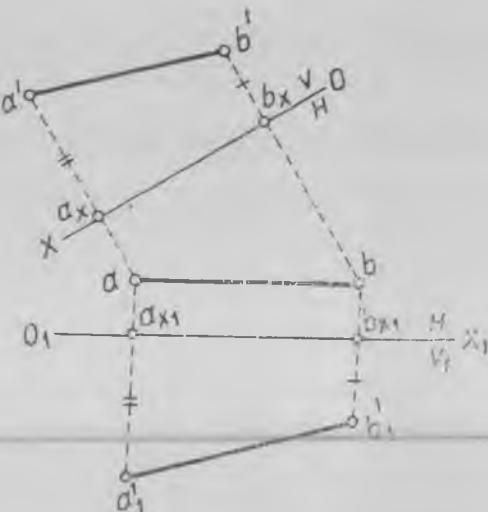
1) AB кесманинг узунлигини;

2) кесма билан H текисликтар орасидаги α бурчакни;

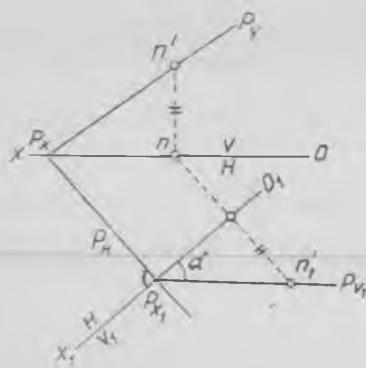
3) нүктадан түғри чизиқчача бўлган масофани топиш мумкин.

(β бурчакни топиш учун H ни H_1 га алмаштириш керак).

Бу ҳолда янги текисликтар берилган кесмани ва нүктани проекциялаш керак, кейин нүктадан чизиқча перпендикуляр тушириш учун түғри бурчакни проекциялаш қоидасини (16-параграф) татбиқ этиш лозим.

105- шакл

106- шакл

2-мисол. Проекция текисликларидан бири шундай алмаштирилсінкі, берилған P текислик янги текисликтік проекцияловчы бұлыб қосын (106- шакл).

Маълумки, текислик, масалан, фронтал проекцияловчи бұлса, унинг горизонтал изи проекциялар үкіга перпендикуляр бұлады. Шунға күра, янги O_1X_1 үкіни берилған текисликнің горизонтал изига перпендикуляр ($O_1X_1 \perp P_H$) қилиб, исталған жойдан үтказамиз. Шундай бұлғанда P_H үз жойида қолады, лекин изларнинг учрашув нүқтаси

янги проекциялар үкідаги P нүқтада бұлады. Текисликнің $V_1 \perp H$ системадаги янги P_{V_1} изини ясаш учун унинг эски P_V изида олинған ихтиёрий (n' , n) нүқтадан фойдаланамиз. Бу нүқтаниң янги фронтал проекцияси (n'_1) P_{X_1} билан туташтирилса, P_{V_1} ҳосил бұлады.

Иккінчи мисолдаги ясашдан фойдаланиб, қүйидегиларни топиш мүмкін:

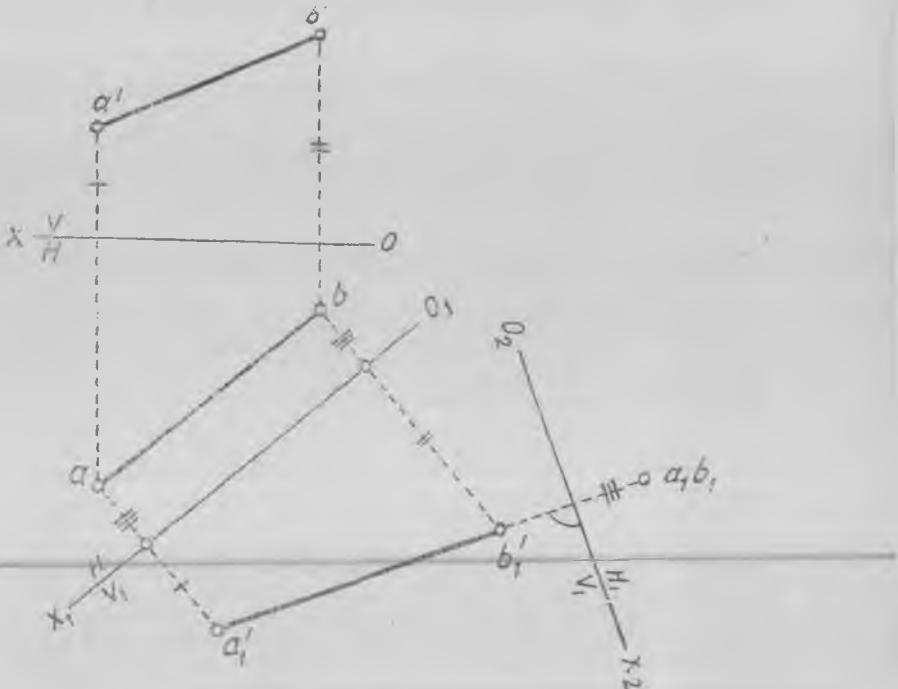
- 1) P текисликнің H га қиялик бурчаги (α) ни ва V га қиялик бурчаги (β) ни (106- шаклда α бурчак топилған; β бурчакни топиш учун V ни үз жойида қолдириб, H текисликни H_1 га алмаштириш керак);
- 2) параллел текисликлар орасидаги қисқа масофани;
- 3) текисликдан унга параллел түғри чизиққача бұлған масофани;
- 4) түғри чизиқ билан текисликнің кесишув нүқтасини;
- 5) нүқтадан текисликка бұлған масофани;
- 6) спиртларнинг текис кесимларини.

3-мисол. Проекция текисликтары шундай алмаштирилсінкі, берилған AB түғри чизиқ янги текисликтардан бирига, масалан, H_1 га проекцияловчы (перпендикуляр) бұлыб қосын (107- шакл).

Авшало V текисликни AB га параллел бұлған янги V_1 текислик ка алмаштирамыз. Бунинг учун $O_1X_1 \parallel ab$ қилиб чизамиз ва чизиқнің янги фронтал проекцияси ($a'_1 b'_1$) ни ясаймиз. Кейин H текисликни V_1 га ва AB га перпендикуляр бұлған янги H_1 текисликтік алмаштирамыз. Бунинг учун O_2X_2 үкіни $a'_1 b'_1$ га перпендикуляр қирилб, чизманиң исталған жойидан үтказамиз ва чизиқнің янги горизонтал проекцияси ($a_1 b_1$) ни топамыз.

Шундай қирилб, янги $V_1 \perp H_1$ системада AB түғри чизиқ H_1 га перпендикуляр, чунки унинг фронтал проекцияси $a'_1 b'_1 \perp O_2X_2$, янги горизонтал проекцияси ($a_1 b_1$) эса бир нүқта булыб қолди.

Учинчі мисолдаги ясашдан фойдаланиб:

107- шакл

- 1) параллел түғри чизиқлар орасидаги масофани;
- 2) учрашмас икки түғри чизиқ орасидаги қисқа масофани;
- 3) нүктадан умумий вазиятдаги түғри чизиққача бўлган масофани;
- 4) икки ёқли бурчакларнинг катталигини (бунда янги проекциялар ўқлари икки ёқли бурчак қиррасининг проекцияларига қараб чизилади);
- 5) берилган масофада жойлашган параллел чизиқларнинг проекцияларини;
- 6) текис шаклнинг ҳақиқий кўриниши ва унинг проекция текисликлари билан ҳосил қилган бурчакларини топиш мумкин.

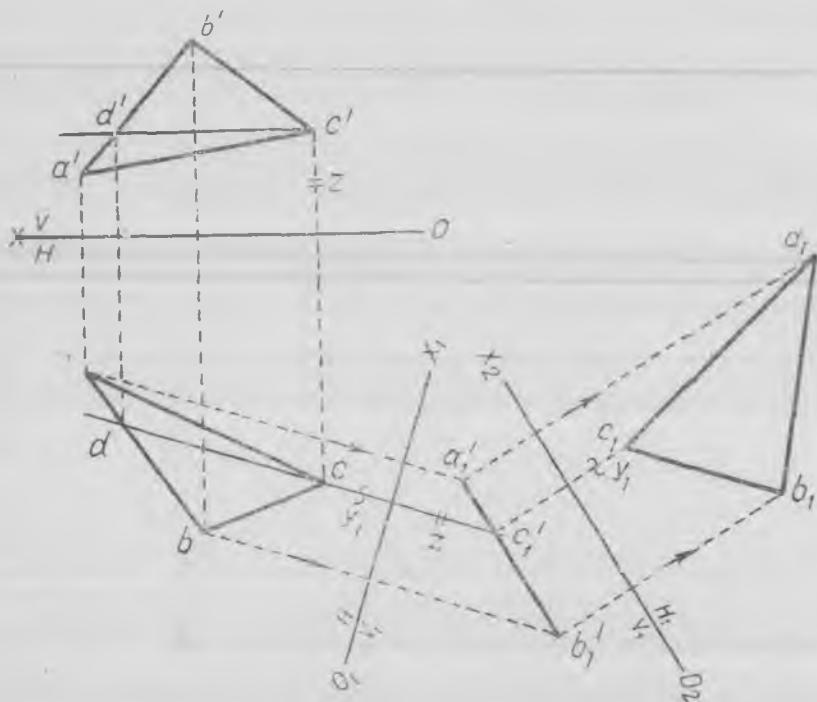
4-мисол. Проекция текисликларидан бири, масалан, V текислик V_1 га шундай алмаштирилсинки, берилган ΔABC янги текисликка проекцияловчи бўлиб қолсин (108- шакл).

Берилган ABC учбурчак янги системада фронтал проекцияловчи бўлиб қолиши учун янги V_1 текислик ABC учбурчакка ҳам, H текисликка ҳам перпендикуляр бўлиши керак.

Бунинг учун берилган учбурчакда CD горизонтал ўтказамиз ва текисликни горизонталга перпендикуляр қилиб оламиз. Шу мақсадда V_1 текисликнинг горизонтал изини, яъни O_1X_1 ўқини гори-

зонталнинг горизонтал проекциясига перпендикуляр ($O_1X_1 \perp cd$) қилиб чизамиш.

Учбурчакнинг янги фронтал проекцияси ($a'_1 b'_1 c'_1$) бир түғри чизик тарзида бўлади. Демак, ABC учбурчак V_1 га перпендикуляр, яъни фронтал проекцияловчи текислик бўлиб қолди.

108- шакл

Тўртинчи мисолдаги ясашдан фойдаланиб, юқорида келтирилган иккинчи мисолнинг ҳамма масалаларини ечиш мумкин.

5-мисол. Берилган умумий вазиятдаги ABC учбурчакнинг текислиги янги системадаги проекция текисликларидан бирига, масалан, H_1 га параллел бўлиб қолсин (108- шакл).

Бунинг учун, аввало, V текислики ABC учбурчакка перпендикуляр бўлган горизонтал проекцияловчи V_1 текисликка алмаштириб, $V_1 \perp H$ системага ўтамиш ва учбурчакнинг янги фронтал проекцияси ($a'_1 b'_1 c'_1$) ни ясаймиз. Кейин H текисликни учбурчакка параллел бўлган H_1 текисликка алмаштирамиз. Бу мақсадда O_2X_2 ўқини учбурчакнинг янги фронтал проекциясига параллел ($O_2X_2 \parallel a'_1 b'_1 c'_1$) қилиб чизамиш ва учбурчакнинг янги горизонтал проекциясини ясаймиз. Натижада, ҳосил бўлган янги $V_1 \perp H_1$ системада учбурчакнинг горизонтал проекцияси ўзига teng бўлади ($\Delta a'_1 b'_1 c'_1 = ABC$).

Агар O_2X_2 ўқи $a'_1 b'_1 c'_1$ дан ўтказилса, учбурчакнинг текислиги H_1 текислик бўлиб қолади.

Юкоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, масалаларни проекция текисликларини алмаштириш усули билан ечиш осон ва қулайдир. Бу усул бир-бири билан боғланган бир қанча ясашларни устма-уст туширмасдан бажаришга ва чизманинг бўш жойларидан рационал фойдаланишга имкон беради. Алмаштириш усулининг бошқа усуллардан афзалиги ана шулардан иборат.

40- §. Айлантириш усули (Асосий маълумот ва қоидалар)

Айлантириш усулида проекция текисликлари қўзғалмайди, проекцияланаётган шакл ёки жисм талабга мувофиқ вазиятга келгунча фазода айлантирилади. Айлантириш усулида шаклнинг янги айлантирилгандан кейинги вазиятдаги проекцияларини унинг олдинги (берилган) проекциялари бўйича ясаш йўллари ўрганилади.

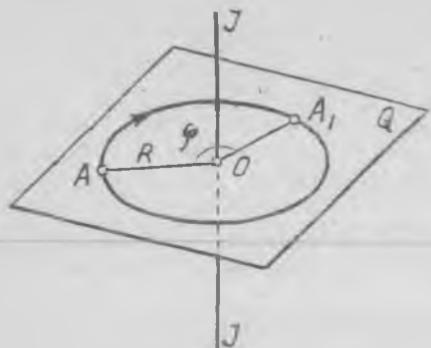
Простияланаётган объект фазода ҳамма вакт бирорта тўғри чизиқ (ўқ) атрофида айлантирилади. 109-шаклда A нуқтани JJ тўғри чизиқ атрофида айлантириш схемаси тасвирланган. JJ тўғри чизиқ айлантириши ўқи дейилади. A нуқтадан ўқкача бўлган қисқа R масофа A нуқтанинг айлантириш радиуси деб, O нуқта айлантириши маркази деб, нуқтанинг айланшидан ҳосил бўлган чизиқ айлантириши айланаси деб, унинг текислиги Q эса нуқтанинг айлантириш текислиги деб аталади, A нуқта нуқтанинг олдинги ўрни, A_1 нуқта эса нуқтанинг айлантирилгандан кейинги ўрни, AOA_1 бурчак нуқтанинг айлантириши бурчаги дейилади.

Айлантириш ўқи масаланинг шартига қараб танлаб олинади ёки берилган бўлади. Айлантириш бурчаги ($\phi = \angle AOA_1$) асосан, ечилаётган масаланинг шартига қараб белгиланади, бу бурчак, баъзан, олдиндан берилиши ҳам мумкин. Фақат олдинги ва охирги вазиятларни кўриб чиқишида айлантириш йўналиши ҳисобга олинмайди, аммо айлантириш бурчаги (ϕ) берилган ёки уни топиш керак бўлса, йўналиш маълум булиши шарт. Шаклда айлантириш йўналиши стрелка билан белгиланган.

1-қоида. Нуқта бирорта ўқ атрофида айлантирилгандан унинг айлантириши текислиги ҳамма вакт айлантириши ўқига перпендикуляр бўлади (109- шаклда $Q \perp JJ$).

Бу қоида фазонинг исталган нуқтаси учун тўғри келади; бир-бири билан қаттиқ боғланган нуқталар йигиндиси айлантирилганда эса қўйидаги қоида келиб чиқади.

2-қоида. Қаттиқ жисм фазода бирорта ўқ атрофида айлантирилгандা унинг ҳар бир нуқтаси учун ўз айлантириши маркази, радиуси ва текислиги бўлади, шунинг билан бирга, ҳам-

109-шакл

ма нуқталарнинг айлантириши текисликлари ўзаро параллел ва нуқталарнинг ҳаммаси учун айлантириши бурчаги ўзгармас катталиктада бўлади, яъни нуқталар бир томонга ва бир хил бурчакка айлантирилади.

Нуқта ўқ атрофида айлантирилганда бу нуқта ўққа радиус билан қаттиқ боғланishi керак.

Радиуснинг айлантириш ўқида ётган O нуқтадан бошқа ҳар бир нуқтаси ўз айланасини чизади; O нуқта ўз жойида қолади.

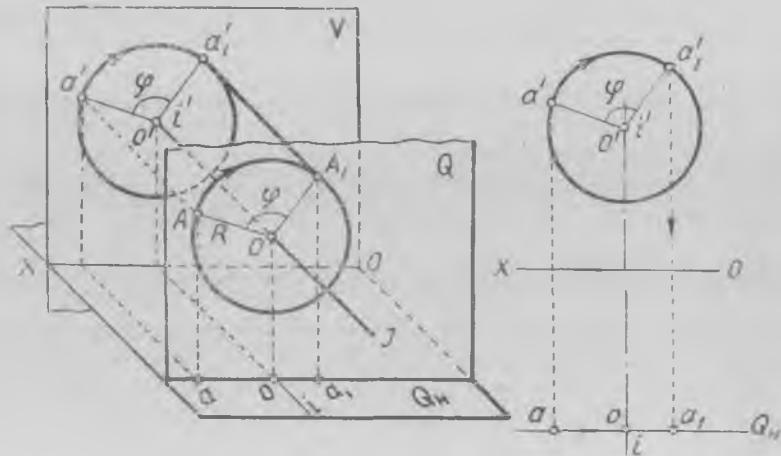
Айлантириш ўқидаги ҳар бир нуқтани фазодаги бирорта нуқтанинг айлантириш маркази деб ҳисоблаш мумкин. Шунга кўра, айлантириш ўқидаги ҳамма нуқталар айлантириш жараёнида H ва V текисликларга нисбатан ўз вазиятларини ўзгартирмайди.

Агар айлантириш ўқи (JJ) умумий вазиятдаги тӯғри чизик бўлса, нуқталарнинг бундай ўқ атрофида айлантирилишидан ҳосил бўлган айланаларнинг V ва H текисликлардаги проекциялари эллипслар бўлади. Эллипсларни ясаш бирмунча қийинроқ. Шунинг учун айлантириш ўқи сифатида, одатда, проекциялар текисликларидан бирига перпендикуляр ёки параллел бўлган тӯғри чизик олинади.

41-§. Проекциялар текислигига перпендикуляр ўқ атрофида айлантириш

1. Нуқтани айлантириш. Ҳар қандай шаклнинг асосий элементи нуқта, шунинг учун айлантириши нуқтадан бошлаймиз ва айланиш жараёнида нуқта проекцияларининг қандай ҳаракат қилишини кўриб чиқамиз.

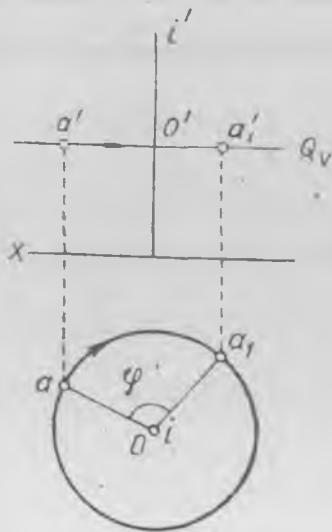
110-шаклда A нуқтани V текисликка перпендикуляр ўқ (JJ) атрофида айлантириш тасвирланган. Нуқта ўқ атрофида радиуси $R = AO$ бўлган айлана бўйича ҳаракат қиласи. Бу айлананинг текислиги $Q \perp JJ$, шунинг учун айлананинг фронтал проекцияси ўзига teng, горизонтал проекцияси OX проекциялар ўқига параллел тӯғри чизик кесмаси бўлади ва у Q текисликнинг горизонтал изига тушади. Агар A нуқта ϕ бурчакка айлантирилиб, янги A_1 вазиятга келтирилса, унинг фронтал проекцияси (a') ҳам ўша ϕ бурчакка айланниб a'_1 нуқтага, горизонтал проекцияси эса a дан a_1 нуқтага келади. 110-шаклнинг ўнг томонида A нуқта проекцияларининг эпурда ҳаракат қилиши кўрсатилган.

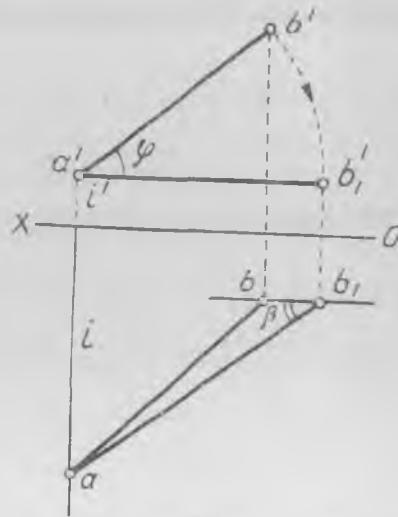
110- шакл

Шундай қилиб, нүкта V текисликка перпендикуляр уқ атрофида айлантирилганды, нүктаниң фронтал проекциясын маркази айлантириш үқининг фронтал проекциясида булган айланба буйича, горизонтал проекцияси эса айлантириш үқининг горизонтал проекциясига перпендикуляр (яъни, OX га параллел) туғри чизиқ буйича ҳаракат қиласди.

Худди шунга үшаш, нүкта H текисликка перпендикуляр уқ атрофида айлантирилганды тубандаги холосани чиқариш мумкин:

111- шакл

112- шакл

Нуқта H текисликка перпендикуляр ўқ атрофида айлантирилганда, нүктанинг горизонтал проекцияси маркази айлантириш ўқининг горизонтал проекциясида бўлган айланана бўйича, фронтал проекцияси эса айлантириш ўқининг фронтал проекциясига перпендикуляр (яъни, OX га параллел) тўғри чизиқ бўйича ҳаракат қиласи (111- шакл).

Бу қоидаларни тушуниб олгандан кейин, тўғри чизиқ, текислик ёки шаклларнинг фазода айлантиргандан кейинги вазиятдаги янги проекцияларини уларнинг олдинги (берилган) проекциялари бўйича эпюрда ясаш қийин эмас.

2. Умумий вазиятдаги тўғри чизиқни хусусий вазиятга келтириш. Қўпгина масалаларни ечишда умумий вазиятдаги тўғри чизиқ кесмаси хусусий вазиятга (проекция текисликларидан бирига параллел ёки перпендикуляр вазиятга) келтирилса, масалани ечиш осонлашади. Бунда айлантириш ўқини тўғри танлаб олиш (агар бу ўқ берилмаган бўлса) ва айлантириш бурчагини белгилаш масаланинг осонроқ ечилиши учун энг муҳим шартdir.

112- шаклда умумий вазиятдаги AB кесмани айлантириб, H текисликка параллел вазиятга келтириш тасвирланган. Айлантириш ўқини кесманинг бирор учида, масалан, A нүктадан ўтказиб олиш маъқулроқ бўлади. Шундай қилганда бу A нүкта ўқда бўлгани учун уз ўрнини ўзгартирмайди, фақат иккинчи B нүктанинг янги проекцияларини топиш керак бўлади.

Шундай қилиб, айлантириш ўқини A нүктадан ўтадиган ва V текисликка перпендикуляр қилиб оламиз. Бундай ўқининг фронтал проекцияси нүкта бўлади ва a' га тўғри келади, горизонтал проекцияси OX га перпендикуляр тўғри чизиқ бўлади ва a дан ўтади. Кесма H га параллел вазиятга келганда V нунинг фронтал проекцияси OX га параллел бўлади. Шунинг учун кесманинг фронтал проекциясини a' атрофида $a'b'$ радиуси билан айлантириб, $a'b' \parallel OX$ вазиятга келтирамиз. B нүктанинг горизонтал проекцияси OX га параллел тўғри чизиқ бўйича сурилиб, b_1 нүктаға келади. Ҳосил бўлган $a'b'$ ва ab_1 берилган AB кесманинг H текисликка параллел вазиятга келтирилганда янги проекцияларидир.

Кесмани бу ўқ атрофида айлантириб, яна W текисликка параллел вазиятга келтириш мумкин (бунинг учун $a'b_1 \perp OX$ бўлиши керак), лекин уни проекция текисликларидач хеч бирига перпендикуляр вазиятга келтириб бўлмайди, чунки бу айлантириш билан унинг V текисликка қиялигини ўзгартириб бўлмайди.

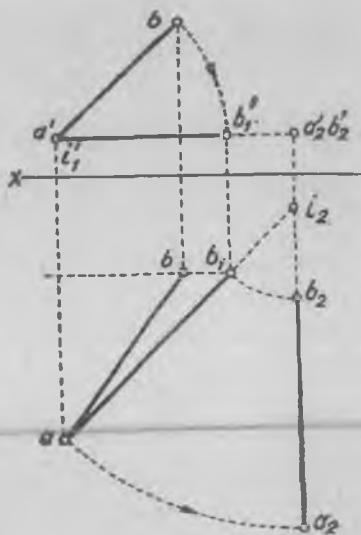
Шундай қилиб, битта ўқ атрофида айлантириш йўли билан умумий вазиятдаги тўғри чизиқ кесмасини фақат айлантириш ўқи параллел бўлган проекциялар текислигигагина параллел вазиятга келтириш мумкин. Масалан, ўқ V га перпендикуляр бўлса, H га ва W га параллел бўлади, бундай ўқ атрофида AB кесмани айлантириб H га ёки W га параллел вазиятга келтириш мумкин. Бу усул кесманинг ҳақиқий узунлигини, унинг

проекция текисликлариға қиялик бурчакларини топиш ва шуларга үшаш масалаларни ечиш учун құлланылади. 112-шаклда AB кесманинг узунлиги ($AB = ab_1$) ва V га қиялик бурчаги (β) топилған.

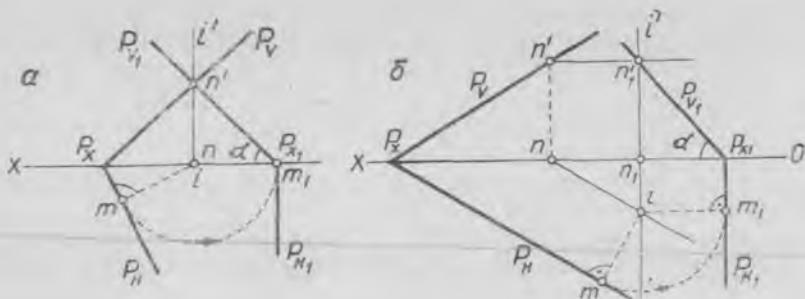
Умумий вазиятдаги түрін чизиқ кесмасини проекция текисликларидан бирига перпендикуляр вазиятта келтириш учун уни икки үқ атрофида кетма-кет иккі марта айлантириш керак. 113-шаклда умумий вазиятдаги AB кесмани V текислика перпендикуляр вазиятта келтириш тасвирланған. Бұнинг учун кесма биринчи марта V га перпендикуляр ва кесманинг A уйдан үтган үқ атрофида айлантириб, H текисликка параллел вазиятта келтирилған ($a'b'_1 \parallel ab_1$). Иккінчи айлантириш үкі кесманинг давомидаги нүктадан үтган ва H текисликка перпендикулярдір; бу үкнинг горизонтал проекцияси (i_2) атрофида кесманинг горизонтал проекцияси (ab_1) ни айлантириб, OX үкіга перпендикуляр ($a_2b_2 \perp OX$) вазиятта келтирсак, кесманинг фронтал проекцияси (a_2b_2) бир нүктага келиб қолади, демек, AB кесма V га перпендикуляр бўлиб қолди.

3. Умумий вазиятдаги текислики проекловчи вазиятта келтириш. Излари орқали тасвирланған умумий вазиятдаги өирор P текисликни проекциялар текисликларидан бирига, масалан, V текислика перпендикуляр ҳолга келтириш учун уни фазода шундай айлантириш керакки, горизонтал изи (агар текислик V га перпендикуляр туриши лозим бўлса) OX үкіга перпендикуляр бўлиб қолсин.

114-шакл, a да излари орқали берилған P текисликни айлантириб, V га проекцияловчи вазиятта келтириш кўрсатилған. Масалани осонлаштириш мақсадида айлантириш үкі (JJ) фронтал проекциялар текислигига олинган, шунинг учун үқ P_V изни n' нүктада кесади. Бу нүкта текислик JJ үқ атрофида айлантирилганда ўз ўрнини ўзгартирмайды. Текисликкінг горизонтал изини OX үкіга перпендикуляр қилиб қўйиш учун айлантириш үкінинг горизонтал проекцияси (i) дан P_H га перпендикуляр туширамиз ($im \perp P_H$) ва бу перпендикулярни P_H билан биргаликда то OX үкіга келгунча айлантирамиз. Шунда m нүкта m_1 га келади ва P_H из талаб қилинган P_{H_1} визиятни олади ($P_{H_1} \perp OX$). Кўзғалмас n' нүктаны m_1 нүкта билан туташтириб, янги фронтал из (P_V) ни топамиз.

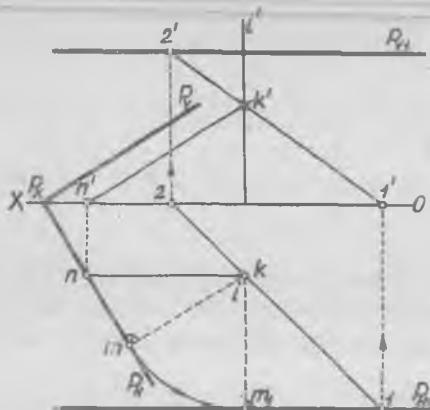
113- шакл

114- шакл

Агар айлантириш ўқи V текисликда ётмаган бўлса, янги P_{V_1} изни текисликнинг айлантириш ўқи билан кесишган горизонталидан фойдаланиб топиш мумкин. P_{V_1} горизонталнинг янги (айлантирилгандан кейинги) фронтал изи n'_1 нуқтадан ўтади (114- шакл, б).

Умумий вазиятдаги текисликка перпендикуляр ўқ атрофида айлантириб, W га перпендикуляр ҳолга келтириш кўрсатилган. Текисликнинг айлантирилгандан кейинги горизонтал изи P_{H_1} ни ясаш шаклнинг ўзидан тушунарли (шаклда: $im \perp P_{H_1}$; $im_1 \perp OX$; $P_{H_1} \parallel OX$). Текисликнинг айлантирилгандан кейинги фронтал изи (P_{V_1}) ни аниқлаш учун олдин айлантириш ўқи билан P текисликнинг кесишган нуқтаси топилади. Бу нуқтанинг горизонтал проекцияси (k) айлантириш ўқининг горизонтал проекциясида бўлади ($k = i$), фронтал проекцияси k' ни текисликнинг горизонтали ёки фронталидан фойдаланиб топиш қулай. Шаклда k' нуқта текисликнинг фронтали ($nk, n'k'$) ёрдамида топилган. Ўқ билан текисликнинг кесишган нуқтаси қўзғалмас нуқта, шунинг учун бу нуқта P_{H_1} изда олинган бирорта нуқта ($i; i'$) билан уланса, шу текисликнинг чизиги (k_1, k'_1) ҳосил бўлади. Изланган P_{V_1} из бу чизикнинг фронтал изи $2'$ нуқтадан ўтади.

115- шакл

Текисликни айлантириш учун умуман унинг бирорта тўғри чизиги (изи) лозим

бүлгән бурчакка айлантирилса кифоя. Текисликнинг айлантирилгандан кейинги вазияти шу чизиги (изи) ва уқ билан текисликнинг кесишган қўзғалмас нуқтаси орқали тұла аниқланади.

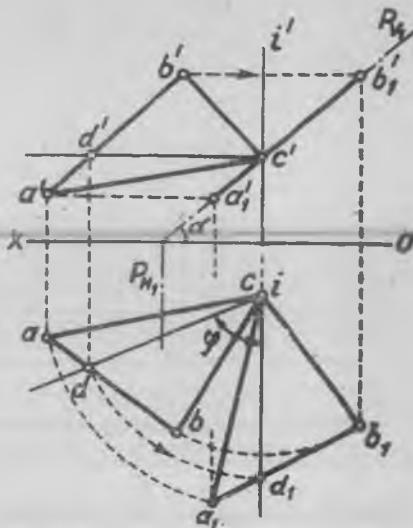
Маълумки, текисликнинг горизонтал изи унинг горизонталларига, фронтал изи фронталларига параллел бўлади. Шунинг учун текислик излари орқали эмас, балки бошқача усул билан берилган бўлса, унинг излари ўрнига горизонталлари ва фронталлари олиниши мумкин.

116- шаклда ABC учбурчакни V текисликка перпендикуляр вазиятга келтириш курсатилган.

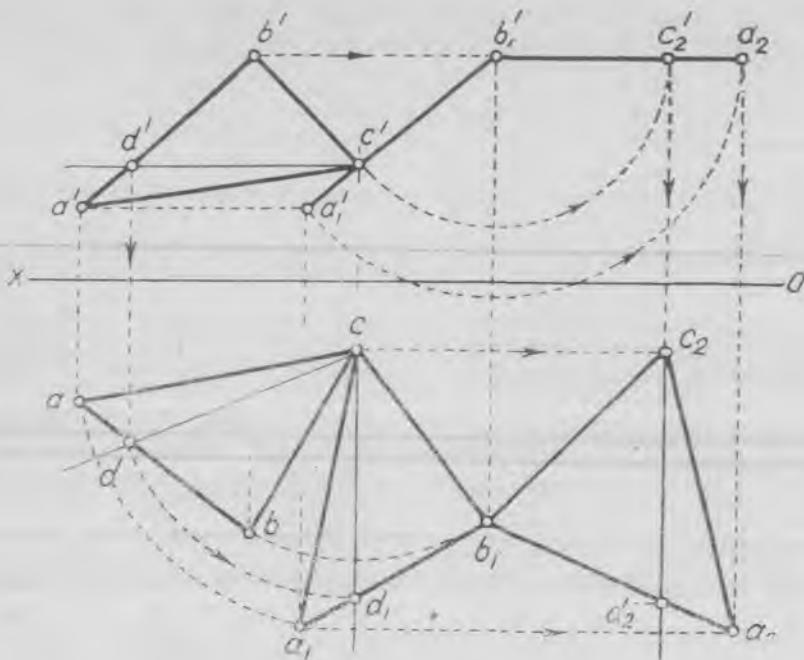
Учбурчакда горизонтал (CD) ўтказамиз ва унинг горизонтал проекциясини ϕ бурчакка, яъни OX ўқига перпендикуляр вазиятга келгунча айлантирамиз ($cd_1 \perp OX$). Айлантириш ўқи учбурчакнинг C учидан ўтган ва H га перпендикулярдир. Учбурчакнинг A ва B учларини ҳам ϕ бурчакка ($\phi = \perp dcd_1$) айлантиrsак, учбурчакнинг V га перпендикуляр вазиятга келтирилгандаги янги проекциялари ($a_1 b_1 c$ ва $a'_1 b'_1 c'$) ҳосил бўлади.

Текисликни проекция-
ловчи вазиятга келтириш
йўли билан унинг H га ёки
 V га қиялик бурчагини то-
пиш (114 ва 116-шакллар-
да текислик билан H ора-
сидаги бурчак α топилган),
нуқтадан текисликкача бўлган масофани, параллел текислик-
лар орасидаги масофани, нуқтадан туғри чизиқкача бўлган
масофани, туғри чизиқ билан текисликнинг кесишув нуқтасини
аниқлаш мумкин. Бу масалаларни ечишда айлантириш йуна-
лиши ихтиёрий олинади, лекин бунда текислик билан бирга,
берилган ҳамма элементларни уша томонга ва уша ф бурчак-
ка айлантириш керак бўлади.

4. Текис шаклни проекциялар текисликларидан бирига параллел вазиятта келгүнча айлантириш. Умумий вазиятдаги текис шаклни (унинг ҳақиқий күринишини, бурчакларини, биссектрисаларини ва шу кабиларини ясаш маңсадида) проекция текисликларидан бирига параллел вазиятта келтириш учун H ва V текисликларга перпендикуляр бўлган икки ўқ атрофида кетма-кет икки марта айлантириш керак. Биринчи марта, масалан, H га перпенди-

116- шакл

117- шакл

117- шаклда биринчи айлантириш ўқи H га перпендикуляр вазиятга келтирамиз (116- шакл). Иккинчи марта шаклни V га перпендикуляр ўқ атрофида айлантириб, H га параллел вазиятга келтирамиз (117- шакл).

117- шаклда биринчи айлантириш ўқи H га перпендикуляр ва учбурчакнинг C учидан ўтган, иккинчи айлантириш ўқи V га перпендикуляр ва учбурчакнинг B учидан ўтган. Эпюрда бу айлантириш ўқлари курсатилмаган, улар фақат фараз қилинган. Иккинчи марта айлантирилгандан кейин учбурчакнинг фронтал проекцияси $b'_1c'_2a'_2||OX$ вазиятга келгани учун горизонтал проекциясининг $(a_2b_1c_2)$ ўзига тенг бўлади, демак, бу $a_2b_1c_2$ проекцияда керак бўлган ясашларни бажариш мумкин.

42-§. Текисликни ўз горизонтали ёки фронтали атрофида айлантириш

Текис шаклни унинг горизонтали атрофида бир марта айлантириб, горизонтал проекциялар текислигига параллел вазиятга ёки фронтали атрофида бир марта айлантириб, фронтал проекциялар текислигига параллел вазиятга келтириш мумкин. Бундай усулдан, асосан, текис шаклнинг ҳақиқий кўринишини, унинг элементларини ясаш учун фойдаланилади.

Берилган ABC учбұрчакни айлантириб, H текисликка параллел вазиятга келтириш лозим, деб фараз қиласык (118-шакл). Учбұрчакда AD горизонтал үтказамиз үни айлантириш үки деб қабул қиласыз. Айлантириш үқидаги ҳамма нұқталар, шу жумладан, A ва D нұқталар айлантиришда үз жойларини үзгартырмайды. Демек, учбұрчакнинг янги горизонтал проекциясина ясаш учун, B ва C учларининг янги вазиятларини топиш кифоя. Айлантириш үки H текисликка параллел бұлғани учун, ҳар бир нұқтанинг горизонтал атрофида айланышидан ҳосил бұлған айланана текислигі үққа, демек, H га ҳам перпендикуляр бұлади.

Қисқача қилиб айтгандай, ҳар бир нұқта AD горизонтал атрофида горизонтал проекцияловчи текислик бүйича айланади, демек, нұқтанинг горизонтал проекцияси айлантириш ёки (горизонтал) нинг горизонтал проекциясига перпендикуляр түрін чизиқ бүйича (16-параграфға биноан), фронтал проекцияси эса эллипс бүйича ҳаракат килади.

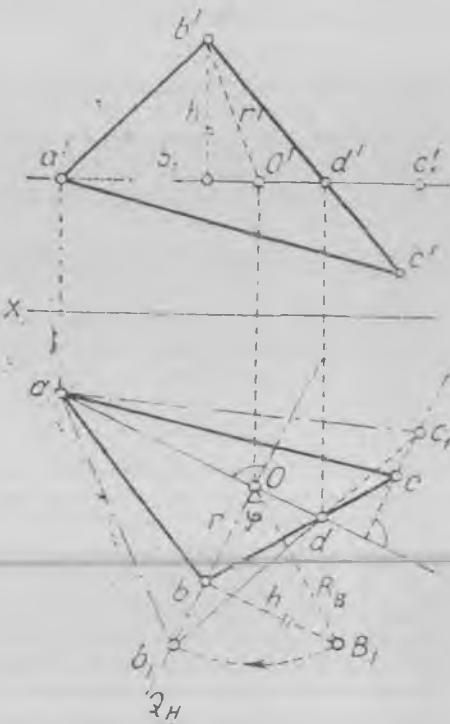
Текис шакл (бизнинг мисолимизда ABC учбұрчак) H га параллел вазиятга келгандай, ундаги ҳар бир нұқтанинг радиуси H текисликка үз кеттегендегіде проекцияланади, V текисликдаги проекцияси горизонталнинг фронтал проекциясига тушади.

Юқорида айтилғанларга биноан, берилган ABC учбұрчакни үннінг AD горизонтали атрофида айлантириб, H га параллел вазиятка келтириш учун ясашни тубандаги тартибда бажарасыз:

- 1) учбұрчакнинг B учидан AD га перпендикуляр туширамиз ($BO \perp AD$); 16-параграфнинг иккінчи пунктінде биноан, әпюрда $bO \perp ad$ бұлади, кейин o' ни топиб, уни b' билан туташтирамиз;

- 2) B нұқта учун үннінг проекциялари (bc , $b'o'$) асосида түрін бурчаклы учбұрчак ясаб, айлантириш радиусининг ҳақиқий узунлигини топамиз ($R_B = OB_1$);

- 3) B нұқтани айлантириш марказининг горизонтал проекцияси

118- шакл

(О) дан ad га перпендикуляр йўналиш бўйича $oB_1 = R_B$ кесмани қўйиб, b_1 ни топамиз ($ob_1 = R_B$);

4) С нуқтанинг янги горизонтал проекцияси (c_1) ни унинг айлантирилиш радиусини ясамай, b_1d чизиқнинг давоми билан с дан ad га туширилган перпендикулярнинг кесишув жойида топса ҳам бўлади.

Ясалган янги горизонтал проекция (ab_1c_1) ABC учбурчакнинг ҳақиқий катталигига тенг.

B ва C нуқталарнинг янги фронтал проекциялари (b'_1 ва c'_1) айлантириш ўқининг $a'd'$ проекциясида бўлади.

Шаклда B ва C нуқталарнинг айлантирилишидан хосил бўлган горизонтал проекцияловчи текисликларнинг факат горизонтал излари (Q_H , S_H) кўрсатилган.

118-шаклдаги учбурчак ўз горизонтали атрофида айлантирилиб, H га параллел вазиятга келтирилгандағи айлантириш бурчаги (ϕ) учбурчак билан H орасидаги икки ёқли бурчакнинг катталиги (α) га teng ($\phi=\alpha$). Бу бурчак эпюрда айлантириш радиусининг ҳақиқий узунлиги билан унинг горизонтал проекцияси орасидаги бурчакка баравардир, чунки айлантириш радиуси учбурчак текислигининг энг катта қиялик чизигига тўғри келади (бу шаклни 63-шакл билан таққослаб кўринг).

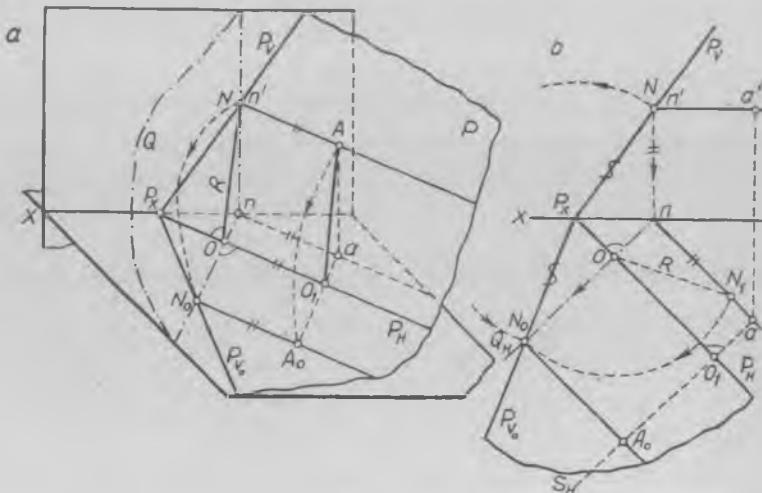
Берилган ABC учбурчакни горизонтли атрофида айлантириб, горизонтал проекцияловчи вазиятга ҳам келтириш мумкин. (Бу ишни қандай қилиб бажариш мумкин?)

Юқоридаги ясашга ўхшаш ясаш билан текис шаклни унинг фронтали атрофида айлантириб, V текисликка параллел вазиятга келтириш мумкин.

43- §. Текисликни ўз изларидан бири атрофида айлантириш

Иzlari билан берилган текисликда ясашга доир масалаларни ечиш ёки текисликда ётган шаклларнинг ҳақиқий кўрининшини ясаш учун, берилган текисликни унинг изларидан бири атрофида айлантириб, ўша изи ётган проекциялар текислиги билан устма-уст тушириш (жипслаштириш) қулайдир. Текисликнинг горизонтал изи унинг горизонталларидан бири (хусусий вазиятдаги горизонтали), фронтал изи эса хусусий вазиятдаги фронтали бўлгани учун, бу айлантиришнинг юқоридаги текисликни ўз горизонтали ёки фронтали атрофида айлантиришдан (42-параграф) асосан фарқи йўқ.

119-шакл, а да умумий вазиятдаги P текисликни шу текислик да ётган A нуқта билан бирга горизонтал P_H изи атрофида айлантириб, H текисликка жойлаштириш кўрсатилган. A нуқтадан P текисликда AN горизонтал чизамиз; горизонталнинг фронтал изи (N) текисликнинг фронтал изида бўлади. Текислик H текисликка жипслаштирилгандан сўнг $P_H P_X P_V$ вазиятни олади; унинг горизонтал изи (P_H) ўз жойида қолади, фронтал изи текисликдаги бошқа нуқ-

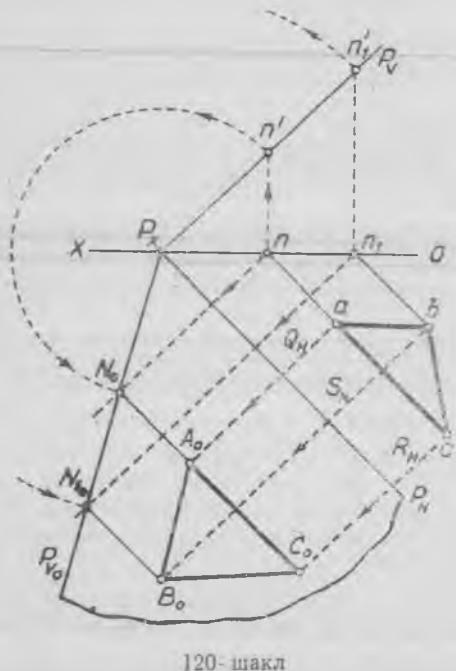
119- шакл

талар билан бирга айланиб, H текисликка тушади ва P_v вазиятни олади. Шунга күра, текисликдаги барча нүқталарнинг айлантирилгандан кейинги янги проекцияларини ясаш учун текисликнинг фронтал изидаги бирорта ихтиёрий нүқтанинг айлантирилгандан кейинги вазиятини топиб, уни P_x билан туташтирсан, P_{v0} келиб чиқади. Шаклда ихтиёрий нүқта сифатида N нүқта олинган. N нүқтанинг айлантириш текислиги (Q) горизонтал проекцияловчи текислик бўлиб, P_h га перпендикуляр жойлашган. Q билан P_h нинг кесишув нүқтаси (O) N нүқтанинг айлантирилиш маркази, ON кесма эса унинг айлантирилиш радиусидир. P текислик H га жисплаштирилгандан кейин айлантириш радиуси Q_h изга тушади ва унинг учida N_0 ҳосил булади. Бу N_0 нүқтани P_x билан туташтириб, P_v ни топамиз. Эпю尔да N_0 нүқтани топиш учун (119- шакл, б) текисликнинг P_v изида ихтиёрий N нүқта оламиз (n' ҳам шу жойда) ва унинг горизонтал проекцияси (n) орқали айлантириш ўқи P_h изига перпендикуляр қилиб nO ни утказамиз. Бу перпендикуляр Q_h бўлади. Энди P_x нүқтадан $P_x n'$ радиусли ёй билан nO чизиқнинг давомини кесиб, N нүқтанинг янги — H га жисплаштирилгандаги ўрни (N_0) ни топамиз. N_0 нүқтани қўзғалмас P_x нүқта билан туташтирсан, P_{v0} ҳосил булади.

Текисликнинг A нүқтасидан ўтган горизонтали (AN) ҳам текислик билан бирга айланиб бориб, H текисликка жисплашади. AN горизонтал ҳамма вақт P_h га параллеллигича қолади ва H билан жисплашгандан кейин N_0 нүқтадан ўтади ($N_0 A_0 \parallel P_h$).

A нүқтанинг айлантирилиш радиуси N нүқтанинг айлантирилиш

радиусига тенг. A нүктанинг айлантирилиш текислиги $S \parallel Q$ бұлады; унинг S_H изи A нүктанинг горизонтал проекцияси (a) дан P_H га перпендикуляр булып үтади. Шундай қилиб, N_0 нүктадан P_H га параллел ва a дан P_H га перпендикуляр үтказсак, уларнинг кесишүв жойида A нүктанинг янги үрни (A_0) келиб чиқади.

120- шакл

нүктанинг иккинчи (a') проекциясидан ясашадағы фойдаланылмайды.

Бұ холоса излари орқали берилған умумий вазиятдаги текисликда ётган текис шаклнинг бир проекцияси мавжуд бұлғанда унинг ҳақиқиүт күренишини ясаш учун мұхимдір.

Мисол. Текисликнинг излари (P_H, P_V) ва унда ётган учбурчакнинг горизонтал проекцияси (Δabc) берилған. ABC учбурчакнинг ҳақиқиүт күренишини ясаш керак (120- шакл).

P_H изни айлантириш үки деб қабул қиласыз да текисликнин H текислик билан жипслаштирамиз.

Ясаш тартиби:

1) берилған нүкталар орқали горизонталлар үтказамиз да уларнинг изларини топамиз (n, n' ва n_1, n'_1);

2) горизонтал проекцияловчы айлантириш текисликларининг изларини ($Q_H \perp P_H, S_H \perp P_H$ да бошқаларни) үтказамиз;

3) N_0 нүктани топамиз да уни P_X билан туташтириб, P_V изни ясаймиз;

Текисликнинг янги P_V изини чишиш учун зарур бұлған N_0 нүкта айлантириш радиусининг ҳақиқиүт үзүнлигини ясаш үйлі билан топилса ҳам бұлади. Бунинг учун, аввало, On ва nn' катетлари асосида тұғри бурчакли OnN_1 учбұрчак ($aN_1 = nn'$) ясалса, унинг гипотенузаси (ON_1) айлантириш радиусига тенг бұлади. Кейин айлантириш маркази (O) дан nO өзінші бүйіча $ON_0 = ON_1 = R$ кесма қўйилиб, N_0 нүкта топилади.

Эпюдан равшан кўришиб турибдикى, A нүкта, нынг жипслаштирилғандан кейинги үрни P текисликнинг излари да 119-шакл, б да тасвирланған H даги битта проекцияси бўлғандагина ясалиши мүмкін,

демек, A нүкта, нынг үрни P айлантириш радиусига тенг болады.

4) N_0 ва N_{10} нүқталар орқали горизонталларнинг айлантирилгандан кейинги вазиятларини чизамиз ($N_0C_0 \parallel P_H \parallel N_{10}B_0$);

5) жипслаштирилган горизонталларни айлантириш текисликларининг горизонтал излари ($Q_H S_H$ ва R_H) билан кесишув жойларида A_0 , B_0 , C_0 нүқталарни топамиз;

6) $A_0B_0C_0$ изланган учбурчак, яъни $\Delta A_0B_0C_0 = ABC$ бўлади.

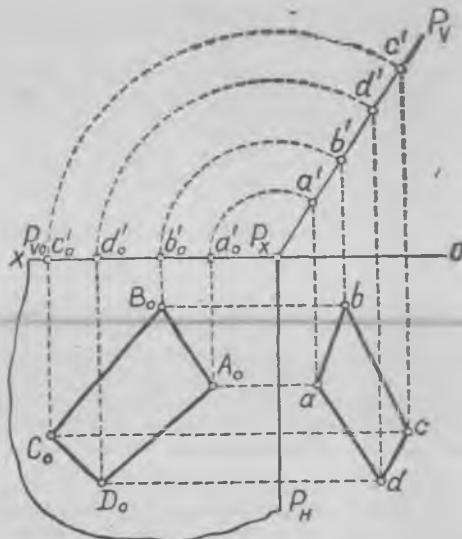
Проекцияловчи текисликларни жицслаштириш айниқса осон, чунки бундай текисликларнинг излари орасидаги бурчак ҳақиқатда тўғри бурчакdir. Текислик жипслаштирилгандан кейин ҳам бу бурчак, албатта, сақланади. Мисол тариқасида 121-шаклда фронтал проекцияловчи P текислик шу текисликда ётган $ABCD$ тўртбурчак билан бирга P_H изи атрофида айлантирилиб H текисликка жипслаштирилган. Жипслаштирилгандан сўнг текисликнинг фронтал изи OX ўқига келиб қолади, a' , b' , c' , d' нүқталар бирбири орасидаги ва изларнинг учрашув нүқтасигача бўлган масофаларини ўзгартирилмасдан, a'_0 , b'_0 , c'_0 , d'_0 нүқталарга ўтади. Нүқталарнинг горизонтал проекциялари (a , b , c , d нүқталар) эса OX га параллел тўғри чизиқлар бўйлаб сурилади. Шундай қилиб, $A_0B_0C_0D_0$ берилган тўртбурчакнинг H га жипслаштирилган вазиятидир.

Бу ерда шуни ҳам таъкидлаб утиш керакки, проекцияловчи текисликнинг шу текислик изларидан бири атрофида айлантирилишини проекция текисликларидан бирига перпендикуляр ўқ атрофида айлантириш деб қараш мумкин (41-параграф), фақат бу ерда текисликдаги нүқталар исталган бурчакка айлантирилмасдан, проекциялар текислигига келгунча айлантирилади.

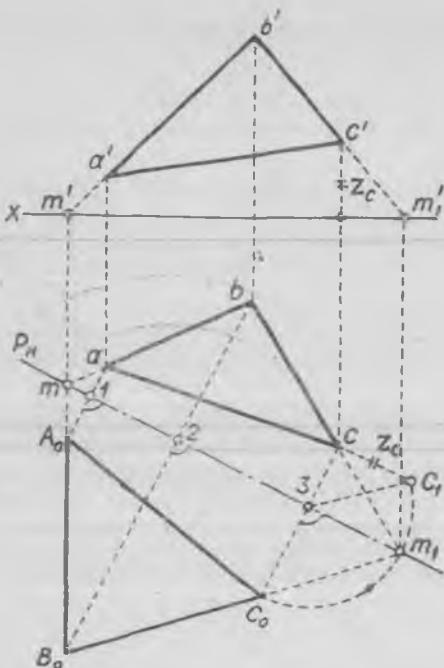
Агар эпюрда берилган текисликнинг излари бўлмаса, уни жипслаштириш учун айлантириш ўқи вазифасини бажарувчи изинигина ясаш кифоя.

Мисол. Бирор P текислик ABC учбурчакнинг проекциялари билан берилган. Учбурчакни H текисликка жипслаштириш кепрак (122-шакл).

Ясаш тартиби:

121- шакл

122- шакл

девомида B_0 нүктаны топамиз; кейин B_0 ни m билан туташтирамизда, бу чизик m билан a дан P_H га тусирилган перпендикулярнинг кесишиш жойида A_0 нүктаны топамиз;

5) $A_0B_0C_0$ учбурчак берилган ABC учбурчакнинг H текислика жипслаштирилгандан кейинги вазиятидир.

Жипслаштириш усулидан фойдаланиб, берилган текисликда ётган ҳар қандай текис шаклнинг ҳақиқий кўриниши маълум бўлса, унинг проекцияларини ясаш мумкин. Бунинг учун олдин берилган текисликни унинг изларидан бири атрофида айлантириб, проекциялар текислиги билан жипслаштириш керак. Шундан кейин жипслаштирилган текисликда шаклнинг ҳақиқий кўринишини ясаш ва текисликни асли ҳолига яна қайтариш лозим.

Мисол. Эпю尔да умумий вазиятдаги P текислик берилган; унда ётган квадратнинг проекцияларини ясаш керак. Квадратнинг томони $L_{\text{мм}}$ бўлиб, текисликда ихтиёрий жойлашган (123-шакл).

Ясаш тартиби:

1) текисликни унинг изларидан бири, масалан, P_H атрофида айлантириб, H текислика жипслаштирамиз;

2) жипслаштирилган текисликда (P_V , P_x , P_H) томони $L_{\text{мм}}$ бўлган $A_0B_0C_0D_0$ квадрат чизамиз;

1) учбурчакнинг AB ва BC томонларини давом эттириб, уларнинг горизонтал изларини топамиз (m ва m_1 нүкташлар);

2) текисликнинг P_H изини чизамиз ва уни айлантириш ўқи деб қабул қиласиз;

3) учбурчак учларидан бирининг, масалан, C учининг айлантирилгандан кейинги ўрнини топамиз. У C нүкташдан P_H га тусирилган перпендикулярнинг давомида z нүкташдан айлантириш радиусининг ҳақиқий узунлигига тенг ма софада бўлади ($zC_0 = zC_1 = R_c$);

4) айлантириш ўқидаги m ва m_1 нүкташлар ҳамма вакт қўзғалмас, шунинг учун m_1 нүкташни C_0 билан туташтириб, бу чизикнинг

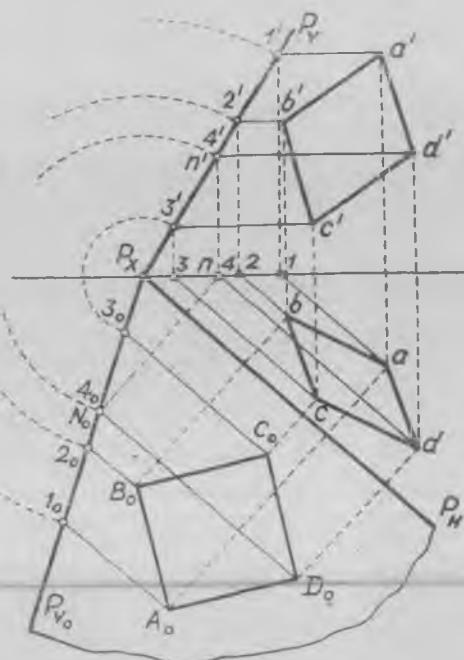
3) квадратнинг учларидан текисликнинг горизонталларини ўтказамиз; жипслаштирилган ҳолатдаги горизонталларнинг фронтал излари l_0 , 2_0 , 3_0 ва 4_0 рақамлар билан белгиланган;

4) горизонталларнинг фронтал изларидан фойдаланиб, уларнинг фронтал (OY га параллел) ва горизонтал (P_H га параллел) проекцияларини чизамиз;

5) A_0 , B_0 , C_0 , D_0 нуқталар орқали P_H изга перпендикулярлар ўтказамиз ва бу перпендикулярларнинг тегишли горизонталларнинг горизонтал проекциялари билан кесишув жойларида a , b , c , d нуқталарни топамиз;

6) квадратнинг горизонтал проекцияси ($abcd$) бўйича квадратнинг фронтал проекцияси ($a'b'c'd'$) ни ясаймиз.

Биз юқоридаги мисолда (олдинги 119 ва 120-шаклларда ҳам) нуқталарнинг проекцияларини ясаш учун улардан ўтган горизонталлардан фойдаландик, умуман, нуқталардан ўтган фронталлардан ёки текисликда ётган ихтиёрий йўналишдаги ҳар қандай тўғри чизиқлардан фойдаланса ҳам бўлади.

123- шакл

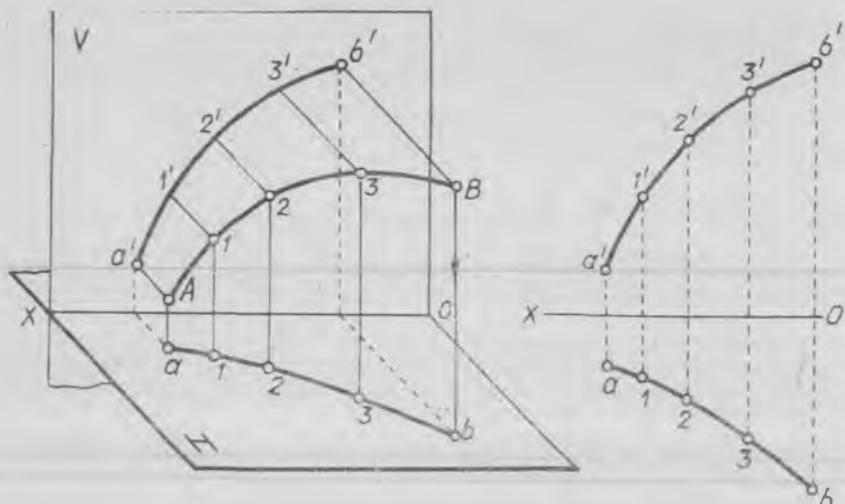
VI боб. ЭГРИ ЧИЗИҚЛАР

44- §. Умумий маълумот

Фазода ҳаракатланаётган нуқтанинг траекторияси чизиқ дейилади. Сиртлар назариясини ўрганишда эгри чизиқни сиртнинг текислик билан ёки бирорта бошқа сирт билан кесишув натижаси деб қараш қулайроқdir.

Эгри чизиқлар текис (ҳамма нуқталари бир текисликда ётган) ва фазовий эгри чизиқларга бўлинади.

Текис эгри чизиқлар ҳам, фазовий эгри чизиқлар ҳам қонуний ёки қонунсиз (график) чизиқлар бўлиши мумкин. Агар эгри чизиқнинг ҳосил бўлиш қонунини кўрсатувчи тенгламаси ни тузиш мумкин бўлса, бундай эгри чизиқ қонуний эгри чизиқ дейилади. Тенгламасининг кўринишига қараб, қонуний эгри

124- шакл

чизиқлар трансцендент (масалан, синусоида, циклоида ва бош-
калар) ва алгебраик эгри чизиқларга бўлинади. Алгебраик эг-
ри чизиқ тенгламасининг даражаси шу эгри чизиқнинг тарти-

би деб аталади. Масалан, эгри чизиқ тенгламасининг даража-
си икки бўлса, бундай эгри чизиқ иккичи тартибли эгри чизиқ дейилади.

Эгри чизиқнинг тартибини график усулда, бу эгри чизиқ-
нинг тўғри чизиқ ёки текислик билан мумкин бўлганча энг кўп
кешишув нуқталари сонига қа-
раб билиш мумкин. n -тартибли текис алгебраик эгри чизиқни ихтиёрий тўғри чизиқ, n
нуқтада кесади. n -тартибли фазовий алгебраик эгри чизиқ умумий вазиятдаги текислик
билин n нуқтада кесишади.

Эгри чизиқда ётмаган ихти-
ёрий нуқтадан (текис эгри чизиқ учун унинг текислигига ёт-
ган ихтиёрий нуқтадан) унга
ўтказилиши мумкин бўлган

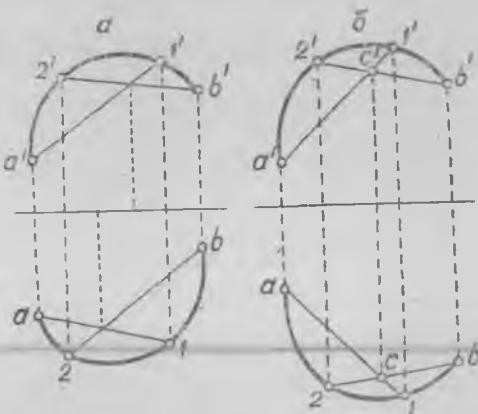
уринмаларнинг максимал сони эгри чизиқнинг синфи дейилади.
Эгри чизиқнинг тартиби ва синфи бир хил бўлиши ҳам, бир хил
бўлмаслиги ҳам мумкин.

Эгри чизиқнинг тартиби ва синфи деган тушунчалар трансцендент эгри чизиқларга тааллуқли эмас.

Агар эпюрда эгри чизиқнинг бир неча нуқтаси, проекциялари, шу жумладан, характерли нуқталарининг проекциялари ҳам берилган бўлса, эгри чизиқ маълум деб ҳисобланади. Характерли нуқталар уларда эгри чизиққа ўтказилган уринмаларнинг махсус вазияти билан белгиланади.

Эгри чизиқнинг проекциялари умуман эгри чизиқлар бўлади (124- шакл). Агар берилган эгри чизиқ текис эгри чизиқ бўлиб, унинг текислиги проекция текисликларидан бирига перпендикуляр бўлган ҳолдагина эгри чизиқнинг шу текисликдаги проекцияси тўғри чизиқ бўлади (125- шакл).

Эпюрда эгри чизиқнинг қандай эгри чизиқ эканлигини тубандагича аниқлаш мумкин: берилган чизиқда бир қанча ихтиёрий ватар оламиз; агар бу ватарлар ўзаро кесишмаса, берилган эгри чизиқ фазовий (126- шакл, а), агар ватарлар ўзаро кесишиша, эгри чизиқ текис бўлади (126- шакл, б).

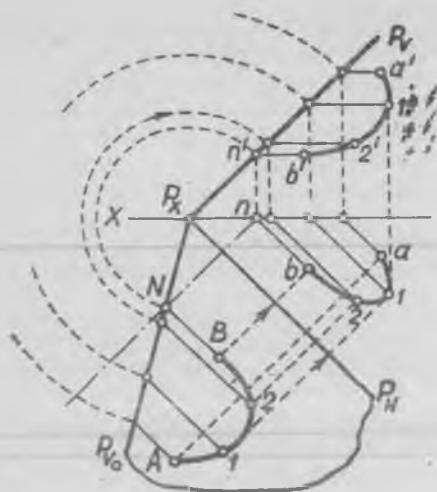

126- шакл

45- §. Текис эгри чизиқлар

Умуман, бирор текисликда ётган текис эгри чизиқнинг проекцияларини ясаш учун, берилган текисликни унинг изларидан биро атрофиди айлантириб, проекция текисликларидан бирига жипслаштириш, шундан кейин эса бу текисликда эгри чизиқнинг ҳақиқий кўринишини ясаш ва текисликни ундан эгри чизиқ билан бирга асл вазиятига келтириш керак (127- шакл). Аксинча, эпюрда проекциялари орқали берилган эгри чизиқнинг ҳақиқий кўринишини ясаш учун унинг текислигини проекциялар текисликларидан бирига жипслаштириш лозим.

Энди, текис эгри чизиқларга оид баъзи нуқталар устида тұхталамиз. Бундай характерли нуқталардан тубандагиларни күрсатыб ўтиш мумкин: 1) букилиш нуқтаси — A (128- шакл, а), бундай нуқтада эгри чизиқ T тўғри чизиққа уриниб, унинг иккинчи томонига ўтиб кетади ва тўғри чизиққа шу нуқтада

127- шакл

Ихтиёрий текис эгри чизиқнинг ҳақиқий узунлигини ясаш учун, аввал унинг ҳақиқий кўринини чизилади, шундан кейин эса бир неча кичик бўлакчаларга бўлинади, ҳар қайси бўлакча тўғри чизиқ кесмаси деб қабул қилинади ва улар тартибли равишда бир тўғри чизиққа қўйилади. Натижада, ҳосил бўлган кесманинг узунлиги берилган эгри чизиқнинг узунлигига тахминан teng бўлади (129- шакл).

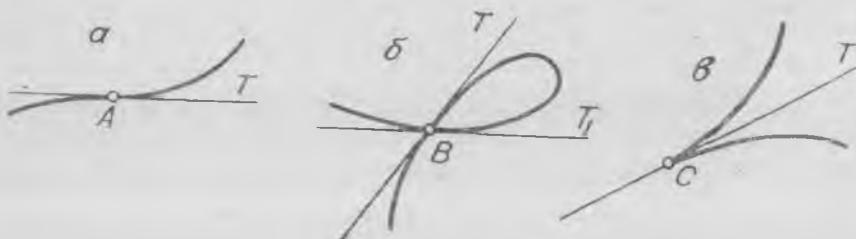
Бу усул билан эгри чизиқларнинг ҳақиқий узунлигини топиш техникага оид кўпгина масалаларни ечишда қаноатланарли натижажа беради.

Қонуний текис эгри чизиқлардан конус кесимлари деб аталадиган эгри чизиқлар инженерлик практикасида купроқ тарқалган.

Айланана, эллипс, парабола ва гипербола конус кесимлари деб аталади, чунки иккинчи тартибли бу эгри чизиқлар тўғри

уринма бўлиб қолади; 2) қўшалоқ нуқта — B (128- шакл, δ), бундай нуқтада эгри чизиқ ўзини ўзи кесиб ўтади ва икки уринмага T, T_1 га) эга бўлади; 3) қайтиш нуқтаси C (128- шакл, ϑ), бундай нуқтада эгри чизиқ тўғри чизиққа урниб, йўналишини бирданига ўзгартиради ва ўша нуқтада тўғри чизиққа уринма бўлиб қолади.

Бундай текис эгри чизиқларга хос нуқталар фазовий эгри чизиқларнинг текисликка проекцияланиши ёки сиртларнинг ўзаро кесилиши натижасида ҳам ҳосил бўлиши мумкин.

128- шакл

129- шакл

доңравий конус (айланиш конусининг) текислик билан кесилишидан хосил қилиниши мумкин (бу ҳақда шу китобнинг X бобидаги 64- параграфга қаранг). Конус кесимларининг хоссалари анализик геометрия курсида мүккаммалроқ ўрганилади.

Техникада күпроқ тарқалган бошқа қонуний текис эгри чизиқлардан синусоидани, Архимед спиралини, логарифмик спирални, эвольвентани, циклоиди ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Бу эгри чизиқларни ясаш усуслари билан чизмачилик китобларида танишиш мумкин.

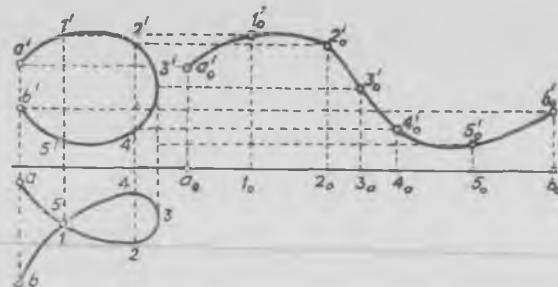
46- §. Фазовий эгри чизиқлар

Фазовий эгри чизиқ эпюрда икки проекцияси ва белгиланган бир ёки бир неча нуқтаси бўйича берилади. Эгри чизиқ проекцияларидан бирининг маълум бир қисмини иккинчи проекциясининг қайси қисмига оид эканлиги устида шубҳа туғилган ҳолларда проекциялардаги нуқталарни белгилаш ҳам зарур бўлади. Масалан, 130- шаклда проекциялардаги нуқталар белгиланмас, шундай шубҳа туғилиши мумкин бўлади, яъни горизонтал проекциядаги a нуқта фронтал проекциядаги b' нуқтага тўғри келади деб уйлаш мумкин эди.

Эпюрда эгри чизиққа оид бир қанча нуқталарнинг проекциялари белгилангани учун ҳеч қандай шубҳага ўрин қолмайди.

Фазовий эгри чизиқнинг ҳақиқий кўринишини билиш учун унинг моделини ясаш керак.

Фазовий эгри чизиқ ёйининг ҳақиқий узунлиги тубандагича ясалади (130- шакл): проекциялардан бири, масалан, горизонтал проекция бир қанча бўлакчаларга бўлинади ва уларнинг ҳар бири ўз ватари билан алмаштирилиб, бу ватарлар тўғри чизиқ (OX) бўйича кетма-кет қўйилади (эпюрда $a_0 l_0 = a l$; $l_0 2_0 = 12, \dots$). Шундан кейин, топилган $a_0, l_0, 2_0, \dots$ нуқталардан тўғри чизиққа кўтарилиган перпендикулярлар бўйича тегишли нуқталарнинг баландликлари (аппликаталари) қўйилиб, $a'_0, l'_0, 2'_0, \dots$ нуқталар ясалади. Бу нуқталарни туташтирувчи текис эгри чизиқнинг узунлиги фазо-

130- шакл

вий эгри чизиқнинг узунлигига тахминан тенг булади. Бу текис эгри чизиқнинг узунлиги 129-шаклдаги каби ясалади.

Қонуний фазовий эгри чизиқлардан техникада энг күп тар-қалғаны винт чизиқлардир.

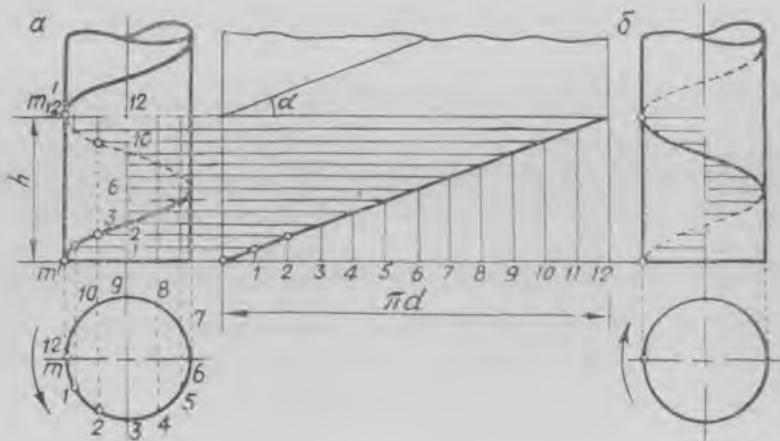
1. Цилиндрик винт чизиқ. Нуқта доиравий ци-линдр сирти бўйича илгарилама ва айланма ҳаракат қилдирилганда қолдирган изи (траекторияси) цилиндрик винт чизиқ дейилади.

131-шаклда цилиндрик винт чизиқнинг проекциялари кўрсатилган. Винт чизиқ доиравий цилиндр сирти бўйича $M(m', m)$ нуқтанинг бир хил тезлик билан айланма ва илгарилама ҳаракат қилишидан ҳосил бўлган. M нуқта цилиндрнинг ўки атрофида бир марта 360° айланганда цилиндрнинг ясовчиси бўйича h баландликка кўтарилади. Бу h баландлик цилиндрик винт чизиқнинг қадами дейилади. Техникада қадам, шароитга қараб, ҳар хил бўлиши мумкин. Винт чизиқнинг $M'M_{12}$ қисми унинг бир ўрами, $r = \frac{h}{2\pi}$ кат-

талиқ эса винт чизиқнинг параметри дейилади. Цилиндрнинг радиуси винт чизиқнинг радиуси, цилиндрнинг ўки эса винт чизиқ нинг ўки дейилади. Винт чизиқ қадами ва радиуси орқали берилади.

Цилиндрик винт чизиқнинг горизонтал проекцияси айланади. Винт чизиқнинг фронтал проекциясини ясаш учун қадам (h) ва айлана n та тенг бўлакка бўлинади (131-шаклда $n=12$). Шундан кейин горизонтал проекциядаги 1, 2, 3, ..., n нуқталардан кўтарилган перпендикулярларнинг шу нуқталар фронтал проекцияларидан ўтган горизонтал чизиқлар билан кесишув нуқталари топилади. Бу нуқталар лекало билан ту-таштирилса, винт чизиқнинг фронтал проекцияси ҳосил булади. Унинг синусоида эканлиги ясашдан яқол кўриниб турибди.

Агар винт чизиқнинг фронтал проекцияси цилиндрнинг куринадиган (олд) томонида чапдан ўнгга кўтарилса (горизонтал проекцияда айланани номерлаш соат стрелкасининг юришига тескари бўлса), винт чизиқ ўнақай дейилади. Агар фронтал

131- шакл

проекциянинг курина диган томонида винт чизиқ ўнгдан чапга кутарилса, бундай винт чизиқ чапақай бўлади.

131- шакл, а да ўнақай винт чизиқ, 131- шакл, б да эса чапақай винт чизиқ тасвирланган.

Цилиндрик винт чизиқнинг ёйилмаси тўғри чизиқ бўлади (131-шаклда ўртада).

Ёйилмадаги α бурчак винт чизиқнинг кўтарилиши бурчаги дейилади. Бу бурчакни тубандаги формуладан топиш мумкин:

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{h}{2\pi R},$$

бу ерда h — винт чизиқнинг қадами;

R — винт чизиқнинг радиуси;

$$\pi \approx 3,14 \dots$$

$$h = 3 \frac{1}{2} \text{ мм} \text{ ва } R = 15 \text{ мм}$$

бўлса, $\alpha = 2^{\circ}5'$ бўлади.

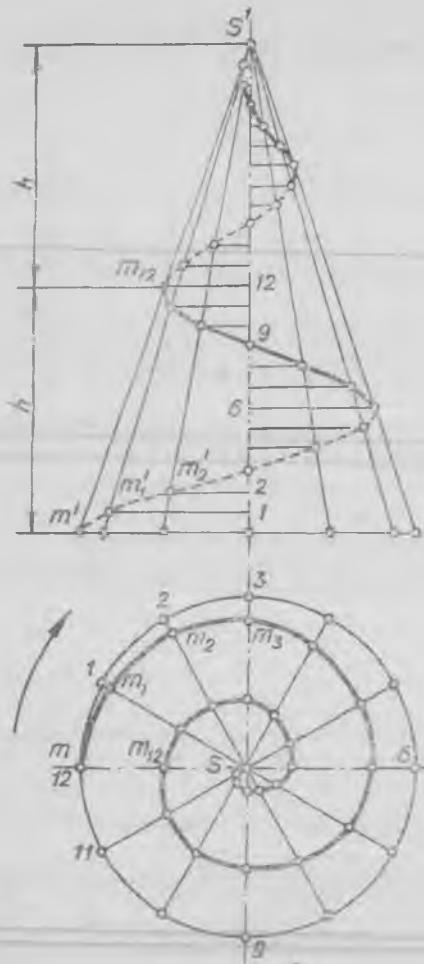
Винт чизиқ бир ўрамининг узунлиги ёйилмадаги тўғри бурчакли учбурчакдан топилади:

$$L = \sqrt{h^2 + (2\pi R)^2}.$$

Шундай қилиб ,винт чизиқ айланиш цилинтри сиртидаги икки нуқта орасидаги энг қисқа масофа бўлади. Сиртда олинган икки нуқта орасидаги энг қисқа масофа шу сиртнинг геодезик чизиги дейилади.

Юқорида айтиб ўтилгандан ташқари, техникада қадами ўзгарувчан цилиндрик винт чизиқлардан ҳам фойдаланилади.

2. Конуссимон винт чизиқ. Агар M нуқта конуснинг MS ясовчиси бўйича бир хил тезлик билан илгариланма ҳаракат, MS ясовчи эса конуснинг ўқи атрофида бир хил бур-

132- шакл

нинг фронтал проекцияси амплитудаси камаючи эгри чизик, горизонтал проекцияси эса Архимед спирали булади.

Цилиндрик ва конуссимон винт чизиқлардан ташқари, техникада сферик (шар сиртига чизилган) ва ўзгарувчан параметрли махсус винт чизиқлар ҳам булади.

Винт чизиқ нарезкалар винт сиртларининг геометрик асосидир.

Чакли тезлик билан айланма ҳаракат қилдирилса, M нүкта фазода конуссимон винт чизиқ ясади (132-шакл).

Конуссимон винт чизиккабининг радиуси ўзгарувчан бўлади, унинг ўзгариши айланниш бурчагига ёки марказнинг сурилишига пропорционалдир. Конуссимон винт чизиқнинг қадами ё ўзгармас ёки ўзгарувчан булиши мумкин. 132-шаклда ўзгармас қадамли конуссимон винт чизиқни ясаш учун конус асосининг айланасини ҳамда винт чизиқнинг қадамини тенг бўлакларга булиш ва конуснинг тегишли ясовчиларини ўтказиш керак. Бизнинг мисолимизда айлана ҳам, қадам ҳам, 12 бўлакка бўлинган. M нүкта ясовчи бўйича $\frac{h}{12}$ масофага кўтарилилганда, ясовчи $\frac{360^\circ}{12} = 30^\circ$ бурчакка айланади ва нүктанинг проекциялари $m_1 m_1'$ бўлади; нүкта 2 $\frac{h}{12}$ масофага кўтарилилганда, ясовчи 60° бурчакка айланади ва нүктанинг проекциялари m_2, m_2' бўлади ва ҳозаро.

Конуссимон винт чизик-

VII боб. ЭГРИ СИРТЛАРНИНГ ҲОСИЛ ҚИЛИНИШИ, ТАСВИРЛАНИШИ ВА ТЕХНИКАДА ИШЛАТИЛИШИ

47- §. Умумий маълумотлар

Иккита жисмнинг бир-бирига тегиб турган соҳаси шу жисмнинг сирти дейилади. Бу соҳа, умуман, ҳаракатланадиган соҳадир. Сиртнинг ҳаракатланиши бир-бирига тегиб турган жисмнинг ҳолатига боғлиқ. Жисм ҳамма вақт ҳажмга эга, шунинг учун унинг сирти берк соҳа бўлади.

Атрофимиздаги нарсаларнинг бир талайи киши фаолиятининг самарасидир. Бу нарсалар маълум мақсад билан қилинади, шунинг учун ҳам уларнинг фазовий шакли (сирти) тасодифий бўлмай, балки маълум талабларга жавоб беради.

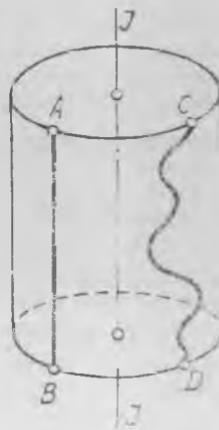
Чизма геометрияда сиртни чизиқнинг ёки бошқа бир сиртнинг ҳаракати натижасида қолдирган изи деб қарашиб қулайроқ. Бу принципга мувофиқ, сирт ўзгарувчан ёки ўзгармас кўринишдаги бирор чизиқнинг бошқа чизиқлар ёки сиртлар бўйича ҳаракат қилиши натижасида ҳосил бўлади.

Ҳаракатланиб сирт ҳосил қилувчи чизиқ ясовчи дейилади. Ясовчи чизиқнинг ҳаракатни белгиловчи чизиқлар йўналтирувчилар деб аталади.

Ҳамма сиртлар ясовчиларининг турларига қараб, икки синфга бўлинади: 1) чизиқли сиртлар — ясовчилари тўғри чизиқ бўлган сиртлар ва 2) чизиқсиз сиртлар — тўғри чизиқнинг ҳаракатидан ҳосил бўлиши мумкин бўлмаган сиртлар. Чизиқли сиртларга мисол қилиб цилиндр, конус сиртларни, чизиқсиз сиртларга мисол қилиб эса шар, эллипсоид сиртларни кўрсатиш мумкин.

Шунга ҳам эътибор бериш керакки, чизиқли сиртлар фақат тўғри чизиқнинг ҳаракати билангида эмас, балки эгри чизиқнинг ҳаракати билан ҳам ҳосил қилиниши мумкин. Масалан, 133-шаклда тасвирланган айланиш цилиндр ясовчи AB тўғри чизиқнинг айланиши натижасида ёки маркази цилиндрнинг ўки бўйича сурилаётган айлананинг ҳаракати натижасида ва, ниҳоят, цилиндр сиртига чизилган ихтиёрий CD эгри чизиқнинг JJ ўқ атрофида айланиши натижасида ҳосил қилиниши мумкин. Аммо сирт ясашда мумкин бўлган усуллардан ва ясовчи чизиқлардан сиртни тасвирлаш ва унга оид масалаларни очиш учун энг қулай ва оддий бўлгандаригина олинади.

Тўғри чизиқли сиртлардан ёндош (бир-бирига мумкин қадар яқин) ясовчилари ўзаро параллел бўлган (масалан, цилиндр) ёки ўзаро кесишган (масалан, конус) сирт-

133- шакл

ларни текисликка ёйиш мумкин. Бундай чизиқли сиртлар *ёйилдиган сиртлар* дейилади. Ёндош ясовчилари учрашмас булган чизиқли сиртлар ва эгри чизиқли сиртлар (масалан, шар сирти) текисликка ёйилмайди, шунинг учун улар *ёйилмайдиган сиртлар* деб аталади.

Сиртлар аналитик усулда, яъни тенгламалари билан берилган бўлиши (алгебраик ва трансцендент сиртлар) ҳамда график усулларда берилиши мумкин.

Агар сиртнинг алгебраик тенгламаси $[\Phi(x, y, z) = 0]$ n -даражали бўлса, бу сирт n -тартибли алгебраик сирт дейилади. Маълумки, текислик биринчи тартибли сиртдир. Сиртнинг тартибини шу сирт ва унга оид бўлмаган ихтиёрий тўғри чизиқнинг кесишув нуқталарига қараб билиш мумкин. Масалан, сирт тўғри чизиқ билан икки (ҳақиқий ёки мавҳум) нуқтада кесишса, бу сирт иккинчи тартибли сирт бўлади.

Шундай қилиб, «сиртлар» деган умумий тушунчадан сиртларнинг тубандаги бир неча синфи ажралади:

1) айланиш сиртлари — ихтиёрий ясовчи чизиқнинг қўзғалмас ўқ атрофига айланишидан ҳосил бўлган сиртлар, бу сиртлар, жумласига, масалан, иккинчи тартибли айланиш сиртлари киради;

2) чизиқли сиртлар; тўғри чизиқнинг йўналтирувчи винт чизиқлар бўйича ҳаракатланиши натижасида ҳосил бўлган винт сиртлар ҳам шулар жумласига киради;

3) диаметри ўзгармас ёки ўзгарувчан айлананинг ҳаракатидан ҳосил бўлиши мумкин бўлган циклик сиртлар;

4) чизмада сирт устида ётган бир қанча чизиқ (жумладан, горизонталлар) билан тасвирланадиган топографик сиртлар ва, умуман, график усулда бериладиган сиртлар.

48- §. Айланиш сиртлари

Бирорта эгри ёки тўғри чизиқнинг қўзғалмас тўғри чизиқ атрофига айланишидан ҳосил бўлган сирт *айланиш сирти* дейилади. 134-шаклда умумий кўринишдаги айланиш сирти тасвирланган. *ABC* эгри чизиқ айланиш сиртнинг ясовчиси, OO_1 тўғри чизиқ унинг ўқи дейилади.

Айланиш сиртнинг ўз ўқидан ўтган текисликлар билан кесилишидан ҳосил бўлган чизиқлар *меридианлар* дейилади. Айланиш сирти исталган меридионал текисликка нисбатан симметрик, ҳамма меридианлар эса конгруэнт (тенг) бўлади улардан ҳар бири сиртнинг ўқи билан икки симметрик қисмга бўлинади.

Ҳамма айланиш сиртларининг умумий хоссаси шундан иборатки, улар айлантириш ўқига перпендикуляр текислик билан кесилса, айлана ҳосил бўлади. Бундай айланалар сиртнинг *параллеллари* дейилади.

Ўзининг икки томонидаги ёндош параллелларидан катта бўлган параллелнинг меридиан чизиқларидан бири билан ке-

сишган нүктасидан ўша меридианга уринма қилиб үтказилган тұғри чизиқ айланиш сиртининг ўқига параллел бұлса, катта диаметрли бундай параллел экватор деб аталади. Айланиш сирти бир неча экватор чизигига әга бўлиши мумкин.

Параллеллардан фойдаланиб, айланиш сиртида ётган нүктанинг берилган битта проекцияси буйича иккинчи проекциясини топиш қийин эмас. 134-шаклда нүктанғ берилған фронтал проекцияси (x^1) буйича горизонтал проекцияси (x) ни топиш кўрсатилган.

Айланиш сиртини эпюрда тасвирлаш учун, одатда, унинг ўқи проекциялар текисликларидан бирига перпендикуляр қилиб олинади.

Айланиш сиртларини иккинчи тартибли ва юқори ($n > 2$) тартибли сиртларга бўлиш мумкин.

1. Иккинчи тартибли айланиш сиртлари. Иккинчи тартибли эгри чизиқ ўз ўқи атрофида айлантирилса, иккинчи тартибли сирт ҳосил бўлади.

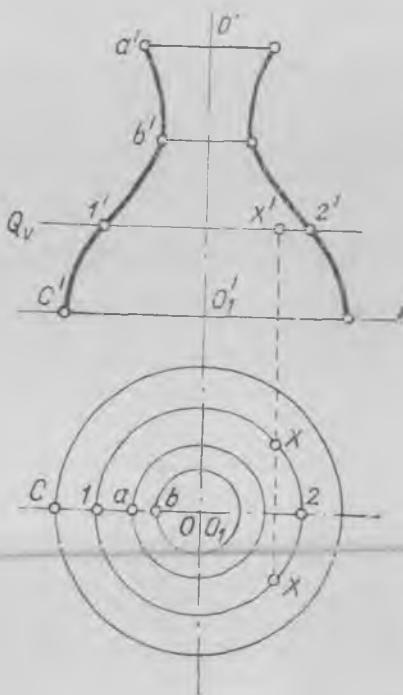
Техникада иккинчи тартибли айланиш сиртларининг тубандаги турлари учрайди:

1. Шар — айлананинг ўз диаметри атрофида айланишидан ҳосил бўлади (135-шакл, а).

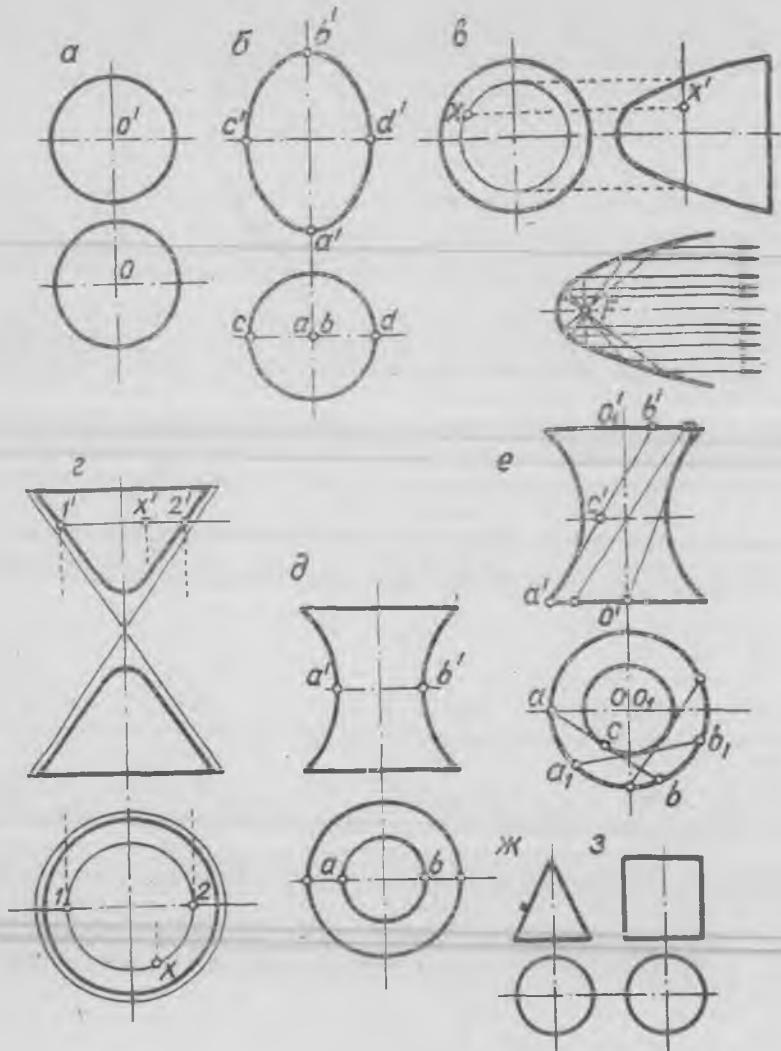
2. Айланиш эллипсоиди — эллипснинг ўз ўқларидан бири атрофида айланнишидан ҳосил бўлади (135-шакл, б).

3. Айланиш параболоиди — параболанинг ўз ўқи атрофида айланнишидан ҳосил бўлади (135-шакл, в). Бу сиртнинг ажойиб хоссаси бор: параболанинг фокусида (F нүктада) жойлашган ёруғлик манбаидан чиққан нурлар параллел тарам-тарам бўлиб акс этади. Бу хоссадан ёруғлик техникасида, прожекторларнинг акс эттиргичларида ва нур сочувчи бошқа манбаларда кенг фойдаланилади. Параболик кўзгунинг бу хоссасидан қўёшнинг параллел тушаётган нурларини айлананинг фокусига йиғиш учун гелиоустановкаларда фойдаланилади. Шундай усул билан йиғилган қуёш нурларининг иссиқлик энергияси техника мақсадлари учун ишлатилади.

4. Икки паллали айланиш гиперболоиди — гиперболанинг

134- шакл

135- шакл

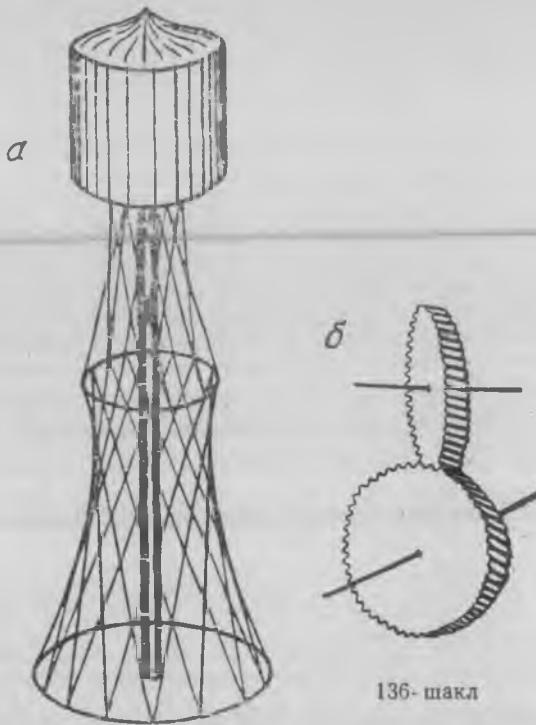
ўз ҳақиқий ўқи атрофида айланишидан ҳосил бўлади (135-шакл, г). Бир паллали айланиш гиперболоиди — гипербола-нинг ўз мавҳум ўқи атрофида айланишидан ҳосил бўлади (135-шакл, д). Бу сирт тўғри чизиқни шу тўғри чизиқ билан учраш-майдиган бошқа тўғри чизиқ (ўқ) атрофида айлантириш йўли билан ҳам ҳосил қилиниши мумкин (135-шакл, е). Сиртнинг икки система ясовчилари (AB ва EF) бор. Шаклда EF ясовчи кўрсатилмаган. Бир системага қарашли ясовчилар ўзаро кесиш-майди, бир системанинг ясовчиси эса иккинчи система ясовчи-ларининг ҳаммаси билан кесишади.

Бир палланыш айланиш гиперболоидининг бу хоссасидан қурилиш техникасида фойдаланилади. Бу усулни рус инженери В. Т. Шухов (1853—1939 й.) биринчи бўлиб таклиф қилган.

В. Г. Шухов радио мачтаси, таянч ва минораларнинг металла балкалардан ясалган нозик конструкцияларини яратди. Бундай металл конструкциялар (136- шакл, а) енгил бўлиши билан бирга, жуда мустаҳкам ҳамdir.

Бир паллали айланиш гиперболоиди сиртидан айқаш валларга айланма ҳаракат ўтказишда ишлатиладиган гиперболик тишли филдиракларда ҳам фойдаланилади (136- шакл, б).

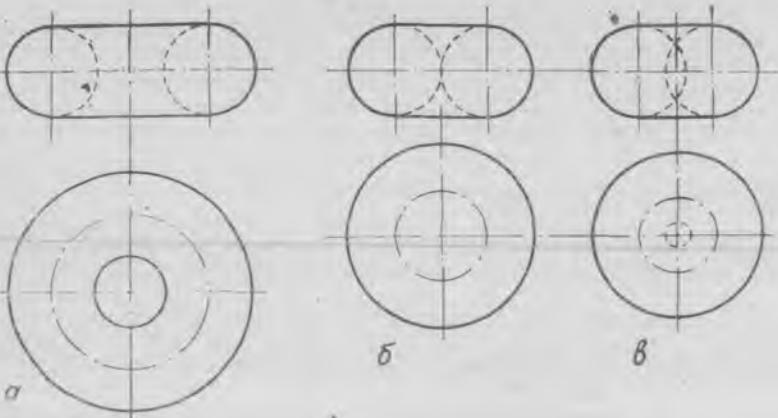
6. Айланиш конуси (доиравий конус) (135- шакл, ж).

7. Айланиш цилинди (доиравий цилиндр) (135-шакл, э) Юқорида баён этилган сиртларнинг ҳаммаси ҳам ихтиёрий ҳар қандай тўғри чизиқ билан икки нуқтада кесишади, шунинг учун улар иккинчи тартибли айланиш сиртлари дейилади.

Иккинчи тартибли айланиш сиртлари техникада энг кўп тарқалган сиртлардир. Машина ва механизмларнинг турли дегаллари шундай сиртлар билан чегараланган.

2. Юқори тартибли айланиш сиртлари. Агар айланиш сиртини ихтиёрий тўғри чизиқ иккитадан ортиқ нуқтада кесиб ўтса, бундай сирт юқори тартибли айланиш сирти дейилади. Умуман, н- тартибли текис ёки фазовий алгебраник

137- шакл

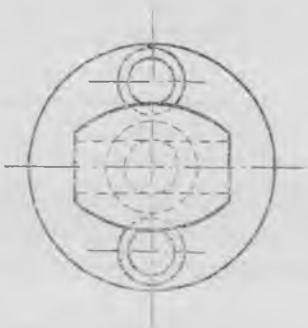
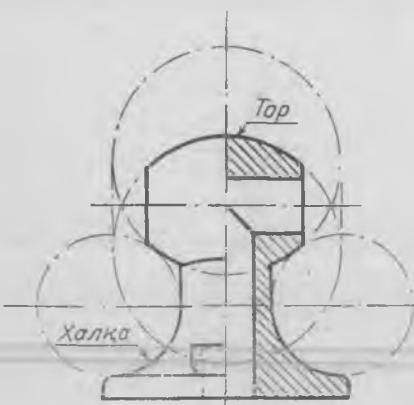
Әгри чизик ихтиёрий үқ атрофида айлантирилса, умумий ҳолда 2-н-тартибли айланыш сирти ҳосил бўлади.

Техникада айлананинг ўз текислигида ётган, лекин марказидан ўтмаган үқ атрофида айланшидан ҳосил бўладиган сирт кўпроқ тарқалган. Бундай сирт тор деб аталади. Ясовчи айлананинг радиуси (r) ва ўқдан айлананинг марказигача бўлган масофа (R) га қараб, сирт уч хил бўлади:

- а) $r < R$ — үқ айланани кесмайди — ҳалқа (137- шакл, а);
- б) $r = R$ — үқ айланага уринма (137- шакл, б);
- в) $r > R$ — үқ айланани кесиб ўтади (137- шакл, в).

Ихтиёрий тўғри чизик торни тўртта нуқтада кесиб ўтади, демак, тор тўртинчи тартибли айланиш сиртидир. 138- шаклда подшипник корпусининг детали тасвирланган. Деталнинг сиртлари тор, ҳалқа, цилиндр ва бошқа сиртлар билан чегараланган.

Айлантириш үқи айлананинг марказидан ўтганда эди, тор ўрнига шар (сфера), яъни 4-тартибли эмас, балки 2-тартибли сирт ҳосил бўлар эди.

138- шакл

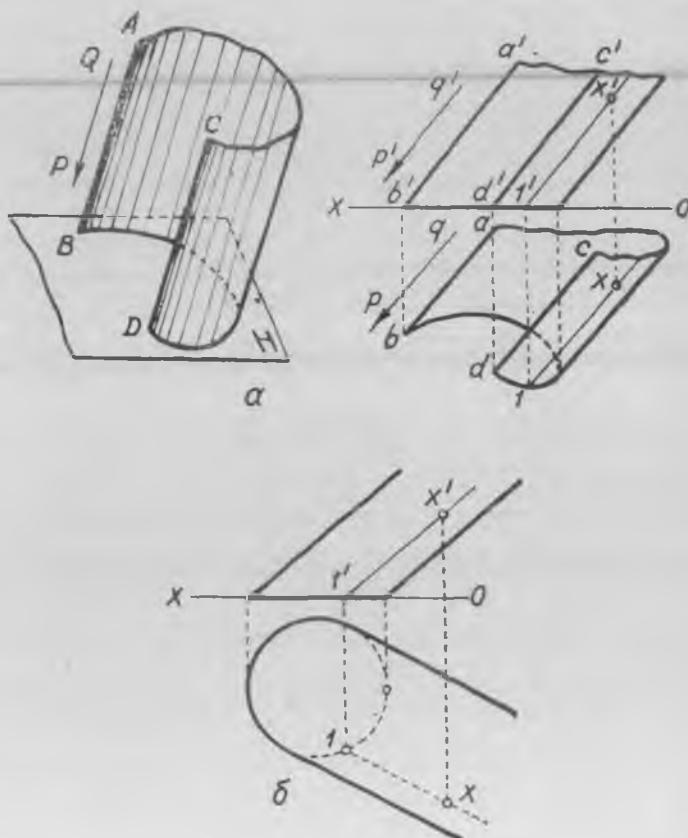
49- §. Чизиқли сиртлар

Түғри чизиқнинг фазода ихтиёрий ҳаракат қилиши натижасида ҳосил бўлган сирт *чизиқли сирт* дейилади.

Йўналтирувчи чизиқларнинг турига ва ясовчи чизиқ ҳаракатининг характерига қараб, ҳар хил типдаги чизиқли сиртлар ҳосил бўлади. Тубандада шундай сиртларнинг бир неча типи ва уларнинг ҳосил қилиниши кўриб чиқилади.

A. Ёйнладиган чизиқли сиртлар (торслар)

1. Цилиндр сиртлар. Ясовчи AB түғри чизиқнинг берилган PQ йўналишга параллел вазияти сақланиб, йўналтирувчи AC эгри чизиқ бўйича ҳаракатлантирилишидан ҳосил бўлган сирт *цилиндр сирт* дейилади (139- шакл, а). Агар йўналтирувчи берк эгри чизиқ бўлса, ҳосил бўлган сирт *цилиндр деб аталади* (139- шакл, б).

139- шакл

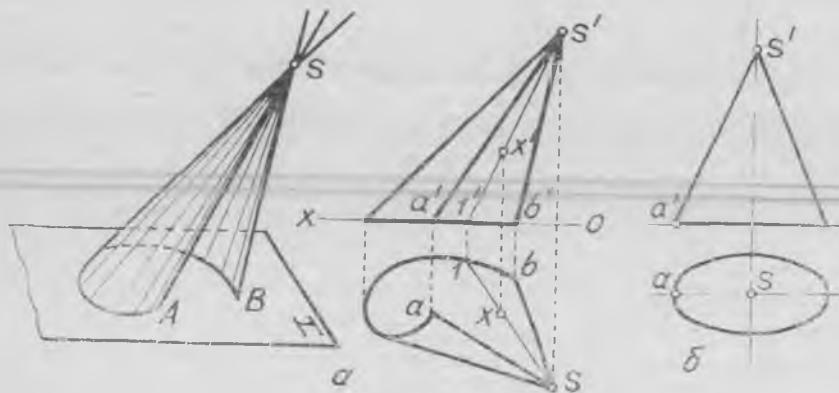
Цилиндр сиртнинг проекциялар текислиги билан кесишиув чизиги унинг изи (*асоси*) дейилади. Цилиндр сирт изи ва ясовчининг йўналиши билан берилиши мумкин.

Цилиндр сиртнинг ўз ясовчиларига перпендикуляр текислик билан кесишидан ҳосил бўлган шакл цилиндр сиртнинг *нормал кесими* дейилади. Агар цилиндрнинг нормал кесими доира бўлса, бу цилиндр доиравий цилиндр (айланиш цилиндри) деб, эллипс бўлса, эллиптик цилиндр, парабола бўлса, параболик цилиндр, гипербола бўлса, гиперболик цилиндр деб аталади.

Агар цилиндрнинг асоси шу цилиндрнинг нормал кесими бўлса, бундай цилиндр тўғри цилиндр деб, асоси қандайдир қийшиқ кесимли бўлса оғма цилиндр деб аталади. Техникада асосан доиравий цилиндрлардан, камроқ ҳолларда эса эллиптик цилиндрлардан фойдаланилади.

139- шакл, б да эллиптик оғма цилиндр тасвирланган. Шаклда цилиндрик сиртда олинган ихтиёрий нуқта (x, x')нинг проекцияларини ясаш ҳам кўрсатилган.

2. Конус сиртлар. Ясовчи AS тўғри чизиқнинг йўналтирувчи AB эгри чизиқ бўйича сирпаниб ҳаракат қилиши билан бирга, доимо S нуқтадан ўтиши натижасида ҳосил бўлган сирт *конус сирт* дейилади (140- шакл, a). S нуқта конус сиртнинг учи деб, AB чизиқ йўналтирувчи деб аталади. Берилган таърифга мувофиқ, конус сирт икки томонга чексиз кетган ковак сиртдир. Конус сирт унинг горизонтал (ёки бошқа) изи ва учининг проекциялари билан берилиши мумкин.

140- шакл

Конус сиртнинг ҳамма ясовчиларини кесиб ўтган бирор текислик билан учи орасидаги қисми *конус* дейилади. Конуснинг ҳамма ясовчиларини кесувчи текислик билан кесишидан ҳосил бўлган ҳар қандай шаклни конуснинг асоси деб қабул қилиш мумкин.

Агар конус сирт шу сиртнинг усидан ўтган ва ўзаро пер-

пендикуляр бүлган икки текислик билан кесилгандың тәнг ва симметрик бүлактарга бүлинса, бундай конусда симметрия үкі бўлади. Конус сиртнинг үкі вазифасини ана шу симметрия текисликларининг кесишув чизиги ўтайди.

Конуснинг үз симметрия үкига перпендикуляр текислик билан кесилишидан ҳосил бўлган шакл (шартли) конуснинг нормал кесими дейилади. Нормал кесимнинг шаклига қараб, конусга доиравий, эллиптик ва ҳоказо деган құшимчалар номлар берилади. Агар конуснинг асоси сифатида унинг нормал кесими олинган бўлса, бу конус түғри конус бўлади. 140-шакл, б да түғри эллиптик конус тасвирланган. Техникада доиравий конуслардан кўпроқ фойдаланилади.

Конус сиртда ётган бирор нуқтанинг проекцияларини (x , x') ясаш учун конуснинг шу нуқта орқали ўтган ясовчиси (s , s' , s_x) дан фойдаланиш мумкин. Одатда, цилиндрлар ва конуслар очерклари ёрдами билан берилади.

3. Қайтиш қирралы сиртлар (торслар). Ясовчи AB түғри чизиқнинг йўналтирувчи CD эгри чизиққа ҳамма вақт уринма бўлган ҳолда ҳаракат қилишидан ҳосил бўлган сирт қайтиш қирралы сирт (торс) дейилади (141-шакл, а).

CD эгри чизиқ торснинг қайтиш қирраси дейилади. Қайтиш қирраси — торснинг йўналтирувчиси берилган бўлса, торс берилган деб ҳисобланади.

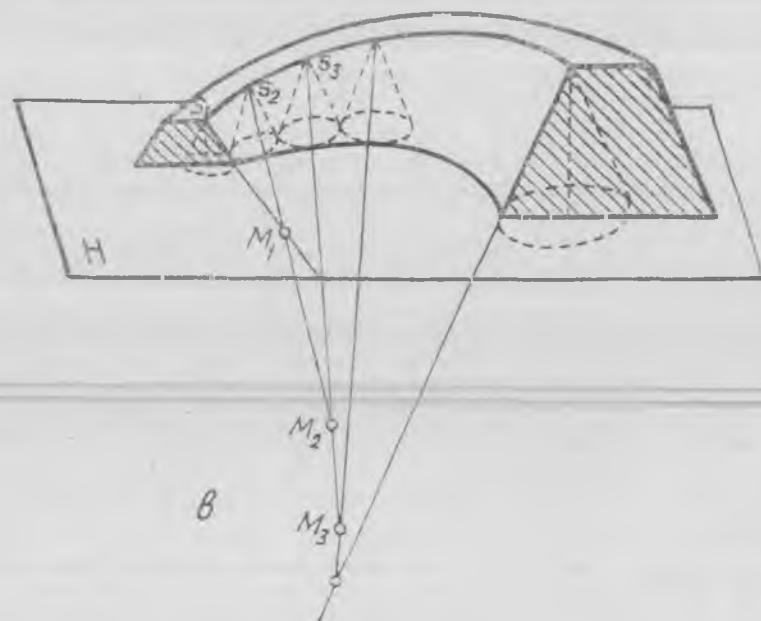
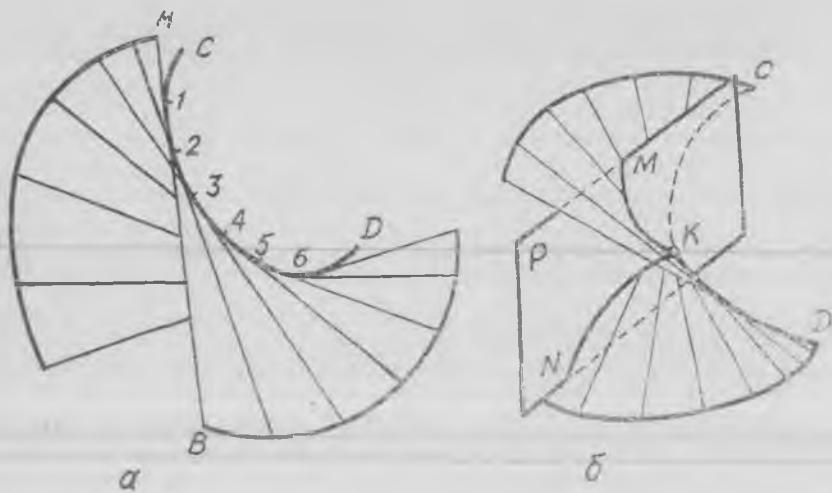
Торс ясаш учун, қайтиш қирраси CD фазовий эгри чизиқнинг 1, 2, 3, ... нуқталари орқали унга уринмалар ўтказамиз. Бу уринмаларнинг йиғиндиси торс сиртни ҳосил қиласиди. Уриниш нуқталарининг оралигини исталганча кичик қилиш мумкин бўлганилиги учун иккита құшни уринма лимитда бир нуқтада кесишади; сиртнинг ана шундай икки уринма орасидаги қисми-ни текис майдонча (шакл) деб қабул қилиш мумкин. Шунинг учун бу сирт ҳам, конус сирти каби (маълумки, конуснинг ясовчилари унинг учида кесишади) текисликка ёйлади.

Агар қайтиш қиррасидаги бирорта K нуқта орқали сиртнинг иккала палласини кесувчи текислик ўтказилса, кесишдан ҳосил бўлган MKN эгри чизиқ қайтиш нуқтаси K га эга бўлади (141-шакл, б).

Шундай қилиб, қайтиш қирраси бу сиртнинг турли текисликлар билан кесилишидан ҳосил бўлган эгри чизиқлар қайтиш нуқталарининг геометрик ўринлариидир. Сиртнинг номи ҳам шундан келиб чиқкан.

Цилиндр ва конус сиртларни қайтиш қирралы сиртларнинг хусусий ҳоли деб қараш мумкин.

Торсларга техникадан мисол қилиб, ёйиладиган гелисоидни кўрсатиш мумкин (бу ҳақда 50-параграфга қаранг); тупроқ ва бошқа сочиувчан материаллардан қурилган сунъий иншоотларнинг (кўтармалар ва каналларнинг) ён бағирларини ҳосил қиласидиган қиялиги бир хил сиртлар ҳам қайтиш қирралы сиртга мисол бўла олади (141-шакл, в). $M_1M_2M_3\dots$ қайтиш қирраси шундайки, M_1S_1 , M_2S_2,\dots ясовчилар қандайдир H текислик би-

141-шақл

лан бир хил бурчак ҳосил қиласи. Бу сирт учи бирорта фазо-
вий $S_1S_2S_3\dots$ эгри чизикда жойлашган түғри доиравий конус-
нинг ҳаракати натижасида ҳам ҳосил қилиниши мумкин.

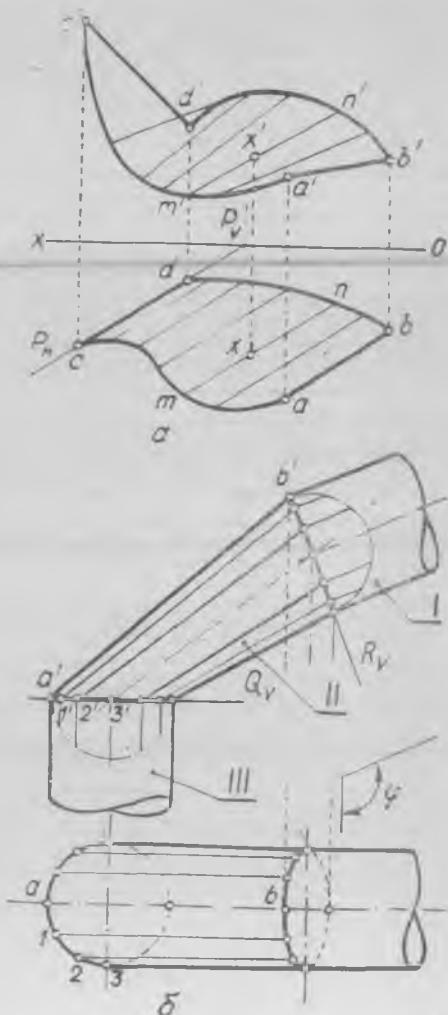
Б. Ёйилмайдиган, параллелизм текислигі бор чизиқли сиртлар

Бу гурухдаги сиртлар түрі чизиқнинг йұналтирувчи икки чизиқ бүйіча ҳаракат қилишидан ҳосил болады. Үз ҳаракатида ясовчи ҳамма вақт бирор текисликка параллел булиб қолади; бу текислик сиртнинг *параллелизм текислигі* дейилади.

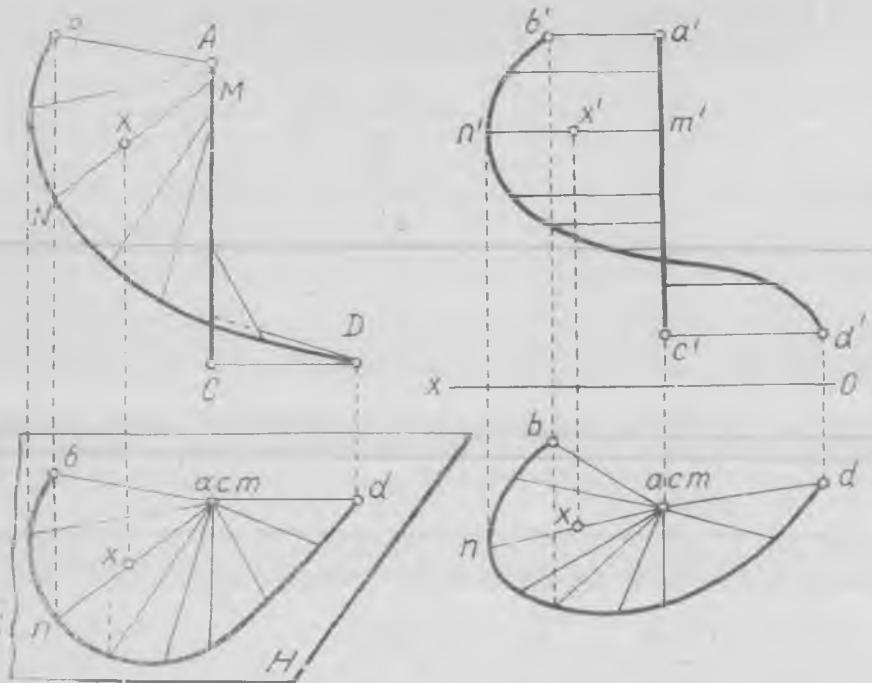
Бу сиртларнинг ёндош ясовчилари учрашмас чизиқлардир, шунинг учун уларни текисликка ёйиб бұлмайды. Баъзан бундай сиртларни қийшиқ сиртлар деб ҳам атайдылар.

1. Цилиндроидлар. Йұналтирувчилари бир текисликта ётмаган иккита эгри чизиқ бұлған ва параллелизм текислигі бор чизиқли сирт цилиндроид дейилади. 142-шакл, *a* да параллелизм текислиги горизонтал проекцияловчи *P* текислик, йұналтирувчилари эса *AC* ва *BD* бұлған цилиндроид тасвирланган. Шаклдан күришиб турибдики, ясовчиларнинг горизонтал проекциялари текисликкінгі горизонтал изига параллел, демек, ясовчиларнинг ҳаммаси *P* текисликка параллел. Шаклда цилиндроидда олинган ихтиёрий нүкта (*x*, *x'*) нинг проекцияларини ясаш ҳам күрсатылған.

Бундай сиртлардан қурилиш ишларыда кенг фойдаланилади. Қийшиқ гумбазлар, сув чиқарыб юборувчи ва оқимни йұналтирувчи конструкциялар, одатда, цилиндроидлар билан чегараланади. 142-шакл, *b* да диаметрлары тенг бұлған *I* ва *III* трубопроводларни

142-шакл

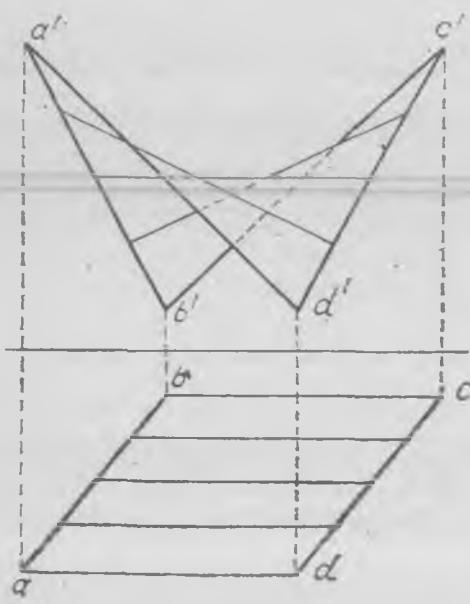

143- шакл

улаш күрсатилган. Трубопроводнинг ўтиш қисми (H) цилиндроид шаклидадир, унинг йўналтирувчилари Q ва R текисликларда жойлашган D диаметрли айланалар бўлиб, параллелизм текислиги V текисликдир.

2. Коноидлар. Йўналтирувчиларидан бири AC тўғри чизиқ, иккинчиси эса BD эгри чизиқ бўлган, параллелизм текислиги бор чизиқли сирт коноид дейилади (143- шакл). Бу коноид учун исталган горизонтал текислик (H) параллелизм текислиги бўлиб хизмат қиласи ($H \perp AC$).

3. Қийшиқ текислик ёки гиперболик праболоид. Йўналтирувчиларининг иккаласи ҳам тўғри чизиқ бўлган, паралле-

144- шакл

лизм текислиги бор чизиқли сирт қийшиқ текислик ёки гиперболик параболоид дейилади (144- шакл). Бу сиртни кесувчи текисликларнинг йуналишини шундай танлаб олиш мумкинки, кесим чизиқлари гиперболалар ёки параболалар булади; демак, қийшиқ текислик параболани гипербода бўйича ёки гиперболани парабола бўйича ҳаракат қылдиришдан ҳам ҳосил булиши мумкин. Сиртнинг иккинчи номи ана шундан келиб чиқсан.

144- шаклда AB ва CD йўналтирувчи тўғри чизиқлар, BC эса ясовчидир. Горизонтал проекциядан кўриниб турибдики, ясовчилар V текисликка параллел, демак, бу ерда параллелизм текислиги фронтал текисликдир.

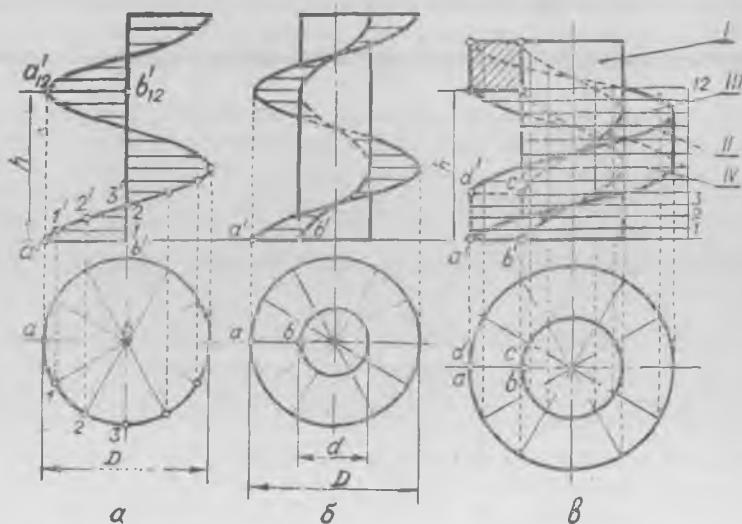
50- §. Винт сиртлар

Ясовчи чизиқнинг ўқ атрофида винтсимон (айланма ва илгариланма) ҳаракат килиши натижасида ҳосил бўлган сирт винт сирт дейилади. Ясовчи тўғри чизиқ бўлса, винт сирт чизиқли бўлади.

Чизиқли винт сиртлар ёки геликоидлар техникада аҳамияти катта бўлган ва конгрюентаркалган сиртлардан др.

Винт сиртининг ўқи билан ясовчи тўғри чизиқ орасидаги бурчакка қараб, винт сиртлар тўғри ва оғма бўлиши мумкин. Ясовчи билан ўқ кесишган бўлса, сирт ёпиқ, кесишмаган бўлса сирт очиқ сирт бўлади.

Тубандада чизиқли винт сиртларнинг бир неча типи куриб чиқилади.

145- шакл

1. Тұғри геликоид ёки винтсимон коноид. 145--шакл, а да AB кесманинг берилған үқ атрофида винтсимон ҳаракат қилиши натижасыда ҳосил бұлған сиртни ясаш усули күрсатылған. Кесманинг B учи үқ буйлаб сурлади. A учи ва бошқа нұқталари винтсимон ҳаракат қилади. Ҳосил бұлдиган винтсимон сиртни ясаш учун A нұқтанинг траекториясини ясаш кифоя (46-параграф, 131- шакл). Ҳосил бұлған сирт винтсимон коноид дейилади, чунки AB кесма бир тұғри чизик (үқ) ва бир әгри винт чизик бүйіча ҳаракат қилади ва ҳамма вақт H текисликка параллеллигини сақтайтын. Демек, H текислик коноиднинг параллелизм текислигидір.

145- шакл, б да винтсимон коноид үқи коноиднинг үқи билан умумий бұлған доиравий цилиндр билан кесилған: натижада, қадами (h) йұналтирувчи винт чизикнинг қадамындағы тенг цилиндркі винт чизик ҳосил бұлған. Иккала винт чизик оралығидаги сирт ҳалқа винтсимон сирт дейилади.

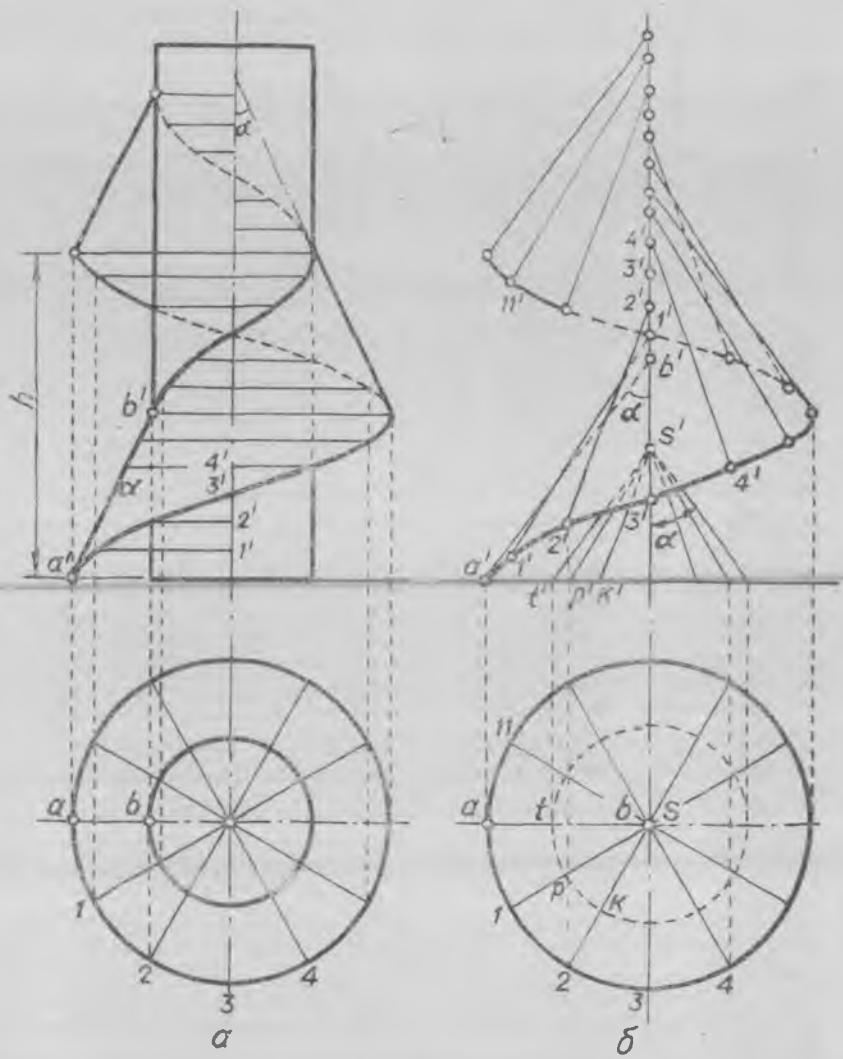
Винтсимон коноид техникада профили (резьбаси) тұғри бурчак ёки трапеция бұлған винтларда, гайкаларда, муфталарда, сочиладиган ва шунга үшаш материаллар учун мұлжалланған винтли транспортёрларнинг ҳамма турларыда күп ишлатылади. Бинокорлықдаги винтсимон айланма зиналар коноид сингари каркасга әга. 145-расм, в да профили квадрат бұлған винт тасвирланған. Цилиндр ҳамда винт сиртлар билан чегараланған сирт винт деб аталағы. Винт цилиндр сиртлари (I , II) ва коноидлар (III , IV) билан чегараланған.

2. Оғма геликоид. 146-шакл, а да оғма геликоид тасвирланған. Ясовчи AB тұғри чизик доиравий цилиндр үқини доимо үткір α бурчак бүйіча кесади ва бир учи (b , b' нұқта) билан цилиндр сирти бүйіча сирпаниб, винтсимон ҳаракат қилади. Кесма учининг цилиндр үқи бүйіча сурилиши кесманинг бурчак бүйіча сурилишина пропорционалдир.

АВ ясовчининг ҳамма нұкталари фазода винт чизиклар ясады: шунга күра, винт сиртнинг фронтал проекциядаги контурыннан аниқроқ ясаш учун AB кесманинг бир неча нұқтаси траекторияларини ясаб, кейин уларни үровчи контурни чизиш керак эди: амалда эса кесманинг иккі учи (A ва B нұқталар) учун винт чизиклар ясаш билан чегараланса ҳам бўлади. 146-шакл, а да шундай қилинған.

Оғма геликоиднинг ясовчиси AB кесма үз ҳаракати вақтіда үқи винт чизикнинг үқи билан умумий бұлған бирор айланыш конуси ясовчиларига параллел бўлиб қолади (146- шакл, б). Бу конус оғма геликоиднинг йұналтирувчи конуси дейилади.

Эпюрда оғма геликоид ясаш учун аввал йұналтирувчи винт чизик ясалади, сұнтра учи S нұқтада ва бурчаги α га тенг йұналтирувчи конус ясалыб, унинг бир неча ясовчиси чизилади. Шундан кейин, винт чизикдаги $1'$, $2'$, $3'$, ... нұқталар орқали конуснинг тегишли ясовчиларига параллел қилиб, оғма геликоиднинг ясовчилари үтказилади ($a'b' \parallel t's'$; $1'1'' \parallel p's'$; $2'2'' \parallel k's'$). Оғма геликоид-

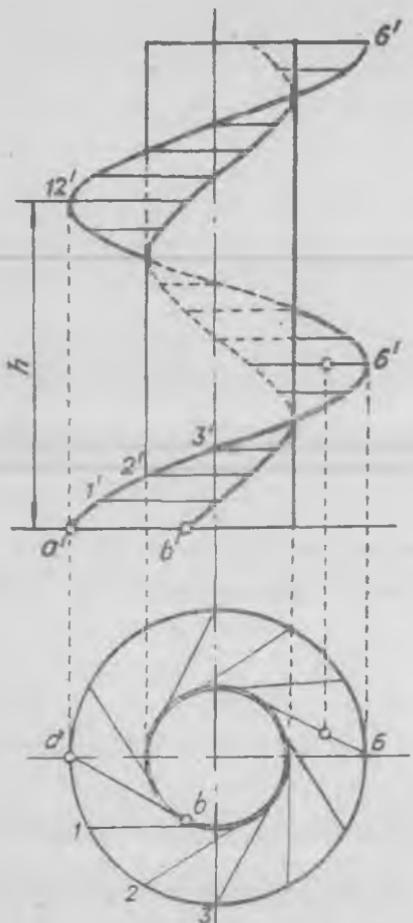

146- шакл

нинг ясовчилари винт чизиққа уринма бўлмайди. Горизонтал текисликка улар айлананинг радиуси бўйича проекцияланади.

Офма геликоиддан техникада кўп фойдаланилади. Масалан, резьбасининг профили учбурчак, трапеция бўлган буюмларнинг (червяклар, винтлар, болтлар ва бошқаларнинг) сиртлари офма геликоидлар билан чегараланган.

3. Винтсимон цилиндроид. Ясовчи AB тўғри чизиқни ҳамма вақт цилиндр ўқига перпендикуляр вазиятда саклаб, йўналтирувчи иккита винт чизиқ бўйича ҳаракатлантириш

147- шакл

фатида, күпинча, маълум узунликдаги тұғри чизик кесмаси олинади. Бундай кесманинг ҳаракати натижасыда ёйладиган халқасимон геликоид деб аталаиди.

148- шакл, б да иш сиртлари ёйладиган геликоидлар билан чегараланган винт тасвиrlанган. α бурчак винт чизикнинг күтирилиш ва ясовчиларнинг H текисликка оғиш бурчагидир. Винт күндаланг кесимининг шакли айдана ёллари ва эвольвенталар билан чегараланган. Бунга үхаш винтлар червякли узатмаларда ишлатилади.

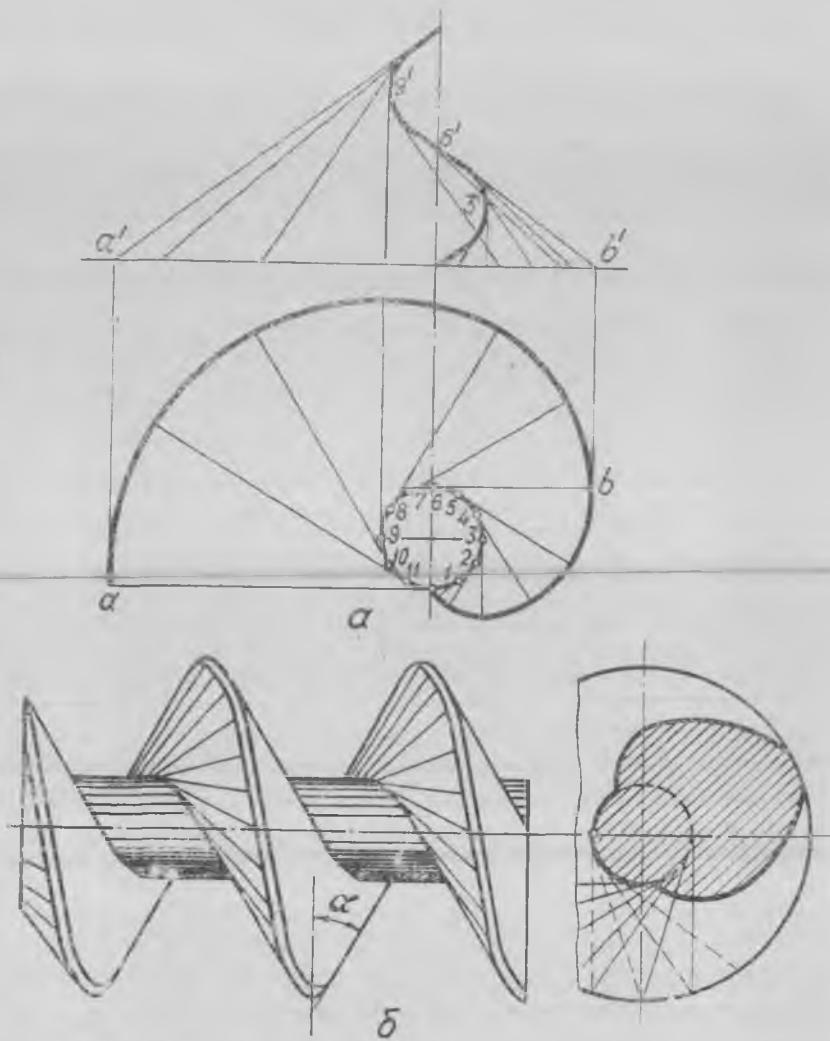
натижасыда ҳосил бўлган сирт винтсимон цилиндроид дейилади (147- шакл). Цилиндрнинг үқига перпендикуляр бўлган ҳар қандай горизонтал текислик бу сиртнинг параллелизм текислиги бўла олади.

Винтсимон цилиндроид ва юқорида куриб ўтилган тұғри ва оғма геликоидлар ёйилмайдиган чизиқли сиртлар группасига киради.

4. Ёйиладиган геликоид. Ясовчи тұғри чизиқнинг ҳамма вақт цилиндрик винтсимон чизиққа уринма вазиятда сақлаб ҳарактлантириш натижасыда ҳосил бўлган сирт ёйиладиган геликоид дейилади (148- шакл, а). Бу сирт қайтиш қиррали сиртлар группасига киради. Сиртнинг қайтиш қирраси винт чизиқdir, шунинг учун бу сирт бир текисликка ёйилади ва торслар группасига киради (49- параграфдаги - A параграфчага қаранг).

Агар ясовчиларнинг узунлиги чегараланмаса, сиртнинг үқига парпендикуляр бўлган текисликдаги изи айлананинг эвольвентаси бўлади. Шунинг учун бу сирт эвольвентали геликоид деб ҳам аталаиди.

Амалда сиртнинг ясовчиси си-

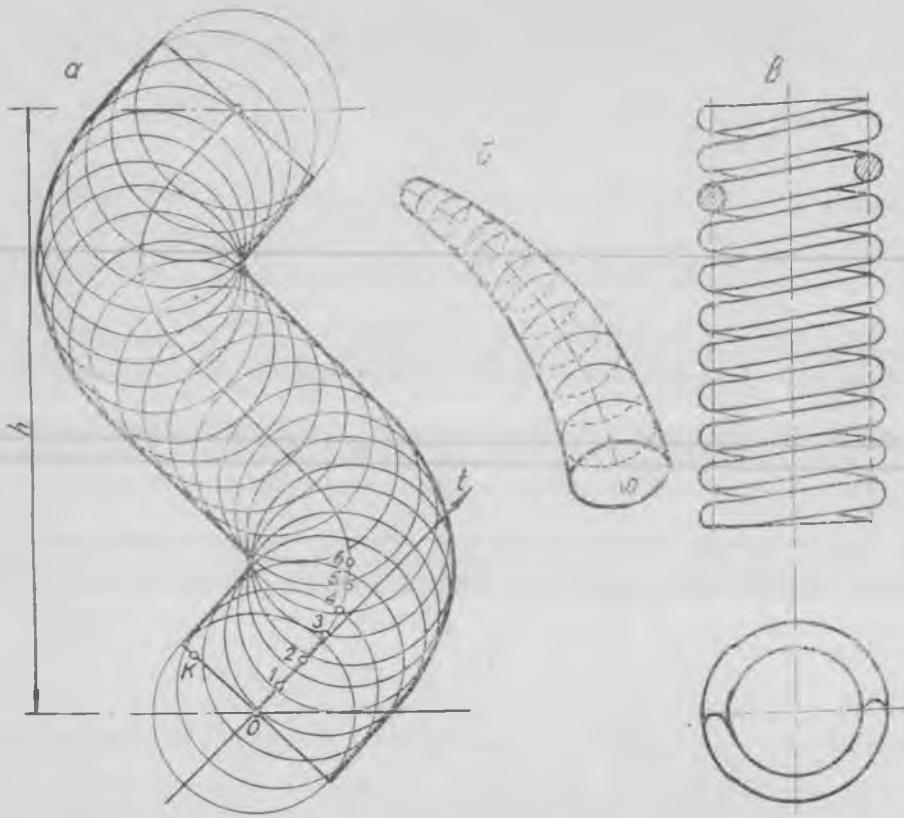

148- шакл

51-§. Циклик ва график сиртлар ҳақида қисқача маълумот

1. Ўзгарувчан радиусли айланани ихтиёрий суратда ҳаракатлантириш натижасида ҳосил бўлган сиртлар **циклик сиртлар** дейилади.

Маркази (O) берилган эгри чизиқ бўйича сурилаётган ўзгарувчан радиусли айланани ҳаракатлантиришдан ҳосил бўладиган наисимон сиртлар циклик сиртларга мисол бўла олади (149- шакл, б).

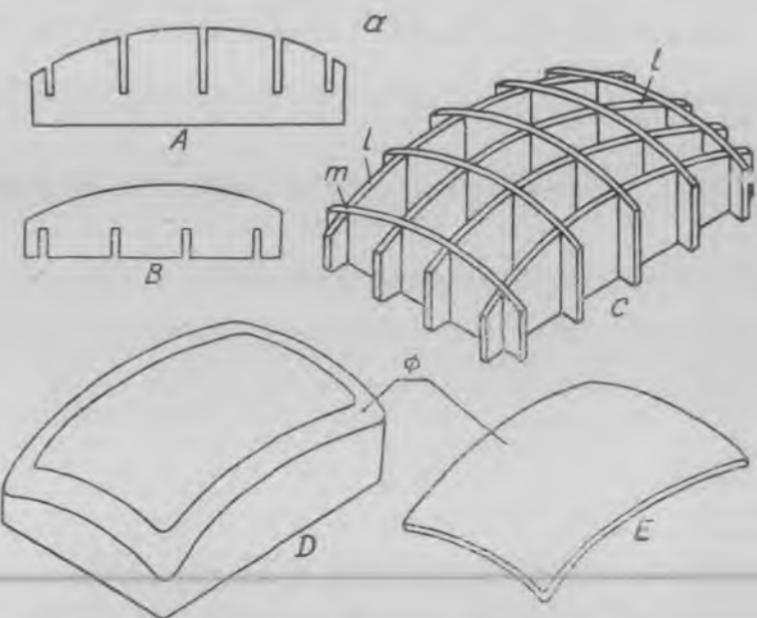
149- шакл

Агар найсимон сирт ясовчиси айланасининг радиусен ўзгармас бўлса, бундай сирт труба сирт дейилади. Ўқи тўғри чизик бўлган труба сирт айланиш цилиндри бўлади.

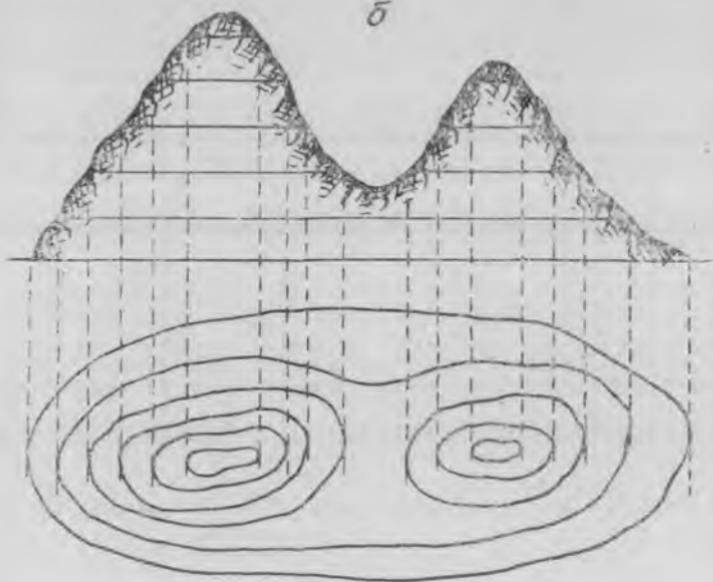
Агар радиуси ўзгармас бўлган шарнинг маркази цилиндрик винт чизик бўйича ҳаракатлантирилса, бундай шар трубага ўхшаш винт сирт ясади (149- шакл, а). Кўндаланг кесими доира бўлиб, пўлат симдан ясалган цилиндрик пружиналар бундай сиртларга мисол бўла олади (149- шакл, в).

2. Ҳосил бўлиши ҳеч қандай геометрик қонунга бўйсунмаган сиртлар график сиртлар дейилади. Бундай сиртлар шу сиртларда ётган бир типдаги бир неча чизик орқали тасвирланади.

150- шакл, а да икки хил (t ва l типлардаги) чизиқлар билан берилган шундай сиртнинг модели кўрсатилган. Бу модель йиғиш учун тирқишлиари бўлган бўйлама ва кўндаланг қўйиладиган А ва В стрингерлардан ясалган.

б

150- шакл

Иифилган *C* қолипнинг устидан қопланган ва чизмада алоҳида тасвирланган Φ сиртни оламиз (150- шакл, *а*).

Самолёт, автомобиль ва бошқаларнинг қопламалари шундай сиртлардан иборат.

Топографияда ер сиртнинг рельефи горизонтал чизиқлар орқали тасвирланади (150-шакл, б).

Шундай горизонталлар билан тасвирланган сирт топографик сирт дейилади.

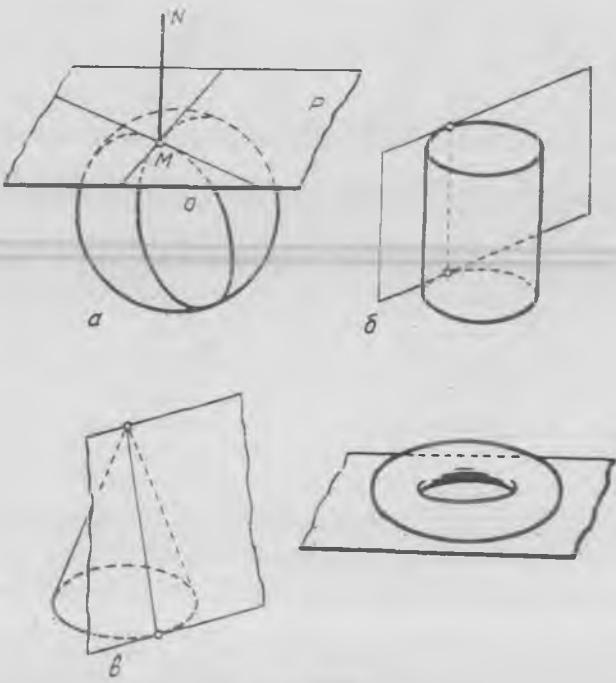
VIII боб. ЭГРИ СИРТЛАРГА УРИНМА ТЕКИСЛИК УТКАЗИШ

52- §. Асосий тушунчалар

Сиртнинг оддий бир нуқтаси орқали шу сиртга уринма бўлиб ўтган тўғри чизиқларнинг ҳаммаси бир текисликда ётади. Бу текислик сиртга уринма текислик деб аталади.

Маълумки, текислик икки кесишувчи тўғри чизиқ орқали ифодаланиши мумкин. Шунинг учун сиртдаги M нуқта орқали шу сиртга уринма текислик ўтказиш керак бўлса, олдин берилган сиртда мазкур нуқтадан ўтувчи икки чизиқ чизилади, сўнгра ўша чизиқларга уринма тўғри чизиқлар ўтказилади. Бу уринмалар P уринма текисликнинг вазиятини белгилайди (151-шакл, а).

Сиртдаги M нуқтадан чиққан ва шу нуқта орқали сирт уринма бўлиб ўтган текисликка перпендикуляр бўлган тўғри чи-

151- шакл

зиқ сиртнинг M нуқтадаги нормали дейилади. Нормаль M нуқтадан ўтган уринмаларга перпендикуляр бўлади.

Эгри сиртнинг турига қараб, уринма текислик шу эгри сиртга бир нуқтада уриниши (масалан, эгри сирт шар бўлганда, 151-шакл, a), тўғри чизик бўйича уриниши (масалан, эгри сирт цилиндр ва конус бўлганда, 151-шакл, b, c) ёки эгри чизик бўйича (масалан, торга айланда бўйича; 151-шакл, d) уриниши мумкин.

Баъзи сиртга уринма бўлган текислик шу сиртни кесиб ўтади. Масалан, цилиндроидга ясовчилардан бири бўйича уринма бўлган текислик цилиндроиднинг сиртини бирор эгри чизик бўйича кесади.

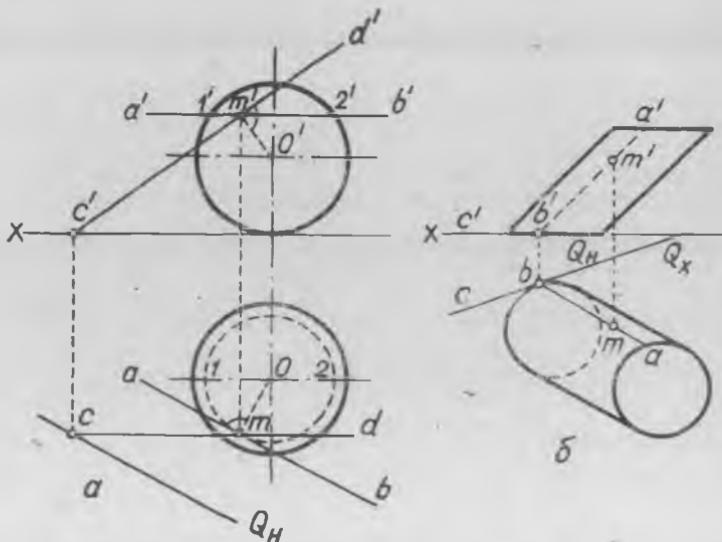
Уринма текисликларни ясашга доир масалалар асосан учтига бўлинади:

- 1) сиртда берилган нуқта орқали уринма текислик ўтказиш;
- 2) сиртда ётмаган нуқта орқали уринма текислик ўтказиш;
- 3) бошқа маҳсус шартлар бўйича (масалан, берилган тўғри чизикка параллел қилиб, тўғри чизик орқали ёки берилган текисликка параллел қилиб) уринма текислик ўтказиш.

Агар эгри сиртнинг H ёки V текислика изи бўлса, уринма текисликтинги изи сиртнинг изига уринма бўлади. Бу ҳолдан уринма текислик ясаш учун кенг фойдаланилади.

53- §. Уринма текисликлар ўтказиш мисоллари

1. Сиртда олинган нуқта орқали сиртга уринма текислик ўтказиш. 152-шакл, a да шар сиртида олинган m, m' нуқтадан шарга уринма текислик ўтказиш

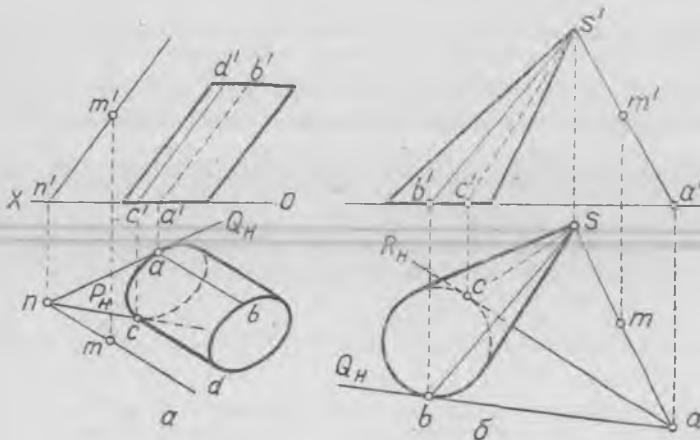
152- шакл

күрсатилган. Уринма текислик шарнинг шу уриниш нуқтасидан ўтган радиусига перпендикуляр бўлади. Шунга кўра, M нуқтадан шарнинг радиусига перпендикуляр қилиб, иккита тўғри чизиқ — горизонтал ($a'b'$, ab) ва фронтал (cd , $c'd'$) ўtkазилган. Бу кесишувчи тўғри чизиқлар изланган уринма текисликни ифодалайди (Q_H шу текисликнинг горизонтал изи).

152-шакл, b да цилиндр сиртида берилган $M(m, m')$ нуқта орқали уринма текислик ўтказиш күрсатилган. Уринма текисликни ясаш учун олдин M нуқтадан ўтган ясовчи AB (ab , $a'b'$) тўғри чизиқ чизилган. Сўнгра ясовчи чизиқнинг изи (b нуқта) орқали цилиндрнинг изига уринма чизиқ ўтказилган (bc , $b'c'$). ABC изланган текислиkdir. BC тўғри чизиқ уринма текисликнинг горизонтал изи (Q_H) бўлади.

2. Сиртда ётмаган нуқта орқали шу сиртга уринма текислик ўтказиш күрсатилган. 153-шакл, a да цилиндр сиртида ётмаган M нуқта орқали цилиндр сиртга уринма текислик ўтказиш күрсатилган.

Бунинг учун берилган нуқта орқали олдин цилиндрнинг ясовчилариغا параллел қилиб MN тўғри чизиқ ўтказилган. Кейин бу чизиқнинг изидан цилиндрнинг изига уринма қилиб NA ва NC тўғри чизиқлар чизилган. Шундай қилиб, ҳосил бўлган MNA ва MNC кесишувчи чизиқлар изланган уринма текисликларни ифодалайди (масаланинг икки жавоби бор).

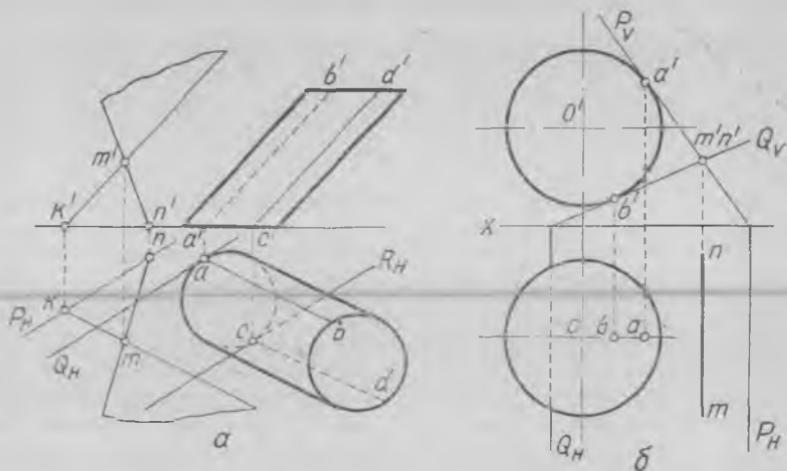
153- шакл

153- шакл, b да фазода берилган ихтиёрий M нуқта орқали конус сиртга уринма текислик ўтказиш күрсатилган.

Изланган текислик конуснинг учидан ўтиши керак. Шунинг учун M нуқтани S билан туташтириб, изланган уринма текисликда ётган тўғри чизиқлардан бирини топамиз. MS чизиқнинг горизонтал изи (a нуқта) орқали конуснинг изига уринмалар

(AB ва AC) ўтказамиз. Ҳосил бўлган кесишуви SAB ва SAC чизиқлар изланган Q ва R уринма текисликларни ифодалайди. Бу текисликлар конус сиртга BS ва CS ясовчилар бўйича уринади.

3. Махсус шартлар бўйича сиртга уринма текислик ўтказиш. 154-шакл, а даги мисолда берилган MN тўғри чизиқка параллел қилиб цилиндр сиртга уринма текисликлар ўтказиш тасвирланган.

154- шакл

Аввал берилган MN чизиқни кесувчи ва цилиндрнинг ясовчилариша параллел MK тўғри чизиқ ўтказамиз. Ҳосил бўлган кесувчи чизиқлар (KMN) билан ифодаланган P текислик изланган уринма текисликларга параллел бўлади; бу текислик цилиндрнинг параллелизм текислиги дейилади.

Уринма текисликларнинг горизонтал изларини параллелизм текислигининг горизонтал изига параллел ва цилиндрнинг горизонтал изига уринма қилиб чизамиз ($Q_H \parallel R_H \parallel P_H$). Уринма текисликлар цилиндрга AB ва CD ясовчилари бўйича уринади. Уринма текисликларнинг фронтал излари (Q_V , R_V) шу текисликлар уринма бўлган цилиндр ясовчиларининг (AB ва CD чизиқларнинг) фронтал изларидан ўтади (Q_V ва R_V изларни ясаш китобхоннинг ўзига тавсия қилинади).

154- шакл, бдаги эпюрда берилган тўғри чизиқ (m , $m'n'$) орқали шар сиртга уринма текисликлар ўтказилиши кўрсатилган.

Бундай уринма текислик фақат берилган тўғри чизиқ шар билан кесишимаганидагина ўтказилиши мумкин.

Берилган тўғри чизиқ билан шарнинг қандай муносабатда эканлигини чизиқ проекция текисликларидан бирига перпенди-

куляр бўлгандагина тўғридан-тўғри билиб бўлади ва бундай ҳолларда берилган тўғри чизиқ орқали шарга уринма текислик ўтказиш ҳеч қандай қийинчилик туғдирмайди. Берилган MN чизиқ V текислика перпендикулярдир, шунинг учун у орқали шарга уринма бўлиб ўтган P ва Q текисликлар ҳам фронтал проекцияловчи текисликлар бўлади.

IX боб. СИРТНИНГ ТЕКИСЛИК ВА ТЎҒРИ ЧИЗИҚ БИЛАН КЕСИЛИШИ

54-§. Айланиш сиртнинг текислик билан кесилиши

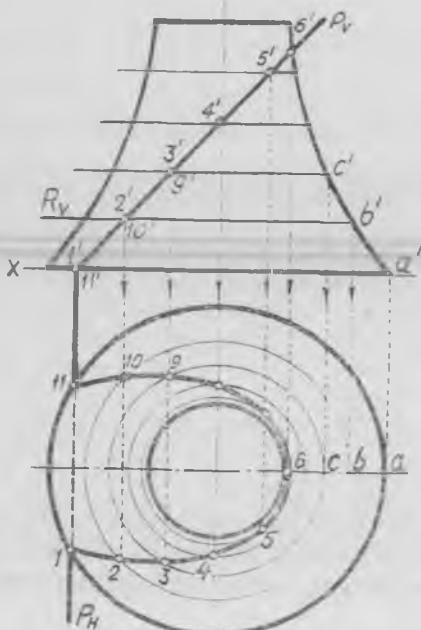
Сиртнинг текислик билан кесилишидан ҳосил бўлган чизиқ кесувчи текислика ётган текис эгри чизиқ бўлади. Бу эгри чизиқнинг проекцияларини эпюрда ясаш учун, одатда, унга оид бир неча нуқтанинг проекциялари топилиб, сўнгра уларнинг бир номлилари лекало билан ўзаро туташтирилади.

Кесим чизигининг ҳақиқий кўриниши эпюрни қайта тузиш усулларининг бири ёрдами билан ясалиши мумкин.

Ҳар қандай сиртнинг текислик билан кесишув чизигини ясашда ёрдамчи кесувчи текисликлар усули умумий усул ҳисобланади. Бу усулни тубандагича тушуниш керак: берилган сирт ва кесувчи текислик бир неча ёрдамчи текислик билан кесилади. Ҳар қайси ёрдамчи текислик сиртни, умуман, бирор эгри чизиқ бўйича, кесувчи текисликларни эса тўғри чизиқ бўйича кесади. Агар бу эгри чизиқ билан тўғри чизиқ кесишига, уларнинг кесишув нуқталари изланган кесим чизигига оид умумий нуқталар бўлади.

Бу умумий усулдан фойдаланилганда, ёрдамчи кесувчи текисликлар шундай олиниши керакки, улар берилган сиртни айланалар ёки, имкони бўлса, тўғри чизиқлар бўйича кесадиган бўлсин.

155-шаклда айланиш сирти билан фронтал проекцияловчи P текисликтининг кесишув чизигини ясаш

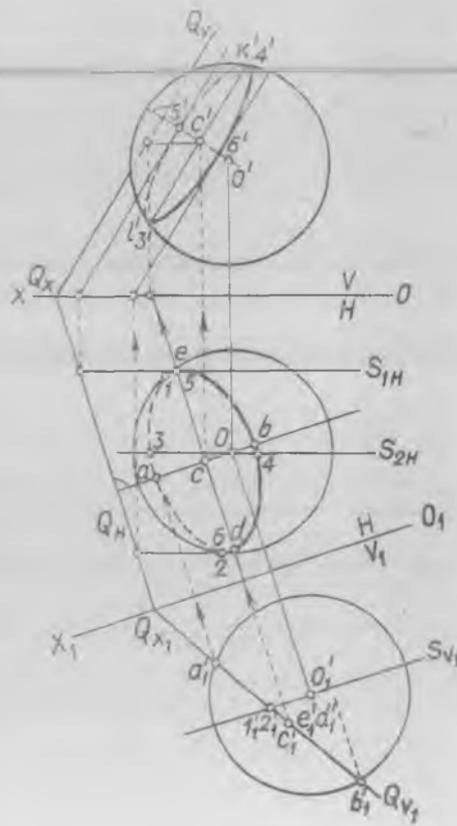
155- шакл

күрсатилган. Ердамчи текисликлар айланиш сиртнинг ўқига перпендикуляр қилиб ўтказилган. Айланиш сиртнинг ўқи H текислика перпендикуляр бўлгани учун сиртнинг ёрдамчи текисликлар билан кесилишидан ҳосил бўлган айланаларнинг горизонтал проекциялари ўзларига teng айланалар бўлади. Ёрдамчи текисликлар берилган кесувчи P текислик билан V текислика перпендикуляр бўлган горизонтал чизиқлар бўйича кесишиди. Бу горизонталлар билан тегишли айланаларнинг кесишув нуқталари изланган кесим чизигига оид нуқталар бўлади.

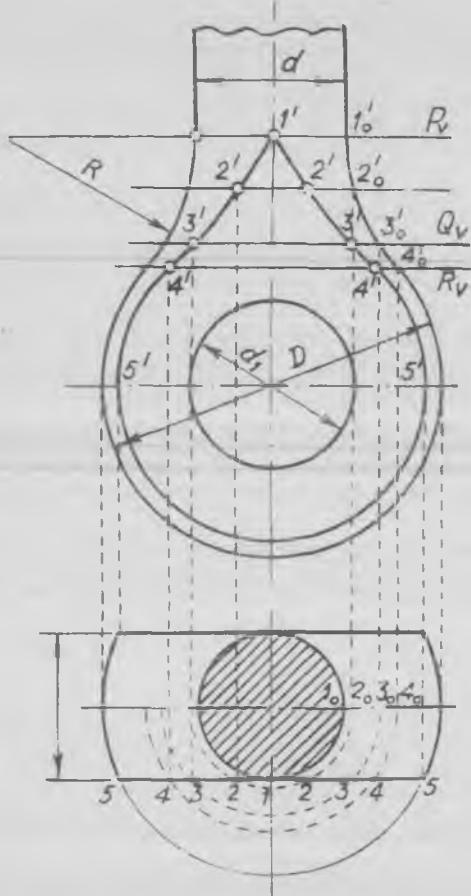
156-шаклда шар сиртнинг умумий вазиятдаги Q текислик билан кесилишидан ҳосил бўлган айлананинг проекцияларини ясаш кўрсатилган. Бунинг учун, V текислик кесувчи Q текислика перпендикуляр бўлган янги V_1 текислик билан алмаштирилган ($O_1X_1 \perp Q_H$) ва шарнинг янги фронтал проекцияси чизилган (унинг маркази O_1 нуқтада). Шарнинг кесими $a'_1 b'_1$ кесмага teng диаметрли айлана бўлади. Бу айлана H ва V текисликларга эллиплслар тарзида проекцияланади. Горизонтал проекцияда эллипснинг кичик ўқи $ab \parallel O_1X_1$ бўлади, катта ўқи (de) эса ab кесманинг ўртасидан ўтади ва кесим айланасининг диаметрига teng бўлади ($de = a'_1 b'_1$).

Фронтал проекциядаги эллипснинг кичик ўқини топиш учун горизонтал проекциядаги эллипсга уринма қилиб фронталлар ўтказилади. Уларнинг эллипс маркази (c') орқали Q_V изга перпендикуляр қилиб ўтказилган энг катта қиялик чизиги билан кесишув нуқталари ($5', 6'$) эллипс кичик ўқининг учлари бўлади. Эллипснинг катта ўқи c' орқали ўтган фронталдир, унинг узунлиги кесим айланасининг диаметрига teng ($k't' = de = a'_1 b'_1$).

Бу ерда кесим чизигининг кўринар-кўринмаслиги контур айланасига боғлиқ бўлади. Уриниш нуқталарининг аниқ ўрни экваторни ёки бош меридианни (V текислика парал-

156-шакл

157- шакл

билин чегараланган деталнинг (серъганинг) каллаги тасвирланган. Текис шакллар айланиш сиртнинг фронтал текисликлар билан кесилишидан ҳосил бўлган; улар ўзаро тенгдир. Шаклнинг контури эгри чизик бўлиб, унинг $5'$, $5'$ нуқталардан пастки қисми ва биритириш ёйигача бўлган юкориги қисми диаметри $5 - 5$ кесмага тенг айлананинг ёйидир, чунки деталнинг каллаги сфера шаклидир. Фронтал проекциядаги энг юкориги $1'$ нуқта деталнинг ўқида, сиртнинг цилиндрик қисмидан пастки қисмiga ўтиш чизигида (P_V текисликда) бўлади. Оралиқдаги бошқа нуқталар деталнинг ўқига перпендикуляр горизонтал текисликлар (Q_V , R_V , ...) ёрдамида топилади.

лел) ўтказиш йўли билан топилади. Масалан, горизонтал проекцияда S текисликдаги экваторда ётган 1 , 2 нуқталар эллипсни кўринар ва кўринмас қисмларга бўлади; фронтал проекциядаги уринма $3'$, $4'$ нуқталар эса бош меридионал текислик (унинг изи S_{2H}) ўтказиш йўли билан топилган.

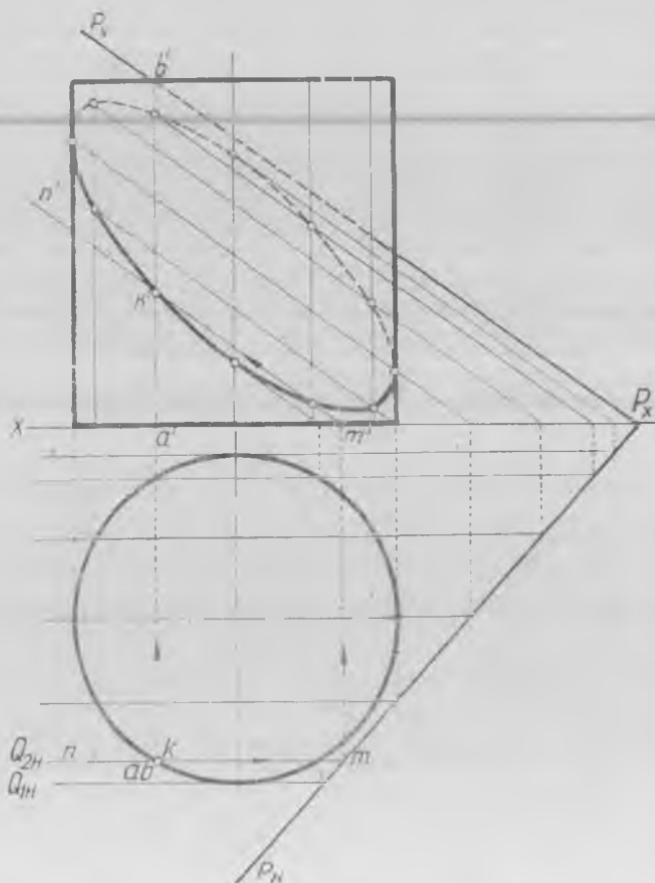
Агар ихтиёрий айланыш сирти билан умумий вазиятдаги текисликнинг кесишув чизигини ясаш керак бўлса, проекция текисликларини алмаштириб, кесувчи текисликни 155-шаклда тасвирланган проекцияловчи вазиятга келтириб олиш тавсия қилинади.

Айланиш сиртлариning текислик билан кесишув чизигини ясаш масаласи деталларнинг чизмаларини чизиша кўп учрайди. Мисол тариқасида, 157-шаклда айланыш сиртлари ва параллел иккита текис шакл

55- §. Чизиқли сиртнинг текислик билан кесилиши

Ясовчилари түғри чизиқлар бўлган сиртнинг текислик билан кесишув чизигини ясаш учун, юқорида баён қилинган ёрдамчи кесувчи текисликлар усулидан ташқари, түғри чизиқ билан текисликнинг кесишув нуқталарини топиш усулидан ҳам фойдаланиш мумкин. Бу усулни тубандагича тушуниш керак: олдин берилган сиртнинг бир неча ясовчи түғри чизиғи белгиланади; сўнгра ҳар бир ясовчи түғри чизиқ билан кесувчи текисликнинг учрашув нуқтаси топилади; топилган нуқталар тартибли равишда ўзаро туташтирилса, изланган кесим чизиги ҳосил бўлади.

158- шаклда H текислика турган түғри доиравий цилиндрнинг умумий вазиятдаги P текислик билан кесилиши тасвирланган. Цилиндр ясовчиларининг P текислик билан учрашув

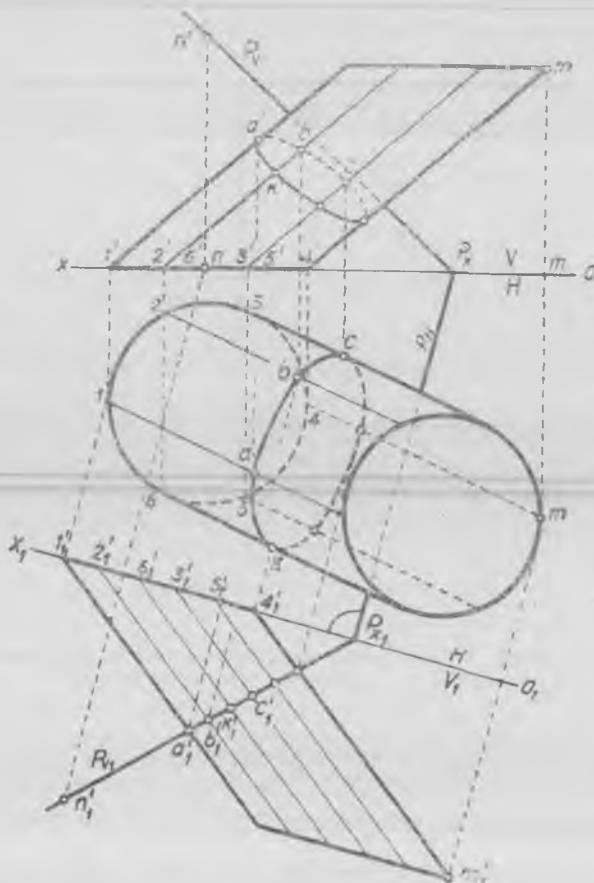

158- шакл

нуқталари шу нуқталар орқали ўтган фронтал текисликлар ёрдами билан топилган.

Масалан, цилиндрнинг $AB (ab, a'b')$ ясовчисидан ўтган Q_1 текислик P текисликни унинг $MN (mn, m'n')$ фронтали бўйича кесиб, $K(k', k)$ нуқтани ҳосил қиласди. Кесим шаклининг ҳақиқий куринишини ясаш учун P текисликни проекциялар текисликларидан бирига жипслаштириш керак.

159-шаклда асоси доира бўлган эллиптик цилиндрнинг умумий вазиятдаги P текислик билан кесишув чизиги проекцияларини ясаш кўрсатилган. Бунинг учун аввал V текисликни P га перпендикуляр бўлган янги V_1 текислик билан алмаштирамиз ($O_1X_1 \perp P_H$) ва P текисликнинг янги P_{V_1} изини ҳамда цилиндрнинг янги фронтал проекциясини ясаймиз. Бу мақсадда P_V изда ихтиёрий бирор $N(n', n)$ нуқта олиб, унинг янги фронтал n'_1 проекциясини топамиз. Бу нуқ-

159- шакл

та ва O_1X_1 ўқидаги P_{X_1} нүкта орқали P_{V_1} ўтади. O_1X_1 ўқида цилиндрнинг изидаги (асосидаги) нүқталарнинг проекциялари $T_1, 2'_1, \dots, 6'_1$ бўлади. Бу нүқталардан ўтган ясовчиларнинг проекцияларини чизиш учун уларнинг бирида ихтиёрий $M(m', m)$ нүкта оламиз ва унинг янги фронтал m'_1 проекциясини топамиз, бу m'_1 нүкта ва шу нүкта ётган ясовчининг изи ($\dot{4}'$) орқали ясовчининг проекциясини ўтказамиз. Бошқа ясовчилар унга параллел бўлади.

Янги $V_1 \perp H$ системада изланган кесим шаклининг фронтил проекцияси P_{V_1} изда, a'_1, b'_1, \dots, k'_1 кесма тарзида ҳосил бўлади. Нүқталарни цилиндрнинг тегишли ясовчиларига кучириш йули билан олдин кесим чизигининг горизонтал проекцияси $a' b' c' \dots$ эллипсни, кейин эса фронтал проекцияси $a' b' c' \dots$ эллипсни ясаймиз.

Бу ерда кесим шаклининг ҳақиқий куринишини ясаш учун H текисликни P га параллел H_1 текислик билан алмаштириб, $V_1 \perp H_1$ системага ўтиш қулайдир.

56- §. Конус кесимлари

Иккинчи тартибли конус сиртнинг текислик билан кесилишидан ҳосил бўладиган чизиқлар **конус кесимлар** дейилади.

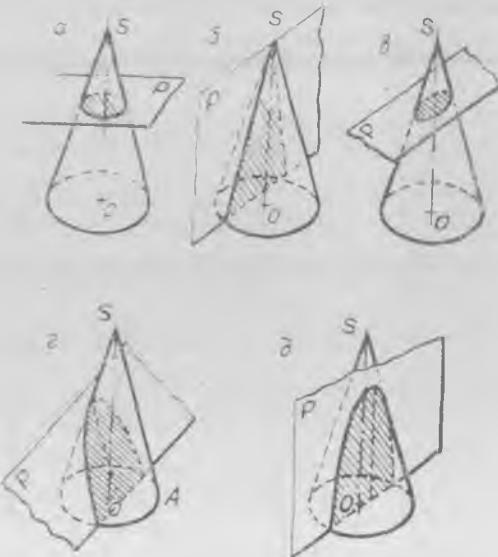
Бу чизиқлар жумласига айлана, эллипс, парабола, гипербола ва икки кесишган тўғри чизиқ киради.

Ясашни осонлаштириш мақсадида, иккинчи тартибли конуснинг хусусий тури бўлган тўғри доиравий конус оламиз ва унинг қандай текислик билан кесилганда юқорида айтилган чизиқлардан қайси бири ҳосил бўлишини кўриб чиқамиз.

1. Агар кесувчи текислик конуснинг ўқига перпендикуляр бўлса, кесим чизиги айлана бўлади (160-шакл, а).

2. Агар текислик конуснинг учидан ўтиб, икки ясовчиси бўйича кесиб тушса, кесим чизиги икки кесишган тўғри чизиқ бўлади (160-шакл, б).

3. Агар текислик конуснинг ўқига оғма бўлиш билан бирга, унинг ҳамма ясовчиларини кесиб ўтса, кесим чизиги эллипс бўлади (160-шакл, в).

160- шакл

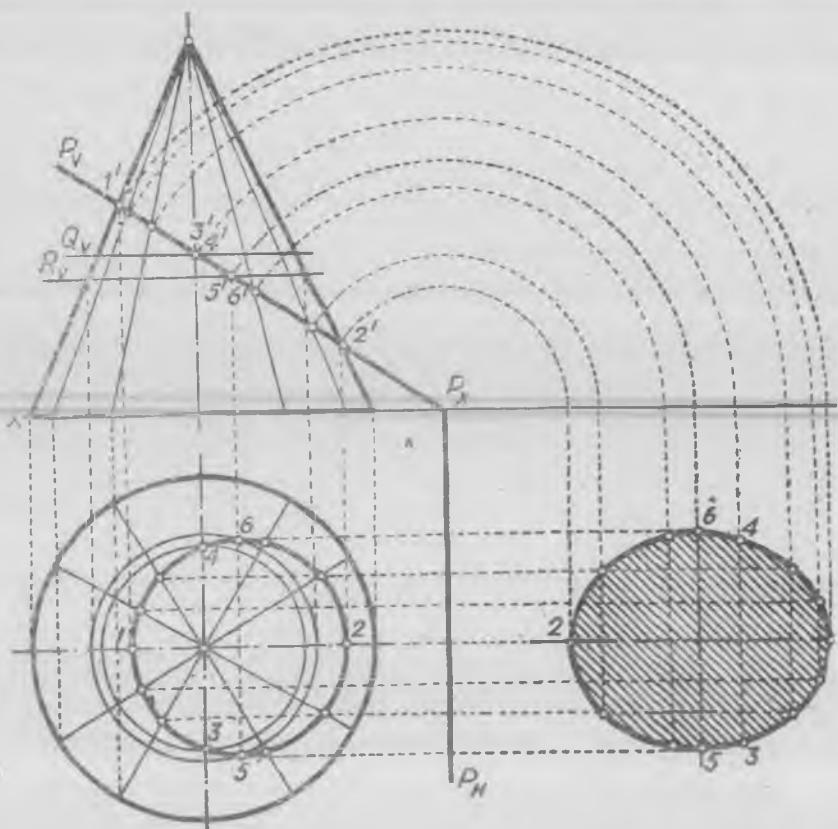
4. Агар кесувчи текислик конуснинг ясовчиларидан бирига параллел бўлса, кесим чизиги парабола бўлади (160-шакл, г).

5. Агар кесувчи текислик конуснинг икки яссовчисига параллел бўлса, кесим чизиги гипербола бўлади. Хусусий ҳолда бундай кесувчи текислик конуснинг ўқига параллел булиши мумкин (160 шакл, д).

Маълумки, конус сирт чизиқли сиртлардандир. Шунга кўра, конус сирт билан ҳар қандай текисликнинг кесишиув чизигини ясаш учун унинг бир неча ясовчиси кесувчи текислик билан учрашув нуқталарини топиб, сўнгра уларни тартибли равиша ўзаро туташтириш керак.

Тубанда конус кесимларидан эллипснинг, параболанинг ва гиперболанинг проекцияларини ҳамда уларнинг ҳақиқий куришиларини ясашга мисоллар келтирилган.

1. Эллипс. 161-шаклдаги горизонтал проекциялар текислигига турган тўғри доиравий конуснинг сиртини фронтал проекцияловчи P текислик эллипс буйича кесади. Бу эллипснинг

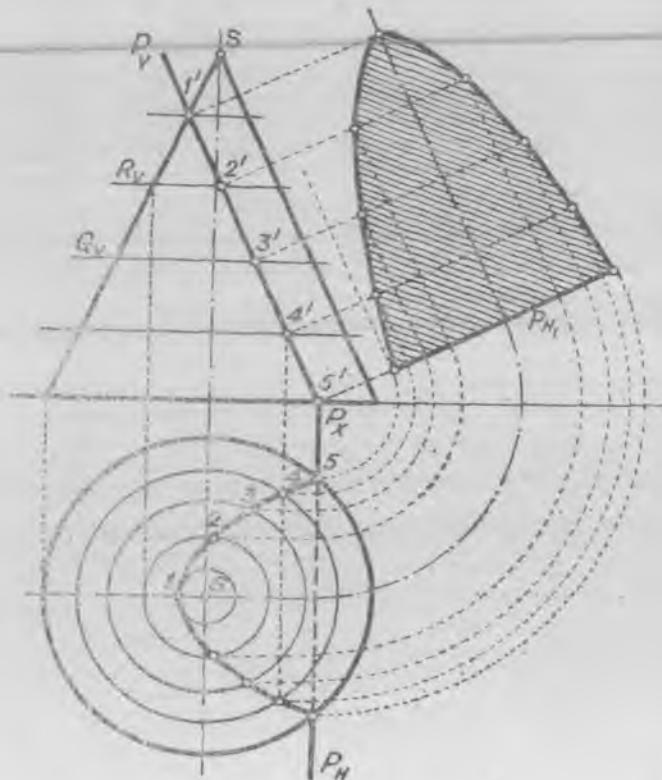
161- шакл

фронтал проекцияси кесувчи текисликнинг фронтал изида $1'$ $2'$ кесма, горизонтал проекцияси эса эллипс бўлади. Горизонтал проекциядаги эллипсга оид нуқталарни топиш учун конуснинг ясовчиларидан фойдаланилган. Фронтал проекциялари конус ўқининг фронтал проекциясига тўғри келган $3'$, $4'$ нуқталарнинг горизонтал 3 , 4 проекцияларигина конуснинг сиртини уша нуқталардан ўтган айланада бўйича кесувчи Q текислик ёрдамида топилган.

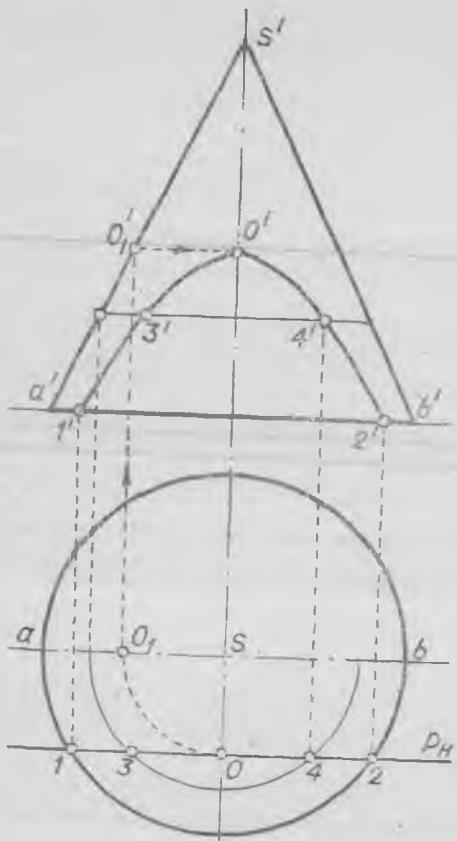
Кесим шаклининг ҳақиқий куриниши (эллипс) P текислик-ни H текисликка жипслаштириш йўли билан ясалган.

Кесим өзүнү — эллипснинг ҳақиқий күринишини унинг катта ва кичик үклари буйича ясаш ҳам мумкин. Эллипснинг катта үкі l' , $2'$ кесмага тенг, эллипснинг кичик үкі катта үкінинг ўртасидан утган кесим айланасининг ватарига (5 , 6 га) тенг бўлади.

2. Парабола. 162-шаклдаги H текислиқда турған до-
иравий конуснинг сирттінің фронтал проекцияловичи P текислик
парабола бүйіча кесади. Параболаниң фронтал проекциясы

162- шакл

163- шакл

O_1, O'_1 бүйича O' топилади. Гипербола мавхум үқига нийбатан симметрик жойлашган икки тармоқдан иборат бўлади. Гиперболанинг иккинчи тармоғи конуснинг иккинчи палласи билан P текисликнинг кесишувидан ҳосил бўлади (конуснинг иккинчи палласи эпюрда кўрсатилмаган).

Агар конусни кесувчи текислик умумий вазиятдаги текислик бўлса, проекциялар текисликларини алмаштириш йўли билан эпюрни 161—163- шакллардаги кўринишлардан бирiga келтириш, кейин эса кесим чизигини ясаш тавсия қилинади.

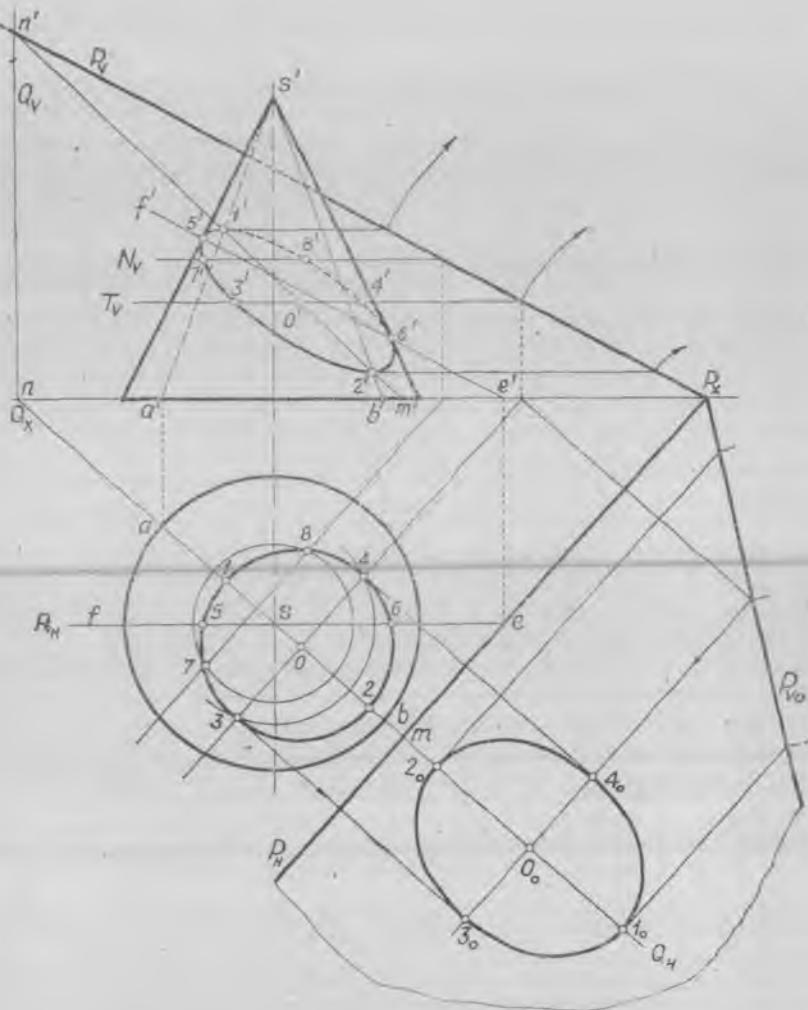
164- шаклда излари (P_V, P_H) орқали берилган умумий вазиятдаги текислик билан тўғри доиравий конуснинг кесилишидан ҳосил бўлган эллипснинг проекцияларини ва ҳақиқий курнишини ясаш кўрсатилган.

Кесим шаклининг проекцияларини ясаш фронтал проекциядаги энг юқориги нуқта $1'$ ни ва энг паётки нуқта $2'$ ни аниқлашдан

кесма бўлади ва текисликнинг фронтал изига тўғри келади, горизонтал проекцияси эса парабола бўлади. Бу ерда параболанинг горизонтал проекцияси конуснинг сиртини айланалар бўйича кесадиган ёрдамчи текисликлар воситасида ясалган.

3. Гипербола 163-шаклдаги доиравий конуснинг сиртини фронтал текислик ($P \parallel V$) гипербола бўйича кесади, чунки кесувчи текислик конуснинг AS ва BS ясовчиларига ҳамда үқига параллелдир.

Гиперболанинг горизонтал проекцияси кесувчи текисликнинг изига тўғри келади ($1-2$ кесма), фронтал проекцияси эса ҳақиқий курниши бўлади. Гиперболанинг учини (Q' нуқтани) топиш учун унинг горизонтал проекцияси (O нуқта 90° га айлантирилиб, четки AS ясовчига келтирилади, кейин

164- шакл

бошланган. Бунинг учун конуснинг ўқидан ўтган ва кесувчи текисликнинг горизонтал изига перпендикуляр бўлган горизонтал проекцияловчи Q текислик ўтказилган. Q текислик конусни $AS(as, a's)$ ва $BS(bs, b's)$ ясовчилари бўйича, P текислики эса $MN(mn, m'n)$ чизиги бўйича кесади. Ясовчиларнинг фронтал проекциялари $(a's, b's)$ билан $m'n$ кесишиб, изланган $1'$ ва $2'$ нуқталарни беради; кейин улар бўйича горизонтал проекциядаги 1 ва 2 нуқталар аниқланади. $1' - 2'$ ва $1 - 2$ кесмаларни тенг қисмларга бўлувчи O' ва O нуқталар кесим шаклининг проекциялари—эллипсларнинг марказларидир.

Фронтал проекциядаги эллипснинг кўринган қисмини кўринмаган қисмидан ажратувчи $5'$ ва $6'$ нуқталарни аниқлаш учун конуснинг ўқидан ўтган ва V текисликка параллел бўлган ёрдамчи R текислик ўтказилган (R_H — бу текисликнинг изи). R текислик конусни V текисликка параллел (контур) ясовчилар бўйича, P текисликни EF фронтали бўйича кесади. Ясовчиларнинг фронтал проекциялари билан фронталнинг фронтал проекцияси кесишиб, изланган $5'$ ва $6'$ нуқталарни беради; улар бўйича горизонтал проекциядаги 5 ва 6 нуқталар аниқланади.

Кесим чизигининг бошқа оралиқдаги нуқталарини топиш учун конуснинг ўқига перпендикуляр бўлган горизонтал текисликлардан фойдаланиш қуладай, чунки бундай текисликлар конусни айланалар бўйича, P текисликни эса унинг горизонталлари бўйича кесади. Ёрдамчи горизонтал текисликлар шундай ўтказилиши керакки, уларнинг фронтал излари $1'$ ва $2'$ нуқталар оралигида жойлашсин. 164-шаклда иккита шундай текислик ёрдамида тўртта нуқтанинг проекцияларини ($3, 3'; 4, 4'; 7, 7'; 8, 8'$) топиш кўрсатилган; текисликлардан биттаси O нуқта орқали ўтказилган (T_V — бу текисликнинг изи), шунга кўра топилган $3 - 4$ кесма P текислик билан конуснинг кесилишидан ҳосил бўладиган эллипснинг кичик ўқи ва айни вақтда шу эллипс горизонтал проекциясининг кичик ўқидир. Горизонтал проекциядаги эллипснинг катта ўқи $1 - 2$ кесмадир.

$1' - 2'$ ва $3' - 4'$ кесмалар фронтал проекциядаги эллипснинг ўшма диаметрларидир.

Кесим шакли — эллипснинг ҳақиқий кўриниши P текисликни H текисликтан устма-уст тушириш усули билан ясалган. Эллипс катта ($1_0 - 2_0$) ва кичик ($3_0 - 4_0 = 3 - 4$) ўқлари бўйича ясалиши хам мумкин.

57- §. Сиртнинг тўғри чизиқ билан кесилиши

Тўғри чизиқ билан ҳар қандай сиртнинг кесишув нуқталарини топиш масаласи сирт билан текисликнинг кесишув чизигини ясаш масаласи каби бўлади ва ясаш принципи жиҳатидан олганда, текислик билан тўғри чизиқнинг учрашув нуқтасини топишдан фарқ қиласади.

Умуман, бу масала тубандагича ечилади:

1. Берилган тўғри чизиқ орқали ёрдамчи текислик ўтказилиди.

2. Сирт билан ёрдамчи текисликнинг кесишув чизиги ясалади.

3. Ясалган кесим чизиги билан берилган тўғри чизиқнинг кесишув нуқталари белгиланади. Бу нуқталар изланган нуқталар, яъни сирт билан тўғри чизиқнинг кесишув нуқталари бўлади.

Маълумки, тўғри чизиқ орқали исталганча текислик ўтказиш мумкин. Лекин ёрдамчи текислик сифатида берилган тўғри чизиқ орқали шундай текислик ўтказиш керакки, у билан

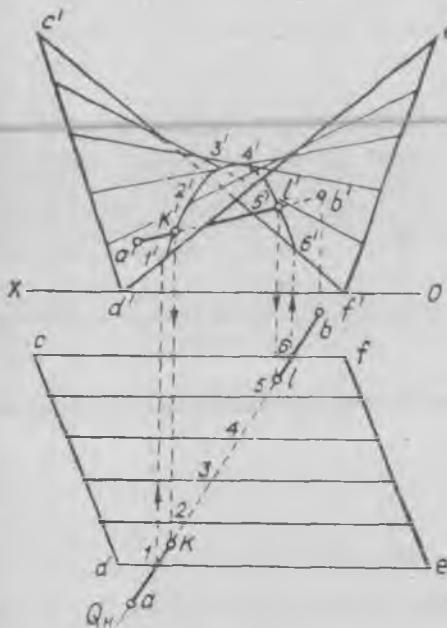
Берилган сиртнинг кесишув чизигини ясаш мумкин қадар осон бўлсин. Кўпгина масалаларни ечишда тўғри чизиқ орқали проекцияловчи текислик ўтказилади. Берилган сирт цилиндр ёки конус сирт бўлгандагина тўғри чизиқ орқали умумий вазиятдаги текислик ўтказиш қулайдир. Умумий вазиятдаги бундай ёрдамчи текислик, берилган сирт цилиндр бўлганда, шу цилиндр ясовчиларига параллел қилиб, берилган сирт конус бўлганда шу конус учидан ўтказилиши лозим.

1-мисол. AB тўғри чизиқ билан $CDEF$ қийшиқ текисликнинг кесишув нуқталари топилсан (165-шакл).

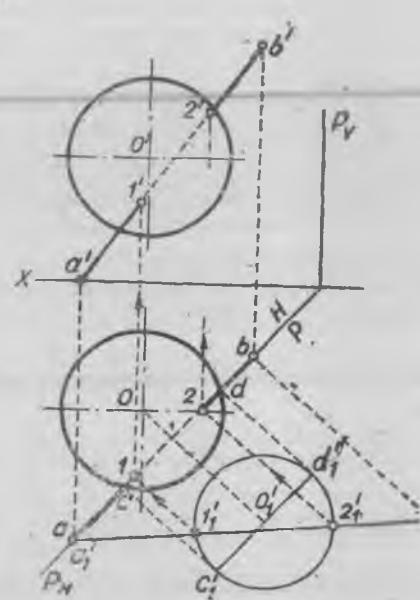
Я с а ш т а р т и б и:

1) қийшиқ текисликнинг бир неча ясовчисини белгилаймиз.

2) AB тўғри чизиқ орқали горизонтал проекцияловчи Q текислик ўтказамиз; Q_H из ab бўйича кетади, $Q_V \perp OX$ бўлади (Эпюорда кўрсатилмаган);

165-шакл

166-шакл

3) бу текислик билан сиртнинг кесишув чизигини ясаймиз ($1'..6$, $1'..6'$);

4) ясалган кесим чизиги билан тўғри чизиқнинг кесишув нуқталари (k' , k , l' , l) изланган нуқталар бўлади.

2-мисол. AB тўғри чизиқ билан сферанинг кесишув нуқталари топилсан (166-шакл).

Я с а ш т а р т и б и:

1) AB чизиқ орқали горизонтал проекцияловчи P текислик ўтказамиз;

2) V текисликини P текислик билан алмаштирамиз, AB чизиқнинг ва кесим чизигининг P текисликдаги янги фронтал проекцияларини ясаймиз (бу $a'_1 b'_1$ ва диаметри cd га teng айланга бўлади);

3) P текислика изланган нуқталарнинг проекциялари $l'_1, 2'_1$ бўлади, улар бўйича $V \perp H$ системадаги проекцияларини ясаймиз (l, l' ва $2, 2'$).

3-мисол. AB чизиқ билан оғма эллиптик цилиндр сиртнинг кесишув нуқталари топилсин (167- шакл).

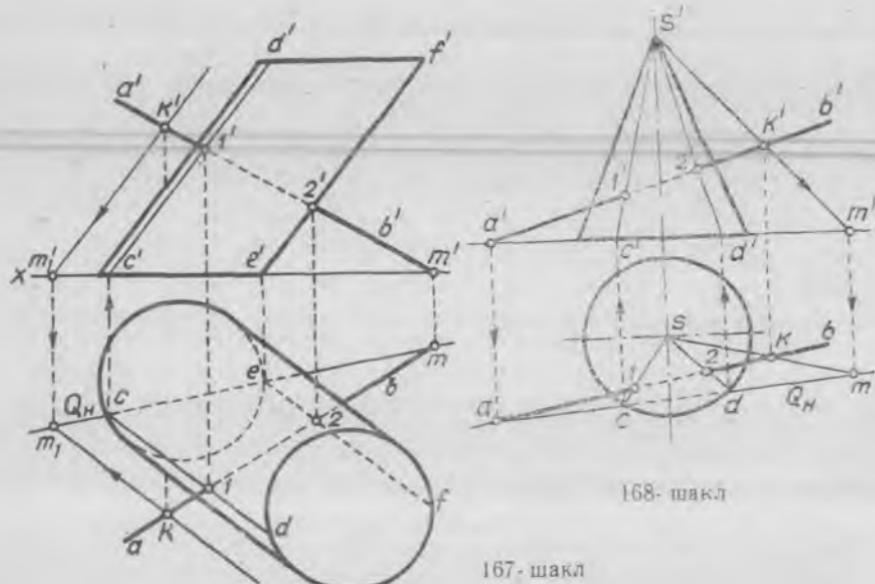
Я с а ш т а р т и б и:

1) AB тўғри чизиқ орқали цилиндрнинг ясовчиларига параллел қилиб ёрдамчи текислик ўтказамиз; бунинг учун AB чизиқнинг бирорта, масалан, k, k' нуқтасидан цилиндрнинг ясовчиларига параллел қилиб тўғри чизиқ ўтказамиз ($k'm'_1, km'_1$):

2) ҳосил бўлган AB ва KM кесишувчи чизиқлар орқали ифодалangan ёрдамчи текисликинг горизонтал изини ясаймиз (Q_H);

3) ёрдамчи текисликинг горизонтал изи (Q_H) билан цилиндрнинг горизонтал изи (асоси) c ва e нуқталарда кесишади, демак, Q текислик цилиндрни унинг шу нуқталаридан ўтган ясовчилари бўйича кесади; уларнинг проекцияларини чизамиз ($cd, c'd'$ ва $ef, e'f'$);

4) чизилган CD, EF ясовчилар билан AB тўғри чизиқнинг кесишув нуқталарини белгилаймиз ($1, 1'$ ва $2, 2'$), булар изланган нуқталар бўлади.

168- шакл

167- шакл

4-мисол. AB түғри чизиқ билан конус сиртнинг кесишув нуқталари топилсин (168- шакл).

Ясаш тартиби.

1) AB түғри чизиқ билан конуснинг учини ёрдамчи Q текислик деб қабул қиласиз ва унинг горизонтал изини ясаймиз (Q_H);

2) Q_H билан конуснинг асоси c ва d нуқталарда кесишиди; бу нуқталарни s билан, уларнинг фронтал c' , d' проекцияларини эса s' билан туташтириб, конус сиртнинг ёрдамчи текислик билан кесишишидан ҳосил бўлган CS ва DS ясовчиларнинг проекцияларини топамиз;

3) ясалган бу CS ва DS ясовчиларни AB чизиқни г кесишув нуқталари (2, $1'$ ва 2, $2'$) излангач нуқталар бўлади.

Х б о б. СИРТЛАРНИ ЁИШ

58- §. Асосий маълумотлар

Агар сиртлар сира чўзилмайдиган, лекин букиладиган парда деб қарабалса, улардан баъзиларини секин-аста деформациялаб, буриштиромай ва йиртиб юбормай бир текисликка ётқизиш мумкин. Шундай хоссага эга бўлган сиртлар ёйиладиган сиртлар дейилади, сиртни текисликка жойлаштириш натижасида ҳосил бўлган текис шакл эса ёйилма деб аталади.

Турли трубопровод, резервуар, бак ва шулар сингари конструкцияларнинг маълум бир қисми, сув тарновлари, баъзи биноларнинг томлари тахта материални букиш йули билан ясалади. Бундай конструкцияларнинг лойиҳаларини тузища муҳим босқичлардан бири уларнинг ёйилмаларини ясашдир. Шунинг учун ёйилмаларни ясаш техниканинг муҳим масалала-ридан бири ҳисобланади.

Ёйиладиган сиртларга фақат ёндош ясовчилари бир текисликда ётган, яъни ўзаро параллел ёки кесишган чизиқли сиртларгина (масалан, цилиндр ва конус сиртлар) киради. Бундай чизиқли сиртларнинг аниқ ёйилмаларини ясаш мумкин.

Ёндош ясовчилари учрашмас тўғри чизиқлар бўлган чизиқли сиртларнинг (масалан, коноид, цилиндроид, қийшиқ текисликларнинг) ҳамда чизиқсиз сиртларнинг (масалан, шар, тор, эллипсоид ва шулар сингари сиртларнинг) аниқ ёйилмаларини яоб бўлмайди. Ёйилмайдиган бундай сиртларнинг жуда тахминий ёйилмасинигина ясаш мумкин. Бунинг учун, ёйилмайдиган сиртлар шу сиртлар ичига ёки ташқи томонига чизилган ёйиладиган сиртлар (кўпёқлар, цилиндр ёки конус сиртлар) билан алмаштирилади ва бу ёйиладиган сиртнинг ёйилмаси ёйилмайдиган сиртнинг тахминий ёйилмаси деб қабул қилинади.

59- §. Конус сиртнинг ёйилмасини ясаш

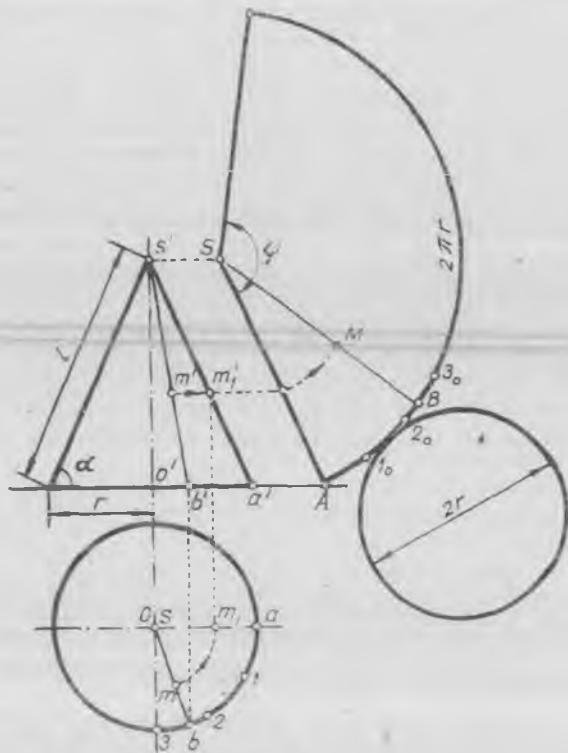
1. Түғри доиравий конус сиртнинг ёйилмаси. Конуснинг ёйилмасини ясаш учун унинг сиртини бирор ясовчиси ва асосининг айланаси бўйича қийиб, проекция текисликларидан бирига жойлаштирамиз.

169- шаклдаги түғри доиравий конуснинг ён сирти **AS** ясовчиси ва асосининг айланаси бўйича қийилиб, V текисликка ётказилган. Конус ён сиртининг ёйилмаси доиранинг сектори тарзида тасвирланади. Секторнинг радиуси конус ясовчининг узунлигига (l га), ёининг узунлиги эса конус асоси айланасининг узунлигига ($2lr$ га) тенг бўлади (r — конус асосининг радиуси).

Секторнинг марказий бурчагини тубандаги формуладан топиш мумкин:

$$AA = 2\pi r; \Phi_{\text{радиан}} = \frac{AA \text{ ёининг узунлиги}}{\text{радиус}} = \frac{2\pi r}{l};$$

$$\frac{r}{l} = \cos \alpha; \Phi = 360^\circ \cdot \frac{r}{l};$$

169- шакл

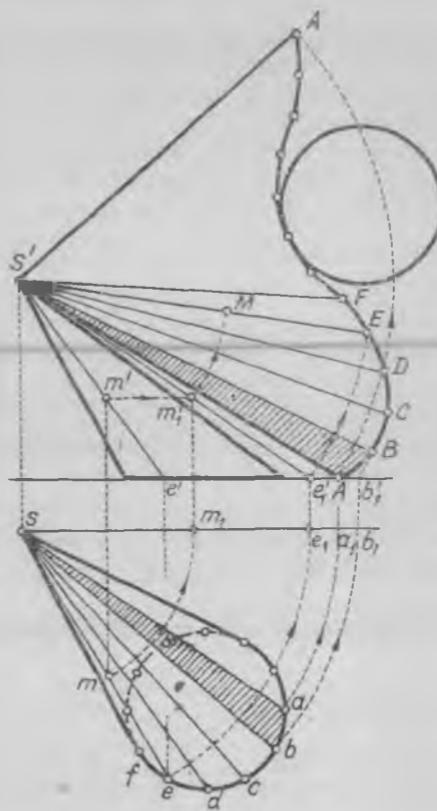
бу ерда α — конуснинг ясовчиси билан H текислик орасидаги бурчак.

Конуснинг сиртида чизилган ихтиёрий чизиқ ёйилмага нүқталар бўйича ўтказилади. Шаклда конуснинг сиртида олинган M нүқтани шу нүқта орқали ўтган SB ясовчи воситасида ёйилмага ўтказиш йўли кўрсатилган ($m'm'_1 \parallel OX$; $SM = s'm'_1$).

2. Оғма конус сиртиниг ёйилмасини ясаш. Умуман, ҳар қандай конуснинг ёйилмасини ясаш учун, одатда, унинг сирти ичига чизилган пирамиданинг ёқлари билан алмаштирилади. Шунинг учун, конуснинг ёйилмасини ясаш пирамиданинг ёйилмасини ясашдан ҳеч қандай фарқ қилмайди.

170-шаклда асоси доира бўлган оғма эллиптик конуснинг ёйилмасини ясаш кўрсатилган. Конуснинг ён сирти унинг ичига чизилган 12 ёқли пирамида сирти билан алмаштирилган. Ёйилмани ясаш учун пирамиданинг ҳар қайси ёғининг (учбурчакнинг) ҳақиқий кўриниши ясалади. Ҳар қайси учбурчак томонлари бўйича ясалади. Ҳар қайси учбурчакнинг бир томони конус асосидаги айлананинг $1/12$ қисмини кўрсатувчи ватар, қолган икки томони эса ясовчилардир. Ясовчиларнинг ҳақиқий узунликларини конуснинг учидан ўтган ва H текисликка перпендикуляр бўлган ўқ атрофида айлантириш йўли билан топиш қулай. Бунинг учун конуснинг белгиланган ҳар бир ясовчиси хусусий, яъни фронтал вазиятга келгунча айлантирилади.

Эпюрда конуснинг SA , SB , SE ясовчиларининг ҳақиқий узунликларини ясаш ва унинг SE ясовчисида ётган M нүқтани ёйилмага ўтказиш кўрсатилган.

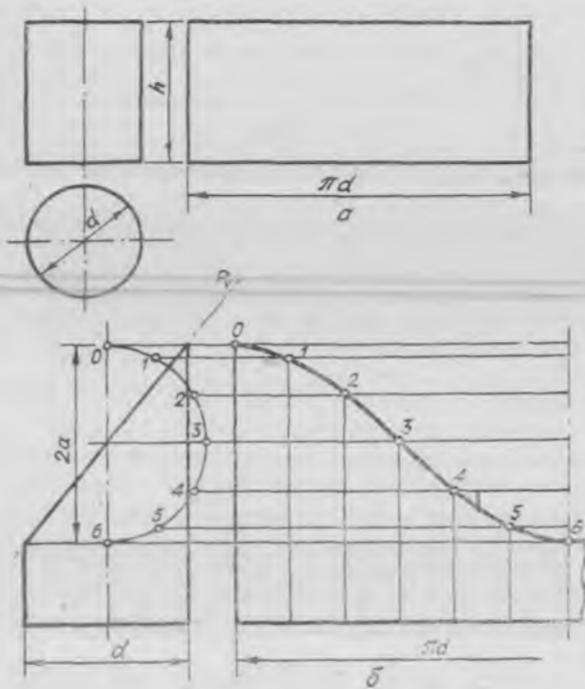
170- шакл

60- §. Цилиндр сиртнинг ёйилмасини ясаш

Цилиндрнинг ёйилмасини ясаш учун, ясовчиларининг ҳақиқий узунликларини ва нормал кесимининг ҳақиқий кўринишини билиш керак. Цилиндрнинг ясовчиларига перпендикуляр бўлган текислик билан кесилишидан ҳосил бўлган текис шакл шу цилиндрнинг нормал кесими деб аталади.

1. Тўғри доираний цилиндрнинг ёйилмаси. Асосининг диаметри d , баландлиги h бўлган цилиндр ён сиртнинг ёйилмаси тўғри бурчакли тўртбурчак бўлади. Тўртбурчакнинг томонларидан бири h га, иккинчиси πd га тенг (171-шакл, a)

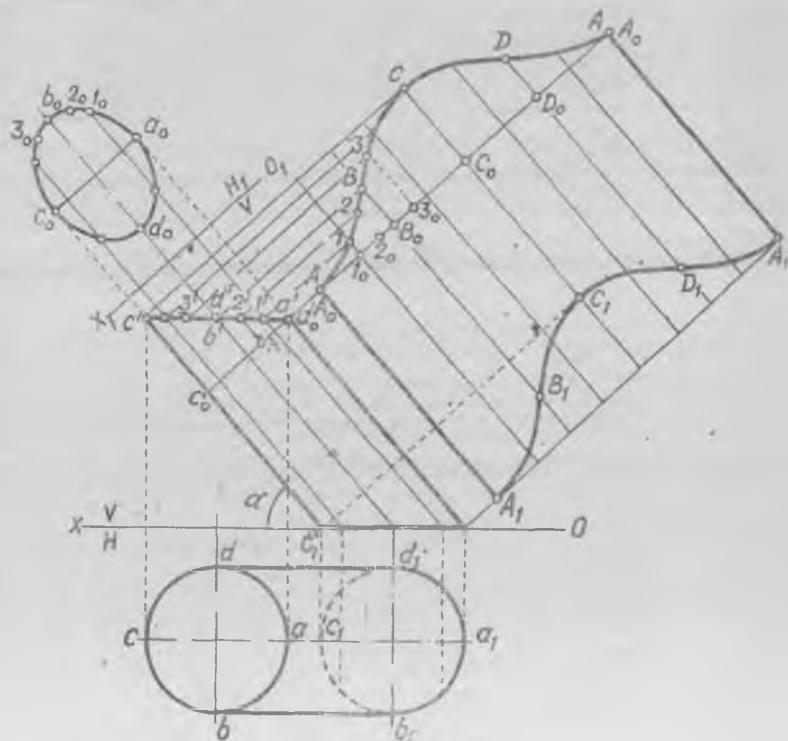
2. Қийшиқ кесилган доираний цилиндрнинг ёйилмаси. 171-шакл, b да фронтал проекцияловчи P текислик билан қийшиқ кесилган тўғри доираний цилиндрнинг ёйилмасини ясаш кўрсатилган. Цилиндрнинг қийшиқ кесилган асоси эллипсdir; бу эллипс ёйилмада синусоида кўринишида тасвирланади. Синусоиданинг амплитудаси a кесмага тенг, даври цилиндр асоси айланасининг узунлигига, яъни πd га баравардир. Булардан фойдаланиб, синусоидани тубандагича

171- шакл

ясаш мүмкін. Цилиндр асоси айланасынинг узунлигини (πd ни) тенг n та (масалан, 12 та) қисмга бұламиз ва бўлувчи нұқталар орқали цилиндрнинг ясовчиларига параллел қилиб түфри чизиқлар ўтказамиз. Шундан кейин цилиндрнинг ўқидаги 2 а кесмада диаметри шу кесмага тенг ярим айлана чизамиз ва уни 6 та тенг қисмга бұламиз. Бўлувчи нұқталар орқали горизонтал чизиқлар ўтказамиз. Бу чизиқларнинг тегишли вертикаль чизиқлар билан кесишув нұқталари силлиқ эгри чизик билан туташтирилса, синусоида ҳосил бўлади. Ясацдан кўриниб турибдики, ёйилмани бу усул билан чизиш учун цилиндрнинг горизонтал проекцияси керак бўлмайди, шунинг учун эпюрда у курсатилмаган.

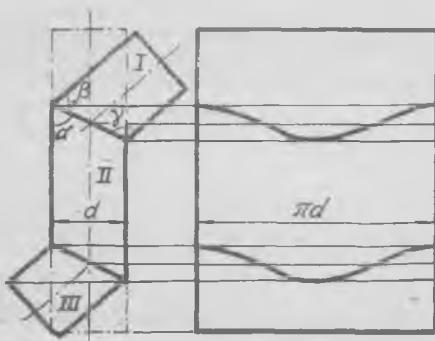
3. Оғма цилиндрнинг ёйилмаси. Ҳар қандай цилиндр ён сиртининг ёйилмасидаги энг чекқа параллел ясовчилар орасидаги масофа цилиндр нормал кесимининг периметрига тенг бўлади. 172-шаклдаги оғма эллиптик цилиндрнинг нормал кесими цилиндрни ясовчиларига перпендикуляр H_1 текисликка проекциялаш йўли билан топилган. Нормал кесим эллипседир, бу эллипс катта ўқи (b_0d_0) ва кичик ўқи (a_0c_0) бўйича ясалishi мумкин. Бизнинг мисолимизда эллипснинг катта ўқи $b_0d_0 = 2R$, кичик ўқи эса $a_0c_0 = 2R \cos \alpha$

172- шакл

бұлади; бу ерда R — цилиндр асоси айланасининг радиусы a — цилиндр ясовчилари билан H текислик орасидаги бурчак.

Ейилмани ясаш учун эллипсни $a_0, l_0, 2_0, b_0, 3_0, \dots$ нүкталар билан бир неча қисмга бұламиз; бу қисмларни цилиндрнинг ясовчиларига перпендикуляр йұналиш бүйіча үлчаб құйиб, эллипсни түрділаймиз ($A_0, l_0, 2_0, \dots, A_1$). Ҳосил бұлган $A_0, l_0, 2_0, B_0, 3_0, \dots, A_0$ нүкталардан нормал кесимнинг периметри A_0A_0 кесмага перпендикулярлар үтказамиз ва улар бүйіча нормал кесимдан иккала томонға тегищли ясовчиларнинг узунлікларини құймиз (масалан, $C_0C - c_0c'$, $C_0C_1 = c_0c_1$ ва ҳоказо). Шундай қилиб, топилған $A, 1, 2, B, 3, \dots$ ва A_1, \dots, B_1, \dots нүкталар силлиқ әгри чизиқтар билан ұзаро туташтирилса, ёйилма ҳосил бұлади. Бу ердан $A12B3 \dots A$ әгри чизик синусоидадыр, шунинг учун уни A_0A_0 -даври $\frac{c_0c'}{2}$ амплитудаси бүйіча 246-шаклда күрсатылған усул билан ҳам ясаш мүмкін.

173- шакл

олиши, сүнгра ясашни юқорида (172-шаклда) күрсатылған тартибда бажариш тавсия қылнади.

173-шаклдаги мисолда уч элементдан тузилған тарновнинг ёйилмасини ясаш күрсатылған. Тарнов элементларининг диаметлари тенг бұлғаны учун $\alpha = \beta$ дір, демек, $\beta + \gamma = 180^\circ$ бұлади. Шунга биноан, тарновнинг I қисмнин II қисмидан ажратыб олғандан кейин, үз үқи атрофида 180° айлантириб, яна үз жойига құйсақ, II қисмнинг давоми бўлиб қолади. Янги вазиятта I қисм штрих пункттир чизиқ билан тасвирланған. Худди шундай III қисмни ҳам II қисмнинг давомига айлантирамиз. Натижада сиртига иккита эллипс чизилған битта цилиндрик труба ҳосил бұлади. Түрділанған бу тарновнинг ёйилмасини ясаймиз ва унда эллипсларнинг ёйилмаларини — синусоидаларни чизамиз.

Бундай ёйилма асосида, тарнов элементларини пайвандлаш ёки кавшарлаш йўли билангина ясаш мүмкін. Агар четлари

172- шаклдаги цилиндр V текисликка параллел, шунинг учун цилиндр ясовчиларининг фронтал проекциялари уларнинг ҳақиқий узунлікларига тенг бұлади.

Агар берилған цилиндр H ва V текисликларнинг иккаласига ҳам оғама бўлса, бундай цилиндрнинг ёйилмасини ясаш учун аввал проекция текисликларини алмаштириш йўли билан уни проекция текисликларидан бирига параллел вазиятта келтириб

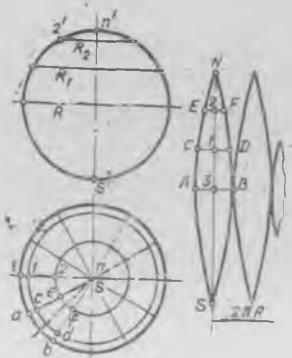
қайрилиб үланадиган бўлса, чок учун қайси элементнинг бўйига ҳам, энига ҳам қушиш керак.

61- §. Ёйилмайдиган сиртларнинг тахминий ёйилмалари

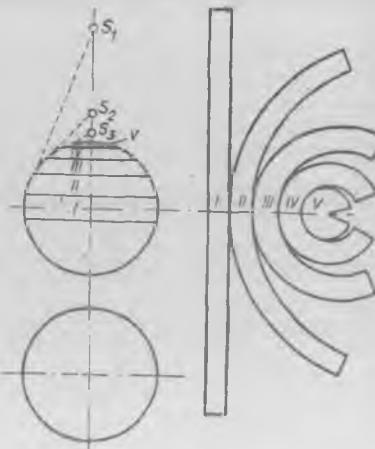
Ёйилмайдиган сиртларки буриштирмай ва йиртиб юбормай деформациялаш йўли билан текисликка жойлаштириб бўлмайди. Бундай сиртларнинг тахминий ёйилмаларинигина ясаш мумкин. Сиртларнинг тахминий ёйилмаларини ясашнинг умумий усули учбурчаклар усулидир. Бу усульнинг шундай тушуниш керак: берилган сирт 170-шаклда қилинганидек, бир неча учбурчакка бўлинади. Шундан кейин бу учбурчакларнинг ҳақиқий кўринишларидан ёйилма тузилади.

Ясовчилари эгри чизиқ бўлган айланиш сиртларининг тахминий ёйилмаларини ясаш учун ёрдамчи цилиндрлар ва ко-нуслар усулидан фойдаланилади.

174-шаклда шарнинг тахминий ёйилмасини ёрдамчи цилиндрлар воситаси билан ясаш кўрсатилган. Бунинг учун, шарнинг сирти унинг ўқи NS орқали ўтган бир қанча меридианал текисликлар билан 12 та teng тилемга (сферик иккибурчакларга) бўлинади. Бу тилемлардан бирининг тахминий ёйилмаси ясалса кифоя, чунки ҳам ма тилемларнинг учлари шарнинг қутбларида (N ва S нуқталарда), тилемнинг тўғрилангандан кейинги узунлиги эса шар катта айланасининг ярмига teng, яъни ёйилмадаги кесма $NS = \pi R$ бўлади; бу ерда R — шарнинг радиуси. A ва B нуқталарни топиш ҳам қийин эмас: улар орасидаги масофа катта айлананинг $1/12$ қисмига teng ва NS чизиқка нисбатан симметрик жойлашган ($AB = \frac{\pi R}{12}$). C , D , E , F нуқталарни топиш учун NS кесманинг ярми 1 ва 2 нуқталар билан уч қисмга бўлинган. Бу нуқталар орқали AB чизиқ а

174- шакл

175- шакл

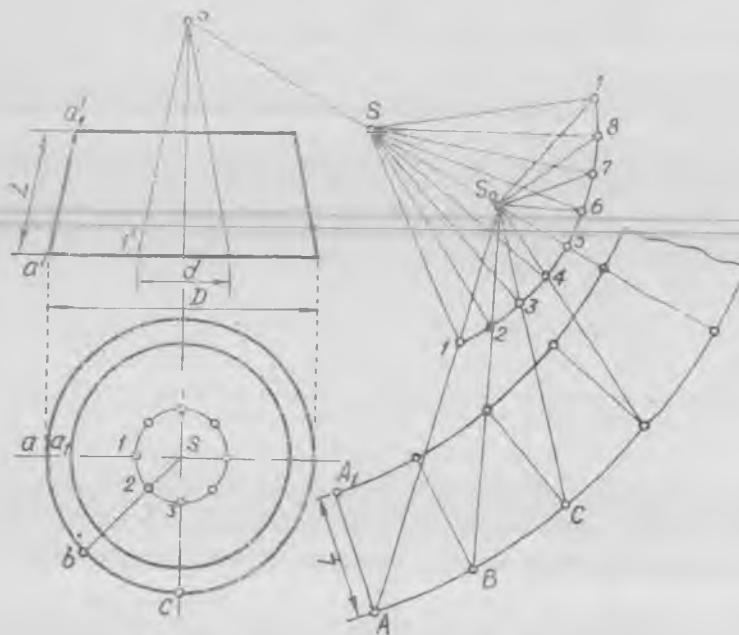
параллел түғри чизиқлар үтказилган ва уларда шарнинг экваторига параллел қилиб үтказилган тегишли айланаларнинг $1/12$ қисмiga тенг CD ва EF кесмалар қўйилган ($CD = \frac{\pi R_1}{6}$; $EF = \frac{\pi R_2}{6}$). То-пилган нуқталар лекало билан туташтирилади. Тилимнинг пастки қисми юқори қисмiga симметрикдир. Ёйилманинг қолган 11 тилими ясалган биринчи тилимни кўчириб чизиш йўли билан ясалади.

175- шаклда шарнинг ёйилмаси ёрдамчи конуслар воситаси билан ясалган. Шар горизонтал текисликлар билан бир қанча поясларга бўлинган. Ўртадаги I пояс цилиндр сирти билан, қолган пояслар кесик айланыш конусларининг ён сиртлари билан алмаштирилган.

62- §. Кесик айланыш конусининг ёйилмаси

Ўхшаш конусларнинг ёйилмалари ҳам ўхшаш булади. Шунга кўра учи чизмада жойлашмаган кесик айланыш конусининг ёйилмасини унга ўхшаш ёрдамчи конуснинг ёйилмасидан фойдаланиб ясаш мумкин.

Масалан, учи чизмада жойлашмаган кесик конуснинг ёйилмаси-ни ясаш керак бўлсин (176-шакл). Бунинг учун конус остики асо-сининг диаметрини n та, масалан, 3 та тенг қисмга бўламиз ва асосининг диаметри $d = \frac{D}{3}$ бўлган ёрдамчи конус ясаймиз ($l's' \parallel$

176- шакл

$\parallel a' a'_1$). Кейин ёрдамчи конуснинг ёйилмасини чизамиз ва симметрия ўқида олинган ихтиёрий S_0 нуқтани секторнинг ёйндаги 1, 2, 3, ... нуқталар билан туташтирамиз; бу $S_0 1, S_0 2 \dots$ чизиқларнинг давомида шундай A, B, C, \dots нуқталарни топамизки, AS_0 кесманинг $1S_0$ кесмага нисбати, BS_0 кесманинг $2S_0$ кесмага нисбати ва $\dots n$ га (бизнинг мисолимизда 3 га) teng бўлсин. Топилган A, B, C, \dots нуқталарни лекало билан туташтирасак, конус остики асосининг ёйилмаси ҳосил бўлади. A, B, C, \dots нуқталар орқали ёрдамчи конуснинг тегишили ясовчиларига параллел чизиқлар ўтказамиз ва конус ясовчисининг узунлиги (L) ни қўйинб, устки асосининг ёйилмасини ясаймиз.

Берилган конус асосининг диаметрини ёрдамчи конус асосининг диаметрига нисбатини кўрсатувчи сон $(n = \frac{D}{d})$ ўхшашлик коэффициенти дейилади.

XI боб. СИРТЛАРНИНГ ЎЗАРО КЕСИШИШИ

Турли буюмлар, машина деталлари ва инженерлик иншоотларни ҳар хил геометрик шакллардан (купёйдар, конуслар, цилиндрлар ва бошқалардан) тузилган деб қараш мумкин. Улар сиртларининг кесишиши натижасида текис ёки фазовий эгри чизиқлар ҳосил бўлади. Буюмларни, машина деталларини ва иншоотларни тасвирилашда чизмада бу чизиқларнинг проекцияларини ясашга тўғри келади. Бу бобда геометрик сиртларнинг ўзаро кесишишидан ҳосил бўладиган чизиқларни ясаш усуллари баён қилинади.

63- §. Кесишишнинг асосий турлари. Кесишиш чизиқларини ясаш усуллари

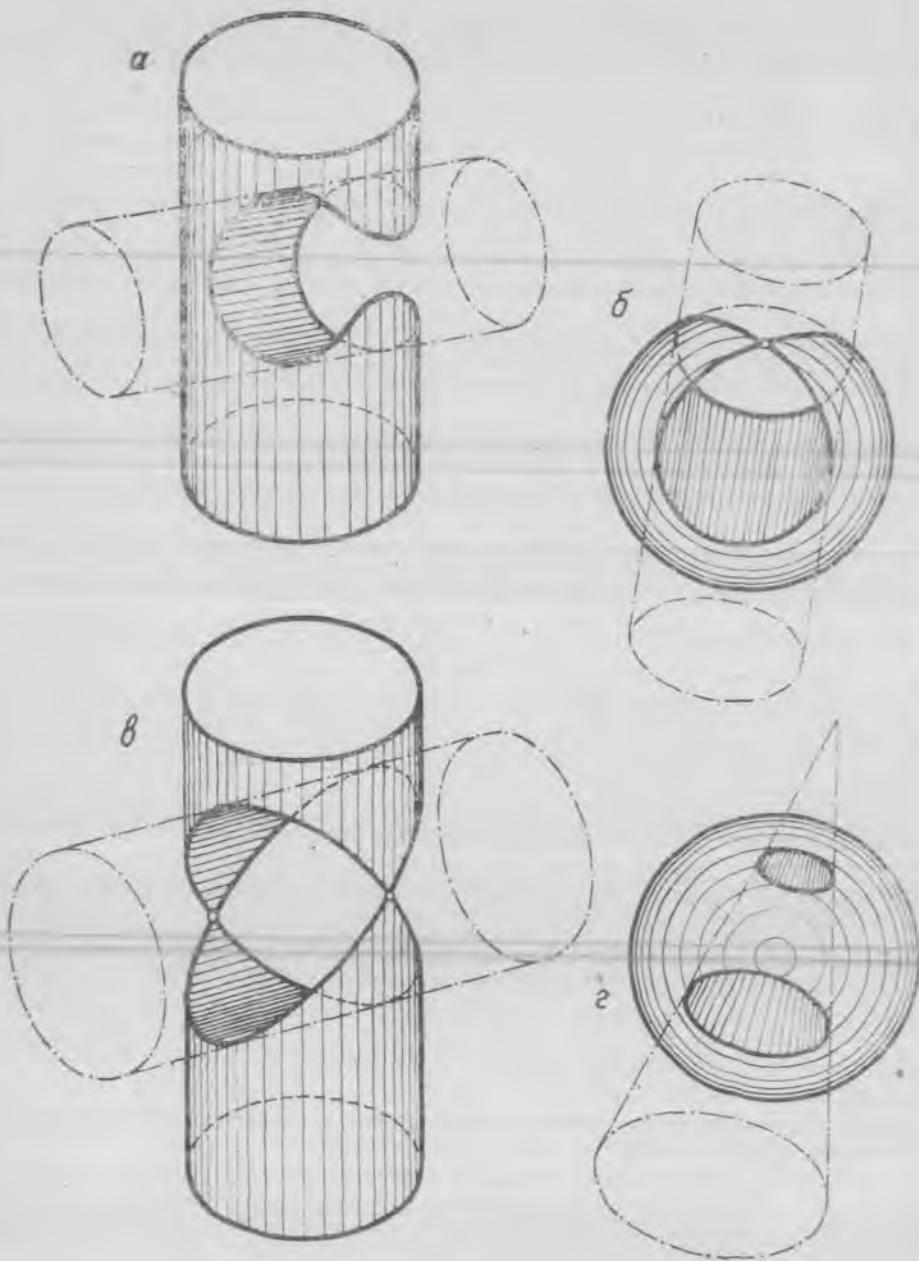
Икки сирт ўзаро кесишишганда тубандаги тўрт ҳол юз бериши мумкин:

1. Сиртлар ўзаро қисман кесишиган. Бу ҳолда биринчи сирт ясовчиларининг маълум бир қисми иккинчи сирт ясовчиларининг маълум бир қисми билан кесишади. 177-шакл, а да қисман кесишишган икки цилиндрнинг яққол тасвири курслатилган.

Ёпиқ икки сирт қисман кесишишганда уларнинг кесишиш чизиги берк фазовий эгри чизиқ бўлади.

2. Сиртлар бир томонлама уриниб кесишиган. Бундай ҳолда иккита берк сирт бир умумий нуқтали икки фазовий эгри чизиқ бўйича кесишади (177- шакл, б).

3. Сиртлар ўзаро икки томонлама уринма бўлиб кесишишган. Бу ҳолда икки ёпиқ сирт бир-бира билан икки нуқтада кесишадиган (икки умумий нуқтали) иккита фазовий ёки текис эгри чизиқ бўйича кесишади (177- шакл, в).

177 · шакл

4. Сиртлар тұла кесишишган. Бу ҳолда сиртлардан бири иккінчisi билан тұла кесишиши. Натижада иккита алоқида ёпиқ текис чизиқ ёки фазовий эгри чизиқ ҳосил бұлади (177- шакл, г).

Сиртларнинг үзаро кесишишидан ҳосил бұладиган чизиқтар үтиш чизиқлари (бир сирттан иккінчи сиртга үтиш чизиқлари) деб ҳам аталади.

Сиртларнинг кесишиш чизиғи, одатда, нұқталар бүйича ясалади. Олдин кесишиш чизиғи проекцияларининг характерлы нұқталари — үтиш чизиғининг энг четки нұқталари, контур ясовчиларининг уриниш нұқталари ва шулар сингари нұқталар топилиши тавсия қылниади.

Сиртларнинг кесишиш чизиқларига оид нұқталарни топишиңнинг умумий усули ёрдамчи сиртлар усулидир. Бу усульні тубандагыча тушуниш керак:

1) берилған иккала сирт билан кесилади;

2) берилған ҳар қайси сирт билан ёрдамчи сиртнинг кесишиш чизиғи ясалади;

3) ясалған кесишиш чизиқларининг үзаро кесишиш нұқталари үтиш чизиғига оид изланған нұқталар бұлади.

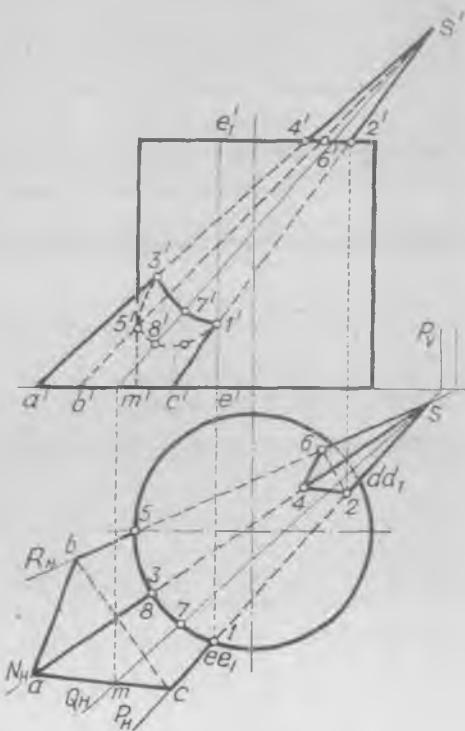
Ёрдамчи кесувчи сиртлар сифатида текислик, шар, цилиндр ёки конус сиртдан фойдаланиш мүмкін.

Ёрдамчи сиртларнинг типини ҳамда вазиятини шундай танлаб олиш керакки, у билан берилған кесишувчи сиртлардан ҳар қайсисининг кесишиш чизиғи тұғри чизиқ ёки айлана бұлсın.

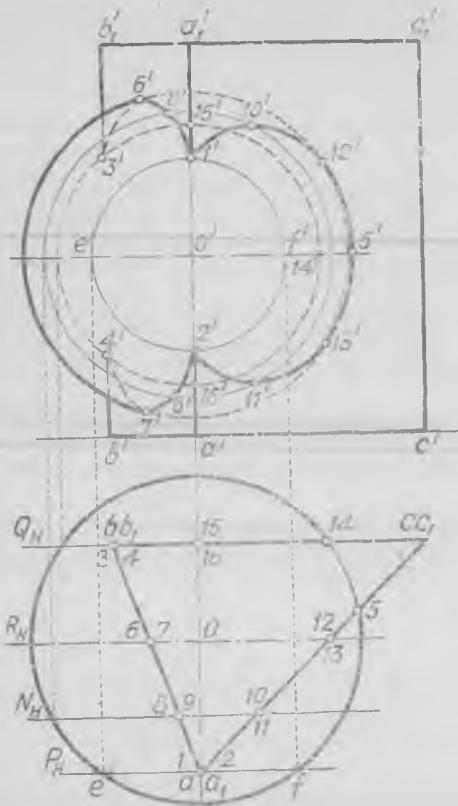
64-§. Күпәқ билан эгри сиртнинг кесишиши

Күпәқ билан эгри сиртнинг кесишиш чизиғини ясаш масаласи сиртни күпәқнинг ёқлари ва қирралари (яғни текисликлар ва тұғри чизиқлар) билан кесишишини ясаш масаласын көлтирилади.

I- мисол. Тұғри дои-

178- шакл

179- шакл

Бү нүктанинг горизонтал проекцияси 7 да, фронтал проекцияси эса $8' 1'$ чизиқда бўлади.

AS қиррадан утган ёрдамчи N текислик пирамиданинг BCS ёғидаги $8, 8'$ нүктани беради.

Пирамида цилиндрнинг устки асоси билан учбурчак ($246, 2', 4', 6'$) бўйича, ён сирти билан эса берк синиқ эгри чизиқ бўйича кесишади.

2-мисол. Сфера билан уч ёқли призманинг кесишув чизиги ясалсин (179- шакл).

Я саш: призманинг қирралари орқали ва ёқларида олинган бир қанча ясовчи чизиқлар орқали V текисликка параллел ёрдамчи текисликлар утказамиш. Бундай текисликлар сферани айланалар бўйича кесади. Ҳар қайси айлананинг тегишли қирра ёки ясовчи чизиқ билан кесишув нүкталари сфера билан призманинг кесишув чизигига оид умумий нүкталар бўлади. Масалан, призманинг AA_1 қиррасидан утган фронтал текислик (P_H) сферани ef диаметргли айланана

равий цилиндр билан уч ёқли пирамиданинг кесишув чизиги ясалсин (178- шакл).

Я саш: пирамиданинг ҳар қайси қирраси орқали ёрдамчи горизонтал проекцияловчи P, R, N текислик утказамиш ва қирраларнинг цилиндр сирт билан кесишув нүкталарини ($1, 2, 3, 4$, ва $5, 6$ нүкталарни) топамиз. Кейин пирамиданинг ёқларида, шу пирамида учини асоси билан туташтирувчи бир неча тўғри чизиқ оламиз ва уларнинг ҳам цилиндр сирт билан кесишув нүкталарини топамиз. Шаклда пирамиданинг ACS ёғида олинган MS чизиқнинг цилиндр сирт билан кесишув нүктаси ($7, 7'$) ни топиш кўрсатилган.

MS чизигидан утган ёрдамчи Q текислик пирамиданинг BCS ёғини ҳам тўғри чизиқ бўйича кесиб яна битта ($7, 7'$ дан бошқа) нүктани беради.

бүйича кесади. Айлананинг фронтал проекцияси билан $a' a_1'$ кесишиб, излангаи $1'$ ва $2'$ нуқталарни ҳосил қиласди.

Призманинг ёқлари сферани айланалар ёки айланаларниң ёйлари бүйича кесади. BB_1C_1C ёқ V текисликка параллел, шунинг учун бу ёқ билан сферанинг кесишувидан ҳосил бўлган айлана ўйининг фронтал проекцияси ўзига тенг айлана ўйи бўлади ($3', 15', 14', 16', 4'$) ва кўринмайди. Бошқа ёқлар билан сферанинг кесишувидан ҳосил бўлган айлана ўйлари V текисликка эллипс қисмлари тарзида проекцияланади.

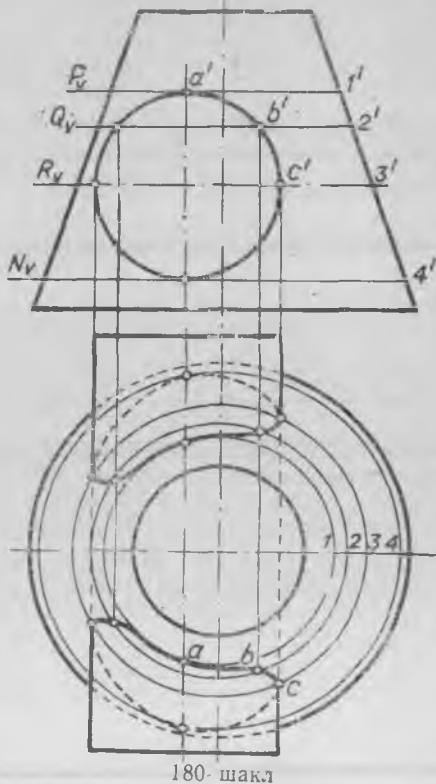
Сфера билан призма ўзаро қисман кесишган, шунинг учун уларнинг кесишиш чизиги учта айлана ўйидан иборат берк синиқ эгри чизиқдир. Кесишиш чизигининг фронтал проекцияда олдинги ярим сферадаги қисми кўринади, орқа томонидаги ярим сферадаги қисми эса кўринмайди. Кесишиш чизигининг фронтал проекциясини кўринар ва кўринмас қисмларга бўлувчи нуқталар ($6', 7', 12', 13'$) сферани тенг икки қисмга бўлувчи фронтал текислик (R_H) воситаси билан топилади.

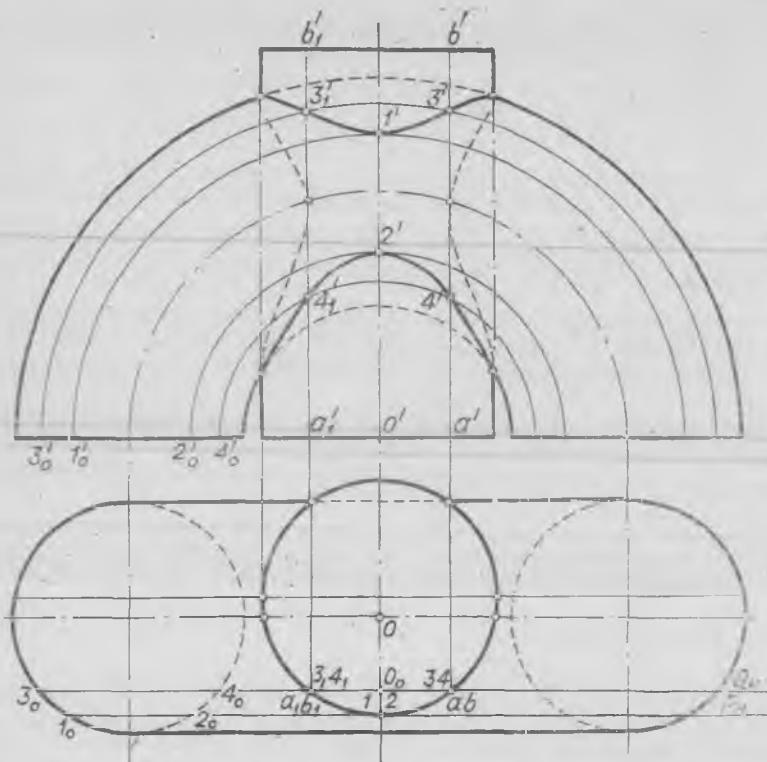
65- §. Сиртларниң кесишиш чизигини хусусий вазиятдаги параллел ёрдамчи текисликлар воситасида ясаш

Бу усулдан кесишиш чизигига оид умумий нуқталарни топишда кесишувчи сиртлардан ҳар қайсиси ёрдамчи текисликлар билан тўғри чизиқлар ёки айланалар бўйича кесишгандагина фойдаланилади.

1-мисол. Ўқлари учрашмас конус ва цилиндр сиртларниң кесишиш чизиқлари ясалсин (180-шакл).

Ясаш: берилган иккала сиртни H текисликка параллел ёрдамчи текисликлар (P_V, Q_V, \dots) билан кесамиз. Бундай текисликлар конусни айланалар бўйича, цилиндрни эса ясовчилари бўйича кесади. Ясовчиларниң тегишли айланалари билан кесишув нуқталар (a, b, c, \dots) изланган нуқталарниң горизонтал проекциялари бўлади.

181- шакл

Фронтал проекциядан күриниб турибдики, цилиндр конус билан тұла кесишган, шунинг учун улар иккі фазовий ёпиқ әгри чизиқ бүйіча кесишиді. Кесишиш чизигининг цилиндр сирт устки ярмидаги қисми горизонтал проекцияда күринади.

2- мисол. Цилиндр билан ярим ҳалқаның кесишиш чизиги ясалсın (181- шакл).

Я с а ш: горизонтал проекциядан күриниб турибдики, сиртлар қисман кесишган, демек, кесишиш чизиги ёпиқ бир әгри чизиқ бұлади. Кесишиш чизигінде оид нүкталарни топиш учун V текисликтік параллел текислиқтардан фойдаланамыз. Бундай текисликтар цилиндрни ясовчылардың бүйіча, ярим ҳалқаны ярим айланалар бүйіча кесади. Масалан, Q текислик цилиндрнің сиртини AB ва A_1B_1 ясовчилари бүйіча, ярим ҳалқаны радиуслари 0_03_0 ва 0_04_0 кесмаларға тенг ярим айланалар бүйіча кесади. Бу ясовчиларнің фронтал проекциялары билан ярим айланаларнің фронтал проекциялары кесишиб, изланған әгри чизиқда ёттан түрт нүктанинг $3'$, $4'$; $3_1'$, $4_1'$ проекцияларини беради. Шу йүл билан топилған барча нүкталарни бир-бирига тартыбын равища туташтырсак, кесишиш чизигининг

Фронтал проекцияси ҳосил бұлади, кесишиш чизигининг фронтал проекцияси ҳосил бұлади, кесишиш чизигининг горизонтал проекцияси цилиндрнинг горизонтал проекциясига түғри келади.

3- мисол. Шар билан цилиндрнинг кесишиш чизиги ясалсın (182-шакл). Цилиндрнинг үқи (O_1O_1') шарнинг марказидан үтган эмас H текислика перпендикулярдир.

Яса s аш: горизонтал проекциядан күриниб турибди, цилиндрнинг ҳамма ясовчилари шарни кесиб үтган, шунинг учун ярим шарда бир фазовий әгри чизик ҳосил бұлади. Бу чизиқнинг горизонтал проекцияси цилиндрнинг горизонтал проекциясига — айланага түғри келади.

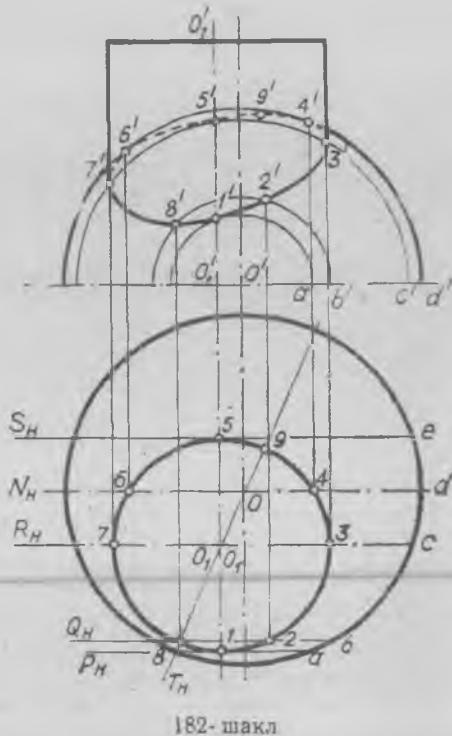
Кесишиш чизигига оид нүқталарнинг фронтал проекцияларини топиш учун V текислика параллел ёрдамчи текисликлардан фойдаланамыз. Бундай текисликлар билан шар сиртнинг кесилишидан ҳосил бұлган айланалар V текисликка үзгармай проекцияланади. Бу айланаларнинг тегишли ясовчилар билан кесишиш нүқталари изланган нүқталар бұлади.

Олдин изланган кесишиш чизигининг характеристи (таянч) нүқталарини топамыз; бундай нүқталар қаторига шар ва цилиндр проекцияларининг контурларида әттан $4'$, $6'$, $3'$, $7'$ нүқталар, энг пастки $8'$ нүқта, энг юқориги $9'$ нүқта ва V текисликка энг яқын $5'$ нүқта, энг олис $1'$ нүқта киради. Құрсатылған таянч нүқталарнинг ҳаммаси әпюрда фронтал текисликлар (P_H , Q_H , R_H , ...) воситаси билан топилған.

Энг пастки ва энг юқориги нүқталар (8 , 9) шарнинг марказидан ва цилиндрнинг үқидан үтган текисликда, яғни уларнинг умумий симметрия текислигиде бұлади.

Юқорида көлтирилған мисоллардан күриниб турибди, хусусий вазиятдаги ёрдамчи текисликлардан кесишувчи сиртлар проекция текисликларига нисбатан хусусий вазиятда жойлашғандагина фойдаланиш қулай.

Агар үзаро кесишувчи берилған сиртларнинг асослари бош-

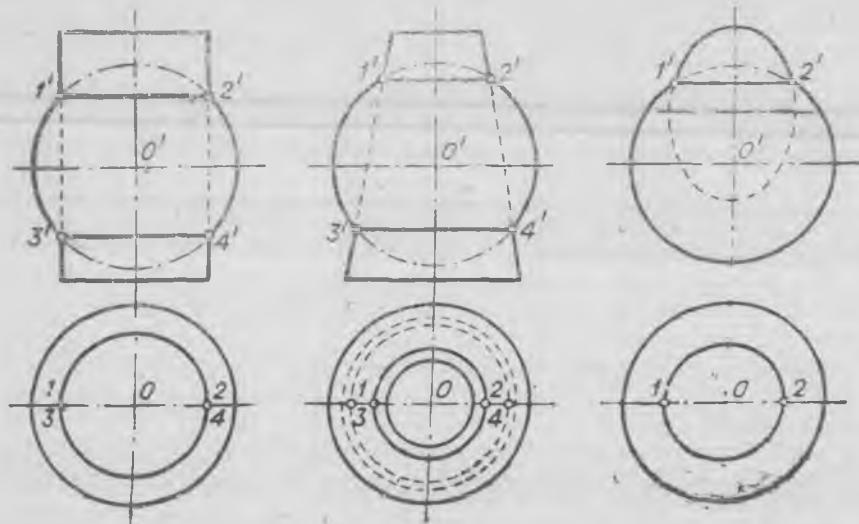

182- шакл

қа бирор текисликда бұлса, кесишиш чизигига оид нүкталарни ёрдамчы кесувчи текисликларнинг үша текисликтегі изларидан фойдаланиб топиш мүмкін.

66- §. Үқлари кесишиганның айланыш сиртларининг кесишиш чизигини ёрдамчы шарлар воситасыда ясаш

Үқлары кесишиганның айланыш сиртларининг үзаро кесишиш чизигини ясаш үчүн, баъзи ҳолларда ёрдамчы кесувчи текисликлар үрнига, ёрдамчы шарлардан фойдаланилса, масалани ҳал қилиш бирмунча осонлашади.

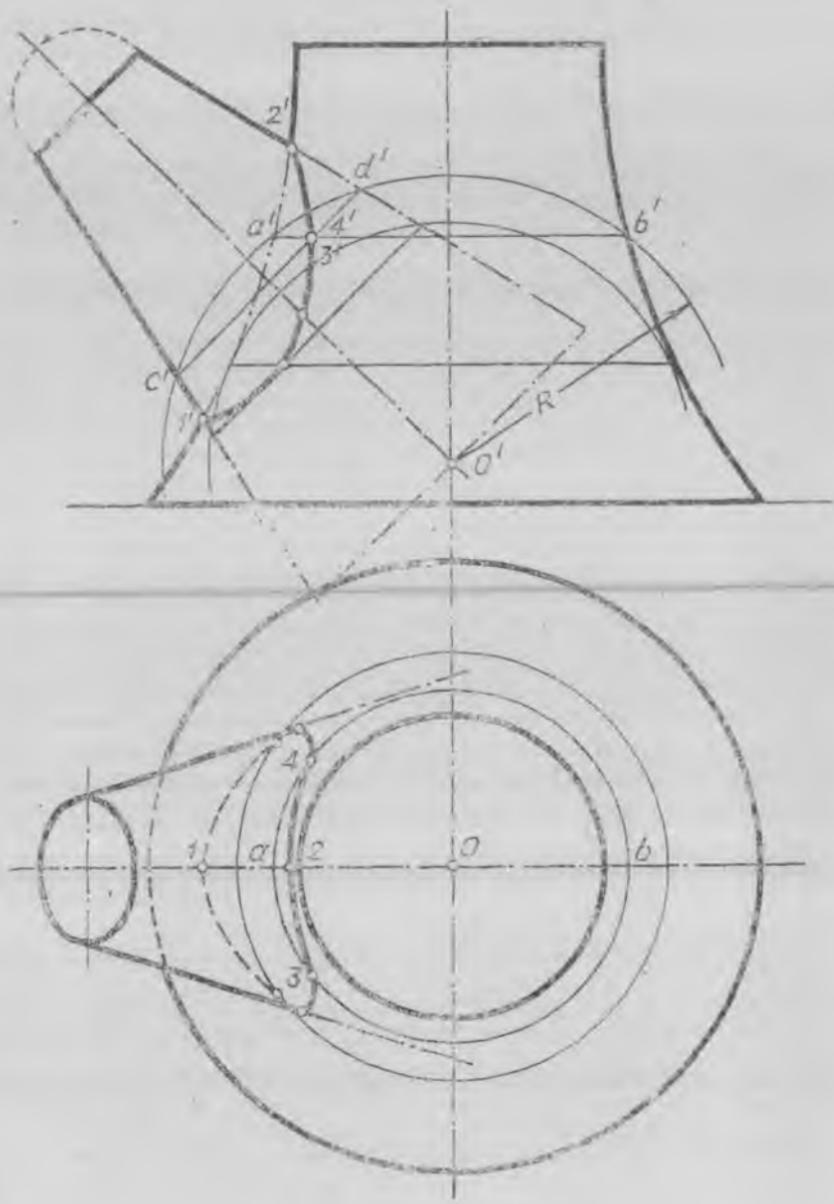

183- шакл

Бу усул тубандагы ҳолға асосланған: агар ҳар қандай айланыш сирттінинг үқи шарнинг марказидан үтган бұлса, бу сирт шар билан айланалар буйича кесишиди. Бу айланаларнинг текисликлари айланыш сирттінинг үқига перпендикуляр бұлади. 183- шаклда үқлари шарнинг марказидан үтган доира-вий цилиндрнинг, доира-вий конуснинг ва айланыш эллипсоидіннің шар билан кесишуви тасвирланған. Эпюрдеги 1', 2' ва 3', 4' кесмалар айланаларнинг фронтал проекцияларидір.

184- шаклдаги мисолда кесик доира-вий конус билан ясов-чиси әгри чизиқ бұлған айланыш сирттінинг кесишиш чизигини ёрдамчы шарлар усули билан ясаш курсатылған.

Кесишиш чизигининг әнг четдеги (пастки ва юқориги) нүкталари ($1'$ ва $2'$) берилген сиртларнинг контур ясовчилари кесишиганның жойларда бұлади. Оралиқдаги нүкталарни топиш үчүн сиртларнинг үқлари кесишигандын нүктадан (o' , o дан) берилген иккала сиртни кесувчи шар чизилади (шарнинг радиуси R их-

184- шакл

тиёрийдир). Шар билан конус айланы бүйича кесишиди; бу айланы V текисликка түғри чизиқ кесмаси ($c'd'$) тарзидан проекцияланади. Берилген айланыш сирти ҳам ұша шар билан айланы бүйича кесишиди; бу айланы V текисликка түғри чизиқ кесмаси ($a'b'$) тарзидан проекцияланади. Бу кесмалар ($a'b'$ ва

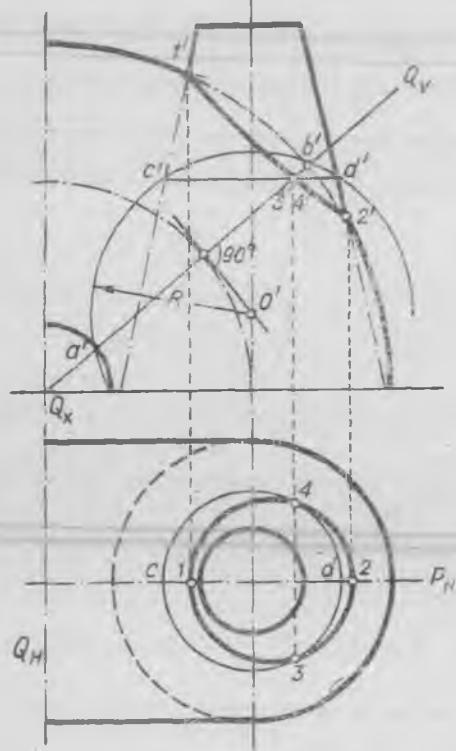
$c'd'$) ўзаро кесишиб, изланган $3', 4'$ нүкталарни ҳосил қилади. Иккала сиртни бошқа радиусли шарлар билан кесиб, яна бир қанча нүкталар топиш мумкин.

Ясаш фронтал проекцияда бажарилади. Фронтал проекцияси бўйича кесишиб чизигининг горизонтал проекциясини ясаш қийин бўлмайди. Масалан, $3', 4'$ нүкталарниң горизонтал проекцияларини топиш учун диаметри $a'b'$ кесмага тенг бўлган айлана чизилади ва унга $3', 4'$ нүкталардан вертикал чизик туштирилади.

Баъзи ҳолларда, берилган сиртлар билан ёрдамчи шарнинг кесишиб чизиқлари айланалар бўлсін учун, ҳар сафар шарнинг марказини янги ўринга суриш керак бўлади.

185-шаклда конус билан ҳалқанинг ўзаро кесишиб чизигини маркази конуснинг ўқи бўйича «сирпанувчи» шарлар воситаси билан ясаш усули кўрсатилган. Чизмада жойни тежаш мақсадида ҳалқанинг фақат бир чораги тасвирланган. Сиртларнинг умумий симметрия (бош меридианал) текислиги изи (P_H) да ётган $1', 1, 2', 2$ нүкталар тўғридан тўғри топилади. Оралиқдаги бошқа нүкталарни топиш учун ясашни ҳалқа билан шар кесилишидан ҳосил бўладиган айлана текислигининг изи (Q_V) на ўтказишдан бошлаш керак. Бу текислик билан ҳалқанинг кесилишидан ҳосил бўлган айлана V текисликка тўғри чизиқ кесмаси ($a'b'$) тарзида проекцияланади. Бу $a'b'$ кесманинг ўртасидан шу кесмага ўтказилган перпендикуляр билан конус ўқининг кесишиб нүктаси (o') ҳалқани ҳам, конусни ҳам айлана бўйича кесадиган ва радиуси $R = o'a' = o'b'$ бўлган ёрдамчи шарнинг марказидир. Шар билан конуснинг кесишибидан ҳосил бўлган айлана V текисликка $c'd'$ кесма тарзида проекцияланади. Натижада, $a'b'$ билан $c'd'$ кесишиб, изланган $3', 4'$ нүкталарни беради. Горизонтал проекцияга бу нүкталар конусдаги айлана $c'd'$ воситаси билан ўтказилади.

Худди Q текисликка ўхшаш бошқа текисликлар ўтказиб,

185- шакл

нинг кесишибидан ҳосил бўлган айлана V текисликка $c'd'$ кесма тарзида проекцияланади. Натижада, $a'b'$ билан $c'd'$ кесишиб, изланган $3', 4'$ нүкталарни беради. Горизонтал проекцияга бу нүкталар конусдаги айлана $c'd'$ воситаси билан ўтказилади.

Худди Q текисликка ўхшаш бошқа текисликлар ўтказиб,

ёрдамчи шарларнинг янги бир неча марказини ва радиусларини топиш мумкин.

67- §. Айланиш сиртлари ўзаро кесишуvinинг хусусий ҳоллари¹

Техникада сиртлар, одатда хусусий вазиятда қўйилади, шунинг учун деталларни чизиша айланиш сиртларининг энг оддий кўринишдаги ўтиш чизиқларини яхши билиш керак. Ўтиш чизиқлари асосан тўрт группадан иборат.

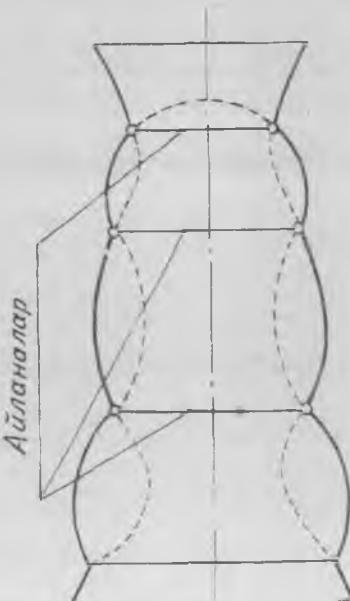
1. Ўқи умумий бўлган икки айланиш сирти ҳамма вақт ўзаро текис эгри чизиқлар (айланалар) бўйича кесишиди (183-шакл ва 186-шакл). Бу айланалар уларнинг умумий параллелларидир.

2. Монж теоремасига кўра, биз шарнинг атрофида чизилган икки айланиш сирти ўзаро икки текис эгри чизиқ (эллипслар) бўйича кесишиди. Бу эллипслар сиртларнинг антипараллел кесимлари дейилади ва улар айлантириш ўқларининг иккаласига ҳам параллел бўлган текисликка тўғри чизиқ кесмалари тарзида проекцияланади (187-шакл). Кесишуви сиртларнинг ўқлари горизонтал проекцияда OX ўқига параллелдир.

3. Ўқлари кесишиган айланиш цилинтри билан конуси (цилиндр билан цилиндр ва конус билан конус ҳам), агар улар юқоридаги 2-пунктга тўғри келмаса, ўзаро фазовий эгри чизиқлар бўйича кесишиди. Бу эгри чизиқлар иккала сирт ўқларининг параллелизм текислигига гипербола тармоқлари тарзида проекцияланади (188-шакл).

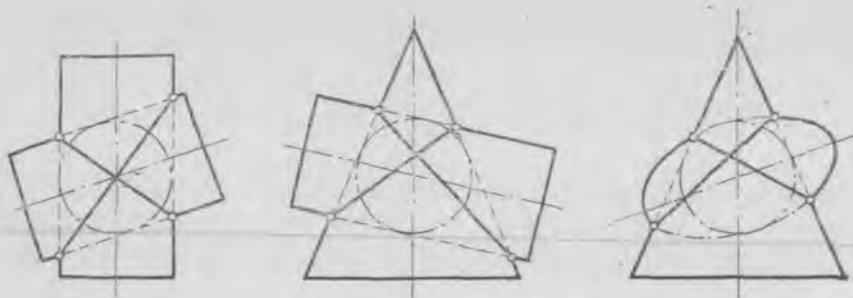
4. Айланиш цилинтри ва конуси маркази айлантириш ўқида ётмаган шар билан фазовий эгри чизиқлар бўйича кесишиди. Бу чизиқлар айлантириш ўқи ва шар маркази орқали ўтган текисликка (ёки унга параллел бўлган текисликка) парабола тарзида проекцияланади (189-шакл).

Ўтиш чизиқлари проекцияларининг характеристи ҳақидаги 2, 3, 4-пунктларда айтилган асосий фикрлар аналитик йўл билан исбот қилинади.

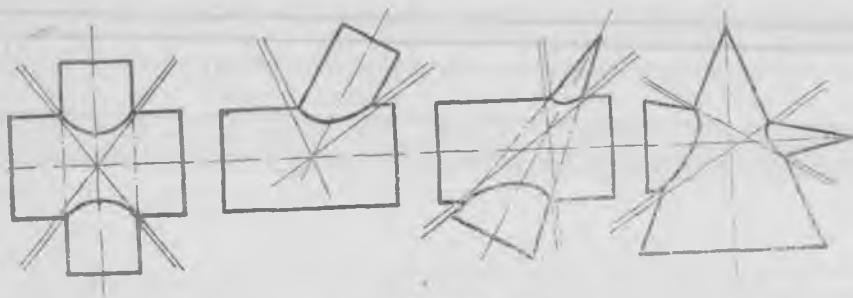

186- шакл

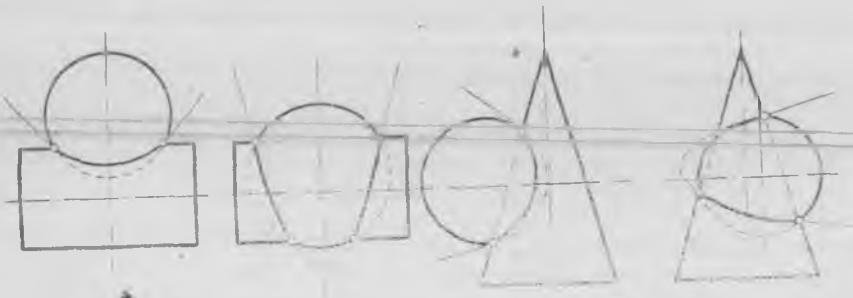
Проф. Е. А. Глазуновнинг графоаналитик текширишларидан олинган.

187- шакл

188- шакл

189- шакл

Чизмачилик практикасида күрсатилған хусусий ҳолларда ўтиш чизиқларининг проекцияларини (парабола ва гиперболадан), агар бу ўтиш чизиги детални ясаш (йүниш, пармалаш, фрезерлаш ва ҳоказолар) натижасида ўз-ўзидан аниқланадиган бўлса, оддийлаштириб, айлана ёйи тарзида чизишга ГОСТ бўйича рухсат берилган.

XII боб. АКСОНОМЕТРИК ПРОЕКЦИЯЛАР

68- §. Асосий түшүнчалар. Аксонометрик проекцияларнинг турлари

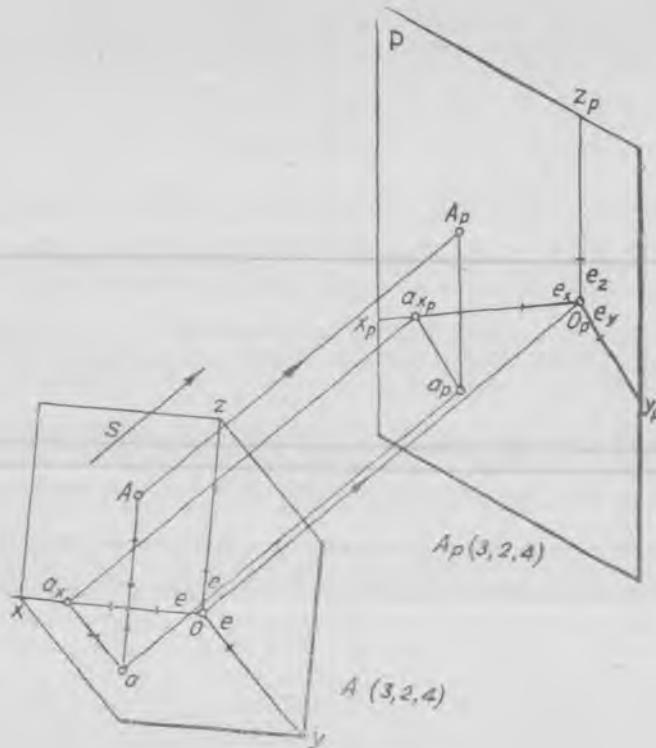
Нарсаларнинг чизмаларини ясаш учун, одатда, уларнинг асосий үлчамларига (бүйиге, энига ва баландлыгига) параллел қўйилган H , V ва W текисликлардаги ортогонал проекцияларидан фойдаланилади. Бундай проекциялардан ҳар бири тасвиirlанган нарсанинг икки үлчамини ўз ичига олади. Шунинг учун ортогонал проекциялар асосида тузилган чизмалар осон ясалиши ва уларда тасвиirlанган нарсаларнинг үлчамлари тез аниqlаниши мумкин. Лекин бундай чизмалар яққол эмас. Айниқса мураккаб нарсаларнинг шундай чизмаларига қараб, уларнинг фазовий шаклларини тасаввур қилиш анча қийин. Бу қийинчиликни йўқотиш мақсадида, нарсанинг ортогонал проекциялар асосида тузилган чизмаси унинг аксонометрик проекцияси билан тўлдирилади.

Аксонометрик проекция, қисқача қилиб, аксонометрия дейилади. «Аксонометрия» қадимги грек сўзи бўлиб, аксон — ўқ ва метрео — үлчайман демакдир, яъни «аксонометрия» сўзи ўқлар бўйича үлчаш деган гапдир.

Аксонометрик методни тушуниш учун 190-шаклни кўриб чиқамиз. Шаклда фазонинг биринчи оқтантida жойлашган A нуқтани координата ўқлари билан биргаликда бирор P текисликка S йўналиш бўйича проекциялаш схемаси тасвиirlанган. P текислик аксонометрия текислигига дейилади. Координата ўқларининг P текисликтаги проекциялари $O_P X_P$, $O_P Y_P$, $O_P Z_P$ чизиқлар аксонометрик ўқлар деб аталади. S йўналиш аксонометрия текислигига оғма ёки перпендикуляр бўлиши мумкин. Тасвирининг яққол бўлиши учун йўналиш координаталар текисликларидан ҳеч бирига параллел олинмаслиги керак.

Ўлчаш қулай бўлиши учун фазодаги координата ўқларига мм, см, м ва шулар сингари узунлик бирлигига teng кесмалар қўйиш мумкин. Яққол (аксонометрик) тасвири ясаладиган объектнинг узунлик ўлчов бирлиги натурал масштаб бирлиги дейилади.

OX , OY , OZ ўқларнинг ҳар бирига қандайдир натурал масштаб бирлигига teng e кесма қўйилган, деб фараз, қилайлик. Проекциялаш йўналиши ўқлардан ҳеч қайсисига параллел бўлмагани учун

190- шакл

натурал масштаб бирлиги (e) аксонометрия текислигига, умуман, бир- бирига тенг бўлмаган e_x , e_y , e_z кесмалар тарзида тасвирланади. Бу e_x , e_y , e_z кесмалар аксонометрик масштаблар деб аталади. Буларнинг натурал масштаб бирлигига нисбатлари $(\frac{e_x}{e}, \frac{e_y}{e}, \frac{e_z}{e})$ аксонометрия ўқлари бўйича ўзгариши коэффициентлари дейилади. $O_p X_p$ ўки бўйича ўзгариш коэффициенти k билан, $O_p Y_p$ ўки бўйича ўзгариш коэффициенти m билан ва $O_p Z_p$ ўки бўйича ўзгариш коэффициенти n билан белгиланади.

Демак, $k = \frac{e_x}{e}$, $m = \frac{e_y}{e}$ ва $n = \frac{e_z}{e}$ бўлади.

Уч звеноли фазовий $O a_x$ а A синиқ чизиқ аксонометрия текислигига текис синиқ чизиқ ($O_p a_{xp} a_p A_p$) тарзида проекцияланади. A_p нуқта A нуқтанинг аксонометрияси деб, a_p нуқта a нуқтанинг аксонометрияси деб аталади. Маълумки, a нуқта фазодаги A нуқтанинг горизонтал проекциясидир. Шунинг учун, a_p нуқта A нуқтанинг иккиламчи проекцияси дейилади. Нуқтанинг фронтал ва про-

фил проекцияларини тасвирлэбчи яна иккита иккиламчи проекциясиин ясаш мумкин.

Параллел проекцияларнинг хоссаларига мувофиқ (3- параграф), $a_x a \parallel OY$ ва $aA \parallel OZ$ бўлгани учун $a_{xp} a_p \parallel O_p Y_p$, $a_p A_p \parallel O_p Z_p$ бўлади; демак, $\frac{a_{xp} a_p}{e_y} = \frac{a_x e_x}{e}$ ёки $\frac{a_{xp} a_p}{a_x a} = \frac{e_y}{e} = m$, худди шунга ўхшаш:

$$\frac{O_p a_{xp}}{o a_x} = \frac{e_x}{e} = k, \quad \frac{a_p A_o}{a A} = \frac{e_z}{e} = n.$$

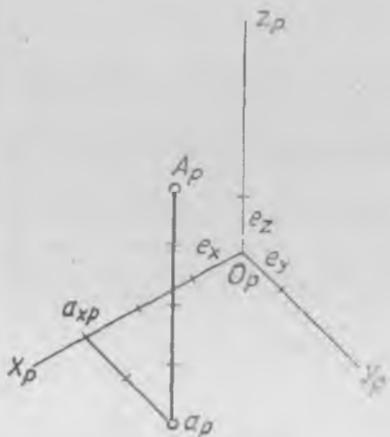
Фазовий синиқ чизиқнинг ҳар бир звеноси нуқтанинг тўғри бурчакли координаталаридан бирини белгилайди ($Oa_x = x$, $a_x a = y$, $aA = z$). P текисликдаги текис синиқ чизиқнинг звенолари нуқтанинг аксонометрик координаталари дейилади ва x_p , y_p , z_p ҳарфлар билан белгиланади ($x_p = O_p a_{xp}$, $y_p = a_{xp} a_p$, $z_p = a_p A_p$).

Агар аксонометрия ўқлари бўйича ўзгариш коэффициентлари (k , m , n) маълум бўлса, нуқтанинг тўғри бурчакли координаталаридан унинг аксонометрик координаталарига тубандагича ўтиш мумкин:

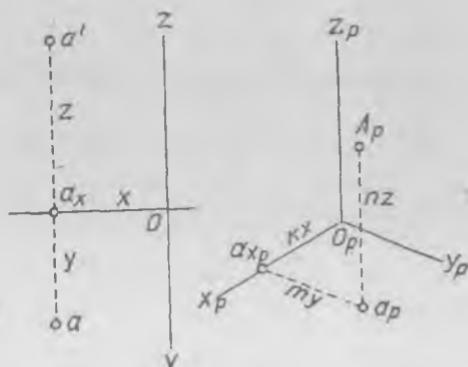
$$x_p = |k \cdot x| = |m \cdot y|, \quad z_p = n \cdot z.$$

Аксонометрия ўқлари ($O_p X_p$, $O_p Y_p$, $O_p Z_p$) ва аксонометрик масштаблар (e_x , e_y , e_z) берилган деб фараз қиласайлик (191-шакл). Фазодаги координаталари 3, 2, 4 сонларга teng бўлган A нуқтанинг аксонометрик проекциясини ясаш зарур бўлсин. Бунинг учун $O_p X_p$ ўқи бўйича $O_p a_{xp} = 3e_x$ кесма қўямиз, a_{xp} нуқтадан $O_p Y_p$ ўқига параллел қилиб $a_{xp} a_p = 2e_y$ кесма қўямиз ва a_p нуқтадан $O_p Z_p$ ўқига параллел йўналиш бўйича $a_p A_p = 4e_z$ кесма қўямиз. A_p нуқта A нуқтанинг аксонометрик проекцияси, $a_p - A$ нуқтанинг иккиламчи проекцияси бўлади.

Чизмадан кўриниб турибдики, ўзгариш коэффициентлари маълум бўлса, аксонометрик проекция (A_p) ва иккиламчи проекция (a_p) бўйича A нуқтанинг фазодаги ўрнини аниқлаш, яъни унинг тўғри

191- шакл

192- шакл

бұрчаклы координаталарин топиш мүмкін. Бұнинг үчүн $A_p a_p a_{xp} O_p$ синиқ чизиқ ясалади. Синиқ чизиқнинг кесмалари A нүктаның аксонометрик координаталаридір. Бу учта кесмадан үзгариш коэффициентлари ёрдамдағы Oa_x , $a_x a$ ва $a A$ кесмаларга үтиш мүмкін (190-шактага қаранды); $Oa_x = \frac{O_p a_{xp}}{k}$, $a_x a = \frac{a_{xp} a_p}{m}$, $a A = \frac{a_p A_p}{n}$.

OX , OY , OZ үқлары бүйіча натурализм масштаб бирлиги сифатыда қандай кесма қабул қилингандығын билиб, A нүктаның координаталари — x , y , z сондайна топиш мүмкін.

Нарсаларнинг аксонометрик проекциялары, одатда, уларнинг ортогонал проекциялары бүйіча ясалади. Бу бобдан күзде тутилған ассоциация мақсад ҳам шундан иборат. 192-шактада A нүктаның ортогонал проекциялары (a , a'), берилған аксонометрик үқлар ($O_p X_p$, $O_p Y_p$, $O_p Z_p$) ва үзгариш коэффициентлари (k , m , n) бүйіча нүктаның аксонометриясы (A_p) ни ясаш курсатылған. Бұнинг үчүн эпюрандан нүктаның координаталари ($x = Oa_x$, $y = a_x a$, $z = a_a a'$) олинади. Сұнгра O_p нүктадан $O_p a_{xp} = k \cdot x$, шундан кейин $O_p Y_p$ үқига параллел $a_{xp} a_p = m \cdot y$, пировардиде $O_p Z_p$ үқига параллел $a_p A_p = n \cdot z$ кесмалар қойылады.

Шундай қилиб, координаталар бурчагида жойлашған нарсаның координата үқлары билан бирға бирор текисликка туширилған проекцияси шу нарсаның аксонометриясы дейилади¹. Аксонометрия яққол булиши билан бирға, унда тасвирланған нарсаның үлчамларини топишга ҳам имкон беради.

С йұналиш билан аксонометрия текислигі (P) орасидаги бурчакка қараб (190-шакт), аксонометрик проекциялар тұғри бурчаклы ва қишиқ бурчаклы аксонометрияларға булинади.

Агар үқлар бүйіча үзгариш коэффициентлари үзаро тең ($k = m = n$) бўлса, бундай аксонометрия изометрик проекция дейилади; агар иккі үзгариш коэффициенти үзаро тең булиб, учинчиси бошқача (масалан, $k = n \neq m$ ёки $k = m \neq n$ ва ҳоказо) бўлса, бундай аксонометрия диметрик проекция деб аталади; агар үзгариш коэффициентлари ҳар хил ($k \neq m \neq n$) бўлса, бундай аксонометрия триметрик проекция дейилади.

Будан кейин, қисқа булиши учун, изометрик проекцияни изометрия, диаметрик проекцияни диметрия ва триметрик проекцияни триметрия деб атайды.

Пировардиде, аксонометрия үқлары ($O_p X_p$, $O_p Y_p$, $O_p Z_p$) орасидаги бурчаклар ва үзгариш коэффициентлари (k , m , n) қандай булиши керак деган савол туғилади. Бу саволга «аксонометрияның ассоциация теоремасы» номи билан маълум бўлган теорема жавоб беради. Кейинги параграфда ана шу теореманиң қисқача мазмунин баён этилади.

¹ Проекция параллел ёки марказий булиши мүмкін. Шунга қараб, аксонометрия параллел ёки марказий аксонометрия дейилади. Бу ерда ва бундан кейин гап фақат параллел аксонометриялар ҳақида боради.

69- §. Аксонометрияниң асосий теоремаси

Аксонометрияниң асосий теоремасини 1853 йилда геометр Карл Польке (1810—1876) кашф этган. Бу теорема қүйидаги таърифланади: бир нүктадан чиққан текисликдаги ҳар қандай учта кесма фазода бир-бирига перпендикуляр бўлган учта ўзаро тенг кесманинг параллел проекциялари деб қабул қилиниши мумкин.

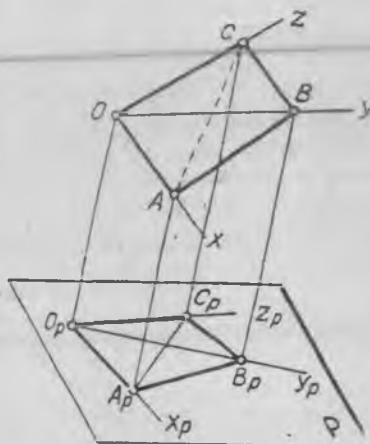
Масалан, фазодаги O нүктадан чиққан OX , OY , OZ тўғри чизиқлар бир-бирига перпендикуляр ва уларга қўйилган OA , OB , OC кесмалар ўзаро тенг ($OA=OB=OC=e$) бўлсин (193-шакл). Фазодаги O , A , B , C , нүқталарни ўзаро туташтирасак, учи O нүктада бўлган уч ёқли тўғри бурчакли тетраэдр ($OABC$) ҳосил бўлади. Бундай тетраэдр масштаб тетраэдри дейилади¹, чунки унинг O учидан чиққан қирралари ўзаро тенг бўлгани учун, уларни натурал масштаб бирлиги сифатида қабул қилиш мумкин.

Масштаб тетраэдрининг бирор P текисликка параллел проекцияси туширилса, текисликда тўла тўртбурчак² ($O_pA_pB_pC_p$) ҳосил бўлади. Бу тўртбурчакнинг томонлари (O_pA_p , O_pC_p) ва диагонали (O_pB_p) аксонометрик масштаблар (e_x , e_y , e_z) бўлиб хизмат қиласди.

$O_pA_pB_pC_p$ тўртбурчак олдин берилган ихтиёрий шаклда келиб чиқиши мумкин. Шунинг учун Польке теоремасини яна бундай деб таъриф қиласа бўлади: диагоналлари билан бирга олинган текисликдаги ҳар қандай тўртбурчак учларидан бири уч ёқли тўғри бурчакли ва шу учидан чиққан қирралари ўзаро тенг бўлган тетраэдрининг параллел проекцияси бўлиши мумкин.

1864 йилда бу теоремани немис геометри А. Шварц умумлаштириди; текисликда чизилган ҳар қандай тўла тўртбурчакни олдин берилган исталган шаклдаги тетраэдрга ўхшаш тетраэдрининг параллел проекцияси деб қараш мумкин³.

Бу теоремадан шундай холоса келиб чиқадики, бир нүктадан чиққан текисликдаги ҳар қандай учта тўғри чизиқ аксо-

193- шакл

¹ Масштаб тетраэдри терминини проф. Н. Ф. Четверухин таклиф қилган.

² Диагоналлари билан бирга олинган тўртбурчак тўла тўртбурчак дейилади.

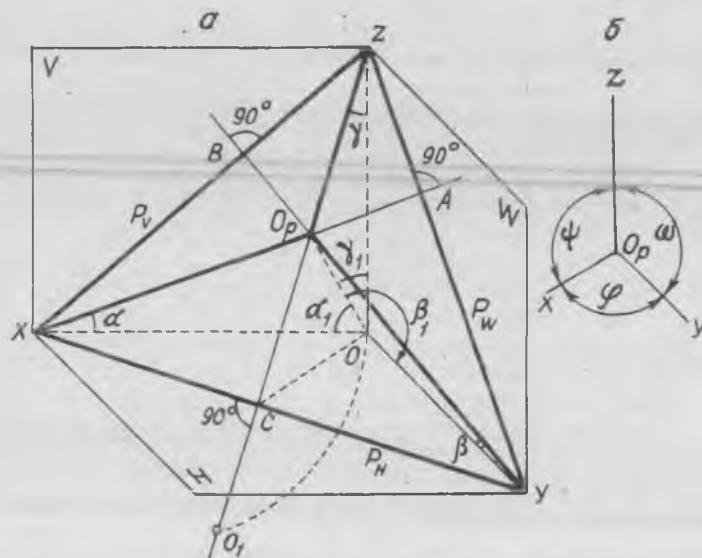
³ Умумлаштирилган теореманинг исботини проф. Н. Ф. Четверухиннинг 1937 йилда нашр этилган «Введение в высшую геометрию» деган китобидан топиш мумкин.

.нометрия ўқлари сифатида ва уларда олинган учта ихтиёрий узунликдаги кесмалар аксонометрик масштаблар сифатида қабул қилиниши мумкин. Башқача қилиб айтганда, бу теоремага биноан, аксонометрия ўқлари орасидаги бурчакларни ва улар бүйича ўзгариш коэффициентларини, умуман ихтиёрий олиш мумкин.

Аммо аксонометрия ўқлари орасидаги бурчаклар ва улар бүйича ўзгариш коэффициентлари ихтиёрий олинган тақдирда ҳосил бўлган аксонометрия тасвирланган нарсанинг табиий кўринишига бутунлай ўхшамай колиши ёки жуда оз ўхшали мумкин. Ясалган аксонометрияни тасвирланган нарсанинг табиий кўринишига кўпроқ ўхшатиш ва аксонометрияни мумкин қадар осонроқ ясаш мақсадида, амалда, аксонометриянинг баъзи хусусий турларигина қулланилади.

70- §. Тўғри бурчакли аксонометрия ясашнинг назарий асослари

1. Ўзгариш коэффициентлари ва улар орасидаги мұносаbatлар. Аксонометрия текислиги (P) координата ўқларини X, Y, Z нүқталарда кесувчи умумий вазиятдаги текислик бўлсин (194- шакл, a). Координаталар боши (O)дан P текисликка перпендикуляр тушириб, O_p нүқтани топамиз. Ҳосил бўлган O_pX, O_pY, O_pZ кесмалар OX, OY, OZ кесмаларнинг P текисликтаги тўғри бурчакли проекциялари бўлади. O_0X, O_0Y, O_0Z тўғри бурчакли учбуручакларга кўра бундай ёзиш мумкин:

194- шакл

$$\frac{O_p X}{OX} = \cos \alpha; \quad \frac{O_p Y}{OY} = \cos \beta; \quad \frac{O_p Z}{OZ} = \cos \gamma$$

Маълумки (68-параграф), кесма проекцияси узунлигининг ўзининг ҳақиқий узунлигига нисбати ўзгариш коэффициенти дейилади. Шунга кўра, тўғри бурчакли аксонометрия учун ўзгариш коэффициентини бундай изоҳлаш мумкин: ўзгариш коэффициенти аксонометрия текислиги билан тегишли ўқ орасидаги бурчакнинг косинусига тенг, яъни:

$$k = \cos \alpha; \quad m = \cos \beta; \quad n = \cos \gamma. \quad (1)$$

Бундан, тўғри бурчакли аксонометрияда ўзгариш коэффициентларидан ҳеч қайсисининг абсолют қиймати бирдан ортиқ бўлиши мумкин эмас, демак, ихтиёрий кесмаларни аксонометрик масштаб бирлклари сифатида қабул қилиб бўлмайди, деган хуласа чиқади.

Проекциялаш йўналиши (OO_p) билан координата ўқлари орасида бурчакларни $\alpha_1, \beta_1, \gamma_1$ орқали белгилаймиз. Бу бурчаклар OO_p чизиқнинг ўналтирувчи бурчаклари дейилади.

Аналитик геометриядан маълумки, ўналтирувчи бурчаклар косинуслари квадратларининг йиғиндиси бирга тенг, яъни:

$$\cos^2 \alpha_1 + \cos^2 \beta_1 + \cos^2 \gamma_1 = 1$$

$\alpha = 90^\circ - \alpha_1$, демак, $\cos \alpha_1 = \sin \alpha$ ва ҳоказо, шунинг учун:

$$\sin^2 \alpha + \sin^2 \beta + \sin^2 \gamma = 1$$

$$(1 - \cos^2 \alpha) + (1 - \cos^2 \beta) + (1 - \cos^2 \gamma) = 1$$

ёки

$$\cos^2 \alpha + \cos^2 \beta + \cos^2 \gamma = 2$$

Юқоридаги (1) формулага биноан:

$$k^2 + m^2 + n^2 = 2 \quad (2)$$

бўлади.

Шундай қилиб, тўғри бурчакли аксонометрия учун тубандаги теорема исбот қилинади:

1-теорема. Тўғри бурчакли аксонометрияда ўзгариш коэффициентлари квадратларининг йиғиндиси иккига тенг (2-формула).

Демак, тўғри бурчакли аксонометрияда ўзгариш коэффициентларидан иккитаси берилган бўлса, учинчиси берилмайди, у берилган иккитаси бўйича (2) формуладан топилади. Берилган иккитасини ҳам текшириб кўриш керак, улар квадратларининг йиғиндиси бирдан ортиқ ва иккidan кам бўлиши лозим (бу ҳолни 1 ва 2-формулалар асосида осон исбот қилиш мумкин), масалан, 0,5 ва 0,8 сонларни ўзгариш коэффициентлари сифатида қабул қилиб бўлмайди, чунки улар квадратларининг йиғиндиси бирдан кичик.

2. Излар уч бурчаги. Аксонометрия ўқлари.

Аксонометрия текислиги P билан координата ўқларининг кесишидан хосил бўлган XUZ учбурчак излар учбурчаги дейилади (194- шакл, а).

Тўғри бурчакли аксонометрия учун излар учбурчагининг асосий хоссаларини кўриб ўтамиз.

2-теорема. *Тўғри бурчакли аксонометрияда аксонометрия ўқлари излар учбурчагининг баландликлариидир.*

Ҳақиқатан ҳам, фазода $OZ \perp H$, $OO_p \perp P$, демак, ZOC учбурчак H текисликка ҳам, P текисликка ҳам перпендикуляр. H ва P текисликлар орасидаги икки ёқли бурчак қирраси P_n изга перпендикуляр бўлган ΔZOC текислик билан кесилган. Шунинг учун $ZC \perp P_n$ бўлади. Худди шунга ўхшаш $XA \perp P_w$, $YB \perp P_v$ бўлади; XA , YB , ZC чизиқлар эса аксонометрия ўқлариидир. Шу билан 2- теорема исбот қилинди.

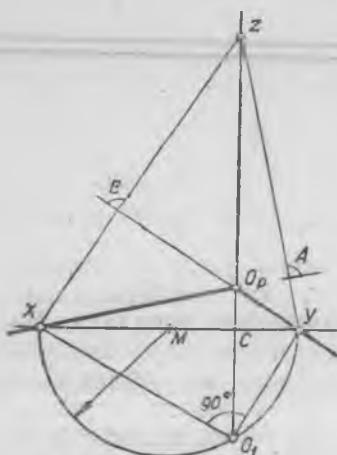
Тўғри бурчакли учёқнинг учбурчак шаклидаги исталган кесими ҳамма вақт ўткир бурчакли учбурчак бўлади. Демак, излар учбурчаги тўғри бурчакли аксонометрияда ўткир бурчакли учбурчакдир. Маълумки, учбурчак баландликларининг ўзаро кесишиш нуқтаси ортомарказ дэйилади. Ўткир бурчакли учбурчакнинг ортомаркази ҳамма вақт ичидаги бўлади. Тўғри бурчакли аксонометрия учун аксонометрик ўқлар боши (O_p нуқта) излар учбурчагининг ортомарказида бўлади.

Ҳар қандай ўткир бурчакли учбурчакнинг баландликлари ўтмас бурчак бўйича кесишади; бундан тубандаги теорема келиб чиқади.

3. Теорема. *Тўғри бурчакли аксонометрияда аксонометрия ўқлари орасидаги бурчаклар ўтмас бурчаклардир* (194- шакл, б).

Юқорида кўриб ўтилганлардан, тўғри бурчакли аксонометрияда бир нуқтадан чиққан ва ўзаро ўтмас бурчаклар бўйича кесишган учта тўғри чизиқни аксонометрик ўқлар сифатида олиш мумкин, бу ўқлар бўйича эса излар учбурчагига ўхшаш учбурчак ясаса бўлади, деган хулоса келиб чиқади.

3. Аксонометрия ўқлари орасидаги бурчаклар билан ўзгариш коэффициентлари ўртасидаги муносабатлар. Тўғри бурчакли аксонометрияда ўзгариш коэффициентлари ва аксонометрия ўқлари орасидаги бурчаклар бир-бирига боғлиқдир. Ўзгариш коэффициентлари маълум бўлса, ўқлар орасидаги бурчакларни (ёки ўқларнинг йуна-

195- шакл

лишини топиш ва, аксинча, аксонометрия ўқларининг йўналишлари берилган бўлса, ўзгариш коэффициентларини топиш керак.

1. Аксонометрия ўқларининг йўналишлари ва, демак, улар орасидаги бурчаклар берилган. Ўзгариш коэффициентларини топиш керак (195- шакл).

Даставвал излар учбурчагига ўхшаш учбурчак ясаймиз. Бунинг учун O_pX ўқида ихтиёрий олинган X нуқта орқали O_pZ ва O_pY ўқларга перпендикуляр қилиб, излар учбурчагининг томонларини чизамиз, бу чизиқларнинг ўқлар билан кесишув нуқтаси (Y ва Z) ни ўзаро туташтирамиз. Ҳосил бўлган XYZ учбурчак излар учбурчаги вазифасини ўтайди. Бурчак XO_pY фазодаги XOY тўғри бурчакнинг проекциясидир (194- шакл, а га қаранг). XOY учбурчакнинг гипотенузаси XY атрофида айлантирилиб, аксонометрия текислиги (P) билан жисплаштирилса, O нуқта C марказ атрофида CO радиуси билан айланниб, O_1 нуқтага келади. Бу $XO_1Y = XOY$ тўғри бурчакли учбурчакни ясаш учун XY кесмада маркази M нуқтада ва радиуси $\frac{XY}{2}$ бўлган ярим айлана чизамиз. Ярим айлана O_pZ ўқининг давоми билан кесишиб, O_1 нуқтани беради. Шундай қилиб, ҳосил бўлган O_1X , O_1Y кесмалар фазодаги OX , OY кесмаларга тенг, O_pX , O_pY эса уларнинг аксонометрик проекцияларидир.

Ҳосил бўлган кесмаларнинг узунликларини ўлчаб ва уларнинг нисбатларини олиб, ўзгариш коэффициентларини топамиш:

$$k = \frac{O_pX}{O_1X}; \quad m = \frac{O_pY}{O_1Y}.$$

Масалан, кесмалар ўлчангандা $D_pX = 70$ мм, $O_1X = 80$ мм, $O_pY = 27$ мм, $O_1Y = 44$ мм бўлса, $k = \frac{70}{80} \approx 0,88$ ва $m = \frac{27}{44} \approx 0,61$ булади, n коэффициент (2) формуладан топилади ($n \approx 0,92$).

2. Энди, коэффициентлардан иккитаси (масалан, $n = 0,96$; $k = 0,80$) берилган, аксонометрия ўқларининг йўналишларини топиш керак бўлсин.

(2) формула бўйича учинчи коэффициентни топамиш, $m = 0,66$ булади.

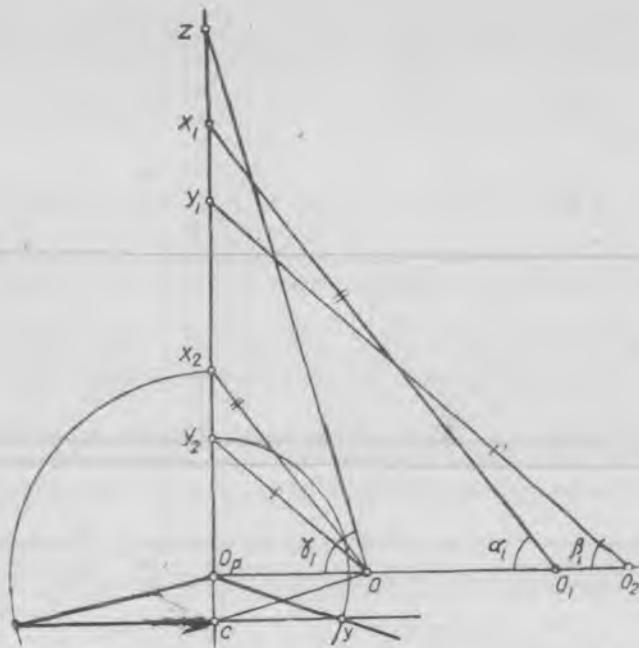
Аксонометрия ўқларини ясаш учун OO_p чизиқнинг йўналтирувчи α_1 , β_1 , γ_1 бурчакларини ясашдан фойдаланамиш (194- шакл, а).

Ўзгариш коэффициентлари (k , m , n) йўналтирувчи α_1 , β , γ_1 бурчакларнинг синуслари бўлганлиги учун излар учбурчагини тубандаги тартибда ясаймиз (196- шакл):

1) бир-бираига перпендикуляр икки тўғри чизиқ чизамиз ва уларнинг кесишув нуқтаси (O_p) ни координаталар бошининг проекцияси деб қабул қиласиз;

2) $\sin \gamma_1 = n = \frac{96}{100}$ бўйича γ_1 бурчакни ясаймиз; бунинг учун O_p нуқтадан юқорига 96 мм қўйиб, Z нуқтани ва Z нуқтадан 100 мм радиус билан горизонтал чизиқни кесиб, O нуқтани топамиш¹;

¹ Узунлик бирлиги сифатида 100 мм қабул қилинган. 196- шакл 3:4 масштабда чизилган.

196- шакл

ҳосил бўлган $O O_p$ кесма координаталар бўшидан аксонометрия тескилигигача бўлган масофа, яъни проекцияловчи нурнинг узунлиги бўлади;

3) O нуқтадан OZ чизиққа перпендикуляр ўтказамиз; бу перпендикуляр билан вертикал чизиқнинг кесишув нуқтаси (C) дан излар учбурчагининг XY томони ўтади ва у (2- теоремага мувофиқ) O_pZ ўқига перпендикуляр бўлади;

4) координата ўқларидағи OX ва OY кесмаларнинг проекциялари O_pX ва O_pY кесмаларнинг узунликларини ясаймиз; бунинг учун

$$\sin \alpha_1 = k = \frac{80}{100} \quad \text{ва} \quad \sin \beta_1 = m = \frac{66}{100}$$

бўйича α_1 , β_1 бурчакларни ясаймиз ($O_p X_1 = 80$ мм, $O_p Y_1 = 66$ мм, $O_1 X_1 = O_2 Y_1 = 100$ мм); кейин O нуқтадан $O_1 X_1$ ва $O_2 Y_1$ чизиқларга параллел чизиқлар ўтказиб, вертикал чизиқдаги X_2 ва Y_2 нуқталарни топамиз, келиб чиққан $O_p X_2$ ва $O_p Y_2$ кесмалар билан O_p марказдан C нуқта орқали ўтган горизонтал чизиқни кесиб, X ва Y нуқталарни топамиз.

Шундай қилиб, ҳосил бўлган XYZ учбурчак излар учбурчаги, O_pX , O_pY ва O_pZ лар эса аксонометрия ўқларидир. 2- теоремага биноан, $O_pX \perp YZ$, $O_pY \perp XZ$ бўлиши шарт.

Бу ўзгариш коэффициентлари бўйича аксонометрия ўқларининг

йўналишларини топиш масаласи Вейсбахнинг аксонометрия ўқлари томонларининг узунликлари (a, b, c) ўзгариш коэффициентларининг квадратларига пропорционал бўлган учбурчакнинг биссектрисаларидир ($a:b:c = k^2:m^2:n^2$) деган теоремасидан фойдаланиб ҳам ечилиши мумкин¹.

Юқоридаги мисол учун:

$k^2 = 0,64, m^2 = 0,44, n^2 = 0,92$; демак, томонлари, масалан, 64, 44 ва 92 мм га teng учбурчак ясаб, унинг биссектрисаларини ўтказсан, аксонометрия ўқлари келиб чиқади (197- шакл).

Аксонометрия ўқлари орасидаги бурчаклар (φ, ψ, ω) (194- шакл, б) ва ўзгариш коэффициентлари (k, m, n) бир-бири билан тубандаги тенгламалар орқали боғланган:

$$\left. \begin{aligned} k &= \sqrt{\frac{\sin 2\omega}{L}}, \quad m = \sqrt{\frac{\sin 2\omega}{L}}, \quad n = \sqrt{\frac{\sin 2\varphi}{L}}, \\ \operatorname{tg} \varphi &= -\frac{1-n^2}{M}, \quad \operatorname{tg} \psi = -\frac{1-m^2}{M}, \quad \operatorname{tg} \omega = -\frac{1-k^2}{M} \end{aligned} \right\} (3)^2$$

Бу ерда:

$$L = 2 \cdot \sin \varphi \cdot \sin \psi \cdot \sin \omega;$$

$$M = \sqrt{(1-R^2)(1-m^2)(1-n^2)}.$$

Бу формулалардан фойдаланиб, берилган ўзгариш коэффициентлари бўйича аксонометрия ўқлари орасидаги бурчакларни ёки ўқлар орасидаги бурчаклар бўйича ўзгариш коэффициентларини ҳисоблаш, демак, уларнинг ўзаро боғланшини курсатувчи жадваллар ва диаграммалар тузиш мумкин.

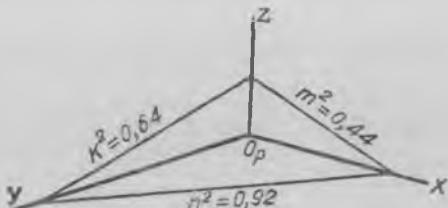
Агар ўзгариш коэффициентлари ҳар хил бўлса, аксонометрия ўқлари орасидаги бурчаклар ҳам ҳар хил бўлади; бундай аксонометрия *триметрия* дейилади (195—197- шакллар).

Икки ўзгариш коэффициентини ёки аксонометрик ўқларнинг йўналишини ихтиёрий танлаб олиш йўли билан тасвирининг перспектива сингари таъсирилироқ бўлишига эришиш мумкин, лекин уч хил масштаб борлиги туфайли, ясашлар мураккаблашиб кетиши тўғри бурчакли триметриядан жуда кам фойдаланишига ва амалда фақат тўғри бурчакли изометрияниң ва диметрияниң кенг тарқалишига сабаб бўлади.

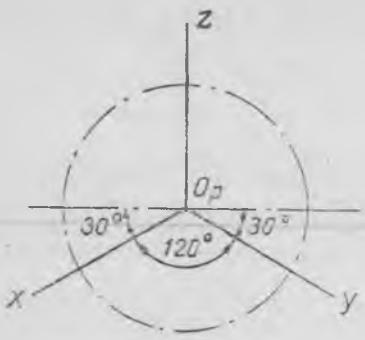
4. Тўғри бурчакли изометрия. Агар $k = m = n$ бўлса, проекция изометрия дейилади. Бу ҳолда $\cos \alpha = \cos \beta = \cos \gamma$, яъни

¹ Н. А. Глаголевнинг «Начертательная геометрия» деган китобига қаранг.

² Формулаларнинг келиб чиқиши билан кизиқканлар О. А. Вольбергнинг «Лекции по начертательной геометрии» деган китобига қараши мумкин.

197- шакл

198- шакл

Үзгариш коэффициентларининг қиймати (2) формуладан топилади:

$$k^2 + m^2 + n^2 = 2 \text{ ёки } 3k^2 = 2 \\ k = m = n \approx 0,82.$$

Демак, түғри бурчакли изометрияда нарсаннинг ўқлар бўйи-ча қўйиладиган ўлчамлари бир хилда, яъни 0,82 марта үзгара-рар экан.

5. Тўғри бурчакли диметрия. Үзгариш коэффициентларидан иккитаси ўзаро тенг, учинчиси бошқача бўлган аксонометрия диметрия дейилади.

Диметрияларнинг сон-саноғи йўқ. Масалан: 1) $k = m = 0,718$ қилиб олинса, (2) формулага мувофиқ, $n = 0,98$ бўлади; 2) $k = m = 0,74$ қилиб олинса, $n = 0,95$ бўлади; 3) $k = n = 0,921$ қилиб олинса, $m = 0,55$ бўлади. ва (3) формула бўйича аксонометрия ўқлари орасидаги тегишли бурчаклар (ϕ , ψ , ω) (194- шакл, б) ҳисобланса, биринчи мисол учун $\psi = \omega = 100^\circ 30'$, $\phi = 159^\circ$. иккинчи мисол учун $\psi = \omega = 107^\circ 20'$, $\phi = 145^\circ 20'$, учинчи мисол учун $\phi = \omega = 129^\circ 50'$, $\psi = 100^\circ 20'$ келиб чиқади ва ҳоказо.

Бу муносабатлардан ҳамма диметриялар учун умумий бўлган тубандаги хуласаларни чиқариш мумкин:

1. Икки үзгариш коэффициенти ўзаро тенг бўлгани учун диметрик проекциялар текислиги ҳамма вақт икки координаталар ўқига баб-баравар қия бўлади.

2. Излар учбурчаги диметрияда ҳамма вақт тенг ёнли учбурчак бўлади.

3. Үзгариш коэффициентлари ўзаро тенг бўлган аксонометрик ўқлар орасидаги бурчак учинчи аксонометрик ўқ билан тенг иккига бўлинади, яъни учинчи ўқ бу бурчакнинг биссектрисаси бўлади.

Инженерлик практикасида тўғри бурчакли диметриялардан фақат үзгариш коэффициентлари $k = n = 2m$ бўлган диметриягина кенг

$\alpha = \beta = \gamma$ демак, изометрик проекциялар текислиги ҳамма вақт OX , OY , OZ ўқларига баб-баравар қия бўлади.

194- шакл, а дан куриниб турбидики, бу холда ўқлардаги кесмалар тенг ($OX = OY = OZ$) бўлади ва улар тенг кесмалар ($O_pX = O_pY = O_pZ$) тарзида тасвирланади, шунинг учун излар учбурчаги (XZY) тенг томонли учбурчакдир. Излар учбурчагининг баландликлари бўлган аксонометрия ўқлари изометрияда бир-бирига нисбатан 120° бурчак хосил қилиб кесишиади (198- шакл).

Узгариш коэффициентларининг қиймати (2) формуладан топилади:

$$k^2 + m^2 + n^2 = 2 \text{ ёки } 3k^2 = 2$$

$$k = m = n \approx 0,82.$$

Демак, тўғри бурчакли изометрияда нарсаннинг ўқлар бўйи-ча қўйиладиган ўлчамлари бир хилда, яъни 0,82 марта үзгара-рар экан.

5. Тўғри бурчакли диметрия. Үзгариш коэффициентларидан иккитаси ўзаро тенг, учинчиси бошқача бўлган аксонометрия диметрия дейилади.

Диметрияларнинг сон-саноғи йўқ. Масалан: 1) $k = m = 0,718$ қилиб олинса, (2) формулага мувофиқ, $n = 0,98$ бўлади; 2) $k = m = 0,74$ қилиб олинса, $n = 0,95$ бўлади; 3) $k = n = 0,921$ қилиб олинса, $m = 0,55$ бўлади. ва (3) формула бўйича аксонометрия ўқлари орасидаги тегишли бурчаклар (ϕ , ψ , ω) (194- шакл, б) ҳисобланса, биринчи мисол учун $\psi = \omega = 100^\circ 30'$, $\phi = 159^\circ$. иккинчи мисол учун $\psi = \omega = 107^\circ 20'$, $\phi = 145^\circ 20'$, учинчи мисол учун $\phi = \omega = 129^\circ 50'$, $\psi = 100^\circ 20'$ келиб чиқади ва ҳоказо.

Бу муносабатлардан ҳамма диметриялар учун умумий бўлган тубандаги хуласаларни чиқариш мумкин:

1. Икки үзгариш коэффициенти ўзаро тенг бўлгани учун диметрик проекциялар текислиги ҳамма вақт икки координаталар ўқига баб-баравар қия бўлади.

2. Излар учбурчаги диметрияда ҳамма вақт тенг ёнли учбурчак бўлади.

3. Үзгариш коэффициентлари ўзаро тенг бўлган аксонометрик ўқлар орасидаги бурчак учинчи аксонометрик ўқ билан тенг иккига бўлинади, яъни учинчи ўқ бу бурчакнинг биссектрисаси бўлади.

Инженерлик практикасида тўғри бурчакли диметриялардан фақат үзгариш коэффициентлари $k = n = 2m$ бўлган диметриягина кенг

тарқалған. Бу диметрия үшін (2) формула буйынша $k = n = 0,94$ әрі $m = 0,47$ келиб чиқади.

Аксонометрик үқлар орасындағы бурчаклар $\phi = \omega = 131^\circ 25'$, $\psi = 98^\circ 10'$ бұлади. Диметрияның бу түрі ясаш үшін қулай бұлғани сабабли, стандарттар билан тасдиқланған; бу диметрия түрі бурчаклы стандарттарт диметрия дейи-лади (199- шакл).

71- §. Айлананинг түрі бурчаклы аксонометрияси

Чизмачилик практикасида айлананинг түрі бурчаклы проекцияси тез-тез чизиб турилади.

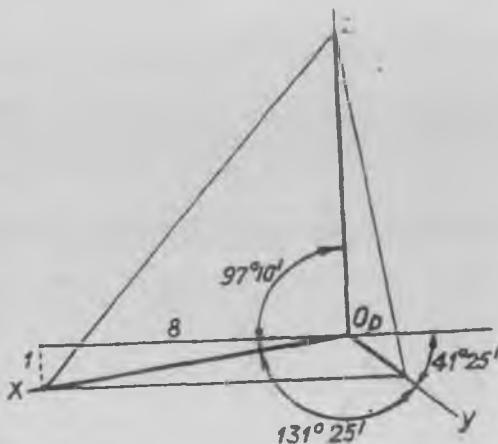
Агар айлананинг текислигі (Q) проекциялар текислигі (P) билан бирор үткір бурчак (ϕ) буйынша кесишгандықтан (200- шакл), айлананинг проекцияси эллипс болады. Бу эллипснинг катта үқі (ab) сифатида айлананинг AB диаметри проекциялады ($AB \parallel MN$); эллипснинг кичик үқі (ef) сифатида айлананинг EF диаметри проекциялады ($EF \perp AB$); проекциялашада айлананинг марказы — C нүқта эллипснинг марказы — c нүктаны ҳосил қиласы.

Параллел проекцияларнинг хоссаларига күра, ab айланы ётган Q текисликкін аксонометрия текислигі (P) билан кесишүв чизиғи (MN) га параллел жойлашады әрі айлананинг диаметрига тенг бўлди ($ab = D$). Эллипснинг кичик үқі $ef = D \cos \phi$ бўлди. Шундай қилиб, айлананинг проекциясини ясаш үшін айланы марказининг проекцияси бўлмиш эллипс марказини (c нүктаны) топиш керак. Бу нүктадан эллипснинг катта ва кичик үқлари ўтказилади.

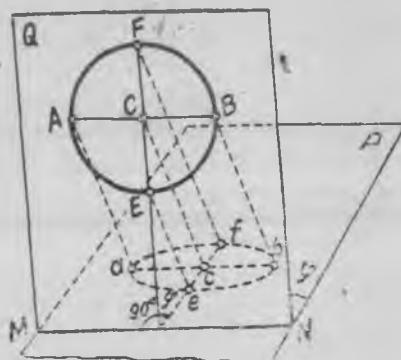
Эллипснинг катта үқі $ab \parallel MN$; $ab = D$.

Эллипснинг кичик үқі $ef \perp MN$; $ef = D \cos \phi$.

Энди, эллипснинг катта ва кичик үқлари буйынша эллипс ясаш қийин әмбеттес.

199- шакл

200- шакл

Агар $\varphi=0^\circ$ булса, $Q \parallel P$ бўлади ва айлананинг P текисликдаги проекцияси ўэига тенг айлана бўлади.

Агар $\varphi=90^\circ$ булса, $Q \perp P$ бўлади ва айлананинг P текисликдаги проекцияси узунлиги айлананинг диаметрига тенг тўғри чизик кесмаси бўлади.

Амалда кўпроқ H, V, W ёки уларга параллел текисликларда жойлашган айланаларнинг аксонометрик проекцияларини ясашга тўғри келади¹. Бундай айланалар устида алоҳида тўхвалиб ўтамиш.

Маълумки, тўғри бурчакли аксонометрияда аксонометрия текислиги (P) координата текисликларининг учаласини кесади. Излар учбурчагининг томонлари P текислик билан H, V, W текисликларининг кесишув чизиқларидир. Демак, H текисликда ётган айланани P текисликка проекциялашдан¹ келиб чиқадиган I эллипснинг катта ўки излар учбурчагининг XV томонига параллел, V текисликда ётган айлана проекцияси II эллипснинг катта ўки XZ томонига параллел, W текисликда ётган айлана проекцияси III эллипснинг катта ўки YZ томонига параллел бўлади (201-шакл).

Маълумки, тўғри бурчакли аксонометрия учун $O_pZ \perp XY$, $O_pY \perp XZ$, $O_pX \perp YZ$ (2- теорема) демак, I эллипснинг катта ўки $ab \perp O_pZ$; кичик ўки $ef \parallel O_pZ$;

II эллипснинг катта ўки $ab \perp O_pX$, кичик ўки $ef \parallel O_pY$;

III эллипснинг катта ўки $ab \perp O_pY$, кичик ўки $ef \parallel O_pX$ бўлади.

Шундай қилиб, H, V, W текисликларда жойлашган айланаларни аксонометрия текислигига проекциялашдан келиб чиқадиган эллипсларнинг катта ўқлари аксонометрия текислигининг тегишли изларига параллел, кичик ўқлари эса уларга перпендикуляр бўлади.

I эллипс горизонтал текисликда ётган айлананинг проекциясидир.

¹ Бундан буён H, V, W ёки уларга параллел бўлган текисликларни фарқ қилмаймиз.

Үнинг кичик ўқи $e \parallel Q_p Z$ бўлади. $O_p Z$ ўқ эса фазода H текисликка перпендикуляр жўллашган OZ координата ўқининг проекцияси. Бундай айлананинг текислигига перпендикуляр бўлган тўғри чизиқ тўғри бурчакли аксонометрияда айлананинг проекцияси — эллипснинг кичик ўқига параллел чизик кўринишида тасвирлачади» деган холоса чиқариш мумкин.

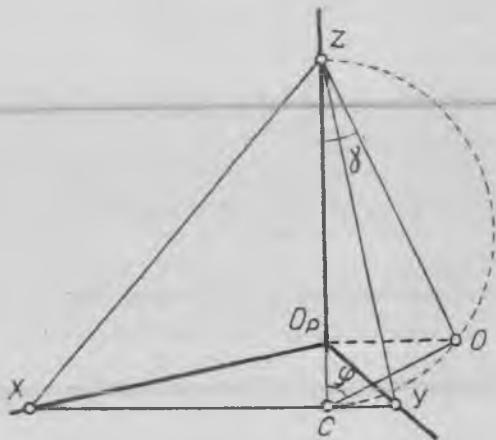
Демак, айлананинг марказидан шу айлана текислигига чиқарилган перпендикуляр (нормаль) тўғри бурчакли аксонометрияда айлананинг проекцияси — эллипс кичик ўқининг йўналишини ҳосил қилади.

Бу натижа, айланувчи элементлари булган механизмларнинг тўғри бурчакли проекцияларини ясашда уларнинг айлантириш ўқларини тўғри тасвирлаш учун муҳимdir.

Айлантириш ўқининг тасвири механизм элементининг айланнишидан ҳосил бўладиган айлана проекцияси — эллипснинг кичик ўқи бўйича ўтади.

201-шаклга қайтамиз. Тўғри бурчакли аксонометриянинг ҳамма турлари (триметрия, диметрия ва изометрия) учун I, II, III эллипслар катта ўқларининг узунликлари доимо тегишли айланаларнинг диаметрларига тенг бўлади. Эллипсларнинг кичик ўқлари эса аксонометриянинг турига қараб ўзгаради. Кўрсатилган ҳолларда эллипсларнинг кичик ўқларини ҳисоблашда формулалардан фойдаланиш мумкин. Формулалар чиқариш учун 202-шаклни кўриб чиқамиз. Шаклда аксонометрия ўқлари ва излар учбурчаги ($X\bar{Y}Z$) тасвирланган. OZ ўқидан ўтувчи ва излар учбурчагининг XY томонига перпендикуляр текислик аксонометрия текислигини ZC тўғри чизиқ бўйича, H текисликни эса энг катта қиялик чизиги (OC) бўйича кесади. Ҳосил бўлган тўғри бурчакли ZOC учбурчакнинг Z учидағи γ бурчак OZ ўқи билан аксонометрия текислиги орасидаги бурчакни, C учидағи ϕ бурчак эса H текислик билан аксонометрия текислиги (P) орасидаги бурчакни, яъни H текисликни P текисликка нисбатан энг катта қиялик бурчагини кўрсатади.

Маълумки, OZ ўқи бўйича ўзгариш коэффициенти $n = \cos \gamma$ (1-формула), H текисликнинг энг катта қиялик чизигининг йўналиши

202- шакл

ши (ОС) бүйича үзгариш коэффициентини k_H билан белгиласак, $k_H = \cos \varphi$ бўлади. Тўғри бурчакли ZOC учбурчакдан $\cos^2 \varphi = 1 - \cos^2 \gamma$ келиб чиқади, демак:

$$R_H = \sqrt{1 - n^2} \quad (4)$$

бўлади; худди шундай йўл билан V ва W текисликларнинг энг катта қиялик чизиқлари йўналишлари учун тубандаги үзгариш коэффициентларини чиқариш мумкин:

$$k_V = \sqrt{1 - m^2}, \quad (5)$$

$$k_W = \sqrt{1 - k^2}. \quad (6)$$

Тўғри бурчакли аксонометрияда айлананинг аксонометрия текислигига нисбатан фактат энг катта қиялик чизиғидаги диаметри (EF) эллипснинг кичик ўқи (ef) сифатида проекцияланишини юқорида кўриб ўтдик (200- шакл). Шунга кура, айлананинг проекциясини—эллипснинг кичик ўқини тубандагича хисоблаш мумкин:

1) H текисликада ётган айланана учун;

$$ef = D \cdot \sqrt{1 - n^2}. \quad (4')$$

2) V текисликада ётган айланана учун:

$$ef = D \cdot \sqrt{1 - m^2}. \quad (5')$$

3) W текисликада ётган айланана учун:

$$ef = D \cdot \sqrt{1 - k^2}. \quad (6')$$

Тўғри бурчакли изометрия учун $k = m = n = 0,82$, демак, $ef = D \cdot \sqrt{1 - 0,82^2} = 0,58 \cdot D$ бўлади. Шундай қилиб, диаметри D бўлган айланалар горизонтал, фронтал ва профил текисликларга жойлашган бўлса, бундай айланаларнинг изометриясидаги эллипсларнинг катта ўқи D , кичик ўқи эса $0,58 D$ бўлади.

Тўғри бурчакли стандарт диметрия учун $k = n = 0,94$ ва $m = 0,47$; демак, H ва W текисликларда ётган айланалар учун эллипсларнинг кичик ўқлари $ef = D \cdot \sqrt{1 - 0,94^2} = 0,33 \cdot D$, V текисликада ётган айланана учун $ef = D \cdot \sqrt{1 - 0,47^2} = 0,88 \cdot D$ бўлади.

Шундай қилиб, диаметри D бўлган айланалар горизонтал ва профил текисликларга жойлашган бўлса, уларнинг диметриясидаги эллипсларнинг катта ўқлари D , кичик ўқлари эса $0,33 D$ бўлади.

Агар диаметри D бўлган айланана фронтал текисликада жойлашган бўлса, бундай айлананинг диметриясидаги эллипснинг катта ўқи D , кичик ўқи эса $0,88 D$ бўлади.

72- §. «Аниқ» ва «келтирилган» аксонометриялар

Берилган үзгариш коэффициентлари бўйича аксонометрик проекцияни ясашда бирмунча хисоблар қилишга тўғри келади. Кўп ҳолларда бу иш кишини жуда чарчатиши мумкин. Хисобларни камайтириш учун, үзгариш коэффициентларидан бирини бирга келтириш

ва бошқа иккитасини қайтадан хисоблаб чиқиши йүли билан берилған «ноңулаг» ўзгариш коэффициентлари «құлаг» ўзгариш коэффициентлари билан алмаштирилади. Масалан, O_pXYZ системада $k = 0,86$; $m = 0,58$; $n = 0,96$ берилған бўлса, $n = 0,96$ ўрнига $0,96 \cdot 1,04 = 1$ олиш мумкин. У вақтда $k = 0,86$ ўрнига $0,86 \cdot 1,04 \approx 0,9$ ва $m = 0,58$ ўрнига $0,58 \cdot 1,04 \approx 0,6$ олинади.

Берилған $0,86$; $0,58$; $0,96$ сонлар натурал («аниқ») ўзгариш коэффициентлари деб, улар ўрнига олинган 1 ; $0,9$; $0,6$ сонлар эса «келтирилган» ўзгариш коэффициентлари деб аталади. Юқоридаги $1,04$ сон келтириш коэффициенти дейилади. Агар келтириш коэффициентини U билан ва келтирилган ўзгариш коэффициентларини K , M , N ҳарфлар билан белгиласак, ҳар қандай аксонометрия учун $K = U \cdot k$, $M = U \cdot m$, $N = U \cdot n$ бўлади.

(2) формуланинг иккала томонини U^2 га кўпайтириш йўли билан келтириш коэффициентини топиш учун тубандаги формуласи чиқариш мумкин:

$$U = \sqrt{\frac{K^2 + M^2 + N^2}{2}} \quad (7)$$

Бу формуладан фойдаланиб, тўғри бурчакли аксонометрияда келтирилган ўзгариш коэффициентлари бўйича келтириш коэффициентини, сўнгра у бўйича ҳақиқий (натурал) ўзгариш коэффициентларини топиш мумкин.

U марта катталаштирилган келтирилган ўзгариш коэффициентлари K , M , N бўйича ясалган аксонометрик чизма натурал ўзгариш коэффициентлари бўйича ясалган аксонометрик чизмага қараганда U марта катта бўлади.

Натурал ўзгариш коэффициентлари бўйича ясалган аксонометрия «аниқ» аксонометрия деб, келтирилган ўзгариш коэффициентлари бўйича ясалган аксонометрия эса «келтирилган» аксонометрия деб аталади.

73- §. Тўғри бурчакли стандарт аксонометриялар

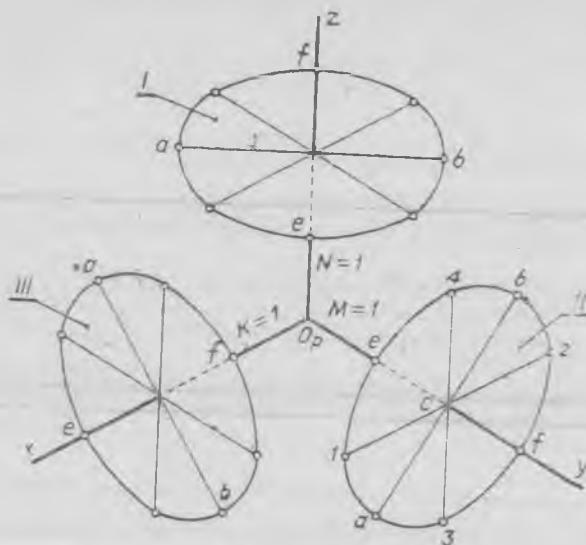
Саноқсиз кўп тўғри бурчакли аксонометриялардан изометрия ва $r = n = 2m$ бўлган диметрия тўғри бурчакли стандарт аксонометриялар дейилади.

1. Изометрия. Стандарт изометрияда $k = m = n = 0,82$ ўрнига, одатда, $K = M = N = 1$ олинади. Келтириш коэффициенти $U = 1 : 0,82 = 1,22$ бўлади.

Шундай қилиб, келтирилган ўзгариш коэффициентларидан фойдаланилганда, нормал изометриядаги тасвир тахминан 1,22 марта катта бўлиб чиқади (масштаб 1, 22:1).

Координата текисликларига (H , V , W га) параллел жойлашган айланаларнинг изометриялари — эллипсларнинг катта ўқи $ab = 1,22 D$, кичик ўқи $ef = 1,22 \cdot 0,58 D = 0,71 D$ бўлади (4, 5, 6-формулаларга кўра).

203- шаклда диаметрлари ўзаро teng ва координата текис-

$$ab = 1,22 D$$

$$ef = 0,71 D$$

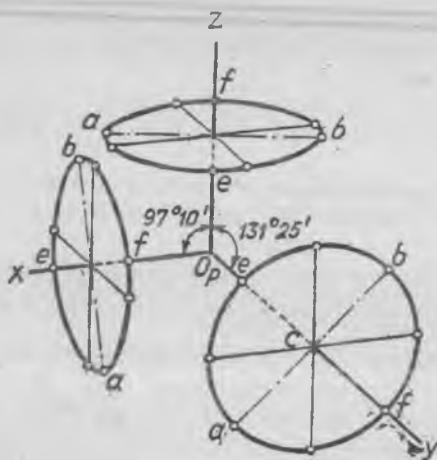
$$1-2 = 3-4 = D$$

203- шакл

ликларига параллел жойлашган айланаларнинг нормал изометриядаги тасвирлари күрсатилған.

Эллипсни 8 та нұқта бүйіча ясаш мүмкін. Масалан, II эллипсни ясаш үчүн айлана марказининг проекцияси — с нұқта орқали O_pX , O_pZ үқіларига параллел қилиб үтказилған түғри чизиқтар ө бүйіча берилған айлананың диаметрини құйиб, 1, 2, 3, 4 нұқталарни топамыз. Сүнгра O_pY үқі бүйіча эллипснинг кичик үқіга тең $0,71 \cdot D$ кесмани құйиб, e, f нұқталарни ва O_pY үқіга перпендикуляр қилиб ө нұқтадан үтказилған түғри чизиқ бүйіча эллипснинг катта үқіга тең $1,22 \cdot D$ кесмани құйиб, a, b нұқталарни топамыз. Шундай қилиб, топилған 8 та нұқта лекало билан үзаро туташтирилса, айлананың изометриясы келиб чиқады.

2. Диметрия. Түғри бурчаклы стандарт диметрияда

204- шакл

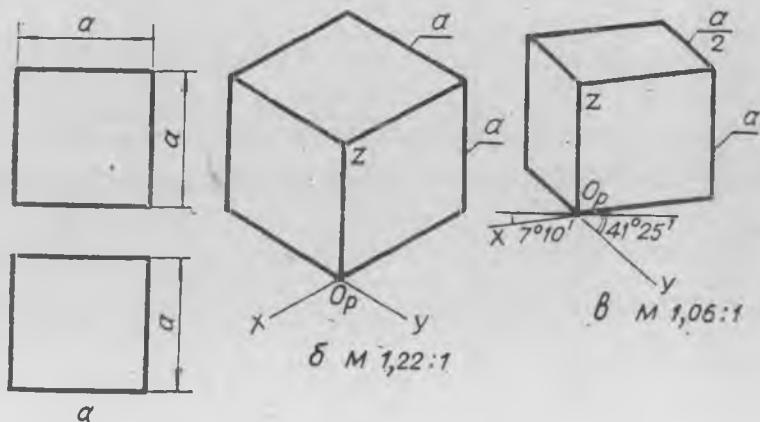
натурад үзгариш коэффициентлари ($k = n = 2m = 0,94$) ўрнига, одатда, келтирилган коэффициентлар ($K = 2M = N = 1$) олинади. Шундай бўлганда, келтириш коэффициенти $U = 1 : 0,94 = 1,06$ бўлади. Демак, тасвир 1,06 марта катта бўлиб чиқади (масштаб $1,06 : 1$).

XOY ва YOZ текисликларга параллел жойлашган айланалар учун эллипснинг катта ўқи $ab = 1,06 \cdot D$, кичик ўқи $ef = 0,35 \cdot D$ бўлади. XOZ текисликка параллел жойлашган айлана учун эллипснинг катта ўқи $ab = 1,06 \cdot D$, кичик ўқи эса $ef = 0,94 \cdot D$ бўлади (204-шакл).

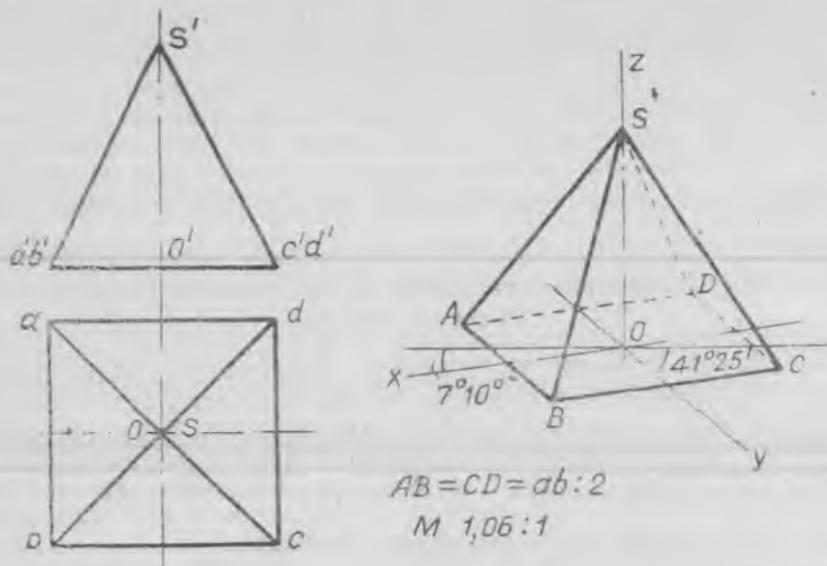
74- §. Тўғри бурчакли аксонометрияда яққол тасвирлар ясаш мисоллари

1. Куб. Кубнинг аксонометрик проекциясини ясаш унинг ёқлари — квадратларнинг проекцияларини ясашга келтирилади. 205-шаклда ёқлари координата текисликларига параллел жойлашган кубнинг ортогонал проекциялари ва изометрияда (205-шакл, б) ҳамда стандарт диметрияда (205-шакл, в) ясалган яққол тасвирлари кўрсатилган. Яққол тасвирлар келтирилган үзгариш коэффициентлари бўйича ясалган.

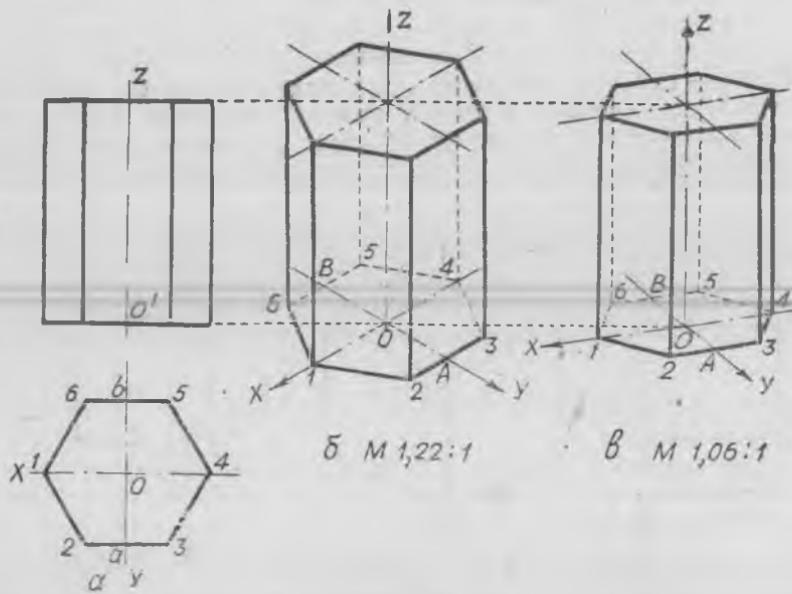
2. Пирамида. 206-шаклда асоси XOY координаталар текислигига турган мунтазам пирамиданинг ортогонал проекциялари ва стандарт диметрияда ясалган яққол тасвири кўрсатилган. Пирамида асоси — квадратнинг маркази координаталар боши деб қабул қилинган, квадратнинг томонлари OX ва OY ўқларга параллел жойлаштирилган. Шунинг учун пирамида асоси — квадрат диметрияда томонлари OX ва OY ўқларига параллел ва уларнинг иккитаси квадрат томонига, қолган иккитаси квадрат томонининг ярмига teng параллелограмм тарзида тасвирланади.

205- шакл

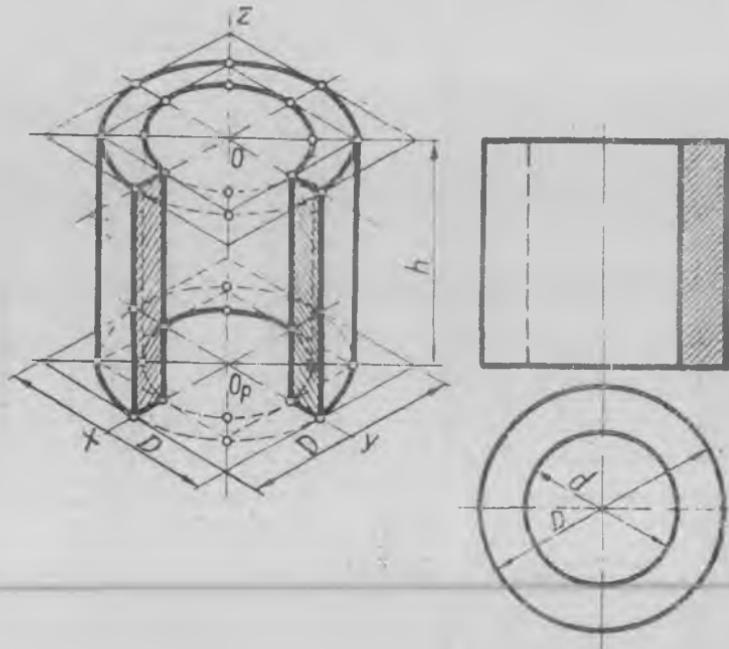

206- шакл

207- шакл

3. Призма. 207- шаклда олти ёқли мунтазам призманинг ортогонал проекциялари, стандарт изометрияда ва диметрияда ясалган тасвирлари берилган.

208- шакл

Призманинг яққол тасвирини ясаш учун унинг қирралари OX ўқига параллел жойлаштирилган, остки асоси — мунтазам олтибурчакнинг маркази координаталар боши деб қабул қилинган.

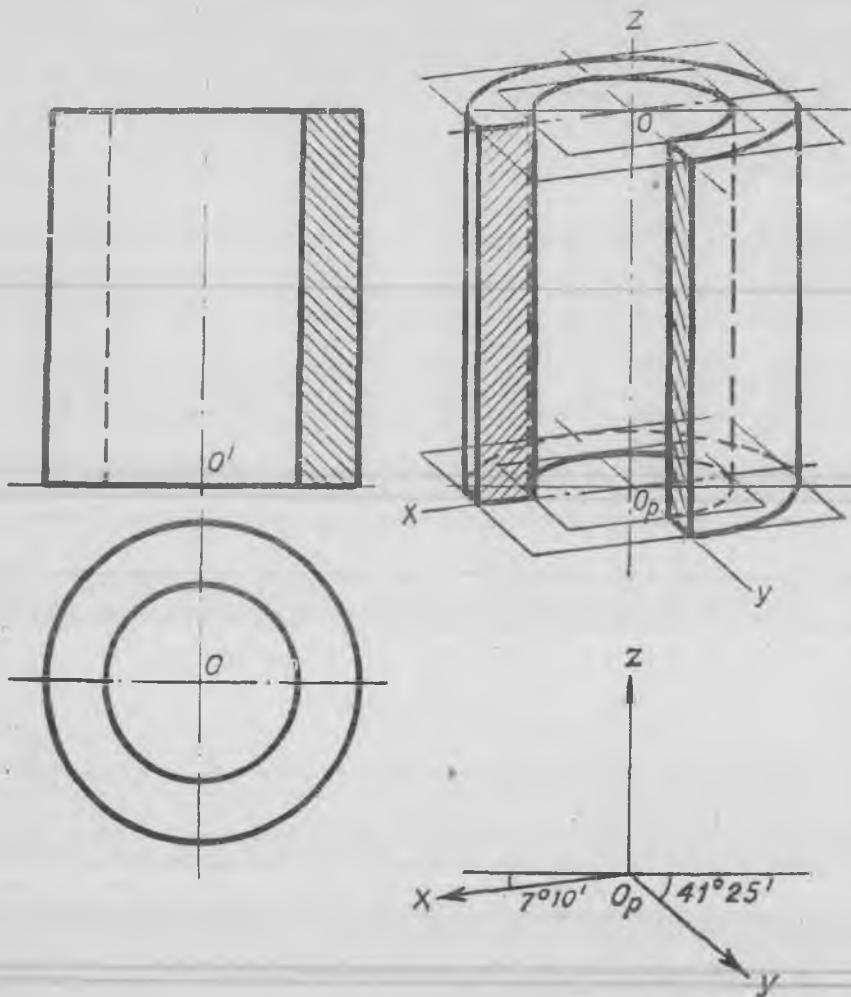
4. Цилиндр. 208- шаклда XOY текисликда турган ковак түғри доиравий цилиндрнинг ортогонал проекциялари ва изометрияда бажарилган яққол тасвири кўрсатилган.

Яққол тасвирини ясаш учун цилиндрнинг баландлигини O_pZ ўқига қўйиб, эллипсларнинг марказлари — O_p ва O нуқталарни аниқлаймиз. Кейин шу нуқталардан ўтган O_pX ва O_pY ўқлари бўйича цилиндр асосларининг изометрик проекциялари — эллипсларни ясаймиз (203- шаклга қаранг). Пировардида, ясалган эллипсларга O_pZ ўқига параллел қилиб уринма түғри чизиқлар ўtkазилса, цилиндрнинг изометрияси ҳосил бўлади.

Кўпинча, ковак нарсалар кесиб кўрсатилади. Деворларининг кесимлари, одатда, координата текисликларига параллел жойлаштирилади. Бизнинг мисолимизда цилиндрнинг бир чораги кесиб кўрсатилган.

209- шаклда ковак түғри доиравий цилиндрнинг ортогонал чизмаси ва стандарт диметрияда бажарилган яққол тасвири келтирилган.

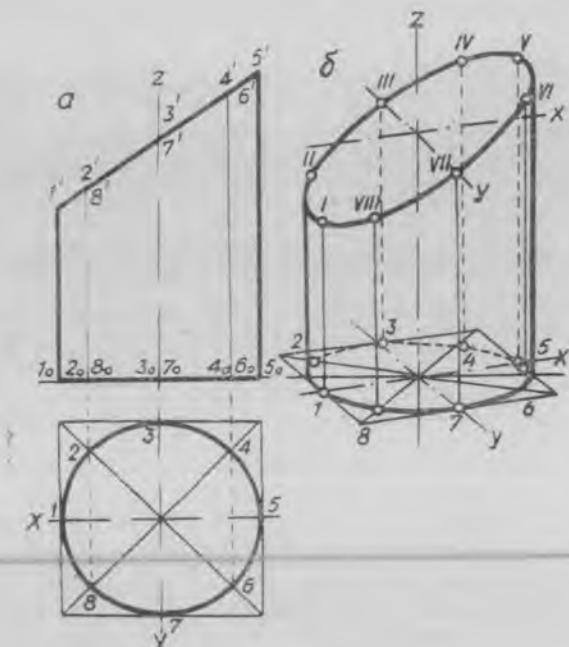
210- шаклда горизонтал текисликда турган ва қийшиқ кесилган доиравий цилиндрнинг ортогонал проекциялари бўйича диметрияда яққол тасвирини ясаш кўрсатилган.

209- шакл

Яқын тасвирини бажариш учун олдин цилиндр туби — доиранинг диметрик проекцияси 204- шаклда кўрсатилган усул билан ясалади. Шундан кейин, топилган $1, 2, 3, \dots$ нукталардан O_pZ ўқига (цилиндрнинг ўқига) параллел йўналишлар бўйича $1I = 1_01'$; $2II = 2_02'$; $3III = 3_03'$; масофалар цилиндрнинг ортогонал проекциясидан олиб қўйилади. Ҳосил бўлган I, II, III, \dots нукталар лекало билан туташтирилиб, цилиндрнинг қийшиқ кесими — эллипснинг диметрияси, сўнгра цилиндрнинг ўзи ясалади.

5. Конус. 211- шаклда горизонтал текисликда турган түғри доиравий конуснинг ортогонал проекциялари ва стандарт

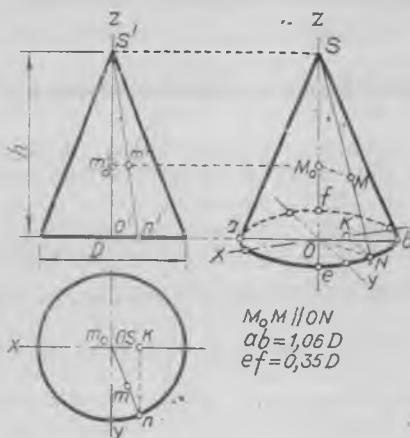

210- шакл

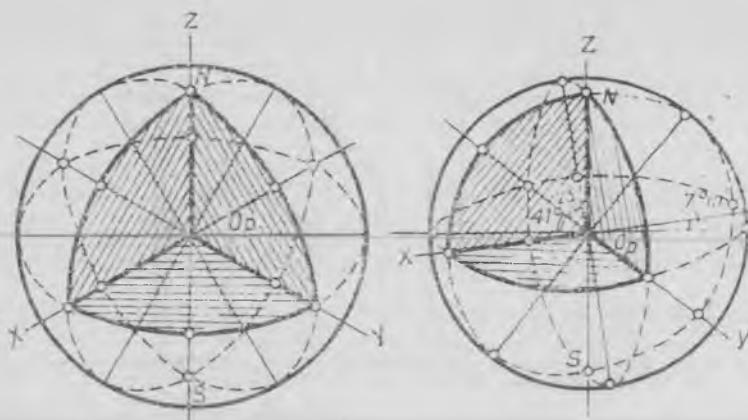
диметрияда бажарилган яққол тасвири күрсатилган. Яққол тасвирида конуснинг сиртида ётган M нуқтани ясаш ҳам күрсатилган. Бу нуқтани яққол тасвирига күчириш учун конуснинг шу нуқта орқали ўтган NS ясовчисидан фойдаланилган.

6. Шар. Түғри бурчакли аксонометрияда шарнинг проекцияси ҳамма вақт доира бўлади. Бу доиранинг диаметри натурал ўзгариш коэффициентларидан фойдаланилганда шарнинг диаметрига (D га) teng, келтирилган ўзгариш коэффициентларидан фойдаланилганда эса $U \cdot D$ га teng бўлади (U — келтириш коэффициенти).

Демак, келтирилган ўзгариш коэффициентларидан фойдаланилганда шарнинг стандарт изометриядаги тасвири диаметри 1, 22 D бўлган доира, диметриядаги тасвири эса диаметри 1,06 $\cdot D$ бўлган доирадир.

211- шакл

212- шакл

Шарнинг аксонометрияси — доирага сферик күриниш бериш учун, одатда, шарнинг координата текисликлариға параллел текисликлар билан кесилишидан ҳосил бўладиган бир-бирига перпендикуляр учта катта доиранинг проекциялари ҳам кўрсатилади.

212- шаклда диаметри D бўлган шарнинг стандарт изометрияси (чапда) ва диметрияси кўрсатилган. Изометрик проекцияда юқорида кўрсатилган катта доиралар бир-бирига тенг учта эллипс тарзизда тасвирланади. Бу эллипслар 203- шаклдаги кўрсатмаларга мувофиқ ясалади. Диметрик проекцияда эса эллипслардан иккитаси тенг, учинчиси бошқача бўлади ва улар 204- шаклдаги кўрсатмаларга мувофиқ ясалади.

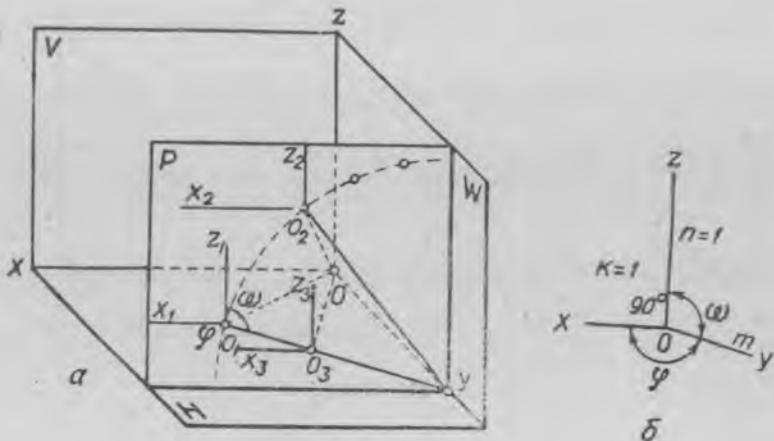
Изометрияда ҳам, диметрияда ҳам шарнинг ташқи контури учала эллипсга уринма айланана бўлади.

Умуман, шарнинг тўғри бурчакли аксонометриясини ясаш учун унинг юқорида айтилган учта текислик билан кесилишидан ҳосил бўладиган доираларнинг проекциялари — эллипсларни ясад, сўнгра уларнинг учаласига уринма қилиб айланা чизилади.

75- §. Қийшиқ бурчакли баъзи аксонометрик проекциялар

Маълумки, аксонометрик проекциялар текислиги координата текисликларига нисбатан ҳар қандай вазиятда бўлиши мумкин. Лекин амалда XOZ координаталар текислигига параллел жойлашган текисликтаги қийшиқ бурчакли аксонометриядан кўпроқ фойдаланилади. Бундай текисликтаги аксонометрик проекция қийшиқ бурчакли фронтал проекция дейилади.

Фронтал проекцияда аксонометрия текислиги XOZ текисликка параллел бўлгани учун OX , OY ўқларидаги кесмалар ва улар орасидаги тўғри бурчак аксонометрия текислигига ўзгармай проекция-

213- шакл

ланади (213- шакл, а). Демек, O_1X_1 ва O_1Z_1 (ёки O_2X_2 , $O_2Z_2 \dots$) аксонометрия ўқлари бўйича ўзгариш коэффициентлари бирга тенг ($k = n = 1$) бўлади. O_1Y ўқи бўйича ўзгариш коэффициенти m эса ҳар хил, жумладан, бирга ҳам тенг бўлиши мумкин.

Агар $m = 1$ бўлса, қийшиқ бурчакли фронтал изометрия келиб чиқади, чунки бу ҳолда ҳамма ўқлар бўйича ўзгариш коэффициентлари тенг бўлади. Агар m бирдан кам ёки ортиқ бўлса, қийшиқ бурчакли фронтал диметрия келиб чиқади.

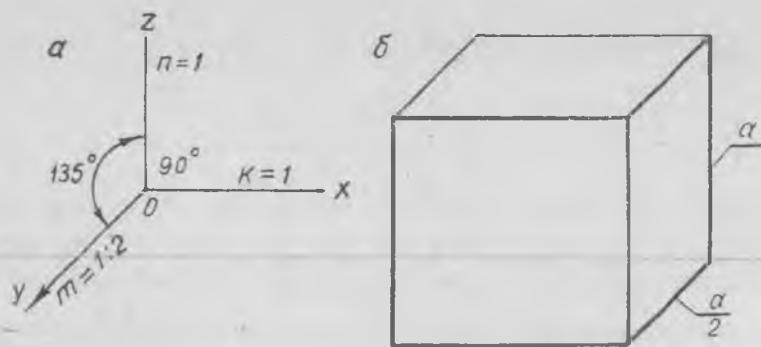
Қийшиқ бурчакли фронтал проекцияда триметрия бўлиши мумкин эмас.

213- шакл, а да OYO_1 тўғри бурчакли учбурчакдир, чунки $OY \perp P$, демак, $\angle OYO_1 = 90^\circ$. Тўғри бурчакли учбурчакни OY катти атрофидаги айлантириш йўли билан P текисликдаги бошқа ўринларга (масалан, O_2 нуқтага) кўчириш мумкин. Бундай айлантириш вактида O_1Y ўқи бўйича ўзгариш коэффициенти ўзгармайди, лекин бу ўқ билан бошқа ўқлар орасидаги бурчаклар φ ва ω ўзгаради. Агар O_1 нуқтани O_1Y ўқи бўйича сурисиб, бошқа ўринга (масалан, O_3 нуқтага) келтирсак, юқоридаги ҳолнинг гескарисини кўрамиз, яъни бу сафар O_1Y ўқи билан бошқа ўқлар орасидаги бурчаклар ўзгармасдан балки ўзгариш коэффициенти m ўзгаради:

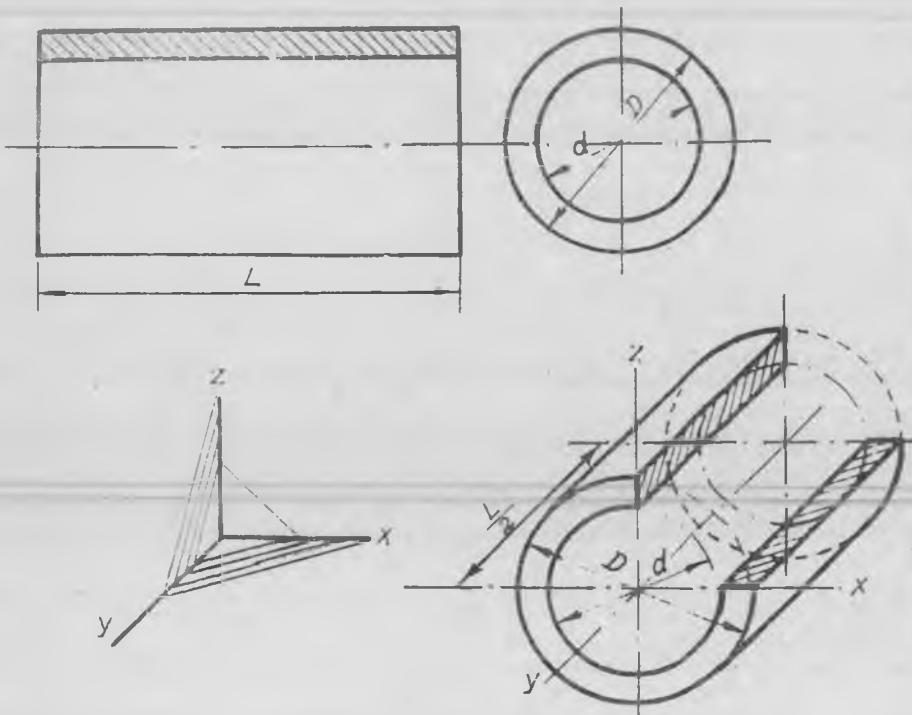
$$\left(m_1 = \frac{|O_1Y|}{|OY|}; \quad m_3 = \frac{|O_3Y|}{|OY|} \right)$$

Юқорида айтилганлардан қийшиқ бурчакли фронтал проекцияда OY ўқи бўйича ўзгариш коэффициентини ва бу ўқ билан бошқа ўқлар орасидаги φ , ω бурчакларни ихтиёрий олса бўлади, деган хуносча чиқариш мумкин (213- шакл, б).

Амалда бурчаклари $\varphi = \omega = 135^\circ$ ва OY ўқи бўйича ўзгариш коэффициенти $m = 0,5$ бўлган фронтал проекциядан кўпроқ фойда-

214- шакл

215- шакл

ланилади (214-шакл, а). Яққол тасвирлар ясаш учун бундай фронтал диметрия стандартлар бүйича тасдиқланган.

Фронтал проекцияда XOZ текислигига параллел турган текис шакларнинг проекциялари сира ўзгармайди. Масалан,

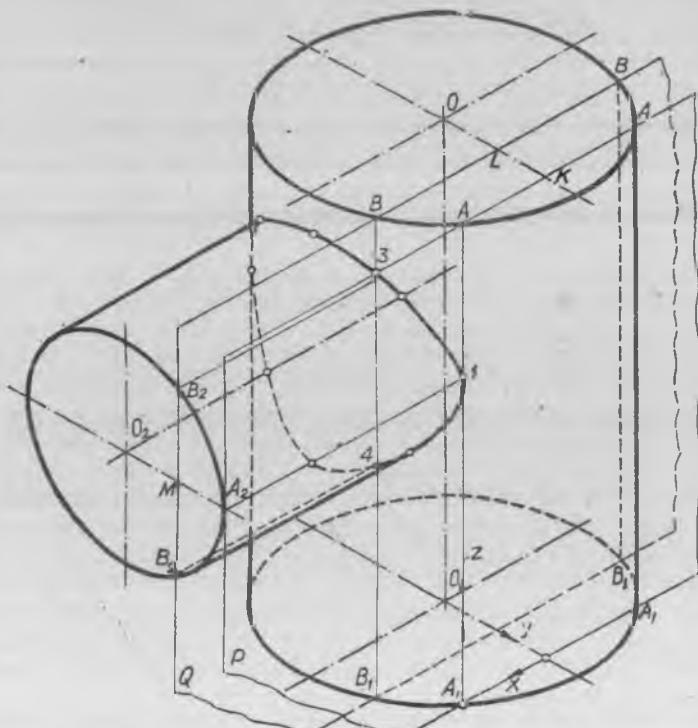
кубнинг ёқлари координата текисликларига параллел жойлаштирилган бўлса, унинг XOZ текисликка параллел бўлган ёқлари — квадратлар кубнинг қийшиқ бурчакли фронтал проекциясида ўзига teng квадратлар тарзида тасвиrlenади, кубнинг бошқа ёқлари эса калта томонининг узун томонига бўлган нисбати 1:2 га teng параллелограммлар тарзида тасвиrlenади (214- шакл, б).

Нарсанинг фронтал текисликка параллел контурларини ўзгартмасдан ўз катталигида тасвиrlаш керак бўлган ҳоллардагина фронтал аксонометриядан фойдаланиш қулай.

Мисол тариқасида, 215- шаклда асослари аксонометрия текислигига параллел турган ковак доиравий цилиндрнинг ортонаал проекциялари ва қийшиқ бурчакли стандарт фронтал диметрияси кўрсатилган. Иккала чизмада ҳам цилиндрнинг бир чораги кесиб кўрсатилган.

76- §. Аксонометрияда сиртларнинг узаро кесишув чизиқларини ясаш

Аксонометрияда сиртларнинг узаро кесишув чизиқлари, ортонаал проекциялардаги сингари, нуқталар бўйича ясалади.

216- шакл

Бу нұқталар ё уларнинг эпюрдан олинган координаталари бүйіча ёки ортогонал проекцияларда күлланиладиган ёрдамчы кесувчи текисликлар воситаси билан ясалади.

Мисол тариқасида, 216-шаклда иккі доиралың цилиндрнинг үзаро кесишув чизигини (үтиш чизигини) ясаш күрсатилған. Олинган ёрдамчы текисликлар иккала цилиндрнинг үқларига параллел бұлгани учун, уларни ясовчилари бүйіча кесади. Ҳар қайси ёрдамчы текисликдеги иккала цилиндр ясовчиларининг үзаро кесишув нұқталари цилиндрларнинг кесишув чизигига оид нұқталар бұлади. Масалан, ёрдамчы P текислик кичик цилиндрнинг сиртига A_2I ясовчиси бүйіча уринади, катта цилиндрнинг ён сиртини AA_1 , A_1A_1 ясовчилари бүйіча кесади ва натижада 1 нұқтани ҳосил қиласы; ёрдамчы Q текислик кичик цилиндрни B_23 , B_24 ясовчилари бүйіча ва катта цилиндрни BB_1 , BB_1 ясовчилари бүйіча кесиб, 3 ва 4 нұқталарни ҳосил қиласы. Ёрдамчы P , Q текисликтернің үтказишда масофалар $OK=O_2A_2$ ва $OL=O_2M$ бўлиши шарт. Чизмада кесишув чизигига қарашли 1 нұқтани аксонометрик координаталари (x , y , z) бүйіча ясаш тартиби ҳам күрсатилған.

XIII бөб. ОРТОГОНАЛ ВА АКСОНОМЕТРИК ПРОЕКЦИЯЛАРДА СОЯЛАР

77- §. Умумий маълумотлар

Биз атрофимиздеги нарсаларни фақат улар қандайдыр манбадан чиққан ёруғлик нурлари билан етарлы даражада ёритилгандагина күра оламиз. Масалан, қоронғи тунда ёритилмagan күчадан кета туриб, биз нарсаларнинг сиртқи шаклларини аранг фарқ қиласы, уларнинг кичик деталларини ва, шунингдек, фазода олган ҳажмларини фаҳмламаймиз. Бу ҳол ёруғликнинг етарли әмаслигидан келиб чиқади

Ҳар томондан бир хилда кучли ёритилған нарсалар ҳам текисга үхшаб күринади. Масалан, Құш тиккада бұлгандан ундан чиққан нурлар асфальтни бир текисда ёритади дейиши мүмкін. Шунинг үчүн биз күндузи асфальтланған йүлларнинг кичик паст-баланд жойларини пайқамаймиз ва йүл бизга текисга үхшаб күринади. Агар шундай йүлге кечаси чиқиб, масалан, фонарлари ёқилған автомобиль үтәётгандан назар ташласанғыз, йүлнинг ҳатто жуда кичик паст-баландликтерини ҳам равшан күрасиз.

Тарқоқ ёруғлика яхши күрінмаган киши юзидаги кичик ажинлар шам ёруғида аниқ күринади. Бу мисолларнинг ҳаммаси шуни күрсатадыки, нарсаларнинг сиртларыда ёруғликтің тақсимланиши уларнинг шакlinи аниқлашып ёрдам беради.

Нарса сиртининг ёруғлик нурлари туғридан-туғри тушмаган пана қисми шу нарсаның сояси дейилади. Ёруғлик нурларининг йүлда турған бошқа нарсалардан биз үрганаётгандар нарсаның

сиртида ҳосил бўлган соя ёки ёритилган нарсалардан бошқа сиртларга ташланган соя тушган соя дейилади.

Нарсанинг тасвирида унинг ўз сояси ва тушган сояси чизилса, тасвир яққолроқ ҳамда таъсирлироқ булиб чиқади.

Ёритилган нарса сиртининг турли қисмлари турли даражада ёритилган бўлади. Ёруғликнинг бундай тақсимланиши нарса сиртининг турли қисмларини ёруғлик манбаига нисбатан турлича жойлашуви натижасидир.

Аммо биз бундан кейин ёруғлик тақсимланишининг физикавий томонларига (ёруғлик нурларининг ҳавода тарқалишига, нарсадан ёруғлик манбаигача бўлган масофага ва ёруғлик нурларининг ёритилган сиртга нисбатан оғиш бурчагига қараб ёритилиш даражасининг ўзгаришига, рефлексларга ва шулар сингари объектив сабабларга) эътибор бермасдан, фақат нарсаларнинг ўз соялари ҳамда тушган сояларининг ёлғиз геометрик контурларини ўрганиш ва ясаш устида тўхталамиз.

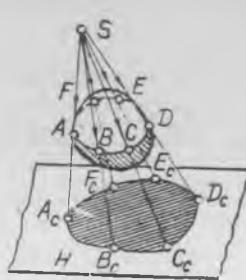
Нарсаларнинг ўз соялари уларнинг тушган сояларига нисбатан очроқ бўлади, чунки ўз сояларига бошқа сиртлардан қайтган нурлар кўпроқ тушади. Шунинг учун тасвирида нарсанинг ўз соясини очроқ, тушган соясини эса тўкроқ кўрсатиш лозим.

Нарсаларнинг ўз сояларини аниқлашда ва уларнинг тушган сояларини ясашда асосан икки хил ёритиш булиши мумкин.

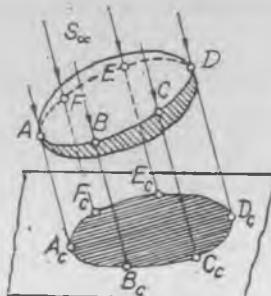
1. Ёруғлик манбайи нарсадан унча узоқ бўлмаган масофада жойлашган булиши мумкин. Масалан лампа ёки фонарь билан ёритиш (сунъий ёритиш). Бу ҳолда ёруғлик нурлари бир нуқтадан чиқсан деб қаралади ва бундай ёритиш *марказий ёритиш* дейилади. Марказий ёритишда нарсанинг сиртига уринма булиб ўтаётган ёруғлик нурларининг йиғиндиси, нарсанинг шаклига қараб, конус ёки пирамида сирти ҳосил қиласди (217-шакл).

Бир нуқтадан чиқсан сунъий ёритишдан асосан бино ички кўринишларининг перспектив тасвиirlаридаги сояларни ясашда фойдаланилади.

2. Ёруғлик манбайи нарсадан жуда олис масофада жойлаш-

217- шакл

218- шакл

ган бўлиши мумкин. Масалан, Қуёш ёки Ой билан (табиий) ёритиш. Қуёшдан чиққан нурлар параллел нурлар деб қабул қилинади ва бундай ёритиш параллел ёритиш деб аталади. Қуёш билан ёритилганда нарсага уринма бўлиб ўтаётган нурларнинг йифиндиси цилиндр ёки призма сирти ҳосил қиласди (218-шакл).

Ёруғлик нурларининг нарса сиртига уринма бўлган нуқтадарининг геометрик ўрни нарсанинг ўз сояси контури ёки сиртни ёритилган ва соя қисмларга бўлувчи чизик дейилади (217, 218-шаклларда $A_cB_cC_c \dots A_c$ чизик).

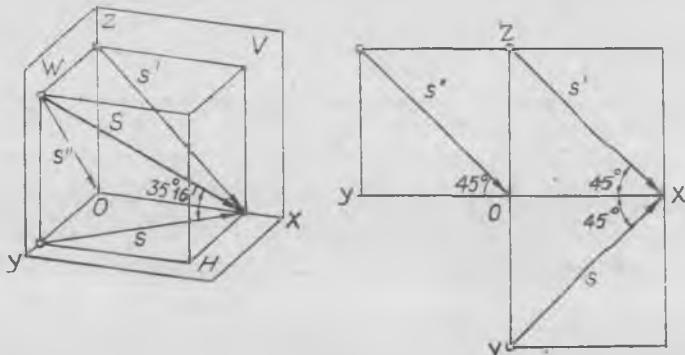
Нарсанинг сиртига уринма бўлиб ўтган ёруғлик нурларининг бошқа сирт билан учрашган нуқталарининг йифиндиси нарсадан мазкур сиртга тушган соянинг контуруни ҳосил қиласди (217, 218-шаклларда $A_cB_cC_c \dots A_c$ чизик).

Шундай қилиб, тушган соянинг контури нарсанинг ўз сояси контуридан тушган соядир.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса чиқариш мумкин: тушган соянинг контуруни ясаш масаласи туғри чизиқларнинг (ёруғлик нурларининг) соя тушадиган сирт ёки текислик билан учрашган нуқталарини топиш масаласи билан боғланади; сояларни ясаш операциясининг ҳаммаси эса нарсага уринма бўлиб ўтган нурлар йифиндисидан ҳосил бўладиган ўровчи сиртни ясаш ва бу сирт билан соя тушадиган сиртнинг кесишган чизигини топиш масаласига келтирилади.

Бир жисмдан иккинчи жисмга тушган соя, одатда, жисмларнинг шаклини билдиради. Текис шаклдан унга параллел бўлган текисликка тушган соянинг контури шаклнинг контурига ўхшаш бўлади (учбурчакнинг сояси учбурчак, квадратнинг сояси квадрат, доиранинг сояси доира ва ҳоказо). Параллел нурлар билан ёритилганда текис шаклдан унга параллел бўлган текисликка тушган соя шаклнинг ўзига teng (конгруэнт) бўлади.

Техник чизмалардаги сояларни ясашда асосан параллел

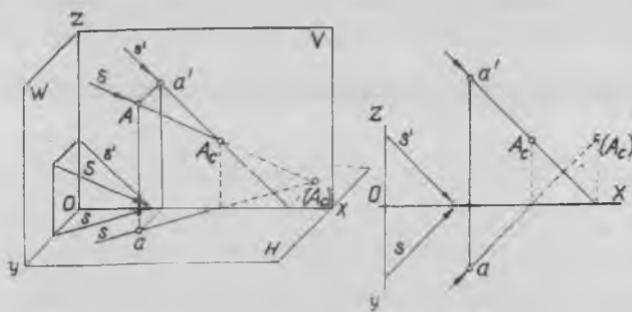
219- шакл

нурлар билан ёритишдан фойдаланилади. Ёруғлик нурларининг йўналиши ихтиёрий олиниши мумкин. Ортогонал ва аксонометрик проекцияларда соялар ясаш учун ёруғлик нурларининг йўналиши, кўпинча, ёқлари проекция текисликларида жойлашган кубнинг диагоналларидан бирига, одатда S (s, s', s'') диагоналига параллел қилиб олинади (219-шакл). Шундай жойлашган куб диагоналиниң ортогонал проекцияларидан ҳар бири проекциялар ўқига 45° қия бўлади. Кубнинг диагонали ёқларининг ҳар қайсиси билан $35^\circ 16'$ бурчак ташкил қиласди. Ёруғлик нурларининг бу оғиш бурчаги ($35^\circ 16'$) Қуёшнинг Тошкент областида март ойининг ўртасида соат 11 лардаги вазиятига тўғри келади.

78- §. Нуқтадан тушган сояни ясаш

Нуқтадан тушган сояни ясаш учун шу нуқта орқали ўтказилган ёруғлик нури билан соя тушадиган текислик ёки сиртнинг кесишган нуқтасини топиш керак.

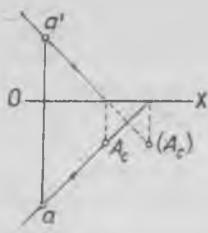
220-шаклдаги аксонометрик ва ортогонал проекцияларда $A(a', a)$ нуқтадан тушган сояни ясаш кўрсатилган. Нуқта орқали ўтган $S(s', s)$ нур фронтал проекциялар текислигини A нуқтада учратади. A_c нуқта A нуқтадан тушган соядир. Агар нурнинг йўлида V текислик бўлмаганда эди нуқтанинг сояси H текисликдаги (A_c) нуқтага тушар эди. (A_c) нуқта A нуқтанинг мавҳум сояси дейилади. Мавҳум сояларнинг белгиларини қавслар ичида ёзишни шарт қилиб оламиз.

220- шакл

221- шаклдаги эпюрда берилган A нуқта орқали ўтказилган нур олдин H текисликни A_c нуқтада, кейин V текисликни (A_c) нуқтада учратади. Демак, бу нуқтанинг ҳақиқий сояси H текисликдаги A_c нуқтада бўлади.

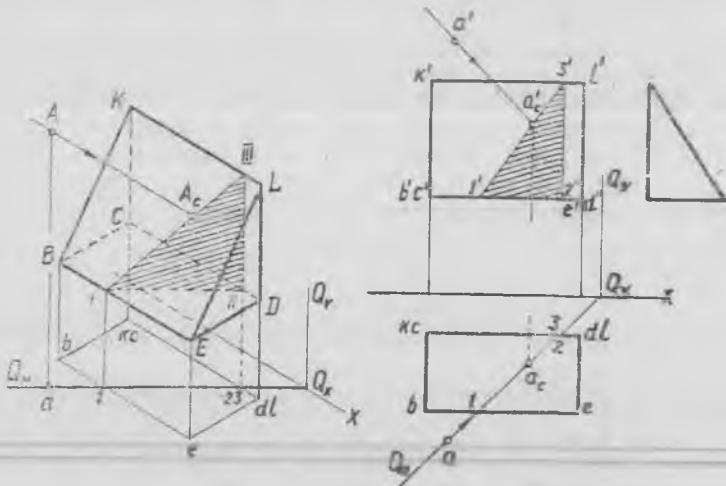
Чизманинг яқъоллигини кучайтириш учун фақат ҳақиқий соянинггина аҳамияти бор. Шунинг учун келгусида зарурият бўлмаса, нуқталарнинг мавҳум сояларини ясамаймиз.

221- шакл

Нуқтадан бирорта текисликка ёки сиртга тушган сояни ясаш учун шу нуқта орқали олдин ёруғлик нури ўтказилади. Кейин ёруғлик нури орқали ўтказилган ёрдамчи (одатда, проекцияловчи) текислик билан берилган текисликнинг ёки сиртнинг кесишган чизиги ясалади. Бу ясалган кесишув чизиги билан нуқта орқали ўтган нур кесишиб, изланган сояни ҳосил қиласди.

222- шаклда A нуқтадан призмага тушган сояни ясаш кўрсатилган. A нуқта орқали ўтган нур текислиги $Q(Q_H, Q_V)$ призмани учбурчак $III\bar{III} (1'23, 1'2'3')$ бўйича кесади. Бу учбурчакнинг $III (1'3', 13)$ томони билан нурнинг кесишган A_c нуқтаси A нуқтадан призманинг $BKLE$ ёғига тушган соядир. Эпюрдаги a'_c, a_c нуқталар A нуқтадан призмага тушган соянинг фронтал ва горизонтал проекциялариидир.

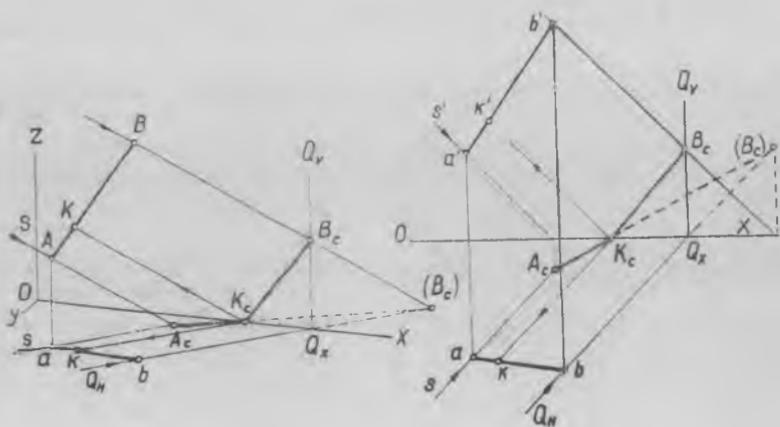

222- шакл

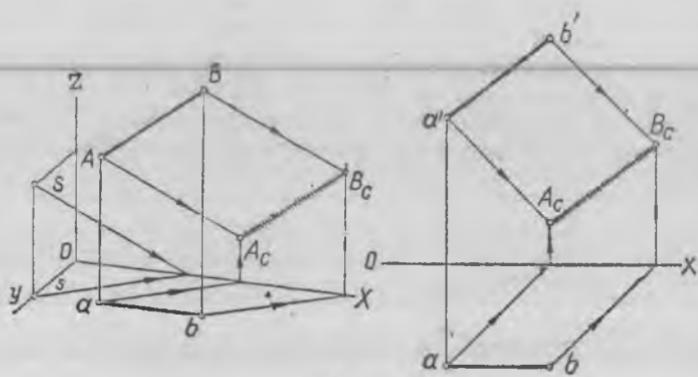
79- § Тўғри чизик кесмасидан тушган сояни ясаш

Тўғри чизик кесмасидан тушган соя бир тўғри чизик кесмаси кўринишида (агар соя битта текисликка тушса) синик чизик куринишида (агар соя бир қанча текисликка тушса) ва эгри чизик куринишида (агар соя эгри сиртга тушса) бўлиши мумкин.

223- шаклда умумий вазиятдаги тўғри чизик кесмаси $AB(a' b' ab)$ дан проекция текисликларига тушган сояни ясаш кўрсатилган. Кесмадан тушган сояни ясаш учун кесма учларидан тушган соялар ясалади. Шаклдан кўриниб турибидики, A нуқтанинг сояси A_c нуқта H текисликда, B нуқтанинг сояси B_c нуқта V текисликда

223- шакл

224- шакл

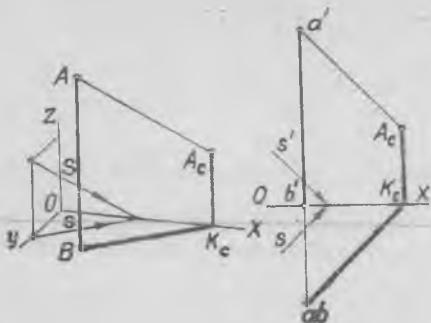
келиб чиқкан. Демак, AB кесмадан соянинг бир қисми H текисликка, бошқа қисми V текисликка тушади. Соя синиқ чизик $A_c K_c B_c$ кўринишда тасвирланади. Соянинг синиш нуқтаси K_c ни A_c нуқтәни B нуқтанинг H текисликдаги мавҳум сояси (B_c) нуқтага улаш йўли билан аниқлаш мумкин. Кесмадаги $K(k', k)$ нуқта соянинг синиш нуқтасидан ўтган тескари нур билан аниқланади.

Агар түғри чизиқ кесмасы текисликка параллел булса, унинг шу текисликтеги соясы үзиге параллел бўлади.

224- шаклдаги AB ($a'b'$, ab) кесма V текисликка параллел (чунки $ab \parallel OX$), шунинг учун кесмадан V текисликка тушган соя кесманинг ўзига параллел ($A_cB_c \parallel AB$).

Агар түғри чизиқ кесмаси текисликка перпендикуляр бўлса, унинг шу текисликдаги сояси ёруғлик нурининг шу текисликдаги проекцияси бўйича йўналади.

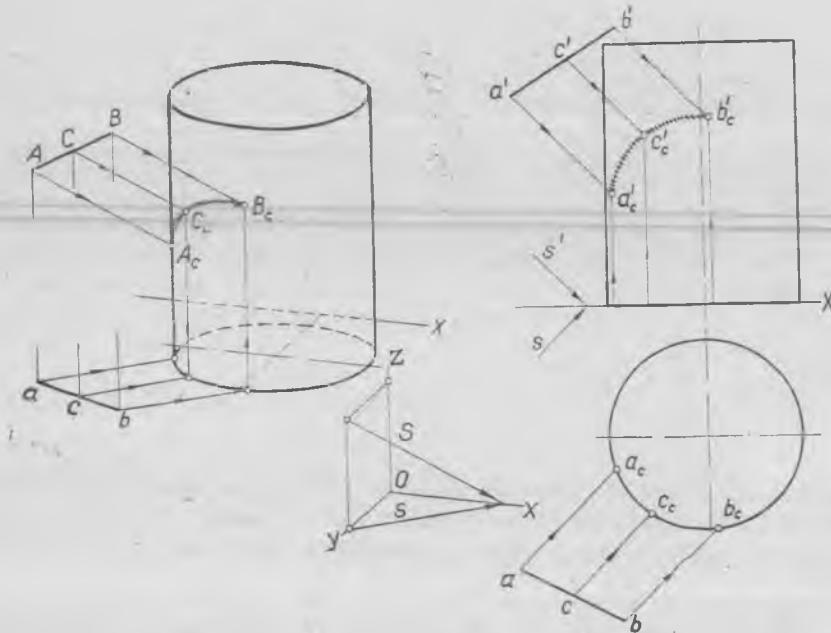
225-шаклдаги \bar{AB} ($a'b'$, ab) кесма H текислика перпендикуляр, шунинг учун кесмадан H текислика тушган соя ёруғлик

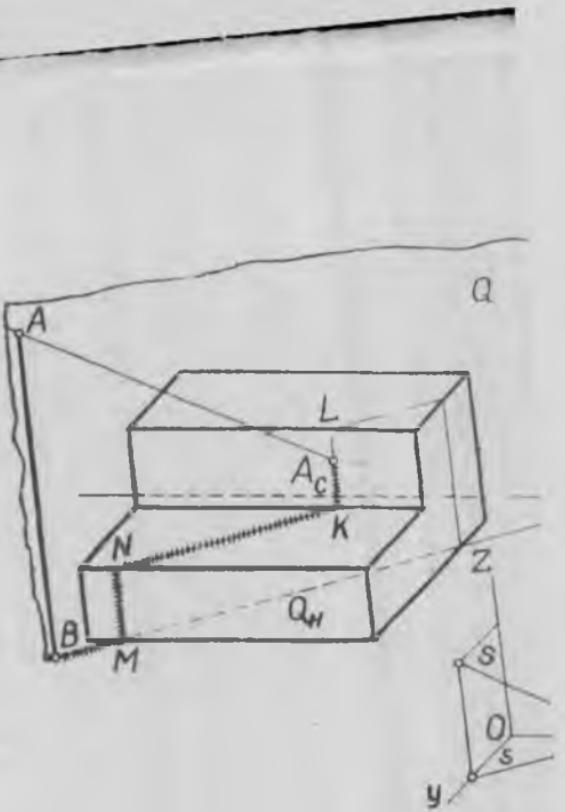
225- шакл

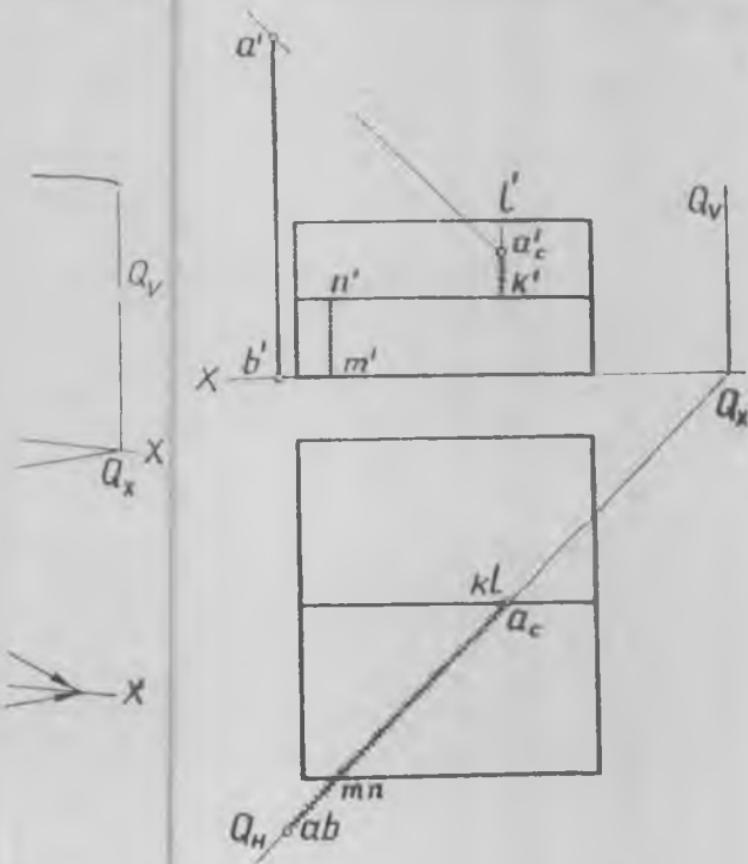
нурининг горизонтал проекциясига параллел йўналган, V текисликка тушган сояси кесманинг ўзига параллел йўналган ($BK_c \parallel s$; $K_c A_c \parallel AB$).

226- шаклда вертикаль AB ($a'b'$, ab) кесмадан H текисликка ва зинага тушган сояни ясаш кўрсатилган. Сояни ясаш учун AB кесма орқали нур текислик Q (Q_H , Q_V) ўтилизилган. AB кесма H текисликка перпендикуляр бўлгани учун Q текислик ҳам H га перпендикуляр (горизонтал проекцияловчи) текисликтар. Q текислик H текисликни Q_H чизиқ бўйича, зинани $MNKL \dots (mnkl \dots, m'n'k'l' \dots)$ синиқ чизиқ бўйича кесади. Бу синиқ чизиқ билан кесманинг A учи орқали ўтган нурининг кесишган нуқтаси $A_c (a'_c, a_c)$ сояни ҳосил қиласди. Кесманинг B учи H текисликда бўлгани учун сояни ўзига тўғри келади. Шундай қилиб, $BMNKA_c$ синиқ чизиқ AB кесмадан H текисликка ва зинага тушган соядир. Соянинг горизонтал текисликлардаги қисмлари нурининг горизонтал проекция-

226- шакл

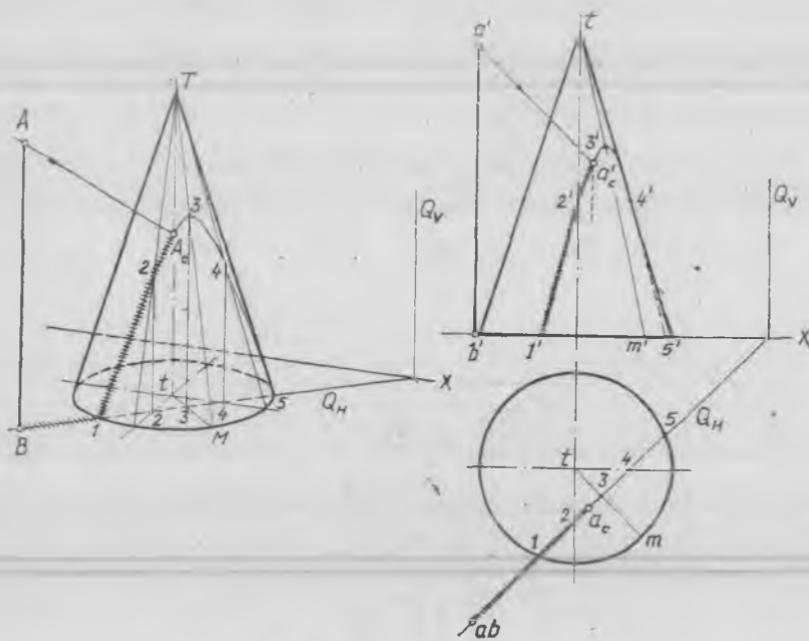

227- шакл

си бүйича йұналған ($BM \parallel NK \parallel s$), вертикал текисликтердаги қисмлары кесмәнінг үзиге параллел, яғни вертикал йұналған ($MN \parallel KA \parallel AB$).

227-шаклда умумий вазиятдаги AB түғри чизиқ кесмасидан цилиндр сиртга тушган сояни ясаш күрсатылған. Кесма орқали үтгандын нур текислигі цилиндрнің сиртінің эллипс бүйича кесади. Демек, AB кесмадан цилиндр сиртга тушган соя $A_c C_c B_c$ әгри чизиқ эллипснінг ёйидір. Бу сояни ясаш учун түғри чизиқ кесмасининг бир неча (A, C, B) нүкталаридан цилиндр сиртига тушган сояларни ясады, уларни лекало билан ұзаро туташтириш керак.

Ортогонал проекцияларда (әпюорда) соянынг горизонтал проекциясы ($a_c, c_c b_s$) цилиндрнің контурига түғри келади, фронтал проекциясы әгри чизиқ $a'_c c'_c b'_c$ күренишида келиб чиқады.

228- шакл

228- шаклда вертикал түғри чизиқ кесмаси AB дан H текислика ва конуснінг сиртига тушган сояни ясаш күрсатылған.

AB кесма орқали нур текислик үтказилған. Нур текислик горизонтал проекцияловчи текислик булып, Q_H унинг горизонтал изидір. Q текислик H текисликтен Q_H чизиқ бүйича, конуснінг сиртінің гипербола $1 2 3 4 5 (1' 2' 3' 4' 5', 1 2 3 4 5)$ бүйича кесади. Гипербола билан кесмәнінг A учи орқали үтгандын нур кесишиб, $A_c (a''_c, a_c)$ нүктаны ҳосил қиласы.

$B12A_c (b' 1' 2' a'_c, b12a_s)$ синиқ чизиқ AB кесмадан H текислика ва конуснінг сиртига тушган соядыр.

80- §. Текис шаклдан тушган сояни ясаш

Текис шаклдан тушган сояни ясаш учун унинг умумий ҳолда олдин мазкур шаклнинг контури орқали, ясовчилар берилган ёруғлик нурининг йўналишига параллел бўлган ўровчи сирт ўтказилади: кейин бу ўровчи нур сирти билан соя тушадиган текисликнинг ёки сиртнинг кесишув чизиги ясалади.

Агар текис шакл тўғри чизик кесмалари билан чегараланган бўлса, бундай шаклдан тушган сояни ясаш амалда тўғри чизик кесмаларидан тушган сояларни ясашга келтирилади.

229- шаклда умумий вазиятдаги ABC учбурчакдан H ва V проекция текисликларига тушган сояни ясаш кўрсатилган.

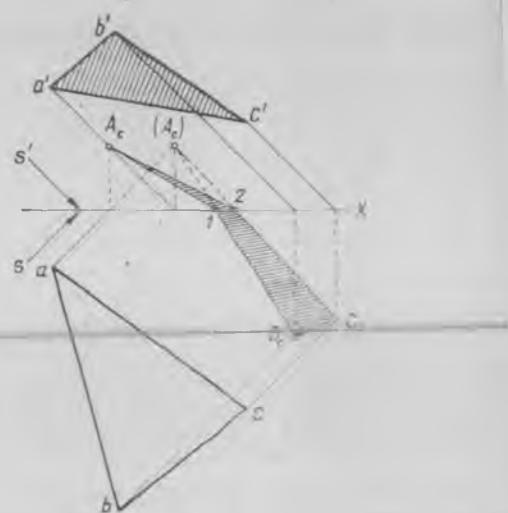
$B_c C_c$ кесма учбурчакнинг BC томонидан H текисликка тушган соя, $A_c 1B_c$ ва $A_c 2C_c$ синиқ чизиклар учбурчакнинг AB ва AC томонларидан H ва V текисликларга тушган соялардир. 1 ва 2 нуқталарни аниқлаш учун A нуқтанинг H текисликдаги мавхум сояси (A_c) ни B_c ва C_c нуқталарга улаш керак.

$A_c 1B_c C_c 2A_c$ шакл ABC учбурчакдан проекция текисликларига тушган соядир.

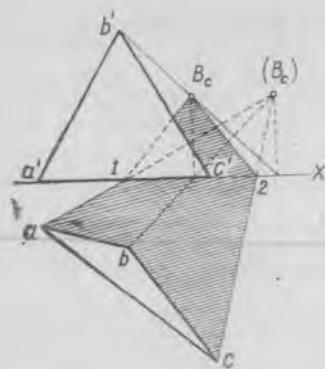
Учбурчак пластинканинг бир томони ёритилган, иккинчи томони соя бўлади. Проекцияларнинг ҳар бирида пластинканинг қайси томони кўринганлигини аниқлаймиз.

Проекцияда учбурчакнинг қайси (ёритилган ёки соя) томони кўринганлигини аниқлаш учун шу проекциянинг контури соат стрелкасининг юриши томонига ёки унга тескари йўналишда айланиб чиқилади ва учларни кўрсатувчи ҳарфларнинг тартиби тушган соя контурини худди шундай йўналиш бўйича айланиб чиқиландаги ҳарфларнинг тартиби билан таққосланади. Ҳарфларнинг тартиби тўғри келса, мазкур проекцияда пластинканинг ёритилган томони кўрсатилган бўлади: агар проекциянинг контурини ва тушган соянинг контурини айланиб чиқишда ҳарфларнинг тартиби тўғри келмаса, проекцияда шаклнинг соя томони кўринган бўлади.

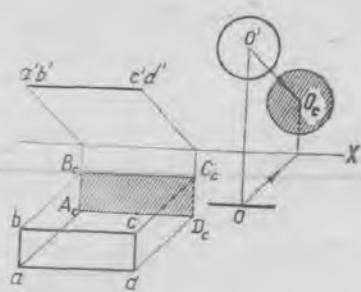
229- шаклдаги мисол учун тушган соянинг контури соат стрелкасининг юришига қарши йўналиш бўйича айланиб чиқилса, ҳарфларнинг тартиби $A_c B_c C_c$ бўлади. Шу йўналиш бўйича айланилса, горизонтал проекцияда ҳарфларнинг тартиби $a'b'c'$, фронтал проекцияда $a'b'c'$ бўлади. Демак, горизонтал

229- шакл

230- шакл

231- шакл

проекцияда учбурчакнинг ёритилган томони, фронтал проекцияда эса соя томони кўринган.

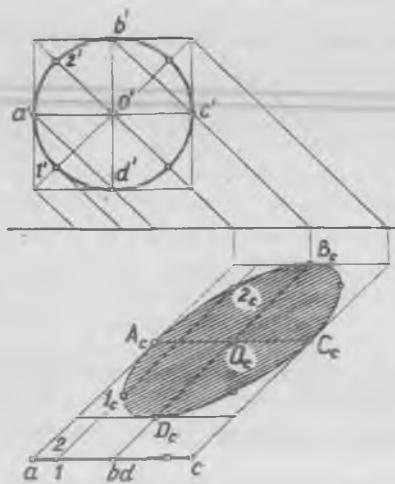
230- шаклдаги мисолда H га қараганда ҳам, V га қараганда ҳам берилган учбурчакнинг ёритилган томони кўринади.

Агар текис шакл бирорта текисликка параллел бўлса, унинг шу текисликдаги сояси шаклнинг ўзига teng ва параллел бўлади.

231- шаклдаги мисолда берилган $ABCD$ тўртбурчак H га параллел, доира V га параллел. Шунинг учун тўртбурчакдан H текисликка тушган соя эса доиранинг ўзига teng ва параллел, доирадан V текисликка тушган соя эса доиранинг ўзига teng ва параллелдир.

Айланадан (ёки ихтиёрий текис эгри чизикдан) унга параллел булмаган текисликка тушадиган сояни нуқталар бўйича ясаш мумкин. Айланадан унга параллел булмаган текисликка тушган соя эллипс кўринишида бўлади.

232- шаклда фронтал текисликда жойлашган доирадан H текисликка тушган сояни ясаш кўрсатилган. Соянинг контури — эллипсни аниқроқ ясаш учун доиранинг сиртидан чизилган квадратнинг соясидан ҳам фойдаланилган.

232- шакл

81- §. Геометрик жисмларнинг сояларини ясаш

Геометрик жисмнинг сиртига уринма бўлиб ўтган ёруғлик нурларининг йифиндиси ўровчи сирт ҳосил қиласди. Бу ўровчи нур сиртининг жисм сиртига уринма бўлган нуқталарининг йифиндиси ўз соясининг контуруни ҳосил қиласди, жисм сиртига уринма бўлган ёруғлик нурларининг соя тушадиган текислик ёки бошқа сирт билан кесишган нуқталари йифиндиси эса жисмдан тушган сояning контуруни ҳосил қиласди. Юқорида айтилганларга биноан, жисмларининг соялари тубандаги тартибда ясалади: 1. Жисмнинг ўз сояси аниқланади. 2. Ўз сояси контуридан тушган соя, яъни жисмдан тушган соя ясалади.

Жисмнинг шаклига қараб, ўровчи нур сирти кўп ёқли, эгри сирт ва уринма текисликлардан иборат бўлиши мумкин.

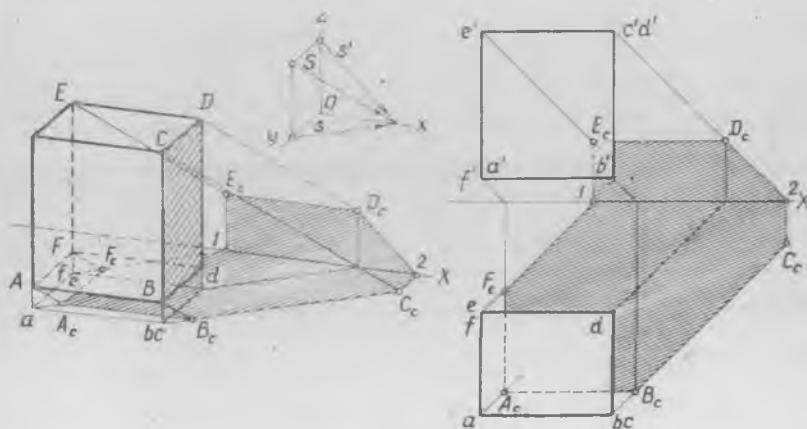
A. Кўпёқликларнинг сояларини ясаш

Кўп ёқлининг ўз сояси контури, одатда, ҳеч қандай график ясашлардан фойдаланилмай, фазода тасаввур қилиш йўли билан аниқланади. Синиқ чизиқ билан ифодаланган ўз сояси контуридан тушган соя кўпёқдан тушган сояning контуруни ҳосил қиласди.

233-шаклда фазода вертикал жойлашган тўрт ёқли призмадан тушган сояни ясаш кўрсатилган.

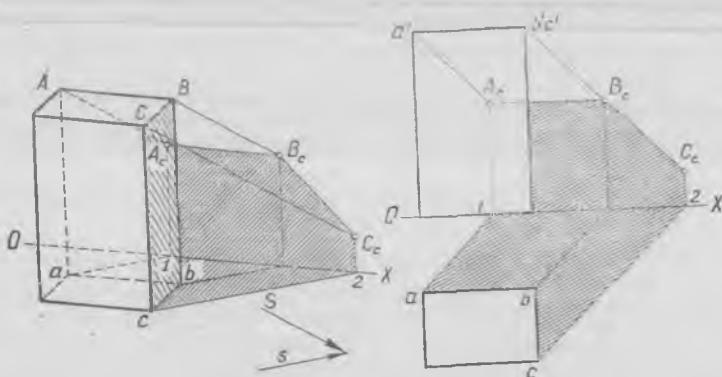
Аксонометрик тасвирдан яққол куриниб турибдики, призманинг устки асоси, чап томондаги ва фасад томондаги ёқлари ёритилган, остики асоси ва қолган икки ёғи ўз соясидадир. Шунинг учун $ABCDEF$ синиқ чизиқ ёритилган ва соя ёқлар орасидаги чегара ва ўз соясининг контуридир.

$AB CDEFA$ синиқ чизиқдан (унинг томонларидан) H ва V текис-

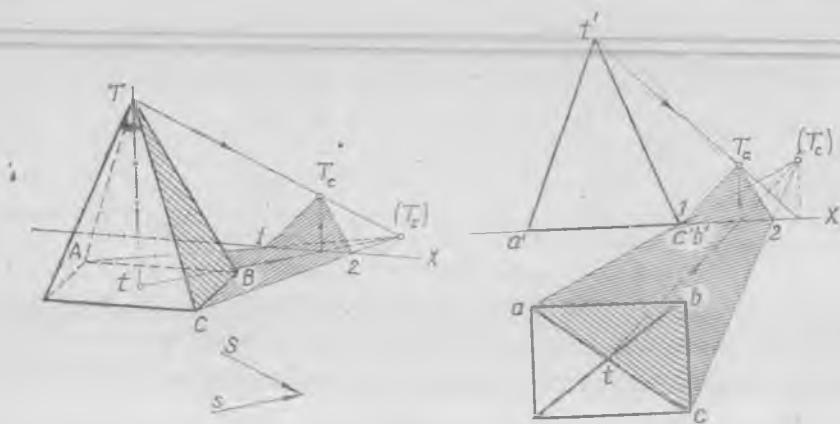

233- шакл

ликларга тушган соя ҳосил бўлади. Призманинг AB , CD , AF қирралари H текисликка параллел, шунинг учун бу қирралардан H текисликка тушган соялар қирраларнинг ўзларига параллел бўлади ($A_cB_c \parallel AB$; $CD \parallel C_c2$; $AF \parallel A_cF_c$). DE ва EF қирралар V текисликка параллел бўлгани учун улардан V га тушган соялар қирраларнинг ўзларига параллел бўлади ($DE \parallel D_cE_c$; $EF \parallel E_cI$). BC ва EF қирралар H текисликка перпендикуляр бўлгани учун улардан H га тушган соялар ёруғлик нурининг горизонтал проекцияси бўйича йўналган ($B_cC_c \parallel F_cI \parallel s$). CD қирра V текисликка перпендикуляр бўлгани учун ундан V га тушган соя ёруғлик нурининг фронтал проекцияси бўйича йўналади ($D_c2 \parallel s'$). Агар кўпёқнинг асоси проекциялар текислигида жойлашган бўлса, сояларни ясаш бирмунча содлашади. Бу ҳолда асосининг ҳамма учлари ўз соялари билан устма-уст тушган бўлади.

234- шакл

235- шакл

234- шаклда H текисликда турган түрт ёқли призмадан H ва V текисликларга тушган сояни ясаш күрсатилган.

Пирамидадан H ва V текисликларга тушган сояни ясаш учун (235- шакл) олдин унинг учидан тушган ҳақиқий соя T_c ва мавхұм соя (T_c') топилади. Кейин мавхұм соя (T_c) орқали пирамиданинг асосига уринма қилиб (T_c) A ва (T_c) C чизиқлар үтказилади. Проекциялар ўқидаги 1 ва 2 нүкталар пирамида ён қирраларидан тушган сояларнинг синиш нүкталаридир. Бу нүкталар T_c нүктега туташтирилса, пирамидадан H ва V текисликларга тушган соянынг контури $AIT_c 2C$ ҳосил бўлади.

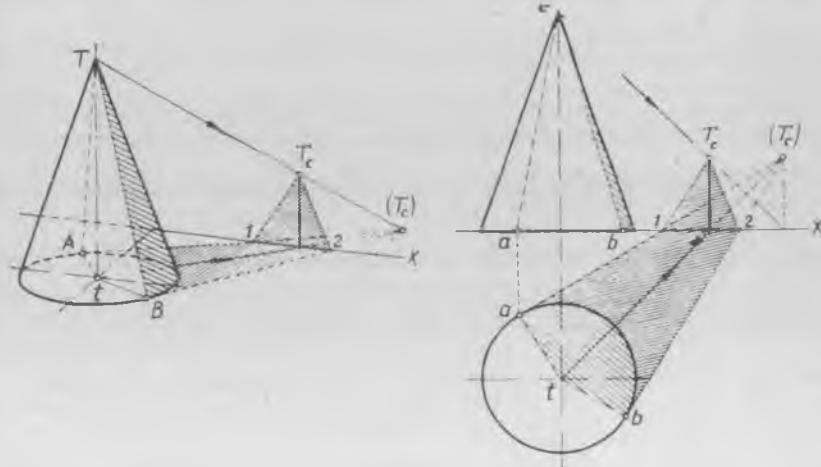
AT ва CT қирралар пирамиданинг ёқларини соя ва ёритилган қисмларга ажратади. Демак, пирамиданинг ATB , BTC ёқлари ва асоси ўз соясида бўлади. Ўз соясининг контури синиқ $TABCT$ чизиқдан иборатdir.

Б. Эгри сиртларнинг сояларини ясаш

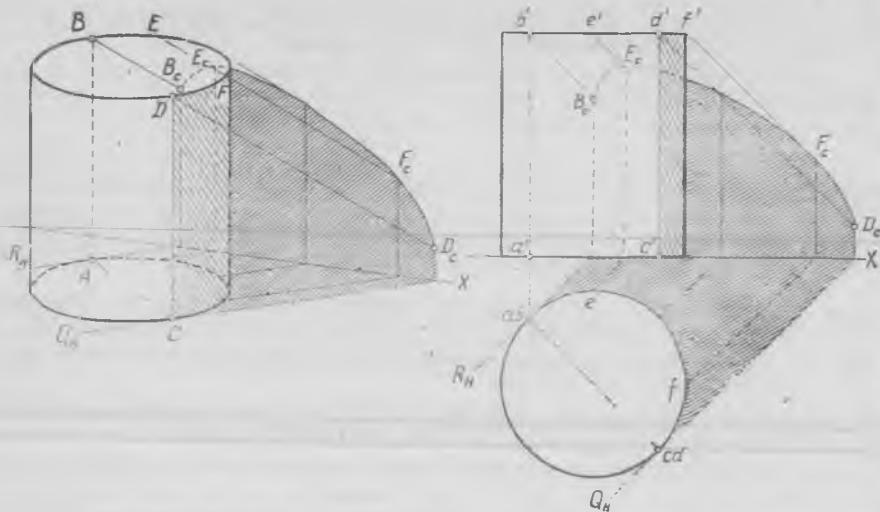
Ихтиёрий шаклдаги жисмга уринма бўлган ёруғлик нурларининг йифиндиси умумий ҳолда цилиндр сирт ҳосил қиласи. Бу цилиндр сирт нур цилинтри деб юритилади. Нур цилиндрининг берилган жисмга уринган чизиги жисмнинг ёритилган қисмини унинг соя қисмидан ажратади ва бу чизиқ ўз соясининг контури дейилади. Нур цилиндрининг сирти билан проекциялар текислигининг ёки бошқа жисм сиртининг кесишув чизиги тушган соянынг контури бўлади. Кўпёклардагидек, бу ерда ҳам, ўз соясининг контуридан тушган соя тушган соянынг контуридир.

236- шаклда H текисликда турган доиравий конусдан H ва V текисликларга тушган сояни ясаш күрсатилган.

Конусдан тушган соя пирамидадан тушган соя сингари ясалади. Олдин конуснинг учидан H га тушиши мумкин бўлган мавхұм

236- шакл

237- шакл

соя (T_c) ва V га тушган ҳақиқий соя T_c топилади. Кейин мавҳум соя орқали конуснинг асосига уринма қилиб ўтказилган чизикларнинг $O\bar{X}$ ўқ билан кесишган 1 ва 2 нуқталари конус учидан V текисликка тушган сояга (T_c нуқтага) туташтирилади. Ҳосил бўлган AIT_c 2 B чизик тушган соянинг контури, AT ва BT ясовчилар эса ўз соясининг контуридир.

Юқорида айтилган нур цилинди конус бўлган ҳолда ёруғлик нурларига параллел ва конусга уринма иккита текисликка айланаб кетади ($TA1$ ва $TB2$ чизиқлар билан ифодаланган текисликлар).

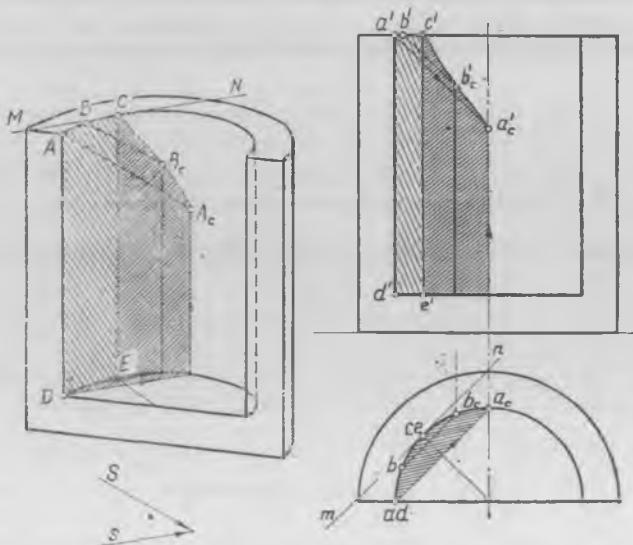
237- шаклда H текисликда турган тўғри доиравий цилиндрдан H ва V текисликларга тушган сояни ясаш кўрсатилган.

Олдин цилиндр ўз соясининг контури аниқланади. Шу мақсадда ёруғлик нурларига параллел ва цилиндрга уринма иккита (R, Q) текислик ўтказилади. Уринма текисликларнинг горизонтал излари (R_H, Q_H) бу хусусий ҳолда ёруғлик нурларининг горизонтал проекциялари бўйича йўналади. Цилиндрга Q ва R текисликлер уринишидан ҳосил бўлган AB ва CD чизиқлар цилиндрнинг ёритилган қисмини соя қисмидан ажратувчи ясовчилардир. Бу ясовчилар қисқача қилиб, соя ясовчилар дейилади. $ABEFDC$ чизиқ цилиндр ўз соясининг контури; бу чизикдан H ва V текисликларга тушган соя цилиндрдан тушган соянинг контурини ҳосил қиласди.

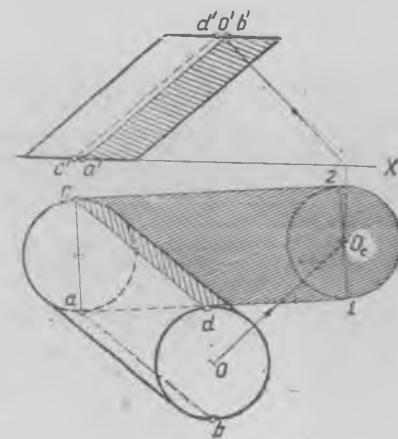
238- шаклдаги ортогонал проекцияларда асослари горизонтал текисликларда жойлашган доиралардан иборат умумий

вазиятдаги эллиптик цилиндрдан H текисликка түшган сояни ясаш күрсатылған. Цилиндрнинг юқориги асоси ва ундан H текисликка түшган соя параллел текисликларда бұлғани учун улар иккі контруэнт шакллардир. Шунга күра, бу цилиндрнинг сояларини ясаш учун ёлғиз биргина ёруғлик нури үтказилған ва унинг ёрдамида устки асосынинг марказидан түшган O_c соя топылған. Түшган соянынг контуридаги $a1$ ва $c2$ тұғри чизиклар ёруғлик нурларига параллел ва цилиндрнинг AB ва CD ясовчиларига уринма бўлган R , Q текисликларнинг горизонтал изларидир.

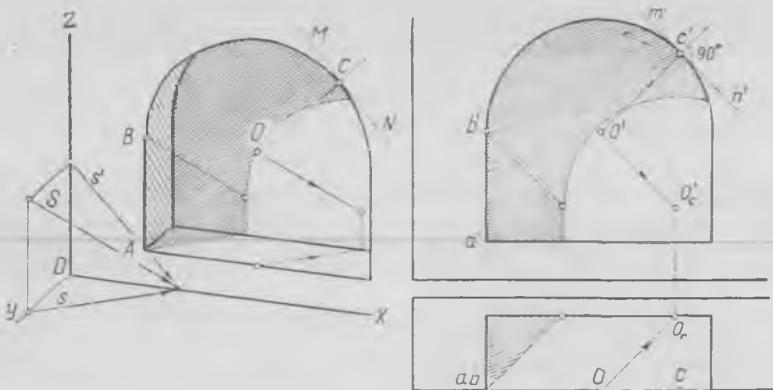
239- шаклда уст томони очық ярим цилиндрдан унинг ички сиртига түшган сояни ясаш күрсатылған. Ёруғлик нурининг горизонтал проекциясига параллел қилиб, ярим айланага үтказилған MN ($m n$) уринма ёрдамида цилиндрнинг соя ясовчиси (CE) аниқланади. Хосил бўлган $DABC$ чизик ўз соясининг контуридир. A нүктанынг сояси (A_c) цилиндрнинг ўртадаги ясовчисига тушади. Айлананинг ABC ёйидан түшган соя ($A_c B_c C$) эллипснинг ёйидир.

239- шакл

238- шакл

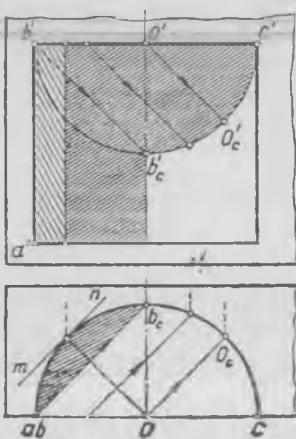
240- шакл

240- шаклда юқори томони ярим цилиндр аркадан иборат токча ичидаги сояни ясаш кўрсатилган. Ўз соясининг контури ABC чизиқдан токчанинг унга параллел бўлган ички деворига тушган соя чизиқнинг ўзига конгруэнт бўлади. Демак, сояни ясаш учун айланга марказидан тушган соя топилса кифоя.

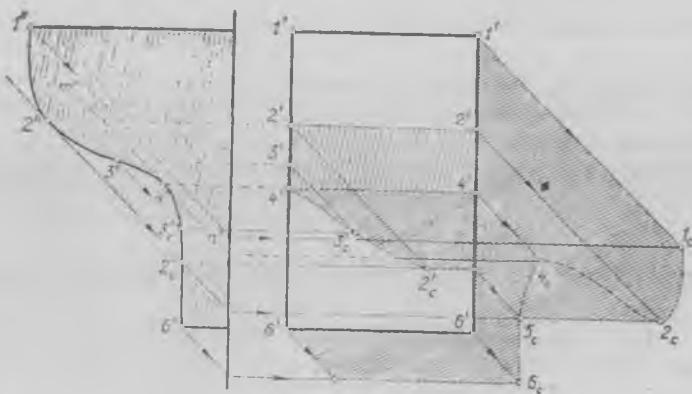
Ўз соясининг контури чегарасидаги $C(c', c)$ нуқта ёруғлик нурининг фронтал проекциясига параллел қилиб, ярим айланага ўтказилган уринма MN чизиқ ёрдамида аниқланади ($MN \parallel s' \parallel m'n'$).

241- шаклдаги эпюрда тепаси текис ярим доира бўлган цилиндр токчанинг ичидаги сояни ясаш кўрсатилган. AB қиррадан тушган соя 239- шаклдаги сингари ясалади. Горизонтал BC қиррадан ўтувчи нур текислик ярим цилиндрни ярим эллипс бўйича кесади. Бу ярим эллипс ярим айланга ($b'b'_c'c$) кўринишида проекцияланади.

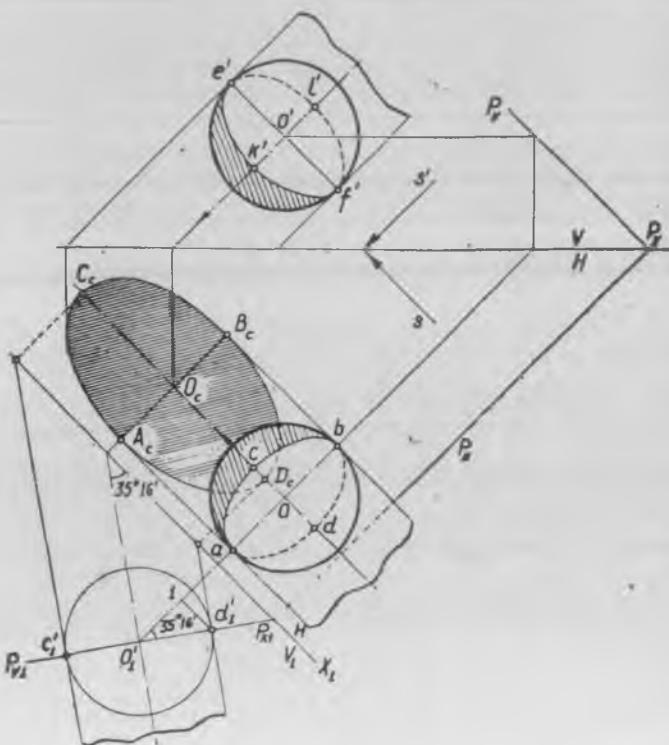
242- шаклда фасад томони цилиндр сирт билан чегараланган кронштейннинг сояларини ясаш кўрсатилган. Ўз соясининг контуруни аниқлаш учун ёруғлик нурининг профил проекциясига параллел қилиб, цилиндр сиртнинг профил проекциясига уринма чизиқлар ўтказилади. Бу чизиқлар $2''$ ва $4''$ нуқталарда уринади. Цилиндр сиртнинг $2-2$ ва $4-4$ ясовчилари орасидаги қисми ўз соясида бўлади. $2-2$ ясовчи орқали ўтувчи нур текислик цилиндр сирт билан $2c(2''c\ 2'c)$ нуқтадан ўтган ясовчи бўйича кесишиади. $2-4$ эгри чизиқдан тушган соянинг фронтал проекцияси $4'$ ва $2'c$ нуқталар орасида бўлади. Бу эгри чизиқдан тушган сояни ясаш учун оралиқда олинган бир неча нуқталарнинг сояларини топиш

241- шакл

242- шакл

243- шакл

керак. Шаклда эгри чизикқа оид 3 ($3'', 3'$) нүктадан тушган сояни ($3c, 3'c$) топиш күрсатилған. V текисликка тушган сояни ясаш чизманинг ўзидан тушунарлы. 2—2 ясовчидан тушадиган соянинг бир қисми кронштейнга, қолган қисми V текисликка тушади. Кронштейннинг ости ва ўнг томонлари ҳам ўз соясида бұлади.

243- шаклда шарнинг ўз соясини ва тушган соясини ясаш күрсатилған. Шарга уринма бұлған ёруғлик нурларининг йиғиндиси доиравий цилиндр ҳосил қиласы. Шарнинг марказидан ёруғлик нурларига перпендикуляр қилиб ўтказилған P текислик билан нур цилиндрнинг кесишінгін чизигі (кatta айланы) шарнинг ўз сояси контуруни беради. Бу айланы H ва V текисликтерге кattаликлари бир қылда бұлған эллипслар күренишида проекцияланади. Эллипсларнинг катта ўқи шарнинг диаметрига тенг ва ёруғлик нурининг тегишли проекциясынан перпендикуляр бұллади ($ab \perp s; e'f' \perp s'$). Эллипсларнинг кичик ўқи V текисликкінде ёруғлик нурларига параллел құйилған вертикаль V_1 текислик билан алмаштириб топилған ($cd = k'l'$). Нур цилиндрнинг горизонтал изи ёки, барибир, $ACBD$ айлананынг H текисликдеги сояси шардан H текисликке тушган соянинг контури — $A_c C_c B_c D_c$ эллипснін ҳосил қиласы. Шар марказидан тушган соя шу эллипснінг марказидір.

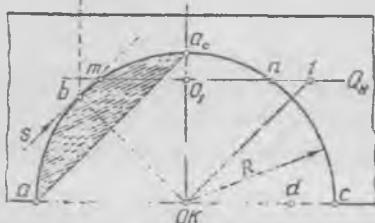
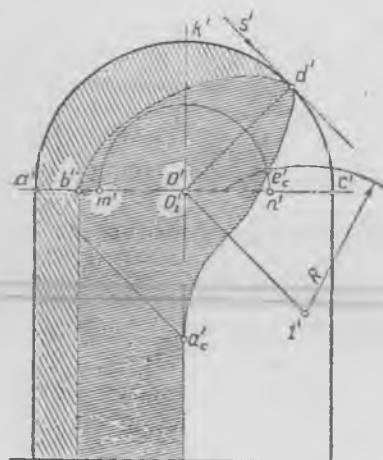
Ёруғлик нурининг проекция текисликтерге нисбатан оғиш бурчаги

($45^\circ 16'$) B_1 текисликке ўз кattалигіда проекцияланади. Бу ҳолдан фойдаланыб, эллипсларнинг ўқларини аналитик усул билан топса ҳам бұллади. Шарнинг проекциясидеги эллипснінг кичик ярим ўқи $od = R \cdot \sin 35^\circ 16'$; шардан тушган соя эллипснінг кат-

та ярим ўқи $O_c D_c = \frac{R}{\sin 35^\circ 16'}$ бұллади (R — шарнинг радиусы).

Синус $35^\circ 16'$ тахминан 0,577... га тенг, демек, $od = 0,577 \cdot R$; $O_c D_c = 1,7331 \cdot R$.

244- шаклда юқори қисми чорак шардан иборат цилиндрик токчанинг сояларини ясаш күрсатилған. Фронтал ярим айланы AKC ($a'k'c'$, akc) дан тушган соя нүкталар бүйіча ясалади. Масалан, бирорта E нүктедан (бу нүкта шаклда күрсатылмаган) тушган Ec (e'_c) сояни топиш учын фронтал Q текислик ўтказилған. Q текислик чорак шарни маркази $O_1(o_1 o'_1)$ нүктада ва диаметри $MN (mn, m'n')$ кесмага

244- шакл

тeng ярим айлана бўйича, нур цилиндрини маркази $1, 1'$ нуқтада ва радиуси шар радиусига teng ярим айлана бўйича кесади. Бу ярим айланаларнинг кесишиган нуқтаси тушган сояниг контурига оид нуқта бўлади. Шаклда E_c нуқтанинг фақат фронтал проекцияси ($e'c'$) кўрсатилган, нуқтанинг горизонтал проекциясини топиш зарур бўлса, шу нуқтадан ўтган горизонтал текисликдан фойдаланиш мумкин. $A_c(a_c, a'_c)$ нуқта A нуқтадан токчанинг цилиндр қисмига тушган соя. $D(d', d)$ нуқта, ёруғлик нурининг V текисликдаги проекциясига параллел қилиб, токчанинг фасадига ўтказилган уринма чизиқ ёрдамида топилган. Цилиндрдаги контур ясовчи ўтган $B(b, b')$ нуқта нурининг H текисликдаги проекциясига параллел қилиб, токчанинг планига ўтказилган уринма чизиқ ёрдамида аниқланган. Токчага тушган соя контурининг бошланиш чизифи $BD(b'a')$ нур цилиндрининг чорак шарга уринган чизифидир. Бу чизиқ ҳақиқатда айлана бўлиб, проекциялар текислигига эллипс ёйи кўринишида проекцияланади (243-шаклга қаранг).

245- шаклда ясовчиси эгри чизиқ бўлган айланеш сиртининг сояларини ясаш кўрсатилган. Олдин сиртининг H текисликка тушган сояси ясалган. Кейин, тушган соянинг контуридан фойдаланиб, сирт ўз соясининг контури аниқланган.

Сиртдан тушган сояни ясаш учун унинг бир неча горизонтал кесимларидан (параллелларидан) тушган соялар ясалади. Бунинг учун горизонтал кесимларнинг (айланаларнинг марказларидан тушган соялар топилса кифоя. Улар сиртининг ўқидан тушган сояда (OT_c чизиқда) жойлашади. Айланаларнинг H текисликдаги соялари ўзларига teng айланалар кўринишида тасвирланади. Бу соя айланаларни ўровчи чизиқ сиртдан тушган соянинг контури бўлади.

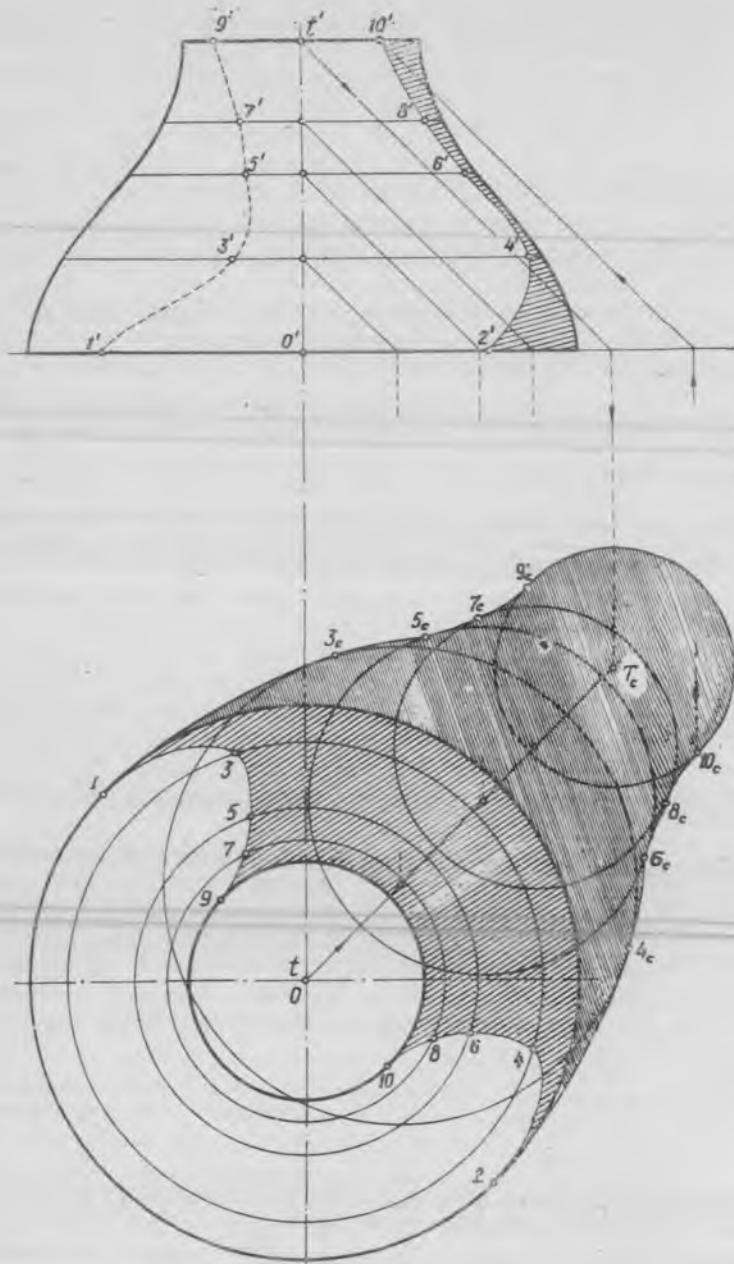
Шундан кейин, ўровчи чизиқнинг параллеллардан тушган соя айланаларга уринган нуқталари ($1, 2, 3_c, 4_c, \dots, 10_c$) белгиланади, сунг бу нуқталарни тескари нурлар ёрдамида тегишли параллелларга олиб бориб, улар силлиқ эгри чизиқлар билан туташтирилса, айланеш сиртининг ўз сояси контури ҳосил бўлади.

Юқорида келтирилган усул, яъни параллеллардан тушган соялардан фойдаланиб, олдин айланеш сиртидан тушган сояни, кейин ўз соясини ясаш қулай ва содда усул бўлиб, ундан ўқи вертикал жойлашган ҳар қандай айланеш сиртининг сояларини ясаш учун фойдаланиш мумкин.

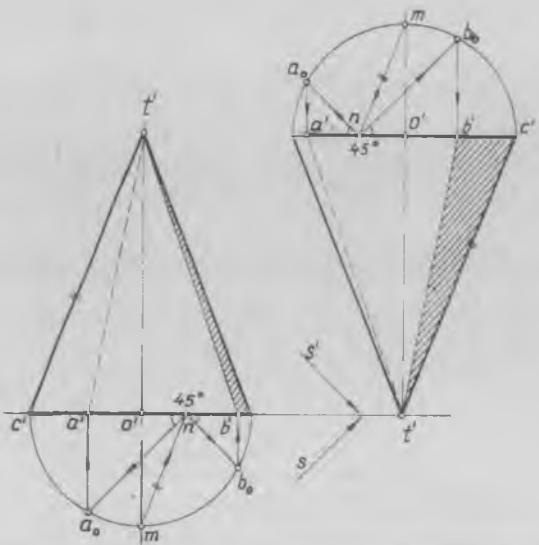
Аммо бу усул билан айланеш сирти ўз соясининг контури ноаниқроқ топилади, чунки параллеллардан тушган соя айланаларга ўровчи эгри чизиқнинг уринган нуқталарини ($1, 2, 3_c, 4_c, \dots, n_i$) аниқ топиш кийин.

Айланеш сиртининг ўз сояси контурини аниқроқ ясаш учун уринма конуслар ва цилиндрлар усулидан фойдаланиш тавсия килинади.

Бу усулни баён қилишдан олдин тўғри доиравий конуснинг ёлғиз фасадидан (фронтал проекциясидан) фойдаланиб, соя ясовчиларини топиш йўли билан танишиб чиқиш зарур. Проф. С. М. Колотов тэклиф қилган анча оддий йўлни исботсиз келтирамиз.

245- шакл

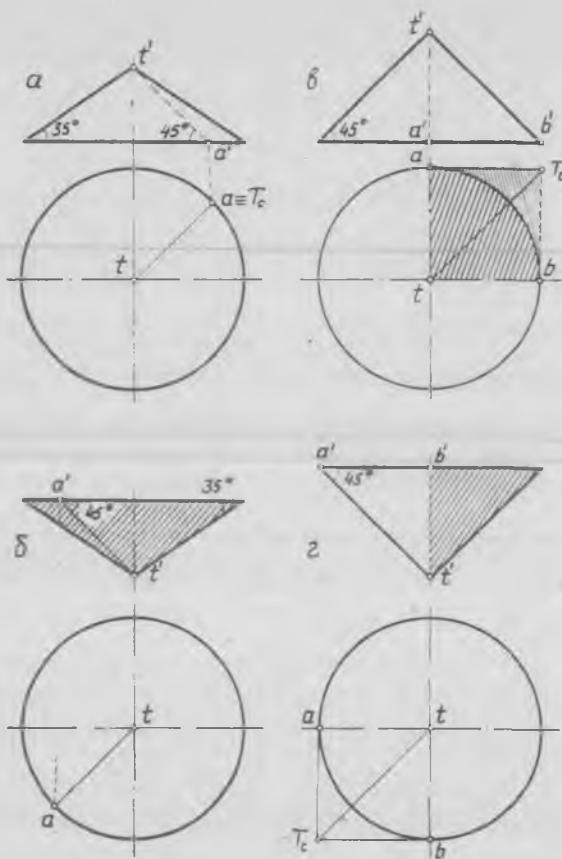
246- шакл

Конус асөсининг фронтал проекциясида ярим айлана чизилади. (246- шакл). Ярим айлана билан конус ўқининг кесишган m нуқтаси орқали конуснинг очерк ясовчисига параллел қилиб mn чизик ўтказилади ($mn \parallel c't'$). Бу чизик конус асөсининг проекцияси билан кесишган n нуқтасидан (ярим айланани a_0 ва b_0 нуқталарда кесувчи) 45° бурчак остида иккита чизик ўтказилади. a_0 ва b_0 нуқталардан ўтказилган вертикаль чизиқлар конус асөсининг проекциясидаги a' ва b' нуқталарни ҳосил қилари. Бу нуқталардан изланган соя ясовчиларнинг фронтал проекциялари ($a't'$, $b't'$) ўтади.

Агар конуснинг ясовчилари асөсининг текислиги билан 35° бурчак ташкил қиласа, бундай конуснинг ҳамма сирти ёритилган бўлади (247- шакл, а). Бу ҳолда конуснинг ўз сояси битта ясовчисидан (AT) иборат бўлади. Агар шундай конуснинг униг ҳамма сирти ўз соясида бўлади (247- шакл б). Бу ҳолда конуснинг сиртида битта ёруғлик нури ($a't'$, at) бўлади.

Агар конуснинг ясовчилари горизонтал текисликка 35° дан кам бурчакка қия бўлса, униг асөсининг юқори томонида жойлашган конуснинг ҳамма сирти ёритилган, униг асөсининг паст томонида жойлашган конуснинг ҳамма сирти ўз соясида бўлади (бу ҳоллар учун алоҳида чизмалар келтирилган эмас).

Ясовчилари горизонтал текисликка 45° га қия конуснинг чорак сирти ўз соясида бўлади ва бу соя чорак фронтал проекцияда кўринмайди (247- шакл, в). Агар шундай конуснинг униг асөсининг паст томонида бўлса, сиртининг тўртдан уч қисми ўз

247- шакл

сояси остида бұлади ва фронтал проекцияда ёритилған чорак билан битта соя чорак күрінади (247- шакл, г).

Юқорида айтилғанларнинг ҳаммаси ёруғлик нурларининг йұналиши кубнинг диагоналига параллел олинғандагина күткендер, чунки шундай бұлғанда ёруғлик нурлари билан горизонтал текислик орасидаги бурчак $35^{\circ}16'$ ёки, яхлитлаганда 35° бұлади.

246- шаклда келтирилған доиравий конуснинг фақат фронтал проекциясидан фойдаланиб, соя ясовчиларини топиш усулидан тұғри доиравий цилиндр учун ҳам фойдаланиш мүмкін. Бунинг учун цилиндрни учи чексиз узоқлашган конус деб фарз этиш керак. Шундай үйлаганда 246- шаклда үтказилған tn чизиқнинг n нүктаси цилиндр учун O нүктада келиб чиқади (248- шакл, а). Цилиндрнинг фронтал проекциясида $a'o'=o'b'$ бұлғаны учун ясашни бирмұнча соддалаштириш мүмкін (248-

шакл, б). Цилиндрнинг A ва B нуқталаридан ўтган ясовчилари унинг соя ясовчилариидир.

Энди айланиш сиртининг ўз сояси контурини аниқроқ ясаш учун юқорида тавсия қилинган уринма конуслар ва цилиндрлар усули устида тұхталамиз. Бу усулдан фойдаланиб, ҳар қандай айланиш сиртининг ўз сояси контурини ясаш учун: 1) сиртнинг бир қанча параллеллари ўтказилади; 2) бу параллелларни конусларнинг асослари деб қабул қилиб, сиртга уринма конуслар чизилади (агар параллел экватор ёки бүйін чизиғи бўлса, уринма цилиндр чизилади) ва 3) уринма конусга ёки цилиндрга асосланаб, ўша параллелдаги соя нуқталар топилади (246, 247, 248- шакллар). Топилган соя нуқталар силлиқ эгри чизиқ билан уланса, берилган айланиш сиртининг ўз сояси контури ҳосил бўлади. Бу усулдан фойдаланилганда ҳамма ясашлар айланиш сиртининг фронтал проекциясида (фасадида) бажарилади.

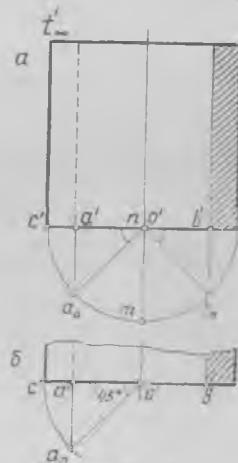
249- шаклдаги айланиш сиртининг ўз сояси контури уринма конуслар ва цилиндрлар усули билан ясалган.

Ясашни сиртнинг ўз сояси контурига оид характерли (энг юқориги ва энг пастки, фронтал проекциянинг очеркидаги, экватор ва бүйін чизифидаги) нуқталарни аниқлашдан бошлаш тавсия қилинади.

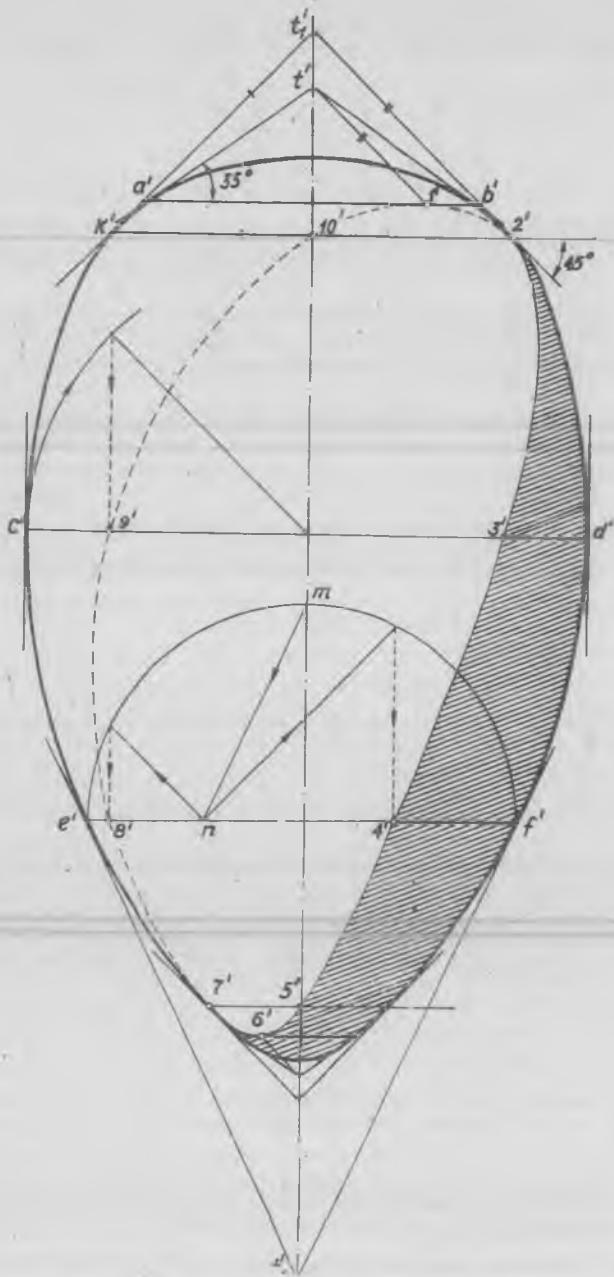
249- шаклда энг юқори $1'$ ва энг пастки $6'$ соя нуқталар, ясовчилари ўзининг асосига 35° бурчак қия уринма конуслар ёрдамида аниқланади (247- шаклга қаранг). Буғчнг учун сиртнинг очеркига горизонтал чизиқ билан 35° бурчак ташкил қилувчи уринма ўтказилади ва унинг уриниш нуқтаси a' ҳамда сиртнинг ўқи билан кесишган нуқтаси (конус учининг проекцияси) белгиланади. Уриниш нуқтаси a' орқали ёрдамчи конуснинг асоси — параллелнинг проекцияси $a'b'$ ўтказилади. Ҳосил бўлган тенг ёнли учебурчак $a't'b'$ сиртга уринма бўлган ёрдамчи 35° ли конуснинг проекциясидир. t' нуқта орқали ўтказилган 45° ли чизиқ ёруғлик нурининг фронтал проекцияси a'' билан кесишиб, изланган энг юқориги $1'$ нуқтани беради. Энг пастки $6'$ нуқтани аниқлаш учун худди шунга ўхшаш, лекин уни асосининг паст томонида жойлашган ёрдамчи 35° ли конусдан фойдаланилади.

Проекциянинг очеркида ётган соя нуқталар ($2', 7'$) ва сирт ўқининг проекциясидаги соя нуқталар ($5', 10'$) ясовчилари ўз асосига 45° бурчак қия уринма конуслар ёрдамида топилади.

45° бурчак сиртнинг очеркига уринма түғри чизиқ ўтказилади. Бу түғри чизиқнинг очеркка уринган нуқтаси изланган $2'$

248- шакл

249- шакл

нуқта бўлади. Сирт ўқининг проекцияси билан $2'$ нуқтадан ўтган параллелнинг проекцияси кесишиб, $10'$ нуқтани ҳосил қиласди. Тенг ёни учбурчак $k't'$ $2'$ ёрдамчи 45° ли уринма конуснинг фронтал проекциясидир. $5'$ ва $7'$ нуқталар ҳам худди шундай 45° ли конус ёрдамида топилади, фақат бунда конуснинг учи пастга қараган бўлади.

Экваторнинг проекциясидаги соя нуқталар ($(3', 9')$ сиртга уринма қилиб ўтказилган цилиндр ёрдамида аниқланади (248- шаклга қаранг). Экваторнинг проекцияси ($c'd'$) ёрдамчи цилиндр асосининг проекцияси сифатида қабул қилинади.

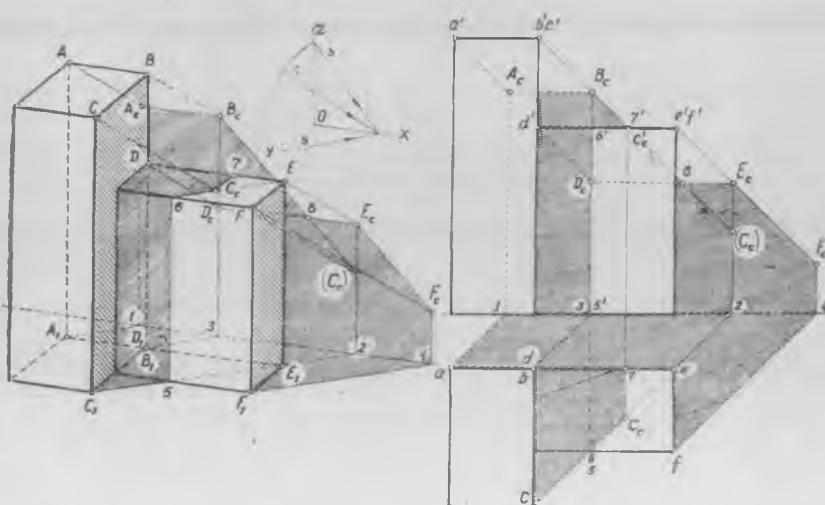
Айланиш сиртининг ўз сояси контурининг проекциясидаги тасодифий соя нуқталарни топиш учун ихтиёрий горизонтал чизиқ $e'f'$ ўтказилади. Бу чизиқ ихтиёрий параллелнинг проекцияси бўлиб, у ёрдамчи уринма конус асосининг проекцияси сифатида қабул қилинади ва уринма конуснинг проекцияси $c'f'$ t_2' ясалади. Кейин, 246- шаклда келтирилган усулдан фойдаланиб, изланган тасодифий нуқталар ($4', 8'$) топилади.

Айланиш сиртининг очерки айлана ёки айлана ёйи бўлган ҳолларда горизонтал чизиқ билан 35° ва 45° бурчаклар ҳосил қилувчи тўғри чизиқларнинг уриниш нуқталарици нормаллар ёрдамида аниқлаш тавсия қилинади.

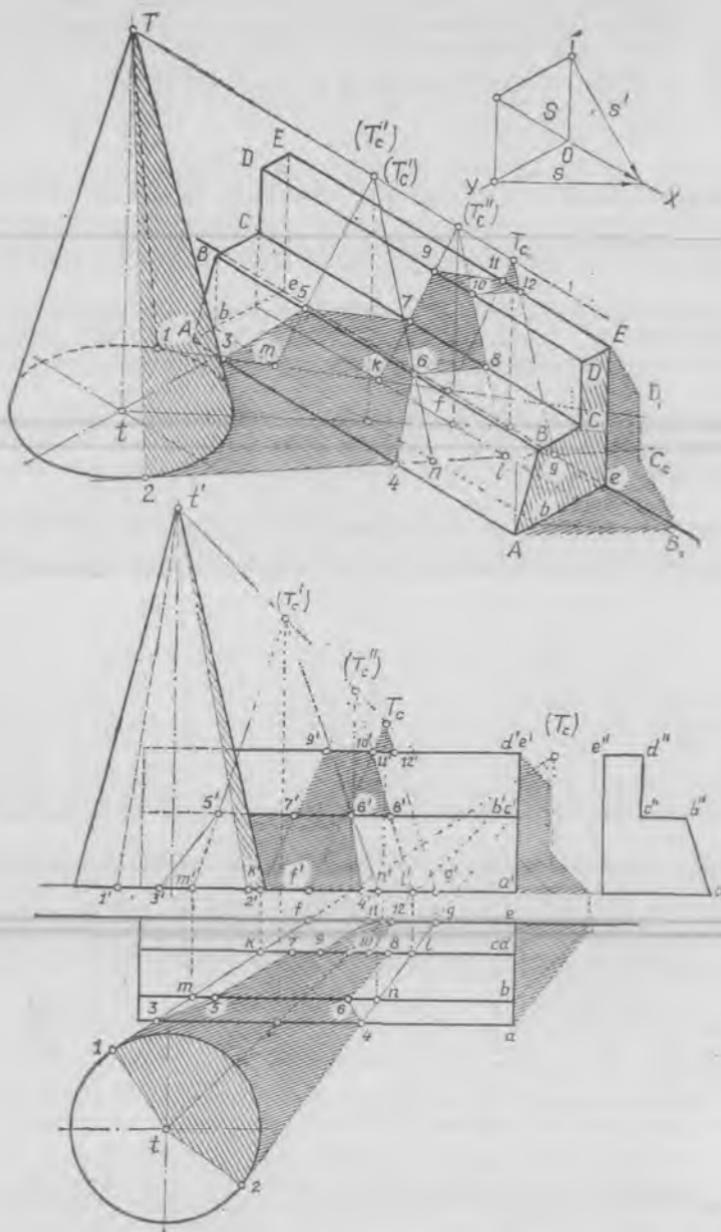
82- §. Сояларни ясашга мисоллар

1- мисол. 250- шаклдаги аксонометрик ва ортогонал проекцияларда иккита призмадан тушган сояларни ясаш кўрсатилган.

Ясаш тартиби:

250- шакл

251- шакл

1. Ҳар қайси призманинг үз сояси контури аниқланади, $ABCC_1$ B_1A_1 синиқ чизиқ катта призманинг үз сояси контури, $DEFF_1E_1D_1$ синиқ чизиқ кичик призманинг үз сояси контуридир.

Ортогонал проекцияларда $A_1, B_1, C_1, D_1, E_1, F_1$ нүкталарнинг проекциялари белгиланмаган.

2. Ҳар қайси призмадан H ва V текисликларга тушган соянинг контури алоҳида (иккинчи призмани ҳисобга олмай) ясалади. Катта призманинг A_1A қиррасидан тушган соя синиқ чизиқ $A_1I A_c$ куринишида, AB қиррасидан V га тушган соя ўзига параллел ва тенг ($A_cB_c = AB$), BC қиррасидан V га тушган соя ёруғлик нурининг фронтал проекциясига параллел $[B_c(C_c) \parallel s']$, CC_1 қиррасидан тушган соя эса синиқ чизиқ $C_12(C_c)$ куринишида булади. Агар катта призманинг ёнида кичик призма бўлмаса, ясалган $A_1I A_cB_c(C_c)2C_1$ синиқ чизиқ катта призмадан тушган соянинг контури бўлар эди.

Кичик призмадан проекция текисликларига тушган соянинг контури синиқ чизиқ $D_1 3D_cE_cF_c 4F_1$ кўринишида бўлади.

3. Катта призманинг ёнида кичик призма тургани учун C_1C қиррадан соянинг бир қисми кичик призманинг фасад ёғига, иккинч и қисми кичик призманинг устига тушади ($56 C_c$ чизиқ). CB қиррадан соянинг бир қисми ҳам кичик призманинг устига тушади ва шу қиррага параллел булади ($C_7 \parallel CB$).

Призмалардан тушган соянинг контурини белгилаш учун улардан V текисликка тушган соялар контурларининг ўзаро кесишган умумий нүқтаси (8) топилади. Бу нүқтани кичик призманинг DE қиррасидаги 7 нүқтадан тушган соя деб қарааш ҳам мумкин.

Призмалардан H ва V текисликларга тушган соянинг умумий контури $A_1A_cB_c8E_cF_c4F_1$ чизиқ билан ифодаланади.

2- мисол. 251- шаклдаги аксонометрик ва ортогонал проекцияларда тўғри доиравий конусдан деворга тақаб қўйилган кўп ёқли призмага тушган сояни ясаш кўрсатилган.

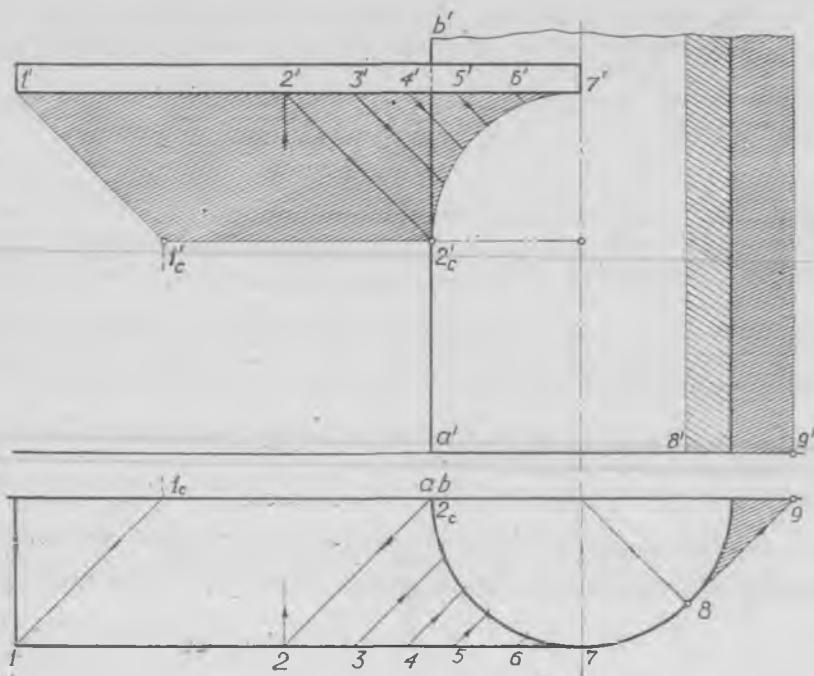
Ясаш тартиби:

1. Конуснинг учидан H текисликка тушган мавҳум соя (T_c) топилади: бу нүқта орқали конуснинг асосига уринмалар ўтказиб, 1, 2 нүқталар ва призманинг AA қиррасидаги 3, 4 нүқталар аниқланади.

2. Конуснинг учидан призманинг BB қирраси орқали ўтган вертикал текисликка тушган мавҳум соя (T_c) топилади ва уни m, n нүқталарга туташтириб, BB қиррадаги 5, 6 нүқталар аниқланади. 3 ни 5 га, 4 ни 6 га туташтирасак, конусдан призманинг қия $ABBA$ ёғига тушган соянинг контури ҳосил бўлади.

3. Конуснинг учидан призманинг $CDDC$ ёки текислигига тушган мавҳум соя (T'') топилади ва уни k, l нүқталарга туташтириб, CC қиррадаги 7, 8 нүқталар ва DD қиррадаги 9, 10 нүқталар аниқланади. Қейин 5 ни 7 га, 6 ни 8 га туташтирасак, конусдан призманинг $BCCB$ ёғига тушган соянинг контури ҳосил бўлади.

4. Конуснинг учидан деворга (фронтал текисликка) тушган ҳақиқий соя T_c топилади ва уни f, g нүқталарга туташтириб, призманинг EE қиррасидаги 11, 12 нүқталар аниқланади. 11 T_c 12 конус-

252- шакл

дан деворга тушган сояning контури, 9, 11, 12, 10 нүқталар би-
лан чегараланган тұртбұрчак эса конусдан призманинг *DEED* ёғига
тушган сояning контуридир.

Шаклда призмадан деворга ва полта тушган соя ҳам күрсатил-
ган.

3- мисол. 252- шаклдаги ортогонал проекцияларда балкондан
деворга ва ярим цилиндр шаклидаги устунга тушган сояни ясаш
күрсатылған.

Ясаш тартиби:

1. Цилиндрнинг *AB* ясовчисига сояси тушадиган балкон қирра-
сидагы нүқта (2, 2') аниқланади.

2. Қирранинг 1—2 қисмидан деворга тушган соя (*1_c* — 2,
1' — 2') ясалади. Сояning бу қисми кесманинг үзиге параллел ва тенг
булади.

3. Қирранинг 2—7 қисмидан цилиндр сиртига тушган соя (2_c —
7, 2' — 7) фасадда радиуси цилиндр асосининг радиусынша тенг,
чорак айлана күрнинишида тасвирланади.

4- мисол. 253- шакл *a*, *b* лардаги аксонометрик ва ортогонал
проекцияларда дарвозанинг сояларини ясаш күрсатылмаган.

Ясаш тартиби:

1. Дарвозанинг таркибига кирган ҳар қайси геометрик шакл-
нинг үз сояси контури аниқланади.

Карнизнинг аксонометрияда кўриниб турган ўнг ёғи, ости ва орқа томони ўз соясида бўлади. Демак, $ABCDEF$ чизиқ карнизнинг ўз сояси контуридири.

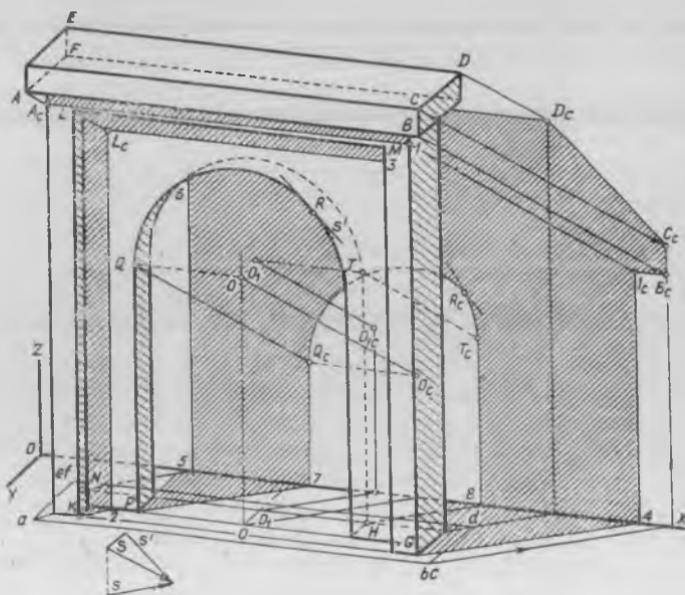
Дарвоза деворининг ва арканинг аксонометрияда кўриниб турган ён ёқлари, пастки горизонтал ёғи ва орқа томондаги фронтал ёғи ўз соясида бўлади. Шунга кўра, синиқ чизиқ KLM , тўғри чизиқ ва айлана ёйидан иборат PQR чизиқ ҳамда G, H ва N нуқталардан чиққан вертикал қирралар дарвоза деворларининг ўз соялари контурларидири.

2. Ўз сояларининг контурларидан тушган соялар ясалади.

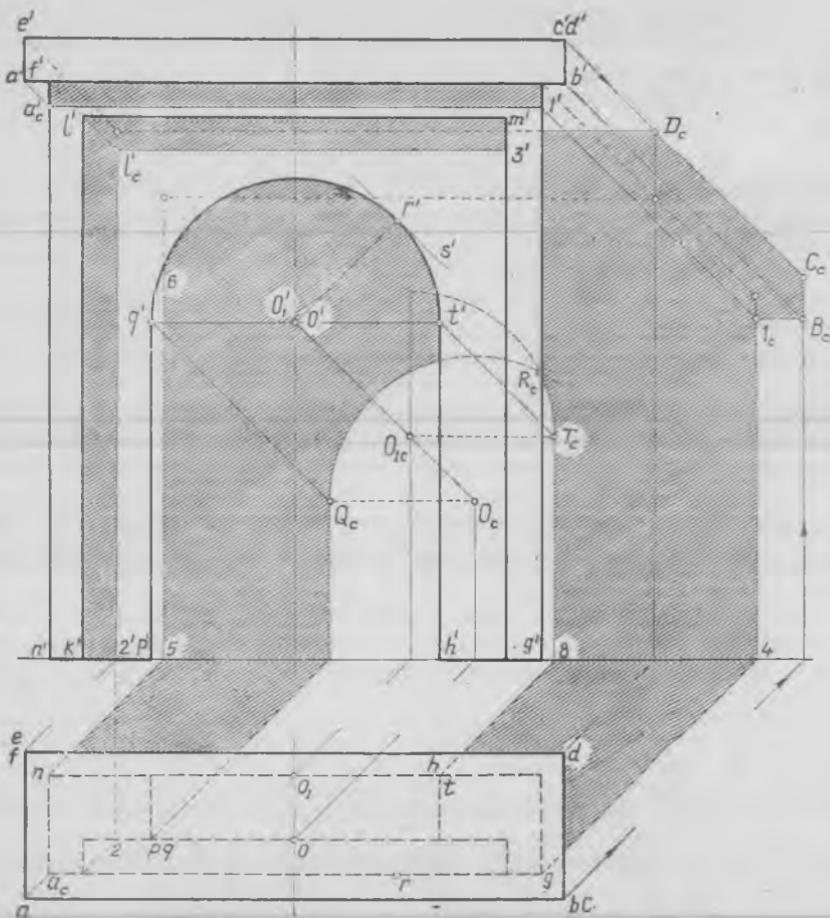
а) Карнизнинг B, C, D нуқталаридан фронтал текисликка тушган соялар (B_c, C_c, D_c) топилади. B_c ва D_c нуқталар орқали AB қиррага параллел чизиқлар чизилса, карниздан V текисликка тушган соя контурнинг кўринган қисми ($I_c B_c C_c D_c \dots$) ҳосил бўлади. Карнизнинг AB қиррасидан дарвозанинг фасад деворига тушган соя қирранинг ўзига параллел йўналади ($A_c I \parallel AB$). A_c нуқта A нуқтадан фасад деворга тушган соядир.

б) KLM чизиқдан иккинчи фасад деворга тушган соя ясалади. Бунинг учун L нуқтадан тушган соя L_c топилса кифоя. $K2L_c$ синиқ чизиқ вертикал KL қиррадан тушган соя, $L_c 3$ чизиқ горизонтал LM қиррадан тушган соя бўлади ($L_c 3 \parallel LM$).

в) G, N нуқталардан чиққан вертикал қирралардан тушган соялар ($G4I_c, N56$) ясалади. I_c нуқта карниздан ва дарвоза ёқларидан тушган соялар контурларининг кесишган нуқтаси. Дарвоза ёқлари

253- шакл, а,

253- шакл, б

дан V текисликка тушган соя контурининг юқори томондаги күрингмаган қисми кўрсатилмаган.

г) Дарвозадан тушган соянинг очеркига ярим цилиндр арканинг деворларидан ва гумбаздан тушган соянинг контури чизилади. Бун сояни аниқлаш учун олдин вертикал PQ ва HT қирралардан тушга соялар ($P7Q_c$, $H8T_c$) ясалади. Кейин арка ёйларидан V текисликка тушган соялар O_c ва O_{1c} марказлардан чизилади. Ёйларнинг соялари ўзаро кесишиб, R_c нуқтани ҳосил қиласди. Ҳосил бўлган Q_cR_c контур маркази O нуқтада бўлган ёйдан тушган соя, R_cT_c эса маркази O_1 нуқтада бўлган ёйдан тушган соядир. Шундай қилиб, келиб чиқсан $P7Q_cT_c8H$ чизик дарвоза ўрни орқали ўтиб, H ва V текисликларга тушган ёруғлик нурларининг контуридир.

5- мисол. 254- шакл, а, б ларда геометрик жисмлар группа-

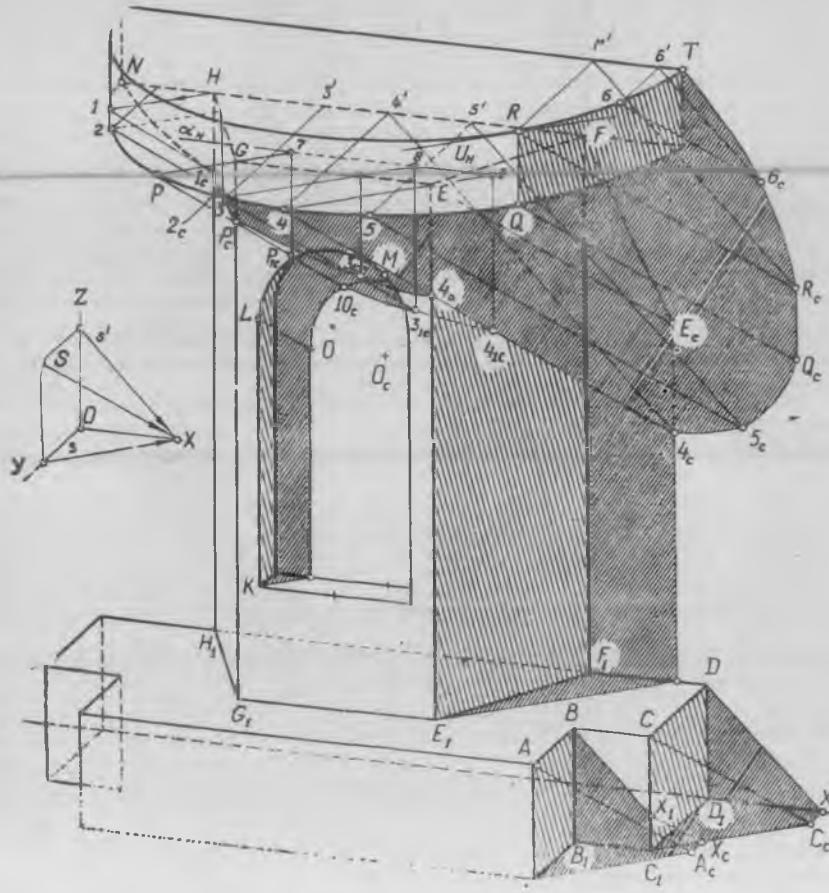
сининг сояларини ясаш кўрсатилган. Жисмларнинг орқа ёқлари вертикал деворга тақаб қўйилган.

Я саш тартиби:

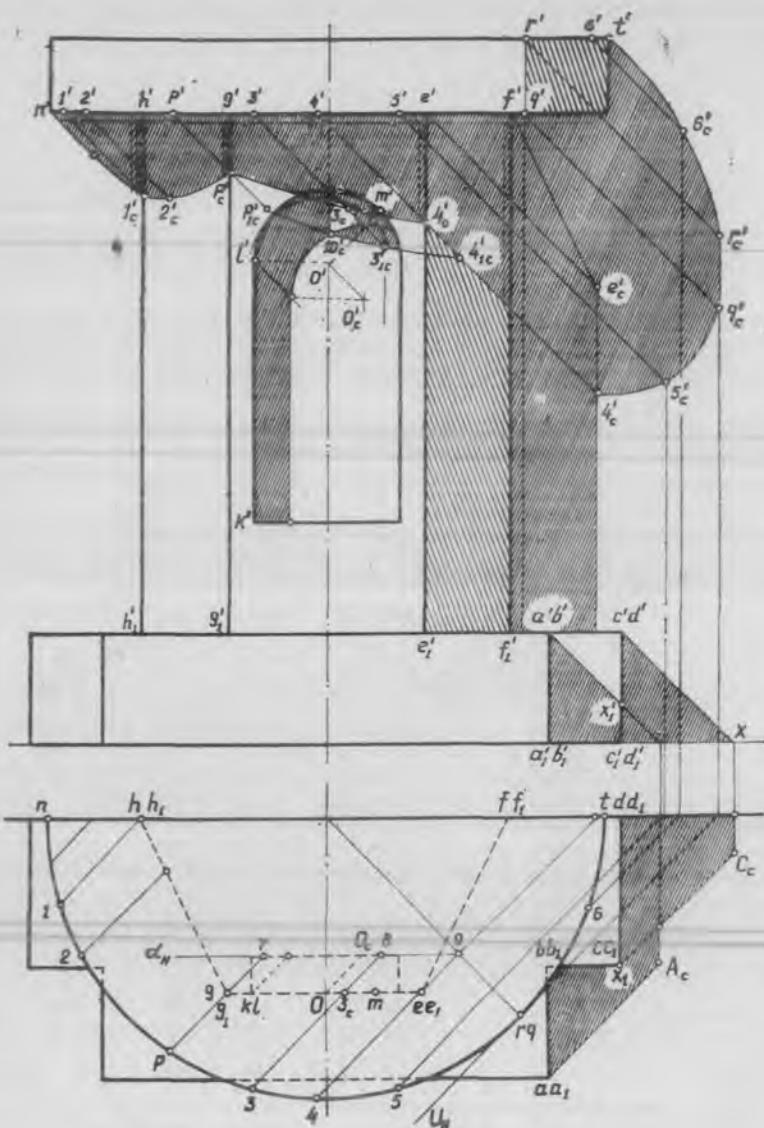
1. Ҳар қайси жисмнинг ўз сояси контури аниқланади.

Берилган кўпёқларнинг ўз соялари чизма бўйича аниқланади. Аксонометриядан яққол кўриниб турибдики, пастки кўпёқнинг ўнг томондаги кўндаланг ёқлари ўз соясида бўлади (A_1ABB_1, C_1CDD_1 ёқлар). Бу соялар ортогонал проекцияларда кўринмайди, аммо тушган сояларни ясаш учун уларни тасаввур қила олиш керак.

Уртада жойлашган токчали призманинг E_1EFF_1 ёғи ўз соясида бўлади. Токча ўз соясининг контури (KLM) 240-шаклда

254- шакл, а

254- шакл, б

кўрсатилган усул билан аниқланади. Токчанинг ўз сояси ҳам ортогонал проекцияларда кўринмайди.

Ярим цилиндрнинг ўз сояси контурини аниқлаш учун соя ясовчи QR топилади. Ясовчи QR уринма нур текислиги ёрдамида топилади. Бу уринма нур текислигининг горизонтал изи U_h ярим айланага R нуктада уринади (аксонометрияда уринма нур текислигининг

ярим цилиндр асоси—ярим доирадаги изидан фойдаланилган). Цилиндринг RQ ясовчисида ўнг томондаги сирти ва пастки асоси ўз соясида қолади. Демак, $NPQRT$ чизиқ цилиндринг ўз сояси контуридир.

2. Ҳар қайси геометрик жисмнинг топилган ўз соясининг контурларидан тушган соялар ясалади.

Күпёклардан тушган сояларнинг контурлари юқорида күриб утилган мисоллардаги сингари ясалади. Бу ерда A_c, X_1, C_c, E_c характерли нұқталардир. Тушган соялар контурларидаги BX_1 ва DX чизиқтар ёруғлик нурининг фронтал проекцияси s' га параллел йұналган.

KLM чизиқдан токчанинг ички сиртига тушган соя 240- шаклда көлтирилган усул билан ясалади.

Цилиндр ўз соясининг контурига қарашли $45QR6T$ чизиқнинг сояси ($4_c, 5_c, Q_c, R_c, 6_c, T$) фронтал текисликка тушади. Аксонометрияда $4_c, 5_c, Q_c, \dots$ нұқталар ёруғлик нурларининг фронтал девор текислигидеги проекциялари ёрдамида топилган ($4' 4_c \parallel 5' 5_c \parallel \dots 6' 6_c \parallel s'$). 4_c нұқта призмадан тушган соянынг контури билан цилиндрдан тушган соя контурининг кесишган нұқтаси. 4 нұқтани аниқлаш учун E_1E қырранинг E уйидан ёруғлик нурининг горизонтал проекциясига параллел тескари нур үтказилади ($E4 \parallel 4e \parallel s$).

$12P$ ёйнинг сояси призманинг H_1HGG_1 ёғига тушади. 1_c нұқта H_1H қыррада, P_c нұқта G_1G қыррада, 2_c нұқта эса оралиқда олинган. 1 ва P нұқталар ҳам сояси E_1E қыррага тушадиган 4 нұқта сингари аниқланади ($1H \parallel PG \parallel s$).

$N1$ ёйнинг сояси фронтал девор текислигига тушади ва ортогонал проекциялардаги фасадда $n'1'e$ күрнишида тасвирланади. Аксонометрияда бу соя күрінмайды, шунинг учун у чизилмаган.

$P34$ ёйнинг қисман токчанинг ички фронтал деворига, қисман призманинг G_1GEE_1 ёғига тушади. Олдин $P34$ ёйдан токта ички фронтал деворининг текислигига тушган соя ($P_{1c} 3_{1c} 4_{1c}$) ясалади. Бунинг учун соя тушадиган текисликкінг горизонтал изи a_H билан $P, 3, 4$ нұқталардан үтган ёруғлик нурлари горизонтал проекцияларининг кесишган $7, 8, 9$ нұқталаридан фойдаланилган (аксонометрияда горизонтал проекциялар текислиги сифатида ярим цилиндрнинг пастки асоси қабул қылған) 10_c нұқта $P34$ ёйдан α текисликка тушган соянынг KLM чизиқдан шу текисликка тушган соя билан кесишган нұқтасидир.

Пировардіда $P34$ ёйдан призманинг G_1GEE_1 ёғига тушган соя ($P_c 3_c 4_0$) ясалади.

XIV б о б. ПЕРСПЕКТИВА

83- §. Умумий маълумот

Биринчидан, нарсаларнинг марказий проекциялар асосида тасвирларини ясаш ҳақидаги фан перспектива деб аталса, иккинчидан, шу проекциялар ёрдамида олинган тасвирнинг ўзи ҳам перспектива дейилади.

Перспектива чизма геометриянинг асосий бўлимларидан биридир.

Нарсалар тасвир қилинаётгандан қандай омиллар ҳисобга олинаётганлигига қараб, перспективанинг тубандаги бўлимлари бўлади.

1. *Кузатиш перспективаси*. Нарсанинг шакли қараб турувчиға қандай кўринса, шундай тасвирланади.

2. *Ҳавоий перспектива*. Нарсанинг шакли билан бир қаторда унинг ранги ва ёритилиши ҳам тасвирланади.

3. *Аналитик перспектива*. Тасвирдаги нуқталарнинг ўрни ҳисоблаш йўли билан аниқланади.

4. *Геометрик перспектива*. Тасвирнинг кўриниши геометрик ясашлар билан аниқланади. Тасвири ясаладиган сиртнинг турига қараб, геометрик перспектива, ўз навбатида, тубандагиларга бўлинади:

а) чизиқли перспектива — тасвир текисликда ясалади ва кўриш нуқтаси бир нуқтада олинади;

б) панорама перспектива — тасвир цилиндрнинг ички сиртида ясалади;

в) гумбаз перспектива — тасвир шарнинг ички сиртида ясалади;

г) театрал перспектива — тасвир бир неча сиртларда ясалади;

д) диорали перспектива — чизиқли перспектива билан (орқа томонда) ўз катталигидаги нарсаларнинг (олд томонда) бирга олиниши;

е) архитекторлар усулидаги перспектива — планлаштиришда энг яхши натижаларга эришиш учун ясалган биноларнинг, кўчаларнинг, майдонларнинг, боғларнинг ва ҳоказоларнинг тасвирлари;

ж) стереоскопик перспектива — тасвир текисликда чизиқли перспективанинг қоидалари бўйича икки кўринишда ясалади:

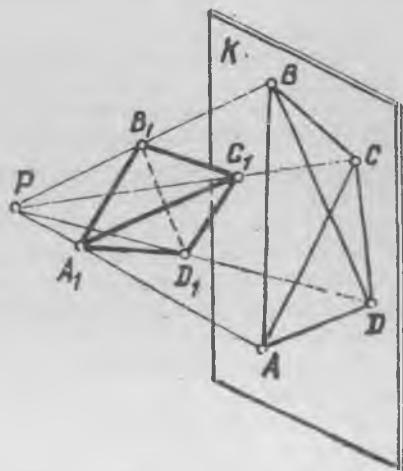
тасвирдаги кўринишлардан ҳар қайсиси қараб турувчининг иккала кўзидан ҳар бирiga нарса қандай кўринган бўлса, шундай кўринишида чизилади.

5. Қиноперспектива — ҳаракатланувчи обьектларнинг тасвирларини ўрганувчи илм.

Перспектив тасвирларни чизиш назарияси уйғониш даврида (XV—XVI асрларда) вужудга кела бошлади. Бу соҳада итальян олими Леон Баттиста Альберти (1404—1472), итальян рассоми, олими әв инженери Леонардо да Винчи (1452—1519), немис рассоми ва ўймакори Альбрехт Дюрер (1471—1528), итальян олими Гвидо Убальди (1545—1607) ва француз мемори ҳамда математиги Жирар Дезарг (1593—1662) асарлари айниқса дикқатга сазовордир. Альберти ўзининг «Тасвирий санъат ҳақида» ва «Меъморлик ҳақида» деган трактатларида амалда катта аҳамиятга эга бўлган перспективани тўр ёрдамида ясаш усулини берди. Леонардо да Винчи асарларида перспектив тасвирларнинг, хусусан, «кузатиш» перспективавнинг татбиқ этилишига кўп мисоллар учрайди. Альбрехт Дюрернинг «Қўлланма» деган китобида расм солиш асосларининг мукаммал ишланималари, кўпгина текис ва баъзи фазовий эгри чизиқларни ясашнинг график усуслари баён қилиниши билан бирга, нарсанинг перспективасини ва соясини унинг берилган горизонтал ва фронтал проекциялари бўйича ясашнинг оригинал усули келтирилган. Гвидо Убальди назарий перспективага асос солувчи деб ҳисобланиши мумкин. Убальдининг «Перспективадан олтига китоб» деган асарида перспективавнинг деярли ҳамма асосий масалалари ечиб берилади. Дезарг ўзининг 1636 йилда нашр қилинган «Нарсаларни перспективавда тасвирлашнинг умумий методи» деган асарида перспективавни ясаш учун биринчи марта координаталар методини татбиқ этади.

Перспектив тасвирларни ясаш марказий проекциялар методига асосланган.

Фазода кўзгалмас P нуқта, K текислик ва A_1, B_1, C_1, D_1 нуқталар берилган деб фараз қиласлил (255- шакл). P нуқтани A_1, B_1, C_1, D_1 нуқталар билан туаштириб, ҳосил бўлган чизиқларни давом эттирамиз. Бу чизиқларни K текисликни A, B, C, D нуқталарда кесиб ўтади. P нуқта проекциялар маркази, K текислик проекциялар текислиги, PA_1, PB_1, PC_1, PD_1 чизиқлар проекцияловчи нурлар, A, B, C, D нуқталар эса проекциялар дейилади.

255- шакл

Фазонинг исталган жойида олинган түртта нуқта, умуман, фазовий шаклни (пирамидани) ифодалайди; шунинг учун текис $ABCD$ шакл фазовий $A_1B_1C_1D_1$ шаклнинг марказий проекциясидир.

255-шаклни кўздан кечириб, марказий проекцияларнинг тубандаги асосий хоссаларини пайқаб олиш мумкин:

1. Нуқтанинг проекцияси нуқта бўлади. Фақат проекцияла-нувчи нуқта марказга тўғри келиб қолган ҳолдагина унинг проекцияси номаълум бўлади.

2. Агар нуқта бирор чизиқда ётган бўлса, унинг проекцияси ўша чизиқнинг проекциясида бўлади.

3. Проекциялар марказидан ўтмаган тўғри чизиқнинг проекцияси тўғри чизиқ бўлади. Марказдан ўтган тўғри чизиқ проекцияловчи тўғри чизиқ дейилади. Проекцияловчи чизиқнинг проекцияси нуқта бўлади.

4. Проекциялар марказидан ўтмаган текисликдаги нуқтанинг ва чизиқларнинг проекциялари проекциялар текислигининг ҳаммасини қоплайди. Проекциялар марказидан ўтган текислик проекцияловчи текислик дейилади. Проекцияловчи текисликдаги нуқталарнинг ва чизиқларнинг проекциялари шу текислик билан проекциялар текислигининг кесишув чизифига (текисликнинг изига) тушади.

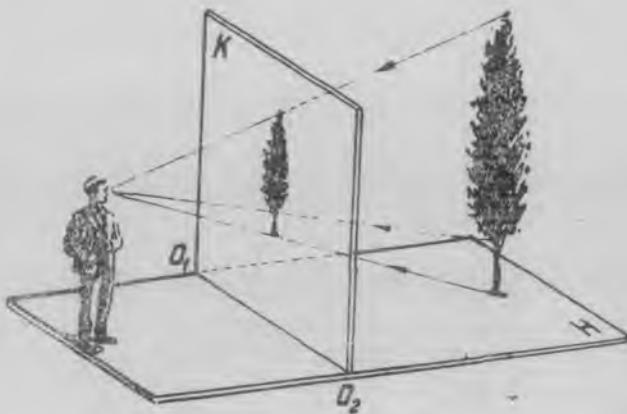
Аммо биз марказий проекциялаш операциясини одатдаги евклид фазосида бажарадиган бўлсак, юқоридаги хоссалар бузилади. Масалан, проекцияловчи PA_1 нур (340-шакл) проекциялар текислигига параллел бўлса, A_1 нуқтанинг проекцияси A бўлмайди, чунки одатдаги евклид фазосида бирор текисликка параллел бўлган тўғри чизиқ у текислик билан кесишмайди, демак, 1-хосса бузилади. Худди шунингдек, проекциялар маркази P нуқта ва A_1B_2 тўғри чизиқ орқали ўтувчи текислик проекциялар текислигига параллел бўлса, A_1B_1 тўғри чизиқнинг K текисликда проекцияси бўлмайди, чунки параллел текисликлар ўзаро кесишмайди.

Бу камчиликларни йўқотиш учун евклид фазоси кенгайтирилади, яъни у чексиз узоқлашган (нохос) элементлар билан тўлдирилади: тўғри чизиқ битта чексиз узоқлашган нуқта билан, текислик битта чексиз узоқлашган тўғри чизиқ билан, фазо битта чексиз узоқлашган текислик билан тўлдирилади. Шундай қилинганда параллел тўғри чизиқларнинг чексиз узоқлашган нуқтада ва параллел — текисликларни чексиз узоқлашган тўғри чизиқда кесишади деб ҳисоблаш мумкин.

Марказий проекцияларга мисол қилиб, нарсаларнинг фотосуратларини ва чироқдан бирорта сиртга (масалан, полга ёки деворга) тушган сояларини курсатиш мумкин.

Марказий проекциялаш усули билан ясалган тасвир жуда яққол бўлади.

Агар кузатувчи P нуқтадан ойна сингари тиниқ K текислик орқали H текисликда турган бирорта нарсага (масалан, дарахтга) қараса ва нарсанинг унга кўринган контурини K текисликда чизиб чиқса, шу нарсанинг тасвирини ҳосил қиласди

256- шакл

(256- шакл). Бу тасвир нарсанинг перспектив тасвири ёки, қисқача, перспективаси дейилади. Кузатувчига бу тасвир худди нарсанинг ўзини кўргандагидек таассурот беради. Бу ҳол перспектив тасвирларнинг асосий сифатидир.

Перспективанинг бундай яққоллиги киши кўриш аппаратининг тузилиши билан боғлиқдир. Кишининг кўриш аппаратини, тахминан, марказий проекциялаш принципи асосида ишлайди, дейиш мумкин, чунки кўз қорачиғининг оптик марказини проекциялар маркази деб, кўзнинг ёруғлик таассуротини қабул қилувчи орқа қисмини проекциялар текислиги деб қабул қиласа бўлади. Демак, нарсанинг характерли нуқталаридан кўз қорачиғининг марказига борувчи кўриш нурлари кўзнинг орқа пардасида тасвир ҳосил қиласи (257- шакл).

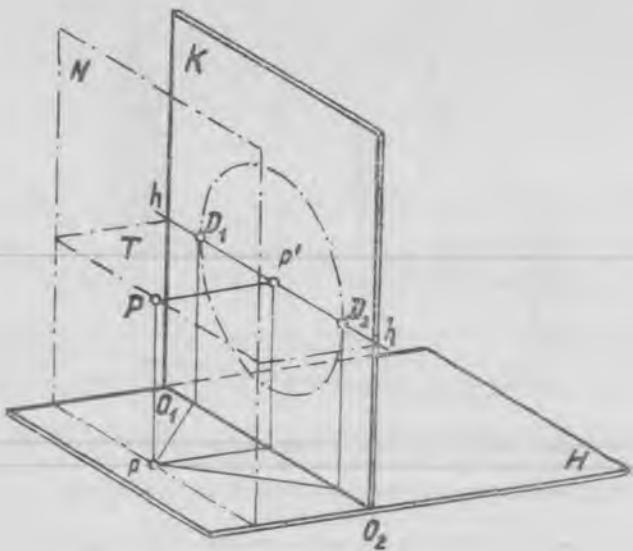

257- шакл

84- §. Асосий терминлар

Бу ерда шуни таъкидлаб ўтиш керакки, биз бундан кейин фақат чизиқли перспективага оид масалалар устидагина тұхтапламиз. Чизиқли перспективанинг вазифаси нарсаларнинг текисликдаги перспектив тасвирини ясашиб үйларини үрганишдан иборат. Шу муносабат билан биз бу параграфда чизиқли перспективанинг проекциялаш аппарати билан танишиб чиқишимиз лозим (258- шакл).

Шаклдаги горизонтал H текислик нарсалар текислиги ёки ер дейилади, чунки бу тексликка тасвирланыётган нарсалар кў-

258- шакл

йилади. Нарсалар текислигига перпендикуляр бұлған вертикал текислик K проекциялар текислиги бұлиб, у картина текислиги ёки картина дейилади¹. Картина билан нарсалар текислигининг кесишган чизиги O_1O_2 картинасын асоси дейилади. P нүкта проекциялар маркази ёки күриш нүктаси деб аталади. Күриш нүктасининг горизонтал проекцияси, яъни P нүктадан H текисликка туширилган перпендикуляргин асоси p нүкта туриш нүктаси дейилади. Pp перпендикуляргиннег узунлиги күриш нүктасининг баландлығы бұлиб, у одатда үртата одамнинг бүйиге тән (1,7 м) қилиб олинади. Күриш нүктасининг картинадаги түғри бурчаклы проекцияси, яъни P нүктадан картинаға туширилган перпендикуляргин асоси p' нүкта картинаға бош нүктаси дейилади. Күриш нүктасидан картинагача бұлған масофани күрсатувчи Pp' кесма бош масофа ёки бош нур деб аталади. Күриш нүктасидан үтган горизонт T текислик билан картинаға кесишган чизиги hh горизонт чизиги дейилади. Горизонт чизиги картинаға асосиға параллел бұлади ва бош нүкта p' дан үтади. Күриш нүктасидан үтган ва картинаға параллел бұлған вертикал N текислик нейтрал текислик деб аталади.

Картина ва нейтрал текислик орасидаги фазо оралиқ фазо дейилади. Картинаның орқа томонидаги нарсалар жойлаштырыладында фазо нарсалар фазоси дейилади. Күрсатувчининг

¹ Картина нарсалар текислигига қия бўлиши ҳам мумкин. Қия текислик да перспективани ясаш усуллари перспективанинг маҳсус бўлимида ўрганилади.

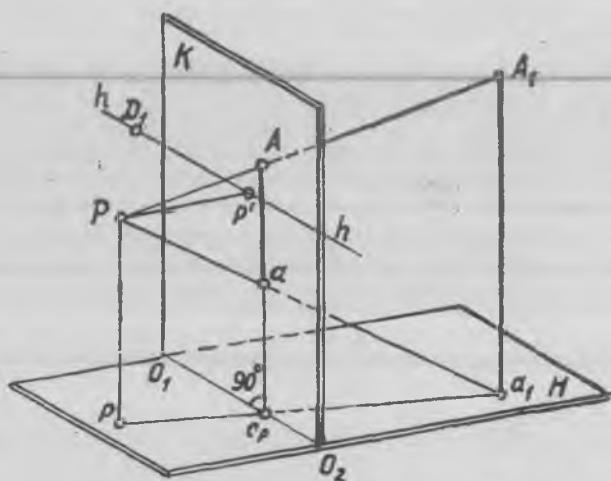
орқасидаги нейтрал текисликнинг орқа томонидаги фазо мавҳум фазо деб аталади.

Картинаға бош нүқта p' дан радиуси бош масофа $Pp' = d$ га тенг қылиб, картинада чизилған айланы *дистанцион айланы* дейилади. Бу айланы билан горизонт чизигінинг кесишігін D_1 ва D_2 нүқталари *дистанцион нүкталар* деб аталади.

Картичанинг бош нуқтаси p' ва дистанцион нуқталар D_1 , D_2 перспективами ясашда ва турли масалаларни ечишда катта аҳамият га эга.

85- §. Нуқтанинг перспективаси

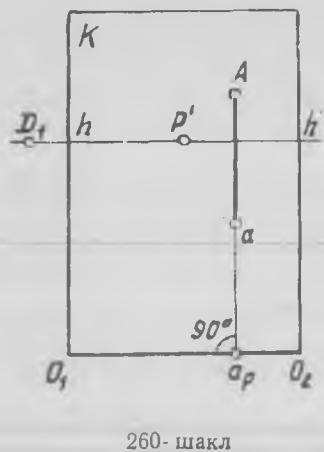
Нарсалар фазосида бирорта A_1 нүкта ва унинг нарсалар текислигидаги түғри бурчали (горизонтал) проекцияси a_1 берилган деб фараз қилайдик (259-шакл). Перспективада горизонтал a_1 проекция A_1 нүктанинг асоси дейилади.

259- шакл

Нуқтанинг ва нуқта асосининг перспективасин ясаш учун A_1 ва a_1 нуқталарни кўриш нуқтаси P билан туташтирамиз. Ҳосил бўлган проекцияловчи нурлар картинаси A ва a нуқталарда кесиб ўтади. A нуқта нуқтанинг перспективаси, a нуқта эса нуқта асосининг перспективаси дейилади. Кўриниб турибдики, a нуқта горизонт чизигидан пастда. aA тўғри чизиқ эса картинасинг асосига ва, демак горизонт чизигига ҳам перпендикуляр бўлади, чунки $PA_1 a_1 P$ вертикал текислик картина текислиги K билан вертикал тўғри чизиқ бўйича кесишади ($a_1 A \perp O_1 O_2$). 260-шаклда картина кузатувчига айлантирилган ҳолда берилган.

Энди, аксинча, картина да нуқтанинг перспективаси *A* ва нуқта

260- шакл

асосининг перспективаси a , картиналинг асоси O_1O_2 , горизонт чизиги hh , бош нуқта p' ва дистанцион нуқталардан бири (D_1 ёки D_2) берилган, A_1 нуқтанинг фазодаги ўрнини аниқлаш зарур, деб фарз қиласайлик (345- шакл).

Бунинг учун: 1) картинани O_1O_2 асоси билан горизонтал текисликка вертикал вазиятда ўрнатилади; 2) картинага унинг p' нуқтасидан ўтказилган перпендикуляр бўйича бош масофага тенг $p'D_1$ кесмани қўйиб, кўриш нуқтаси P топилади; 3) P нуқтани a нуқта билан туташтириб, Ra тўғри чизиқ горизонтал текислик билан a нуқтада кесишгунча давом эттирилади (259- шакл); 4) P нуқтани A нуқта билан туташтириб, ҳосил бўлган PA чизиқ a_1 нуқтадан кўтарилиган вертикал чизиқ билан кесишгунча давом эттирилади.

Келиб чиққан A_1 нуқта (картинада асоси a ва ўзи A нуқта кўринишида тасвирланган) фазонинг ёлғиз бир нуқтаси бўлади.

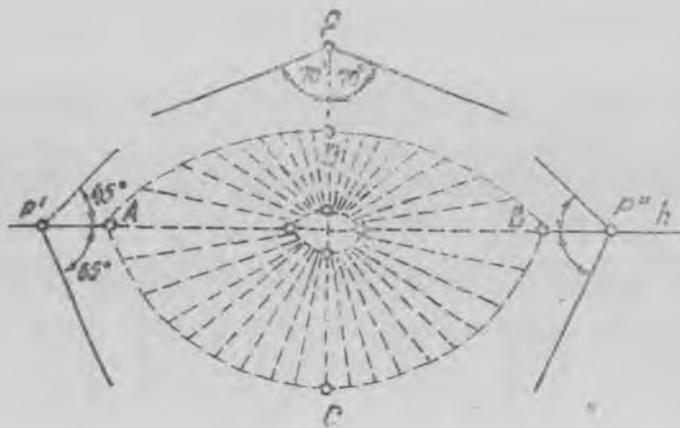
Шундай қилиб, биринчидан, нуқтанинг перспективаси ва нуқта асосининг перспективаси картинада хамма вақт бир вертикал чизиқда ётади, иккинчидан, нуқтанинг перспективаси ва шу нуқта асосининг перспективаси, агар картиналинг асосий элементлари (асоси, бош нуқта ва дистанцион нуқталардан бири) берилган бўлса, нуқтанинг фазодаги ўрнини аниқлаш имконини туғдиради.

86- §. Перспектива ясашда кўриш нуқтасини танлаш

Перспектив тасвир ясаш учун кўриш нуқтасини (проекциялар марказини) картина текислигидан умуман исталган масофада олиш мумкин, лекин ясалган перспектив тасвирни нарсанинг ўзини биз ўша кўриш нуқтасидан қараганимизда кўринишига ўхшаш таассуротли бўлиши учун киши кўзининг кўриш имкониятини ҳисобга олиш лозим, акс ҳолда ясалган тасвир ҳақиқатдан олис бўлиши ва ундан тасвирга қараганда киши нарсанинг ўзини кўргандагидек таассурот олмаслиги мумкин.

Кўз фазонинг маълум бир қисмини — кўриш майдонига тўғри келган қисминигина кўра олади: демак, куриладиган нарса кўздан маълум масофада (кatta нарсалар кўздан олисроқ, кичик нарсалар кўзга яқинроқ) бўлиши керак.

Олдинга тўппа-тўғри қараб турган киши горизонтдан юқори томонда паст томондагига қараганда камроқ фазони кўради. Тажрибадан шу нарса аниқланганки, кўриш нурлари билан горизонт чизиги орасидаги бурчак юқорига тахминан 45° ва пастга 65° дир. Ўнг ва чап томонлардаги фазоларни ўз ичига

261- шакл

олган күриш нурлари орасидаги бурчак тахминан 140° га teng. Агар бир-бираига перпендикуляр иккى ўқдаги A , B , C , D нүкталарни шартли равишда эгри чизиқ воситасида туташтирасак, киши күриш майдонининг тахминий шакли келиб чиқади (261-шакл).

Биз күриш майдонининг марказидаги кичик бир қисмидагина жойлашган нарсаларни аниқ күра оламиз.

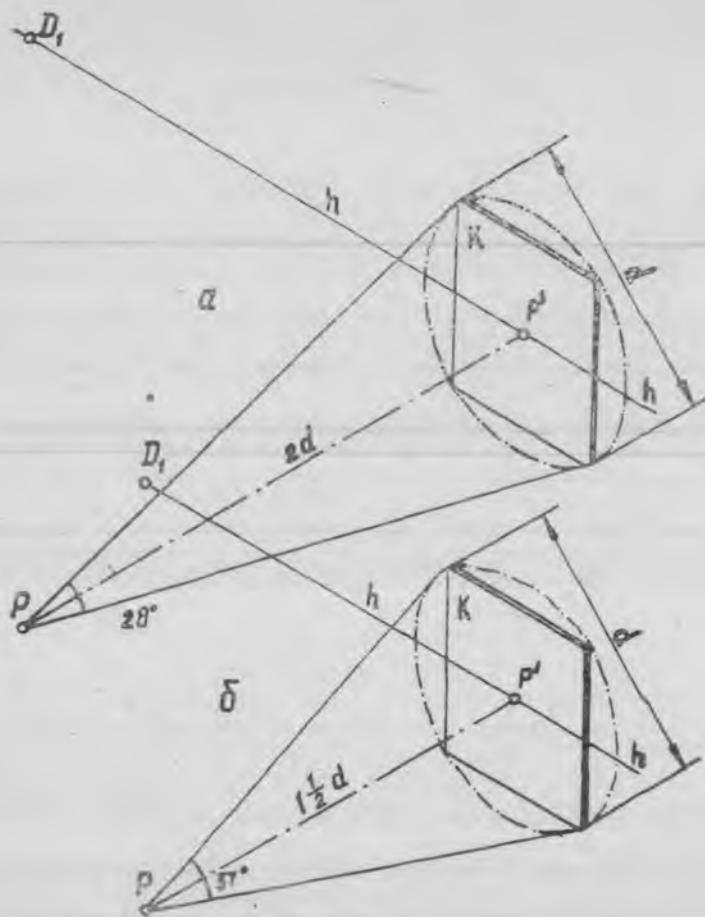
Нарсалардан күзга келган нурлар күриш нурлари дейилади. Күриш нурлари шартли конус ясайды деб фараз қилиш мумкин. Ҳақиқатда бу конус тұғри конус бўлмай, унинг асоси 261-шаклда келтирилган эллипсга тахминан ўхшаган нотұғри шаклдир. Лекин соддалаштириш мақсадида уни доиравий конус деб қабул қиласиз.

Күриш нурлари орасидаги энг катта бурчак күриш бурчаги дейилади. Күриш бурчаги нарса билан кўз орасидаги масофага қараб ўзгаради. Нарсаларни аниқ күриш учун күриш бурчаги турли одамлар учун ҳар хил бўлиб, у 18° дан 53° гача бўлиши мумкин.

Энг яхши куриш бурчаги 28° ; бундай күриш бурчаги учун күриш нүктасидан картинағача бўлган масофа (конуснинг баландлиги) куриш доирасининг (конус асосининг) иккى диаметрига teng бўлади (262-шакл, а). Баъзи ҳолларда куриш бурчагини 37° гача олиш мумкин; бундай бурчак учун күриш нүктасидан картинағача бўлган масофа күриш доирасининг $1\frac{1}{2}$ диаметрига teng бўлади (262-шакл, б).

Картинағача ҳар хил, масалан, квадрат, тўртбурчак, доира, эллипс бўлиши мумкин; фақат картина күриш доирасидан чиқмаса бас.

Картинағача эни тасвири чизилётган нарсанинг энига қараб, баландлиги эса нарсанинг баландлигига қараб аниқланади.

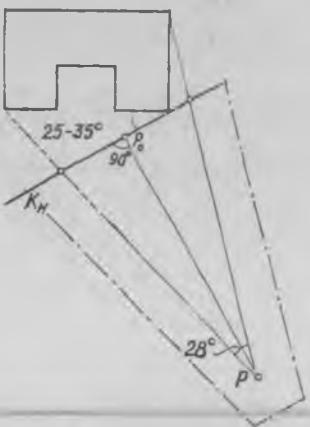

262- шакл

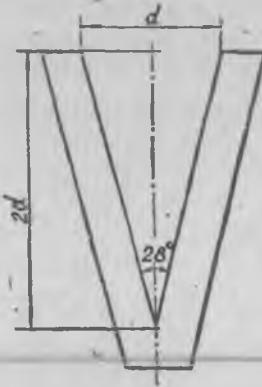
Кўриш нуқтасини шундай жойда олиш керакки, нарсанинг бизни кўпроқ қизиқтирадиган қисмлари кўринадиган бўлсин. Агар нарса, нозик ишланган, бир томондан қараганда иккинчи томони кўринадиган, масалан, стол, стул ва шунга ўхшашлар бўлса, кўриш нуқтасини диагонал бўйича жойламаслик керак, чунки кўриш нуқтаси диагоналда олинса, масалан, стол учун унинг олди оёғи диагоналдаги орқа оёғини бекитади ва стол тўрт оёқлига эмас, уч оёқлига ўхшаб қолади.

Янги биноларни лойиҳалашда бинонинг перспективаси унинг ортогонал чизмаси (планни ва фасади) бўйича ясалади. Бундай ҳолларда картина текислигининг вазиятини ва кўриш нуқтасини тубандагича танлаш мумкин (263- шакл).

1. Планда кўриш нуқтасининг асоси (горизонтал проекцияси) p нуқта шундай жойда олинадики, ундан чиққан ва бино

263- шакл

264- шакл

планининг контурига уринма бўлган четки нурлар орасидаги бурчак 28° бўлади. Бунинг учун картон қофоздан кесиб олинган ва тенг ёnlари орасидаги бурчаги 28° бўлган андазадан фойдаланиш мумкин (264- шакл).

2. Олинган p нуқта орқали 28° ли кўриш бурчагининг биссектрисаси ўтказилади. Биссектриса бош нурнинг горизонтал проекцияси бўлади.

3. Планда картина текислигининг нарсалар текислигидаги (горизонтал) изи K_H чизилган биссектрисага перпендикуляр қилиб ўтказилади. Архитектура перспективаларни ясашда картина текислигини бинонинг бирорта вертикал қиррасидан ўтказиш ва бош фасадига $25^\circ - 35^\circ$ қия қилиб олиш тавсия этилади. Шундай қилинганда бинонинг ён фасади кўпроқ кисқариб тасвирланади ва ясалган перспектива таассуротлироқ бўлиб чиқади.

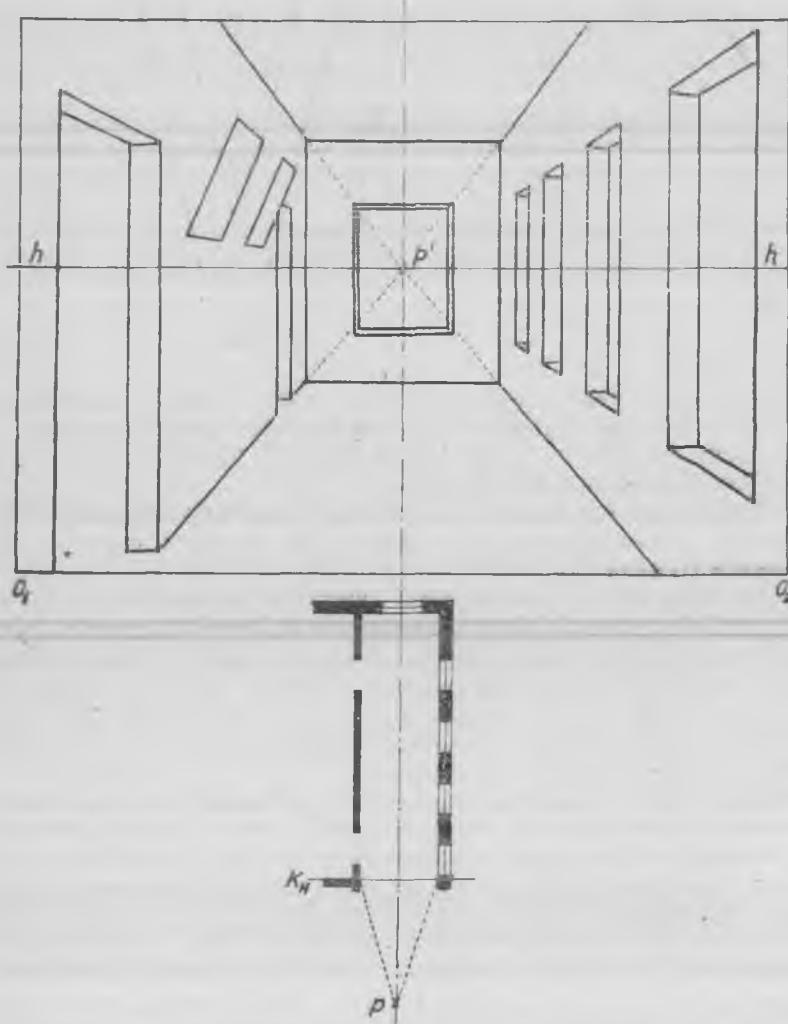
Баъзи маҳсус ҳолларда, масалан, икки томондан симметрик бинолар билан ўралган майдонларни ҳамда интеръерларни (биноларнинг ички кўринишларини), залларни тасвирлашда картина текислиги 265- шаклда кўрсатилгандай фронтал ҳолда жойлаштирилади.

Биноларнинг перспективасини ясашда кўриш нуқтасининг баландлиги ўрта бўйли одамнинг кўзи баландлигига тенг қилиб олинади ($h=1,7$ м); баъзан кўриш нуқтасининг баландлигини 2,5 дан 5 метргача ҳам олиш мумкин. Бундай ҳолларда горизонт чизигини бинонинг 1:3 баландлигидан пастда ёки 2:3 баландлигидан юкорида олиш лозим. Агар горизонт чизиги

объект баландлигининг ўртасига тұғри келса, перспектив тасвир яхши чыкмайды.

Катта майдондаги биноларнинг перспективасини ясашда күриш нүктасининг баландлыги 100 метргача ва баъзан, ундан ҳам ортиқ олинади. Бундай перспектива «қушучар» масофадан олинган перспектива дейилади.

Биноларнинг карнизовларини ва пастдан күришга тұғри келадиган бошқа архитектура қисмларини, шунингдек, тоғ этакларидан күринидиган тоғли жойлардаги биноларни тасвирилаш-

265- шакл

да күриш нүктаси объект турган нарсалар текислигидан ҳам пастда олинади.

Пировардида шуни ҳам күрсатиб үтиш керакки, интерьерларни (ички күринишларни) тасвирлашда, күриш нүктасини картинадан узоқлаштириш учун бинонинг деворлари халақит берса, күриш бурчагини 60° гача олишга йўл қўйилади.

Бундан ташқари, пландаги картина текислигининг Горизонтал изи K_H нинг, баъзан күриш бурчагининг биссектрисасига перпендикуляр бўлмаслигига ҳам йўл қўйилади; аммо бош нур картинасинг изи билан энг четки нурлар кесишган нүқталар орасидаги масофанинг ўртадаги учдан бир қисмида бўлишини таъминлаш керак.

87- §. Перспектива ясаш усуllibar

Нарсанинг перспективасини ясаш учун, одатда, олдин нарса асосининг перспективаси ясалади, кейин нүқталарнинг перспективадаги баландликлари қўйилади. Асоснинг ҳар бир нүктаси перспективада бирор учрашув нүқталарига борадиган икки чизиқ билан кесилади. Умуман нарсанинг перспективаси унинг алоҳида нүқталарининг перспективалари йиғиндисидан иборат ва ҳар қайси нүқта күриш нурининг картина текислигидаги изи тарзида ясалади. Шу нүқтai назардан қаралганда нарсанинг нүқталаридан кўриш нүқтасига борган нурлар билан нарса нүқталарининг картина текислигидаги проекцияларини аниқлашга олиб келадиган ёлғиз бир метод бор дейиш мумкин. Аммо картина текислигидаги бу проекцияларни турли график йўллар билан ясаш мумкин. Бу график йўллар, шартли равишда, перспективани ясаш усуllibарни деб аталади.

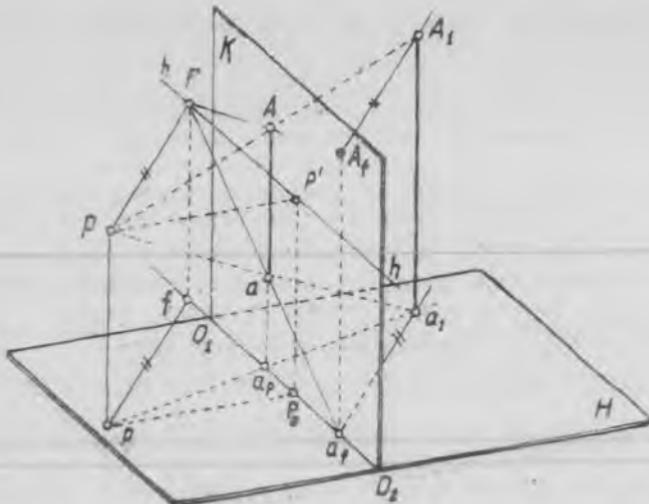
Тубанда нарсанинг ортогонал проекциялари (плани ва фасади) асосида унинг перспективасини ясаш усуllibаридан бири баён этилган.

Архитекторлар усули

Архитекторлар орасида перспектив тасвирларни параллел чизиқларнинг учрашув нүқталаридан фойдаланиб ясаш усули кенг тарқалган. Бу архитекторлар усули деб юритилади.

266- шаклда нарсалар фазосида берилган A_1 нүқтанинг перспективасини архитекторлар усули билан ясаш тасвирланган. Бу усулда ҳам нүқтанинг (объектнинг) перспективасини ясаш нүқта (объект) асосининг перспективасини ясашдан бошланади. Бунинг учун нүқтанинг асоси a_1 туриш нүқтаси p билан туташтирилади ва a_1 орқали H текислиқда бирорта тўғри чизиқ a_1F ўtkaziladi. Тўғри чизиқ a_1p картинада унинг асосидаги a_p нүқтадан кўтарилиган вертикал чизиқ кўринишида тасвирланади, a_1a_F чизиқ эса a_F чизиқ кўринишида тасвирланади ($PF \parallel pF \parallel a_1a_F$). Натижада a_F билан a_p нүқтадан кўтарилиган вертикал чизиқ кесишиб, a_1 нүқтанинг перспективаси a нүқтани ҳосил қиласди.

Нүқтанинг ўз перспективасини ясаш учун картинадаги a_F нүқтадан баландлигини қўйиб, A_F нүқта аниқланади ($a_1A_F = a_1a_F = z$) ва у F нүқта билан туташтирилади. Ҳосил бўлган A_F чизиқ фазодаги

266- шакл

A_1A_1 чизиқнинг перспективасидир. A_1F чизиқ билан вертикал $a_p a$ чизиқнинг давоми кесишиб, изланган A нуқтани ҳосил қиласди. Шундай қилиб, ясалган A_a нуқта фазода берилган. A_1a_1 нуқтанинг перспективасидир. Aa кесмани нарсалар текислигига турган A_1a_1 вертикал кесманинг перспективаси деб қараш ҳам мумкин.

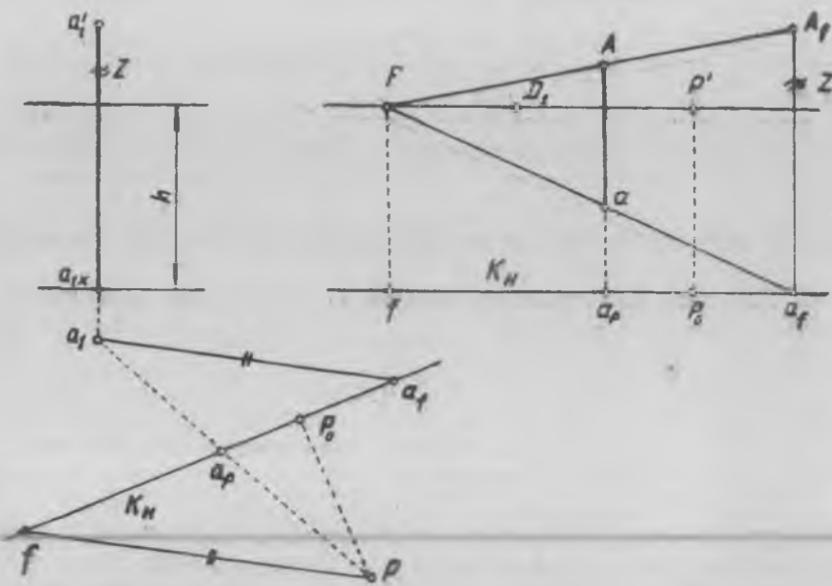
Бу ерда яна шунга эътибор бериш керакки, умуман a, a_1 чизиқ сифатида картиинанинг асосини чизма чегарасида кесадиган ҳар қандай тўғри чизиқ, шу жумладан картина текислигига перпендикуляр ёки уни 45° бурчак остида кесадиган чизиқ олиниши мумкин. Аммо бино ёки кўп ёқли обьектнинг перспективасини ясашда бу чизиқни обьектнинг асосий томонларидан бирига параллел қилиб олиш ёки мавжуд чизиқлардан фойдаланиш ясашни бирмунча осонлаштиради.

267- шаклда ортогонал проекциялари a_1, a , билан эпюрда берилган нуқтанинг перспективасини архитекторлар усули билан ясаш кўрсатилган. K_H картина текислигининг нарсалар (горизонтал проекциялар) текислигидаги изи. a_1a_1 , берилган нуқтанинг горизонтал проекцияси a_1 дан H текисликда ўтган мавжуд чизиқ (ёки H текисликда ўтказилган ихтиёрий чизиқ), a_1 нуқта бу чизиқ билан картина асосининг кесишиган нуқтаси, p туриш нуқтаси ва h кўриш нуқтасининг баландлиги деб фарз қиласлий.

Берилган нуқтанинг перспективасини ясаш учун олдин эпюрда a_1 нуқта p нуқта билан туташтирилиб, a_p нуқта ва p нуқта орқали a, a_1 га параллел pf чизиқ ўтказилади-да, f нуқта аниқланади. Кейин бу f , a_p , a_1 , нуқталар картиинанинг асосига олиб келинади ва f нуқтадан кўтарилиган вертикал чизиқка кўриш нуқтасининг баландлигини қўйиб, F нуқта топилади, F нуқтадан горизонт чизиги ўтади.

Эпюр

Картина

267- шакл

Энди картинанинг асосидаги a_f нүқта горизонт чизигидаги F нүқта билан туташтирилиб, a_p нүқтадан вертикаль чизик күтарилса, улар үзаро кесишиб a нүктаны ҳосил қиласы. Бу a нүқта фазодаги A_1 нүқта асосининг перспективасидир. A_1 нүқтанинг үз перспективасини ясаш учун картинанинг асосидаги a_f нүқтадан күтарилган вертикаль чизик бүйича нүктанинг баландлыгини қўйиб, A , нүқта аниқланади ($a_1A_1 = a_{1x}a'_1 = z$). A , нүқта F нүқта билан ту таштирилса, у чизик вертикаль a_p чизиқнинг давоми билан кесишиб, фазодаги A_1 нүқтанинг үз перспективаси A нүқтани ҳосил қиласы.

Мисол. Томининг нишаби икки томонга кетган бинонинг схематик плани ва фасади берилган, унинг перспективаси ясалсин (268 ва 269- шакллар).

Ясаш тубандаги тартибда бажарилади:

1. Эпюрда (268- шакл) картинанинг асоси K_v ўтказилади ва туриш нүқтаси p танланади; ясашни соддалаштириш мақсадида картинанинг асосини бино планининг бирорта бурчаги орқали ўтказиш тавсия қилинади. Шундай бўлганда бинонинг мазкур қирраси перспективада үз катталигида тасвирланади. Туриш нүқтасини танлашда, 86- параграфда кўрсатилганидек, қуриш бурчагининг 28° атрофида бўлишига ва бош нурнинг горизонтал проекцияси pp_0 ни картина энининг ўртасидаги учдан бир қисмидан чиқиб кетмаслигига эътибор берилади. Картина нининг эни сифатида планининг энг четки нүқталаридан картина асосига туширилган перпендикуляр орасидаги a_0c_0

кесмани қабул қилиш мүмкін. Кейин фасадда горизонт чизиғи ұтказилади.

2. Туриш нұқтасидан бинонинг фасад ва ён томонларига параллел қилиб горизонтал иккі түғри чизиқ ұтказилади. Бу чизиқтар картинаға асоси билан кесишиб f_1 ва f_2 нұқталарни ҳосил қиласы. f_1 нұқта бино фасадига параллел бұлган барча горизонтал түғри чизиқтарнинг перспективада учрашув нұқтаси F_1 нинг асосидір (яғни H текисликтегі горизонтал проекциясыдір), f_2 нұқта эса бинонинг ён томонларига параллел бұлган барча горизонтал түғри чизиқтарнинг перспективада учрашув нұқтаси F_2 нинг асосидір.

3. Пландағы қарастырылған нұқталарни туриш нұқтаси билан туташтириб, картинаға асосидаги a_p , b_p , c_p , ... нұқталар билан аниқланади.

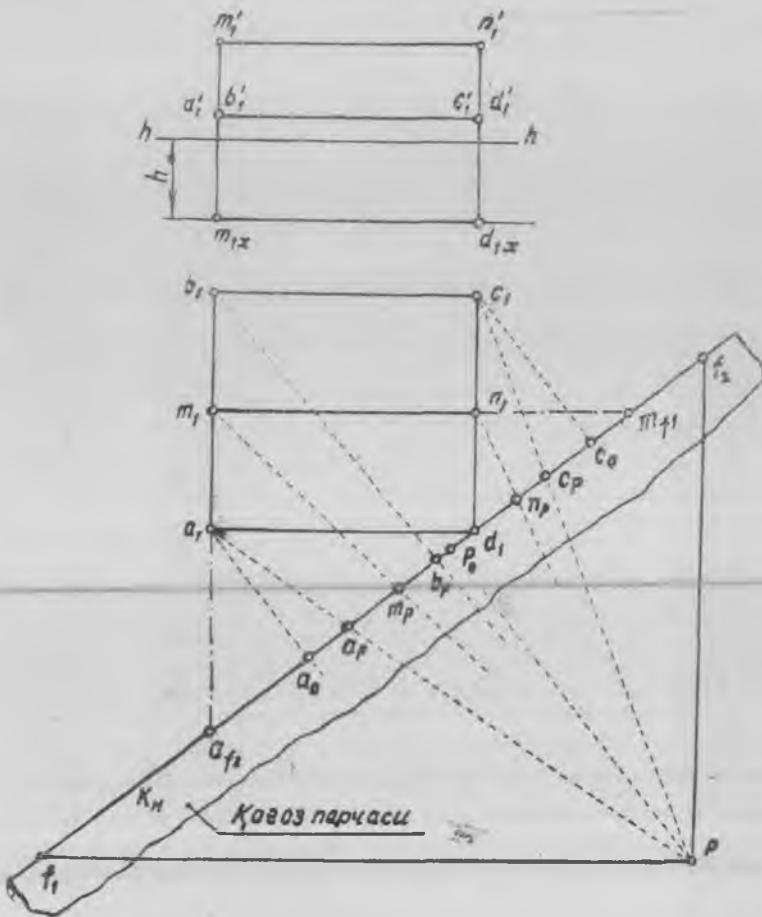
4. Эпюрдеги f_1 , a_p , b_p , ..., f_2 нұқталар картинаға асосига қоғоз парчаси ёки асбоб өрдеми билан олиб ұтылади (269- шакл). Сұнгра f_1 ва f_2 нұқталардан перпендикуляр күтариб, горизонт чизиғидеги F_1 ва F_2 нұқталар аниқланади.

5. Бу мисолда бинонинг d_1D_1 қирраси картина текислигінде тегіб турғанға үшін у үз көттегіде тасвирланади. Шунга кура, картинаға d нұқтадан күтарилған вертикаль чизиқда, бино деворларыннан баландлығини эпюрдан олиб қўйиб, D нұқта топилади (перспективада dD — эпюрдеги $d_{1x}d'_1$).

D , d нұқталар F_1 ва F_2 нұқталар билан туташтириледи. F_1d ва F_2d чизиқтар билан a_p нұқтадан күтарилған вертикаль чизиқ кесишиб, A_1a_1 қирранның перспектив тасвирі Aa кесмани ҳосил қиласы, DF_2 ва dF_2 чизиқтар билан c_p нұқтадан күтарилған вертикаль чизиқ кесишиб, C_1c_1 қирранның перспектив тасвирі Cc кесмани беради. Кейин A , a нұқталарни F_2 билан ёки C , c нұқталарни F_1 билан туташтириб, ҳосил бұлған чизиқтар билан b_p нұқтадан күтарилған вертикаль чизиқнинг кесишінде B , b нұқталар топилади. Bb кесма B_1b_1 қирранның перспективаси бўлиб, у картинада кўринмайди.

Шундай қилиб, картинада ясалған $abcd$ түртбұрчак бино плани — $a_1b_1c_1d_1$ түғри түртбұрчакнинг перспективаси, $ABCDdcba$ шакл эса берилған бино коробкаси — $A_1B_1C_1D_1d_1c_1b_1a_1$ призманиң перспективасидир.

6. Томнинг M_1N_1 қиррасини картинада ясаш үшін у картина билан кесишүнча давом эттириледи (268- шаклдеги планда m_1 , нұқта). MN чизиқнинг картина билан кесишінде баландлығининг перспективаси үзгартылади. Шунинг үшін пландағы m_1 , нұқта 269- шаклдеги картинаға асосига олиб келинади ва ундан күтарилған вертикаль чизиққа том қиррасининг баландлығи қўйишиб, M_{f_1} нұқта аниқланади ($m_{f_1}M_{f_1}=m_{1x}m'_1$). Кейин M_{f_1} нұқта F_1 нұқта билан туташтириледи. Бу чизиқ картинаға асосидаги m_p ва n_p нұқталардан күтарилған вертикаль чизиқтар билан кесишиб, M ва N нұқталарни ҳосил қиласы. M нұқта A ва B нұқталар билан ҳамда N нұқта

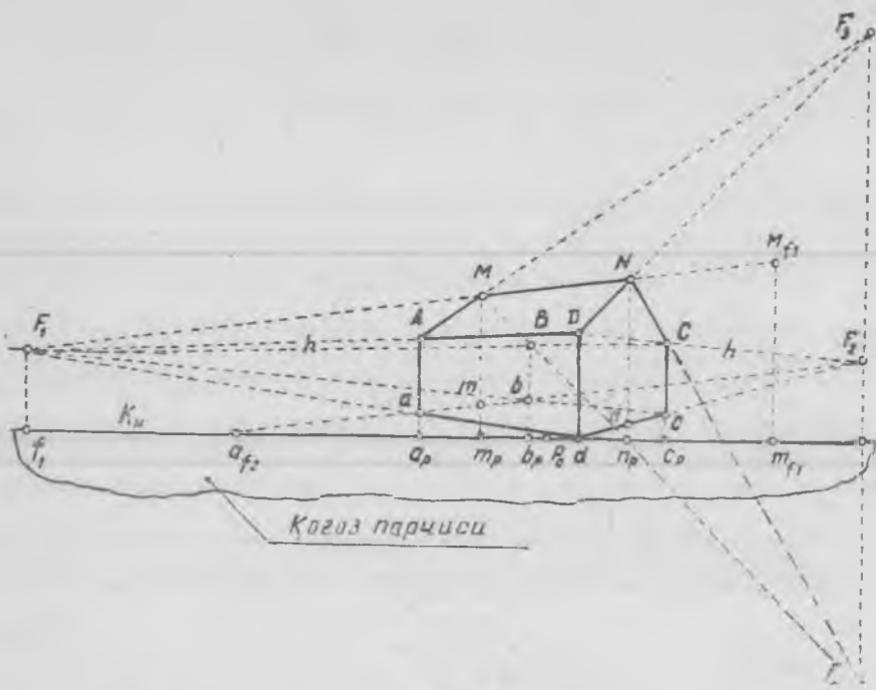

268-шакл.

C ва *D* нүқталар билан туташтирилса, томнинг перспективаси келиб чиқади.

Том перспективасининг түғри ясалганлигини текшириш учун унинг ён томондаги *MA* ва *ND* қирралари ҳамда *MB* ва *NC* қирралари давом эттирилади. Агар улар *F₂* нүқтадан ўтказилган вертикаль чизиқдаги *F₃* ва *F₄* нүқталарда кесишса (*F₂F₃ = F₂F₄*), том перспективада түғри ясалган бўлади.

Объект планинг перспективасини архитекторлар методи билан ясашда характерли нүқталардан туриш нүқтасига кетган *a_p*, *b_p*, ... чизиқлар ўрнига (268-шакл) пландаги мавжуд чизиқлардан фойдаланса ҳам бўлади. Масалан, *a₁* нүктанинг перспективасини ясаш учун *b₁a₁* чизиқни давом эттириб, уни картинашни асоси билан кесишган *a_{f₂}* нүқтаси 269-шаклдаги картинага олиб борилиб,

269- шакл.

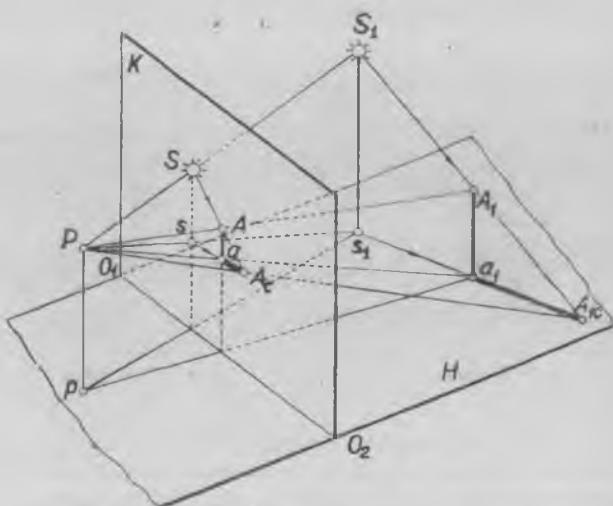
F_2 нүкта билан туташтирилади; бу $a_{f_2}F_2$ чизик dF_1 чизик билан кесишиб, а нүктани ҳосил қиласы.

Архитекторлар методи билан ясаладиган перспективани катталаштириш зарур бўлса, олдин перспективани ясаш, кейин уни юқоридаги шаклда кўрсатилган усул билан катталаштириш мумкин. Ё бўлмаса, эпюрдаги ўлчамларни тўғридан-тўғри картинага катталаштириб қўйиш йўли билан катта перспектива ясаса ҳам бўлади. Бу усулни шундай тушуниш керакки, масалан, 269-шаклдаги перспективани 2 марта катта қилиш керак бўлса, горизонт чизигининг баландлиги 268-шаклдаги h га тенг қилиб эмас, балки $2h$ га тенг қилиб олинади. 269-шаклдаги f_1f_2 , f_1a_1r , ... кесмалар 268-шаклдаги ўшандай кесмалардан 2 марта катта қилиб олинади.

XV б о б. ПЕРСПЕКТИВАДА СОЯЛАР

88- §. Марказий ёритишда соялар ясаш

270-шаклдаги яққол тасвирда лампа билан ёритилганда тушган сояни перспективада ясаш усули кўрсатилган. Шаклда S_1 нүкта лампа, s_1 нүкта лампанинг соя тушадиган текисликдаги (нарсалар текислигидаги) тўғри бурҷакли проекцияси

270- шакл

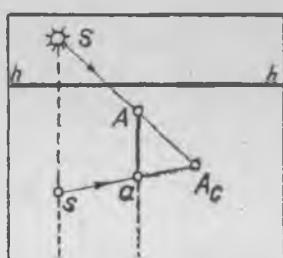
(асоси), A_1a_1 — нарсалар текислигига вертикал турған түғри изиқ кесмасы (қозық), a_1A_1c — кесма (қозық) дан нарсалар текислигига тушган соя.

Картина текислигига лампа ва унинг асоси S , s нүқталар күринишида, берилген кесма Aa күринишида ва кесмадан нарсалар текислигига тушган соя aAc кесма күринишида тасвирланади. Шаклдан яққол күриниб турибдики, перспективада сояни ясаш учун лампанинг перспективаси S ва лампа асосининг перспективаси s берилген бўлса кифоя. Масалан, картинада ўз перспективаси A ва асосининг перспективаси a билан берилган бирорта нүқтадан тушган сояни ясаш керак бўлсин (271-шакл). Бунинг учун SA нур ва унинг проекцияси sa ўтказилади. Нур ўз проекцияси билан кесишиб, берилган A нүқтадан нарсалар текислигига тушган соя A_c нүқтани ҳосил қиласиди.

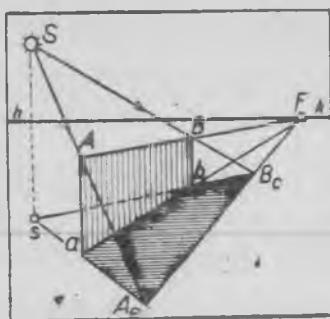
Кўрсатилган усулдан фойдаланиб, ҳар қандай нарсанинг соясини ясаш мумкин. Бунинг учун нарсанинг тушган сояси контурини аниқловчи нүқталарнинг соялари топилиб, улар тегишли тартибда ўзаро туташтирилади.

1- мисол. Нарсалар текислигига вертикал вазиятда турған түғри тўртбурчак пластинканинг сояси ясалсин (272- шакл).

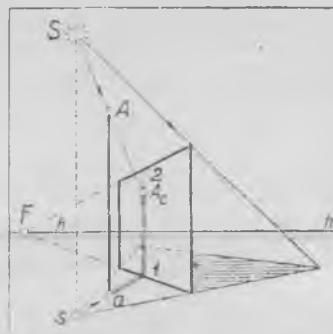
Ясаш. Юқорида баён қилинган усулга мувофиқ пластинканинг A ва B учларидан тушган соялар топилади. $aA_c bB_c$

271- шакл

272- шакл

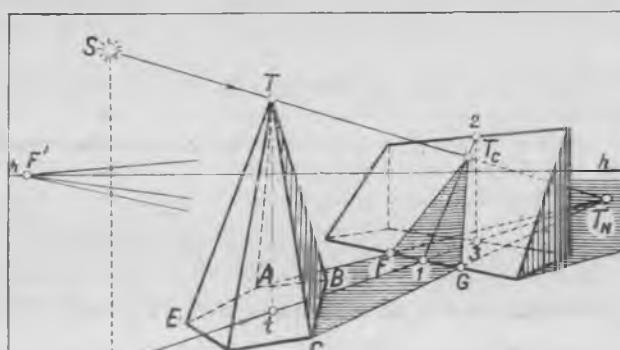

273- шакл

пластинкадан тушган соянинг контури бўлади. Пластиинканинг бизга куриниб турган томони лампага тескари, шунинг учун бу томон соя томондир. Бу ерда яна шунга эътибор бериш керакки, ҳақиқатда пластиинканинг AB қирраси нарсалар текислигига параллел бўлгани учун унинг сояси A_cB_c ўзига параллел бўлади; демак, перспективада улар бир нуқтада учрашади. Бу ҳол ясашнинг тўғри эканлигини текширишга ва аниқлашга ёрдам беради.

2- мисол. Нарсалар текислигига турган вертикал тўғри чизик кесмаси Aa дан вертикал тўғри тўртбурчак пластиинкага тушган соя ясалсин (273- шакл).

Ясаш. Ёруғлик нури SA ва унинг проекцияси sa ўтказилади. Ҳосил бўлган нур текислиги нарсалар текислигини sa_1 чизиги бўйича, пластиинкани вертикал чизик $1-2$ бўйича кесиб ўтади. $1-2$ чизик билан SA нурнинг кесишган нуқтаси A_c кесманинг A учидан пластиинкага тушган соя бўлади. Шундай қилиб, ҳосил бўлган a_1 чизик берилган кесмадан нарсалар текислигига тушган соя, $1A_c$ чизик эса пластиинкага тушган соядир.

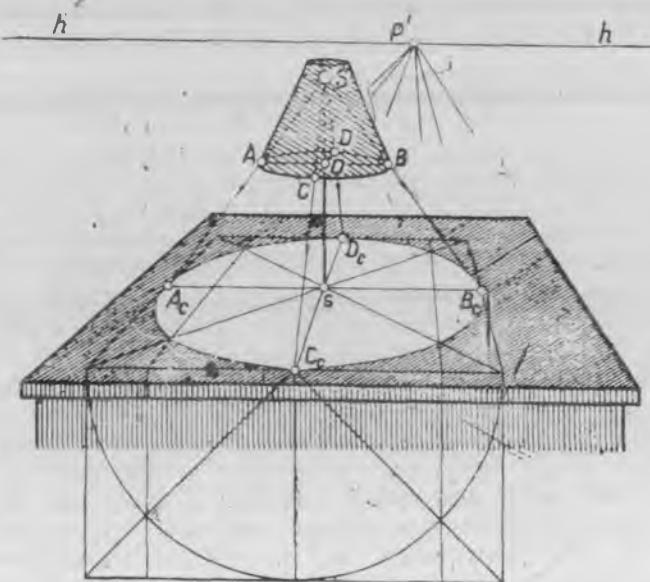
274- шакл

3- мисол. Пирамидадан нарсалар текислигига ва призмага түшгән соя ясалсин (274- шакл).

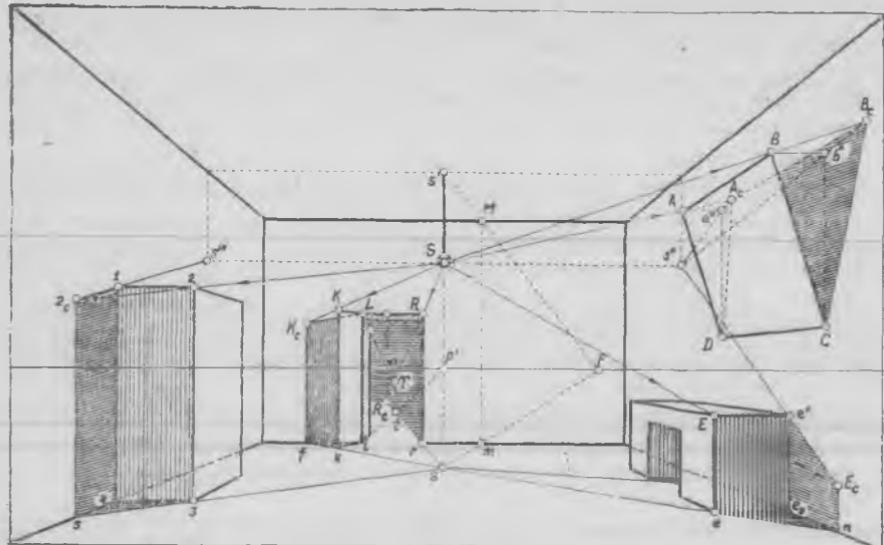
Ясаш. Олдин призмани гүёйдеб фараз қилиб, пирамидадан нарсалар текислигига түшгән соя ясалади. Бунинг учун биринчى галда пирамида учининг сояси T_n нүкта топилади ва бу нүктадан пирамида асосига уриммалар ўтказилади. АТ_n ва СТ_n чизиклар пирамидадан H текисликка түшгән соянинг контури бўлади. Бу чизиклар призманинг қия (соя тушадиган) ёғини F ва G нүкташарда учратади. Шу нүкташардан бошлаб, пирамидадан соя призмага туша бошлайди. Пирамиданинг учидан призмага түшгән соя T_c нүктани топиш учун TT_n нур орқали горизонтал проекцияловчи текислик ўтказилади. Бу ёрдамчи текислик учбурсчак S_3T_n билан ифодаланади ва призмани учбурсчак $1—2—3$ буйича кесади. $1—2$ чизик билан TT_n нур кесишиб, T_c нүктани ҳосил қиласди. FT_cG — пирамидадан призмага түшгән соянинг контури.

4- мисол. Столда турган лампанинг абажуридан түшгән соя ясалсин. Картинанинг бош нүктаси p' , столнинг қопқофи, ёруғлик манбаи S ва унинг стол текислигидаги асоси s , абажур пастки айланасининг контури ва шу айлананинг маркази O нүкта берилган (275- шакл).

Ясаш. Картинанинг бош нүктаси p' ва айланана маркази O нүкта орқали түғри чизик ўтказилади. Бу чизик айлананинг картина текислигига перпендикуляр бўлган CD диаметрини ҳосил қиласди. Айланана марказидан горизонтга параллел қилиб, айлананинг иккичи диаметри AB ўтказилади ($AB \perp CD$). A, B, C, D нүкташарнинг

275- шакл

276- шакл

стол текислигидаги соялари A , B , C , D_c нүқталар топилади. Бу нүқталар бүйича сиртига чизилган квадрат усулі билан айлананинг порспективаси (эллипс) ясалади. Бу эллипс абажурдан столга тушган соя контурининг перспективадаги тасвири бўлади.

5- мисол. Уй жиҳозларининг ўз соялари ва тушган соялари ясалсин. Электр лампочкаси S ва унинг шипдаги проекцияси s' берилган (276- шакл).

Ясаш. Xона ичидаги сояларни аниқлаш учун ёруғлик манбани соялар тушадиган текисликларга проекциялаш керак. Бу мисолда S нүқта полга s , шипга s' , ўнг томондаги деворга s'' , чап тондаги деворга s''' тарзида проекцияланган.

Ёруғ сочаётган нүқтанинг полдаги проекциясини топиш учун шипдаги S' нүқта горизонт чизигида иктиёрий олинган F нүқта билан туташтирилди. $S'F$ тўғри чизиқ деворнинг тепасини M нүқтада кесиб ўтади. Бу нүқтанинг полдаги асоси m нүқтани F нүқта билан туташтириб, F_m чизиқ S нүқтадан туширилган перпендикуляр билан кесишгунча давом эттирилса, s нүқта келиб чиқади. Ёруғ сочаётган нүқтанинг деворлардаги проекцияларини ясаш шаклнинг ўзидан тушунарли.

Кия вазиятда осиб қўйилган суратдан тушган сояни ясаш учун олдин унинг A ва B нүқталарининг девордаги ортогонал проекциялари a'', b'' нүқталар аниқланади. Кейин s'' нүқтадан a'' ва b'' нүқталар орқали ёруғлик нурларининг девордаги проекциялари, S нүқтадан эса A ва B нүқталар орқали ёруғлик нурларининг ўзи ўтказилади. Ёруғлик нурларининг ўз проекциялари билан кесишган нүқталари A_c , B_c суратнинг A ва B учларидан тушган сояларни ҳосил қиласди. Нүқталарни кетма-кет туташтириш натижасида ҳосил

бұлған A_cB_cCD түртбұрчак суратдан деворга түшгам сояниңг контуридири.

Жағондан түшгап сояни ясаш учун ёруғлик нурининг проекциясы s_3 үтказилади. Бу чизик деворынг асосини 5 нүктада кесади. 5 нүктадан күтарилир барлық перпендикуляр билан $S2$ нур кесишиб, 2 нүктәни ҳосил қиласы. 1, 2_c, 5, 3 нүкталар туташтирилса, шкафдан полга ва деворга түшгап соя ҳосил бұлади. Шкафнинг ёруғлик нурлари түшмаган 1 2 3 4 томони соядада бұлади.

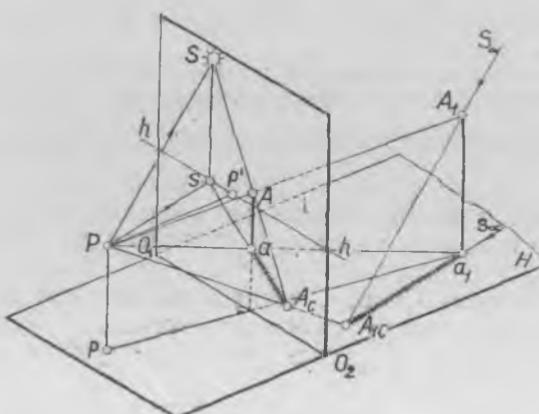
Езув столидан ва әшиқдан түшгап соялар ҳам шкафнинг сояси сингари ясалади.

89- §. Параллел өритишда соялар ясаш

Күёшдаң, еки ойдан түшгап сояларни ясаш учун фазода нурларнинг йұналишини ва уларнинг нарсалар текислигидаги проекцияларини билиш керак. Масалан, нурларнинг фазодаги йұналиши A_1S_{∞} проекция a_1s_{∞} бұлсина (277- шакл). Маълумки, ҳақиқатда үзаро параллел бұлған түрі чизиклар перспективада бир нүктада учрашаади. Шунинг учун картина текислигидаги S нүкта фазодаги қүёш еки ой нурларнинг перспективада учрашув нүктаси, горизонт чизигидаги s нүкта эса нурларнинг нарсалар текислигидаги проекцияларнинг перспективада учрашув нүктаси бұлади (шаклда $P S \parallel A_1S_{\infty}$, $P s \parallel a_1s_{\infty}$).

Картинаға S нүкта, қисқалик учун, баъзан қүёш, горизонт чизигидаги s нүкта эса қүёшнинг асоси дейилади. Картинада қүёш ва уннинг асоси горизонт чизигига нисбатан бир перпендикульarda жойлашади ($Ss \perp hh$).

Картинаға қүёш асосининг перспективаси s нүктани A нүкта

277- шакл

асосининг перспективаси a билан уловчи sa тўғри чизик фазодаги A_1 нуқтадан ўтган ёруғлик нури проекциясининг перспективаси, қўёшнинг перспективаси S ни нуқтанинг перспективаси A билан туташтирувчи тўғри чизик SA эса фазодаги A_1 нуқта орқали ўтган ёруғлик нурининг перспективаси бўлади. Ёруғлик нурининг перспективаси SA билан нур проекциясининг перспективаси sa ўзаро кесишиб, A_1 нуқтадан нарсалар текислигига тушган соянинг перспективаси A_c нуқтани ҳосил қиласди.

Бошқа ҳар қандай нуқта соянинг перспективасини топиш учун, олдин аниқланган (ёки берилган) S , s нуқталардан фойдаланиб, A_c нуқта топилгандаги сингари ясашларни бажариш керак.

Шундай қилиб, перспективада қўёшдан тушган соянни ясаш учун ўзаро кесишувчи икки тўғри чизик ўтказиш керак. Чизиклардан бири қўёшнинг перспективаси ва нуқтанинг перспективаси орқали, иккинчиси эса қўёш асосининг перспективаси ва нуқта асосининг перспективаси орқали ўтказилади.

Картинада ясаладиган соянинг келиб чиқиши қўёшнинг перспективаси S ва қўёш асосининг перспективаси s нуқталарнинг вазиятига боғлиқдир. Қўёш асосининг перспективаси s нуқта ҳамма вақт горизонт чизигида бўлади, чунки қўёш чексиз узоқда деб фараз қилинади. Қўёшнинг ўз перспективаси S нуқта эса горизонт чизигининг юқорисида ёки остида бўлиши мумкин. Иккала ҳолда ҳам қўёш нарсалар текислигидан юқорида туради.

S , s нуқталарнинг горизонт чизигига нисбатан вазияти қўёшнинг кўриш нуқтаси P га нисбатан турлича жойлашувига боғлиқ (227- шакл).

278- шаклда кўриш нуқтасига нисбатан қўёшнинг 6 та типавий вазияти ва вертикал қозиқдан горизонтал текислика тушган соянни перспективада ясаш кўрсатилган.

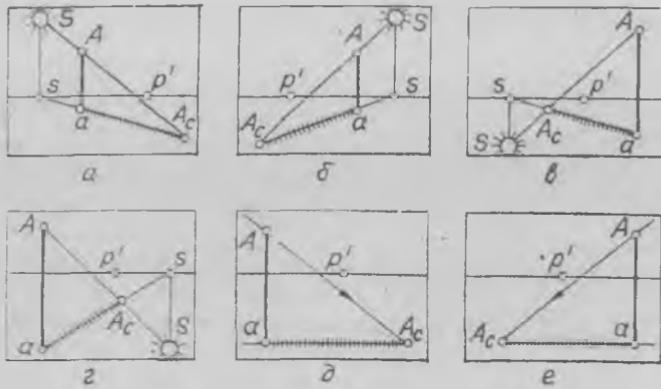
1. Қўёш нарсалар фазосида, кузатувчининг олд томонида ва чапда; S нуқта горизонт чизигидан юқорида, бош нуқта r' нинг чап томонида, Кузатувчи нарсанинг соя томонини кўради (227- шакл ва 278- шакл, a).

2. Қўёш нарсалар фазосида, кузатувчининг олд томонида ва ўнгда, S нуқта горизонт чизигидан юқорида, бош нуқта r' нинг ўнг томонида. Кузатувчи нарсанинг соя томонини кўради (278- шакл, b).

3. Қўёш мавҳум фазода, кузатувчининг орқа томонида ва ўнгда: S нуқта горизонт чизигидан пастда r' нуқтанинг чап томонида. Кузатувчи нарсанинг қўёш нури тушган томонини кўради (278- шакл, c).

4. Қўёш мавҳум фазода, кузатувчининг орқа томонида ва чапда. S нуқта горизонт чизигидан пастда, r' нуқтанинг ўнг томонида. Кузатувчи нарсанинг қўёш нури тушган томонини кўради (278- шакл, d).

5. Қўёш чапди. Бу ҳолда ёруғлик нурлари картина текислигига параллел чизиқлардир ва шунинг учун уларнинг перспективасида учрашув нуқталари S , s бўлмайди. Нурларнинг

278- шакл

перспективалари қабул қилингандай йұналишга, проекцияларининг перспективалари эса горизонт чизигига параллел бўлади (278-шакл, д).

6. Қуёш үнгідегі (278- шакл, е).

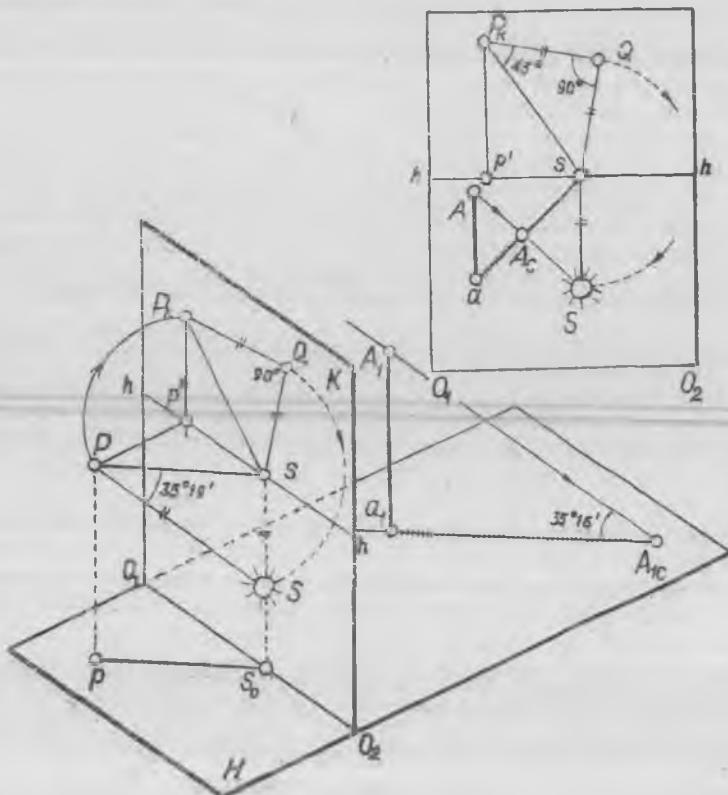
Перспективада S нүктаны иктиёрий жойда олиш мумкин. Лекин ясалған соя лойиҳаланаётган бинодан тушадиган ҳақиқий сояни күрсатиши учун S нүктаны танлашда бино фасади дунёнинг қайси томонига қараганлыгини, жойнинг географик кенглигини, йилнинг фаслини, ойни, кунни ва соатни ҳисобга олиш керак. Шу шартларга риоя қилиб, махсус жадвалдан қуёшнинг азимутини (меридианнинг шимолий йұналиши билан вертикаль кесмадан тушған соя йұналиши орасидаги В бурчакни) ва қуёш нурлари билан горизонтал текислиқ (нарсалар текислиги) орасидаги α бурчакни олиш мумкин. Мамлакатимизнинг асосий кенгликлари учун қуёш нурлари билан нарсалар текислиги орасидаги бурчак 30° дан 45° гача олиниши мумкин; әрталаб ва кечга яқын ҳамда ўрта кенгликлар учун 30° атрофида, жанубий кенгликлар ва туш вақтларида эса 45° атрофида олиниши лозим. Үмуман бу бурчак $35^\circ 16'$ қилиб олинади. Бундай бурчак остида ерга тушаётган ёруғлик нурлари ерда турған кубнинг диагоналига параллел бўлади. Ортогонал проекцияларда сояларни ясаш учун ҳам бурчак $35^\circ 16'$ қилиб олинади. Бундай бурчак тахминан Ўзбекистоннинг Тошкент обласидаги март ойининг ўрталарида соат 11 да қуёшнинг вазиятига тўғри келади.

Қуёшни бундан тик олиш тавсия қилинмайди; чунки нурларнинг ерга қиялик бурчаги қанча катта бўлса, карниздардан, балконлардан бинонинг ён деворларига тушған соялар шунча узун бўлади ва бино фасадининг кўп қисми сояди қолади.

Шундай қилиб, перспективада сояларни ясашдан олдин қуёш асосининг перспективаси s нүктаны ва қуёшнинг перспективаси S нүктаны тўғри танлаб ола билиши керак. s нүкта қу-

ёшнинг азимутига боғлиқ ва уни, умуман, горизонт чизигининг исталган нуқтасида олиш мумкин, чунки қоёнгли кунларда кун чиққандан то кун ботгунча ер қоёнглига нисбатан турли вазиятларда бўлади ва соялар турли томонларга тушади. Картинадаги *sS* кесманинг узунлиги қоёнгли нурлари билан ер орасидаги бурчакка боғлиқ, шунинг учун уни ихтиёрий олиш ярамайди.

279- шаклдаги яққол тасвирда картина текислигидаги Ss кесманинг узунлигини топиш усули кўрсатилган. Масалан, вертикал кесма A_1a_1 дан тушган соя a_1A_{1c} бирорта кубнинг диагоналига паралел бўлган нур билан аниқланган ва картинаада қуёш нурлари проекцияларининг учрашув нуқтаси s берилган бўлсин. Кўриш нурлари $Ps \parallel a_1A_{1c}$ ва $PS \parallel A_1A_{1c}$ бўлгани учун $\angle sPS = \angle A_1A_{1c}a_1$ бўлади. Картинаадаги қуёш нурларининг учрашув нуқтаси S ни топиш учун $Pp's$ учбурчак $p's$ катети атрофида айлантирилиб, картина текислигига жипслаштирилади. Бунинг учун картинаадаги бош нуқтадан горизонт чизигига нисбатан кўтарилиган перпендикуляр буйича куриш нуқтасидан картинагача бўлган бош масофани қўйиб келиб,

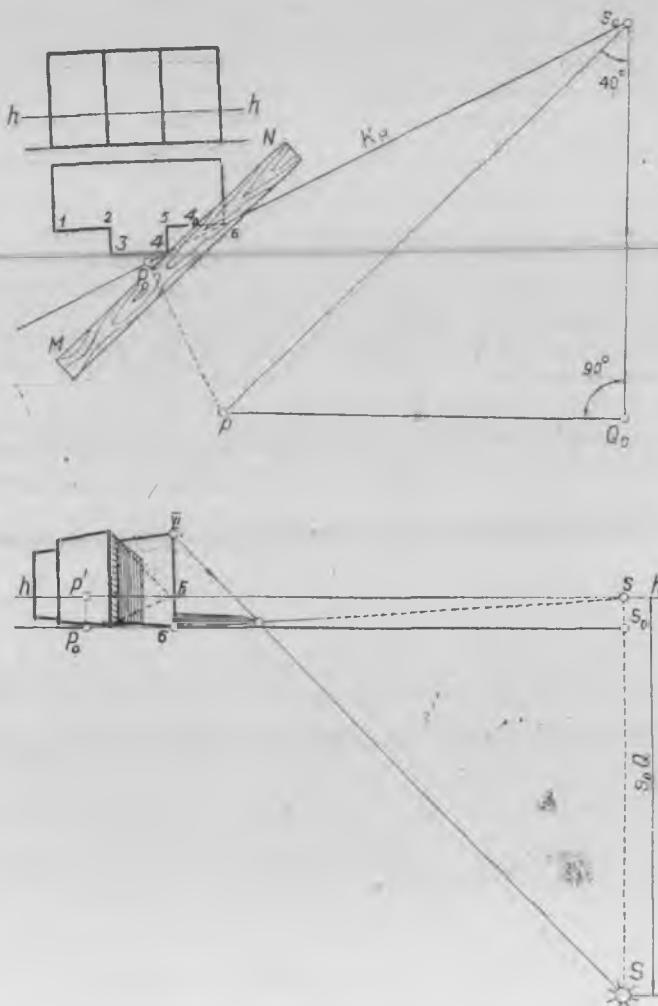

279- шакл

чиққан P_k нүкта берилган s нүкта билан туташтирилади ($\Delta P_k p's = \Delta P_k s$) $P_k s$ кесмани гипотенузга сифатида қабул қилиб, тенг ёнли тұғри бурчаклы учбұрчак $sP_k Q$ ясалса, унинг катети sQ изланған sS кесмага тенг бўлади.

Нарсалар текислигидаги туриш нүктасидан ўтган ps_0 кесма Ps кесмага ёки $P_k S$ кесмага тенг. Шунинг учун $sP_k Q$ учбұрчакка баравар тенг ёнли тұғри бурчаклы учбұрчакни нарсалар текислигига, ps_0 кесмани гипотенузда деб қабул қилиб ясалса ҳам бўлади.

280- шакл, а даги ортогонал проекцияларда бинонинг схематик

280- шакл

фасади ва плани, горизонт чизиги, картиналинг асоси K_n ва туриш нуқтаси p берилган.

Ерүглик нурларининг йұналишини танлаш үчүн планда чиз-
ғични бинонинг чиққан 4 бурчагига шундай қүйиш керакки,
4—5 девордан 5—6 фасад деворға түшгән 5—40 соя чиққан
4—5 девор перспективасидан кичик ёки катта бұлсін (соя ва
чиққан девор тенг бұлса, монотонлик юз беради ва тасвир ях-
ши чиқмайды). Қейин туриш нұқтаси p орқали MN чизиққа
параллел чизиқ үтказиб, картина асосидаги s_0 нұқта аниқла-
нади ($ps_0 \parallel MN$).

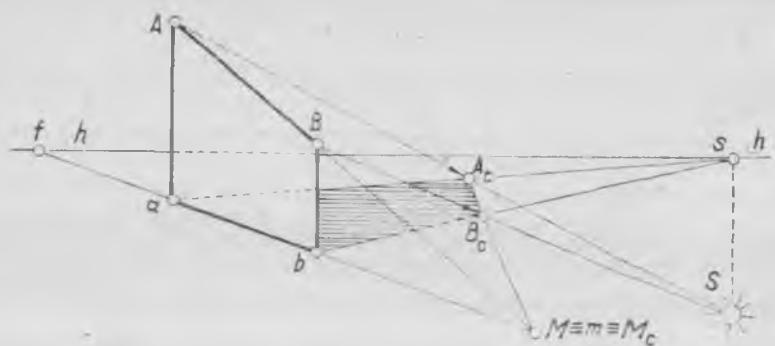
Шундан кейин, ps_0 кесмани гипотенуза деб олиб, тенг ёнли түғри бурчаклардың учбурчак $ps_0 Q_0$ ясалади. Пировардидан барып ясалған учбурчакнинг катети $s_0 Q_0$ картиналадиги (280-шакл, б) нуқтадан горизонт чизигига нисбатан үтказилган перпендикуляр буйінча құйилса, қүёшнинг перспективаси — S нуқта келиб чиқади (280-шакл, б) дагы sS кесма горизонтдан пастга құйилса, Қүёш кузатувчининг орқа томонида, юқорига құйилса, Қүёш кузатувчининг орқа томонида бұлади. 280-шакл, а да 280-шакл, б да қүёш кузатувчининг орқа томонида ва чапда олинган.

Агар сояларни тез ясаш зарур бўлса, нурларнинг йўналишини картина текислигига параллел қилиб олиш мумкин. Нурлар картина текислигига параллел бўлса, сояларни ясаш бирмунча соддалашади (278-шаклда *d*, *e* схемалар).

6-мисол. Нарсалар текислигидә вертикаль вазиятда турган aAb түртбұрчакдан соя ясалсın. Қуёш ва қуёш асосининг перспективасы s , s нүкталар берилған (281-шакл).

Ясаш. A , B нүкталар S нүкта билан, a , b нүкталар s нүкта билан туташтырылади. AS нур билан as , BS нур билан bs кесишиб, A_cB_c нүкталарни ҳосил қиласы. $aA_cB_c b$ түртбұрчак пластинкадан тушган соя бұлади.

Агар $AB \parallel ab$ булганда эди A_cB_c чизиқнинг давоми горизонт чизиқни ab чизиқнинг учрашув нүқтаси f да учратар эди. Лекин бу

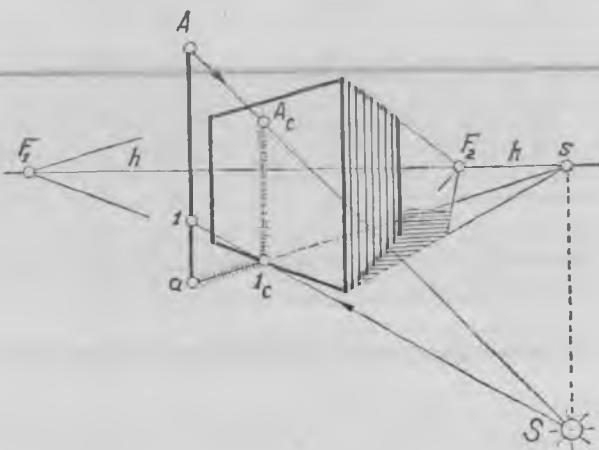

281 - шакл

мисолда AB чизик ab га параллел эмас, улар үзаро M нүктада кесишади. M нүкта AB чизиқнинг нарсалар текислигидаги изидир. Шунинг учун M нүктанинг сояси M_c ўзига тұғри келади. Демак, AB чизиқнинг нарсалар текислигидаги сояси $A_c B_c$ нинг давоми M нүктадан үтади.

7- мисол. Вертикал қозық aA дан нарсалар текислигига ва бинонинг вертикал деворига тушган соя ясалсın. Қүёш орқа томонда, чапда берилған (282- шакл).

Ясаш. Қозиқдан тушган сояни ясаш учун кесувчи нур тек ислигидан фойдаланиш мүмкін. Нур текислигининг изи as чизиққа тұғри келади. Нур текислиги вертикал текислик бұлғани учун у бинонинг вертикал девори билан вертикал чизиқ бүйича кесишади. Бу чизиқ билан AS нур кесишиб, A нүктадан тушган A_c сояни ҳосил қиласы. Кесма a'_c қозиқнинг al қисмидан нарсалар текислигига тушган сояси, $I_c A_c$ қозиқнинг lA қисмидан вертикал деворга тушган сояси бұлади. Шундай қылыш, перспективада вертикал тұғри чизиқдан вертикал деворга тушган соя ҳам вертикал чизиқ бұлади.

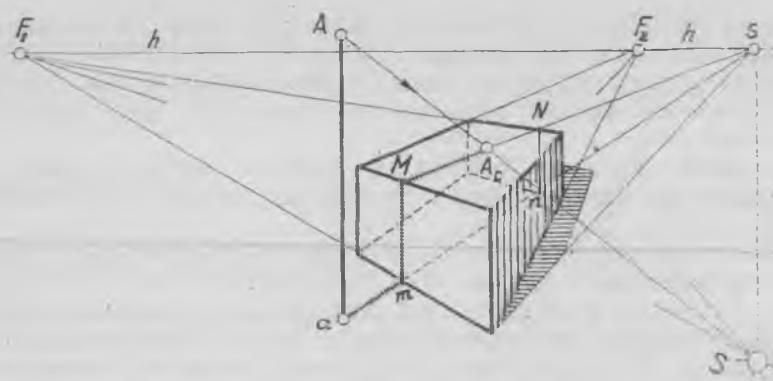

282- шакл

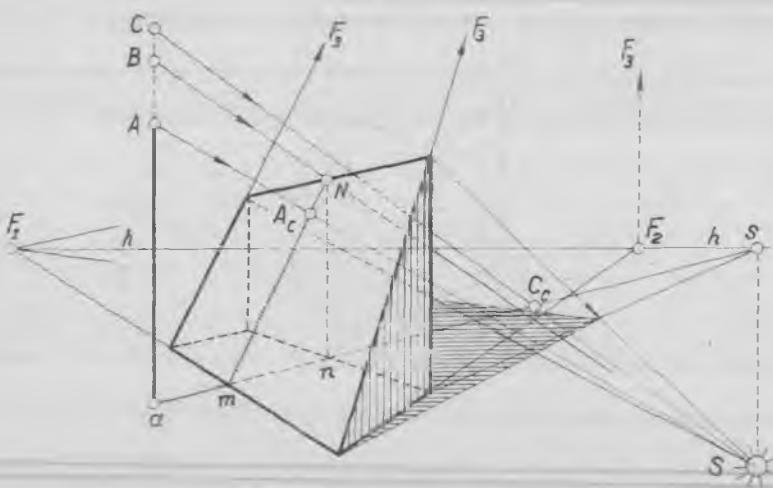
282- шаклда бинонинг ўз сояси ва тушган сояси ҳам күрсатылған. Агар қүёш асосининг перспективаси S нүкта F_2 нүктага тұғри келгандың да жағдайы болса, қүёш нурлари бино ён фасадининг текислиги бүйича сирпаниб үтар, агар s нүкта F_2 нүктанинг чап томонда бұлса, ён фасад ҳам өрнілген бўлар да жағдайы болса.

8- мисол. Перспективада вертикал қозық aA , тұрт ёқли призма, Қүёш ва қүёш асоси (S , s нүкталар) берилған. Қозиқдан тушган соя ясалсın (283- шакл).

Ясаш. Вертикал қозық орқали нур текислиги үтказилади (изи as). Бу текислик призманы $tMmN$ тұртбұрчак бүйича кесади. Бу тұртбұрчак билан AS нур кесишиб, A_c нүктани ҳосил қиласы. at MA_c қозиқдан тушган соя. Соянынг at ва MA_c қисмлари s нүктага ўйналған, tM қисми вертикал. Шаклда призманинг соялары ҳам

283-шакл

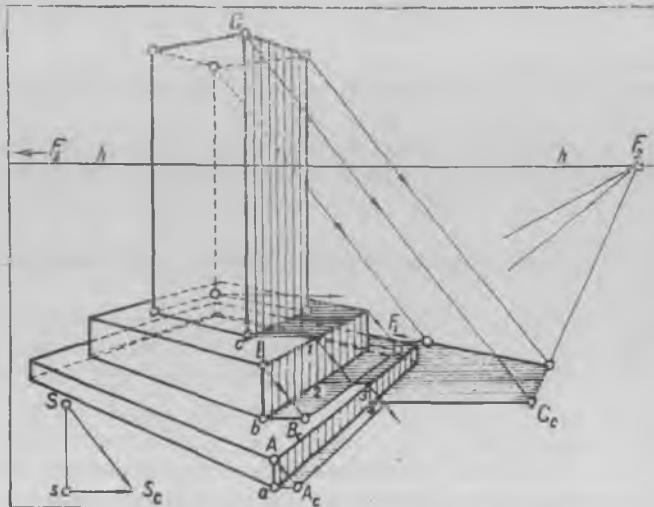
284- шакл

кўрсатилган. Уларни ясашни шаклнинг ўзидан тушуниб олиш қийин эмас.

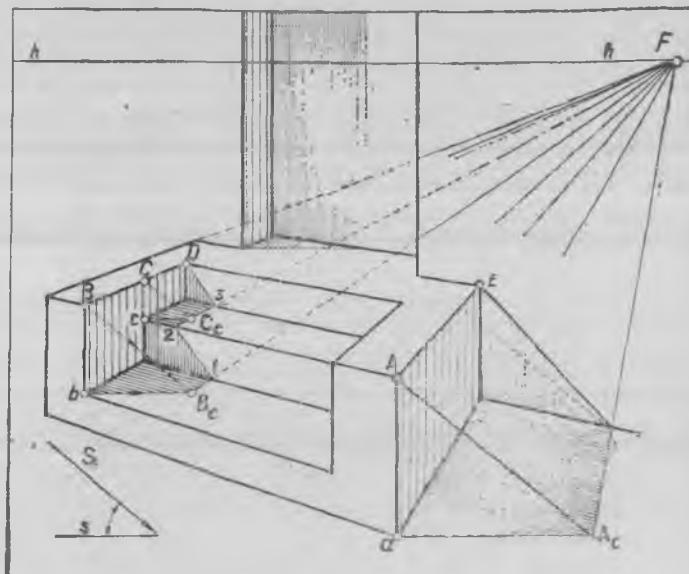
9- мисол. Перспективада вертикаль қозык, уч ёкли призма ва S , s нүкталар берилган. Қозықдан ерга ва призманинг қия ёғига туш-
ган соя ясалсın (284-шакл).

Я саш. Қозық орқали ўтказилган нур текислиги Aas призмани mN учбурчак бўйича кесади. Бу учбурчак билан AS нур кесишиб, A нуқтадан тушган соя A_c нуқтани ҳосил қиласади. Синиқ чизик am A_c — қозиқдан тушган соя. Соянинг mA_c қисми призманинг горизонтал текисликка қия бўлган қирраларининг учрашув нуқтаси F_3 га йўналган.

Агар қозиқнинг узунлиги aB га teng қилиб олинса, унинг сояси aM булади; агар қозиқнинг узунлиги aC га teng қилиб

285- шакл

286- шакл

олинса, aB қисмінің сояси amN бўлади, BC қисмінің сояси эса ерга тушади.

10- мисол. Монументнинг перспективаси берилган. Унинг соялари ясалсин (285- шакл).

Я са ш. Қүёш чап томонда ва ёруғлик нурлари картина текислигига параллел, деб фараз қилайлик. У вақтда барча вертикаль чизиқлардан горизонтал текисликларга тушган соялар картинасынг асосига параллел бўлади. F_1 нуқтада учрашадиган горизонтал чизиқлардан тушган соялар F_1 нуқтага йўналган, F_2 нуқтада учрашадиган горизонтал чизиқлардан тушган соялар F_2 нуқтага йўналган бўлади. Монументнинг барча учларидан тушган соялар ясалаб, улар тегишли тартибда туташтирилса, монументдан тушган соянинг контури ҳосил бўлади. Шаклда A , B , C нуқталардан тушган соялар учун зарур бўлган ҳамма ясашлар белгиланган.

11- мисол. Перспективада зинанинг соялари ясалсин. Қүёш нурлари картина текислигига параллел; уларнинг йўналиши нур S ва унинг проекцияси s билан берилган (286- шакл).

Я са ш. Зинанинг A , B , C . . . нуқталари орқали нурга параллел чизиқлар ўтказилади; нуқталарнинг нарсалар текислигидаги ёки унга параллел горизонтал текисликлардаги проекциялари a , b , c , . . . нуқталар орқали нур проекцияси s га параллел чизиқлар ўтказилади. Бир номли чизиқлар ўзаро кесишиб, нуқталардан тушган сояларни ҳосил қиласди. Масалан, A нуқтадан ўтган нур билан a дан ўтган нур проекцияси кесишиб, A_c сояни, B нуқтадан ўтган нур билан b дан ўтган нур проекцияси кесишиб эса B_c сояни ҳосил қиласди ва ҳоказо. Зинанинг BD қиррасидан тушган сояни ясаш учун B_c , C_c нуқталар F нуқта билан туташтирилади. Келиб чиқсан 1 нуқта 2 нуқта билан, 3 нуқта D нуқта билан туташтирилади. Ҳосил бўлган $B_c — 1 — 2 — 3 — D$ синиқ чизиқ BD қиррадан тушган соядир. AE қиррадан тушган соя ҳам шундай йўл билан ясалган.

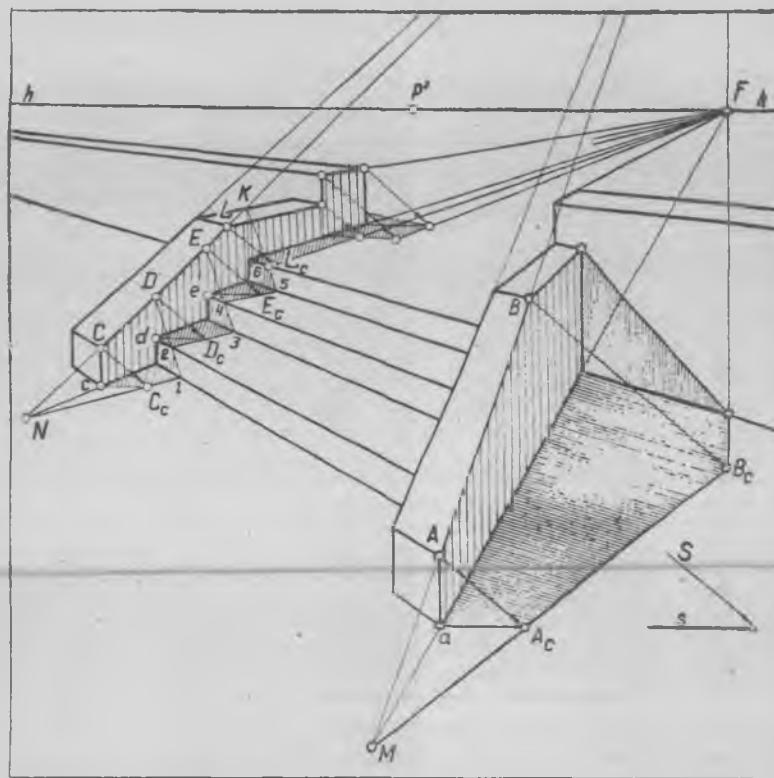
12- мисол. Қия пандусли зинанинг соялари ясалсин. Қүёш нурларининг йўналиши S , s билан берилган (287- шакл).

Я са ш. Зинанинг қия AB қиррасидан тушган сояни ясаш учун шу қирранинг горизонтал изи M нуқта аниқланади ва у A учидан тушган A_c соя билан туташтирилади. MA_c чизиқ қирранинг B учидан ўтган нур билан кесишиб, B_c сояни ҳосил қиласди. A_cB_c чизиқ — AB қирралардан тушган соя.

Пандуснинг CL қиррасидан тушган сояни ясаш учун бу қирранинг горизонтал изи N нуқта ва C учидан тушган соя C_c нуқта орқали чизиқ ўтказиб, 1 нуқта аниқланади; кейин 1 нуқтани D нуқта билан туташтириб 2 нуқта, 2 нуқтани D нуқтадан тушган соя D_c билан туташтириб 3 нуқта, 3 нуқтани E билан туташтириб 4 нуқта, 4 нуқтани E_c соя билан туташтириб 5 нуқта ва 5 нуқтани K нуқта билан туташтириб 6 нуқта аниқланади, 6 нуқтадан F учрашув нуқтага йўналган чизиқ билан L дан ўтган нур кесишиб L нуқтадан тушган соя L_c нуқтани ҳосил қиласди. Шундай қилиб, ҳосил бўлган $C — 1 — 2 — 3 — 4 — 5 — 6 — L_c$ синиқ чизиқ пандуснинг CL қиррасидан тушган соя бўлади. Бошқа қирралардан тушган соялар олдинги мисоллардаги йўллар билан ясалади.

13- мисол. Карниз ва пиястрнинг соялари ясалсин (288- шакл).

Я са ш. 1. Қүёш ва қўёш асосининг перспективалари S , s нуқ-

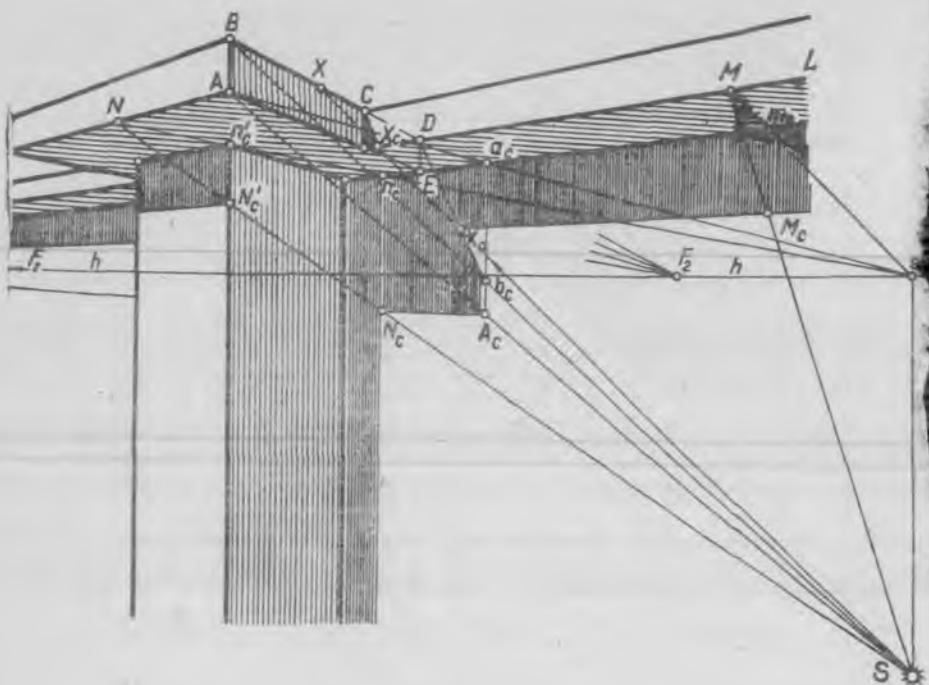

287- шакл

талаарни аниқлаш учун бирорта нүктадан тушган соя берилиши мүмкін. Масалан, A нүктадан деворға тушган соя A_c нүкта бұлсін. Карнизнинг пастки горизонтал текислиги нарсалар текислиги деб олинади (күтарилған план) ва A_c нүктанынг кариздаги проекцияси a_c нүкта топилади. Aa_c чизик нур асосининг перспективаси бұлади; бу чизик горизонт чизиги билан кесишиб, қуёш асосининг перспектипаси s нүктаны ҳосил қиласы. AA_c чизик — нурнинг перспективаси; бу чизик s нүктадан ұтказилған вертикаль чизик билан кесишиб, қуёшнинг перспективаси S нүктаны ҳосил қиласы.

2. Деворға тушган сояни ясаш учун A_c орқали вертикаль чизик ұтказилади; бу чизик BS нур билан кесишиб, B_c нүктаны ҳосил қиласы. Вертикаль кесма A_cB_c вертикаль AB кесмадан деворға тушган соя бұлади. E нүкта ёрдамида BC чизиқнинг девор текислигінде өтгән мавхум нүктаси D аниқланади. BD кесмадан деворға тушадын соя B_cD кесма бұлади.

Карнининг ML чизигидан деворға тушган сояни ясаш учун кесувчи нур текислигидан фойдаланиш мүмкін. Бунинг учун карнинда ихтиерий олинған бирорта M нүкта орқали нур MS ва нурнинг

288- шакл

проекцияси M_1 ўтказилади. Нурнинг проекцияси карниз текислиги билан девор текислигининг кесишган чизигини кесиб, m_c нуқтани ҳосил қиласди. Нур MS билан m_c нуқтадан ўтказилган вертикал чизиқнинг кесишган нуқтаси M_c карниздаги M нуқтадан деворга тушган соя бўлади. Карнизниң қирраси деворга параллел бўлгани учун топилган M_c нуқта орқали F_1 учрашув нуқтасига йўналган чизик ўтказилса, қиррадан деворга тушган соя ҳосил бўлади.

Пилястрниң вертикал $n'_c N'_c$ қиррасидан деворга тушган соя ҳам шу йўл билан ясалади. Бунинг учун нур проекцияси sn'_c чизилади ва унинг карниз ҳамда девор учун умумий бўлган қирра билан кесишган нуқтаси n_c орқали вертикал чизик ўтказилади.

3. Пилястрдаги сояни ясаш учун SN нур билан пилястрга қиррасининг кесишган нуқтаси N'_c орқали F учрашув нуқтага йўналган чизик ўтказилади.

4. Карниздаги соя тескари нур Sx_2 ёрдами билан ясалган.

14- мисол. Квадрат абакали цилиндрик уступнинг соялари ясалсин. Ёруғлик нурлари картина текислигига параллел ва уларниң йўналиши SA , sA чизиклар билан берилган (289- шакл).

Я с а ш. Нарсалар текислиги сифатида абаканинг пастки текислигини қабул қиласа ҳам бўлади (кўтарилилган план).

Уступнинг доира асосига Cc_0 уринма ўтказиб, цилиндрнинг ёри-

тилган қисмни соя қисмидан ажратувчи ясовчиси C_0C_c аниқланади ($C_0C_c \parallel sA$). Абаканинг қиррасидаги C нуқта орқали SA нурга параллел нур ўтказиб, C нуқтадан тушган соя Cc топилади. Цилиндрнинг контур ясовчисига сояси тушадиган абака қиррасидаги A нуқтани аниқлаш учун контур ясовчисининг асоси a_c нуқта орқали нур проекцияси sA га параллел чизик ўтказилади. Бу чизик абака қирраси билан кесишиб, A нуқтани ҳосил қиласди. A нуқтадан ўтказилган нур цилиндрнинг контур ясовчиси билан кесишиб, A нуқтадан тушган соя A_c нуқтани ҳосил қиласди. AaA_c учбуручакка ухаш учбуручаклар ясаш йули билан тушган соя контуридаги B_c ва бошқа нуқталар топилади. Топилган нуқталар ўзаро силлик эгри чизик воситасида туташтирилса, абаканинг қиррасидан устуннинг цилиндрик қисмига тушган соя (эллипс ёйи) келиб чиқади.

15- мисол. Юқори қисми ярим цилиндрдан иборат тоннелнинг перспективадаги соялари ясалсин. Қуёш ва қуёш асосининг перспективаси S , s нуқталар берилган (290- шакл, а).

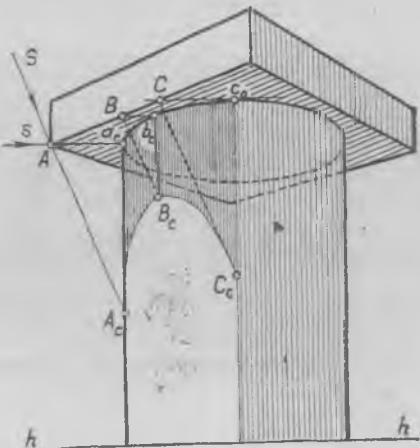
Я с а ш. Бу мисолни ечишдан олдин нарсалар текислигига ихтиёрий вазиятда ётган цилиндрнинг ёритилган қисмини соя қисмидан ажратувчи ясовчини аниқлаш усулини куриб чиқиш фойдали. Нарсалар текислигига ётган тўғри цилиндр ва S , s нуқталар берилган, деб фараз қилайлик (290- шакл б). Изланган ясовчини аниқлаш учун ёруғлик нурларининг цилиндр асосининг текислиги Q даги тўғри бурчакли проекцияларининг йўналишини, яъни учрашув нуқтасини билиш керак. Шу мақсадда цилиндр ясовчиларининг учрашув нуқтаси F_1 ва қуёшнинг перспективаси S нуқта орқали нур ўтказилади. Бу F_1S нур ҳақиқатда цилиндр асосининг текислиги Q га перпендикуляр бўлади.

F_1S нурнинг Q текисликдаги учрашув нуқтаси $F(F_2)$ топилади (F_2 нуқта Q текисликдаги горизонтал чизиқларнинг, шу жумладан текисликнинг горизонтал изи Q_h нинг учрашув нуқтасидир). F нуқта орқали цилиндр асосига уринма ўтказиб, A нуқта топилади.

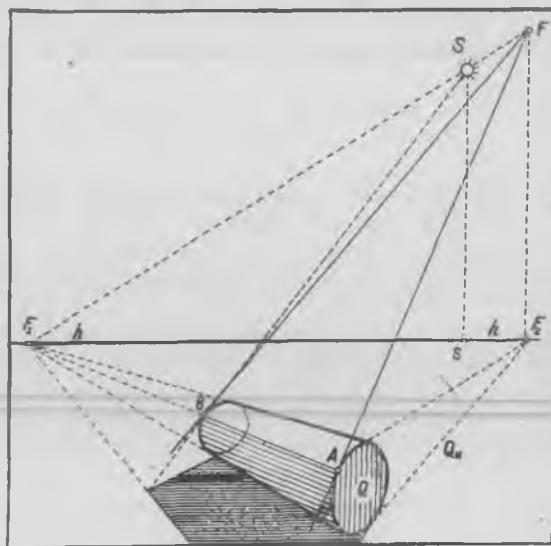
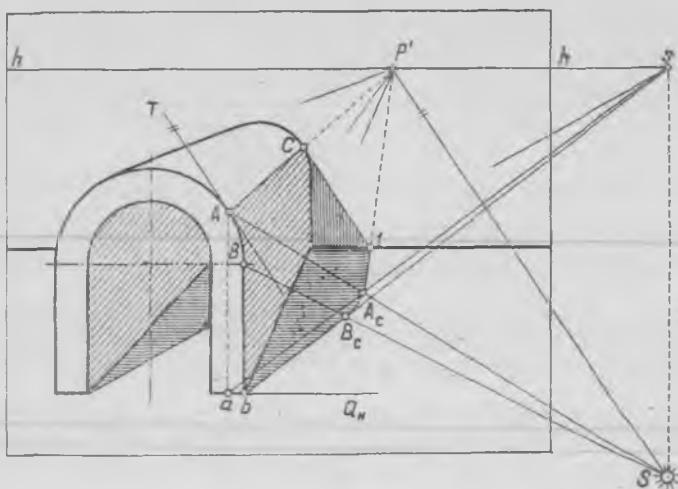
AB чизик цилиндрнинг соя қисмини ёритилган қисмидан ажратувчи ясовчиси бўлади.

Энди 290- шакл, а да берилган мисолни ечишга ўтиш мумкин.

290-) шакл а, даги мисолда тоннель сиртни ҳосил қилувчи

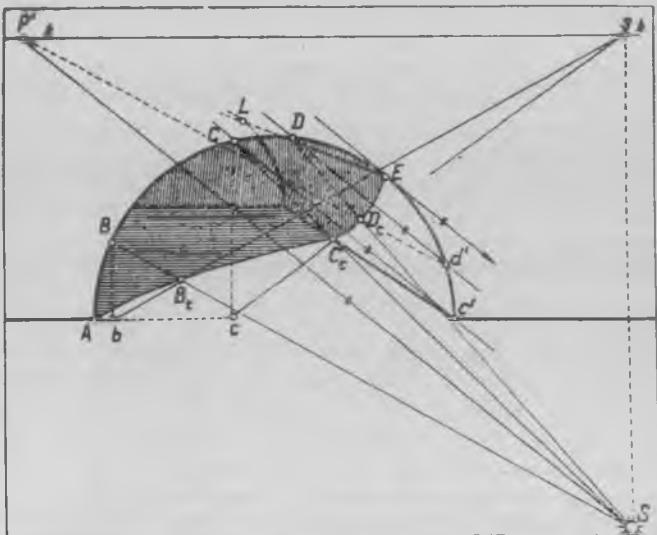

289- шакл

290- шакл, а

цилиндрнинг ясовчилари картина текислигига перпендикуляр, чунки улар перспективада бош нүктада учрашган. Шунинг учун цилиндр нормал асосининг горизонтал изи Q_n горизонт чизиги билан кесишмайды, яъни F_2 нүкта чексиз узоқда (290-шакл, б) га қаранг бўлади. Демак, $r'S$ нурнинг Q текисликдаги тўғри бурчакли проекциясининг учрашув нүктаси F ҳам чексиз узоқда бўлади. Шунинг учун $r'S$ нурга параллел қилиб, цилиндр асосига уринма ўтказиб, A нүкта аниқланади. Бу нүкта-

291- шакл

дан ўтган AC чизик цилиндрининг ёритилган қисмини соя қисмидан ажратувчи ясовчиси бўлади. Тоннелдан ерга ва вертикал деворга тушган сояни ясашни чизманинг ўзидан тушуниб олиш қийин эмас.

16- мисол. Асослари картина текислигига параллел яримцилиндр кўринишидаги арканинг ва Қуёш ҳамда қуёш асосининг перспективаси S , s нуқталар берилган. Арканинг соялари ясалсин (291- шакл).

Ясашиб. Маълумки, ёруғлик нурларининг учрашув нуқтаси фазодаги кўриш нуқтаси P орқали қабул қилинган ёруғлик нурларининг йўналишига параллел килиб ўтказилган PS чизик билан картина текислигининг кесишган нуқтасидир. Параллел тўғри чизиқларнинг бир номли проекциялари параллел бўлганлиги учун нурнинг картина текислигидаги проекцияси PS чизиқнинг картина текислигидаги проекциясига параллел бўлади. PS чизиқнинг картина текислигидаги проекцияси эса $p'S$ чизиқдир. Арка ярим айланасининг текислиги картина текислигига параллел бўлгани учун нурларнинг ярим айлана текислигидаги проекциялари картина текислигидаги проекцияларига параллел ва уларнинг перспективадаги учрашув нуқтаси чексиз узоқлашган нуқта бўлади. Шунга кўра, арка ички сиртига тушган соя контурининг бошланиш нуқтаси E ни аниқлаш учун $p'S$ чизиққа параллел ва ярим айланага уринма тўғри чизик ўтказиш керак. E нуқта орқали p' нуқтага йўналган тўғри чизик ўтказилса, арка цилиндрининг соя ва ёритилган қисмларга ажратувчи ясовчиси EL келиб чиқади. Арка ёйининг би-

рорта D нүктасидан цилиндрниң ички сиртига түшгән нүктәни топиш учун D нүкта орқали $p'S$ чизиққа параллел түғри чизиқ Dd' үтказиб, ёйдаги d' нүкта аниқланади. Dd' чизиқ — ёруғлик нурининг ярим айланы текислигидаги проекцияси. DS нур билан арка цилиндрниң ясовчиси $p'd'$ кесишиб, изланган Dc нүктәни ҳосил қиласы.

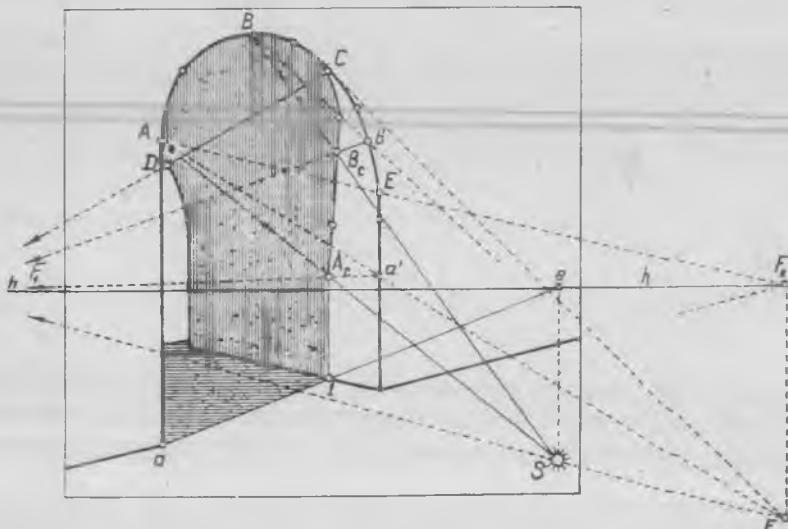
$Dd'D_c$ учбұрчакни арка цилиндрі билан нурлар цилиндрининг кесишув чизигінде оид D_c нүктәни топиш учун үтказилған ёрдамчи текислик даб қарааш мүмкін. Бу текислик арка цилиндрини $p'd'$ ясовчиси бүйіча, нурлар цилиндрини DS ясовчиси бүйіча кесади: Dd' түғри чизиқ эса шу текисликнинг фасад ярим айланы текислигидаги изи бұлади.

Юқоридаги мулохазаларға биноан, арка цилиндрининг горизонтал текисликтегі ясовчисига соясы түшадынан ярим айланадаги харктерли C нүктәни аниқлаш учун c' нүкта орқали $p'S$ чизиққа параллел қилиб, түғри чизиқ үтказилади. CS нур билан $p'c'$ ясовчи кесишиб, изланган соя C_c нүктәни ҳосил қиласы.

Арка цилиндрининг ички сиртига түшгән соя контури C_cD_cE әгри чизиқ әллипс ёйидір. Горизонтал текисликтегі түшгән соя контури AB_cC_c ҳам әллипс ёйи бұлади. B чизиққа оид нүкталарни топиш учун оддий умумий усулдан фойдаланилади. Шаклда B нүктадан түшгән соя B_c нүктәни топиш күрсатылған.

17- мисол. Арканиң соялари ясалсın. Арканиң ички ABE қисми цилиндрик сирт, фасад томонининг текислигі картина текислигига қия. S, s нүкталар берилған (292- шакл).

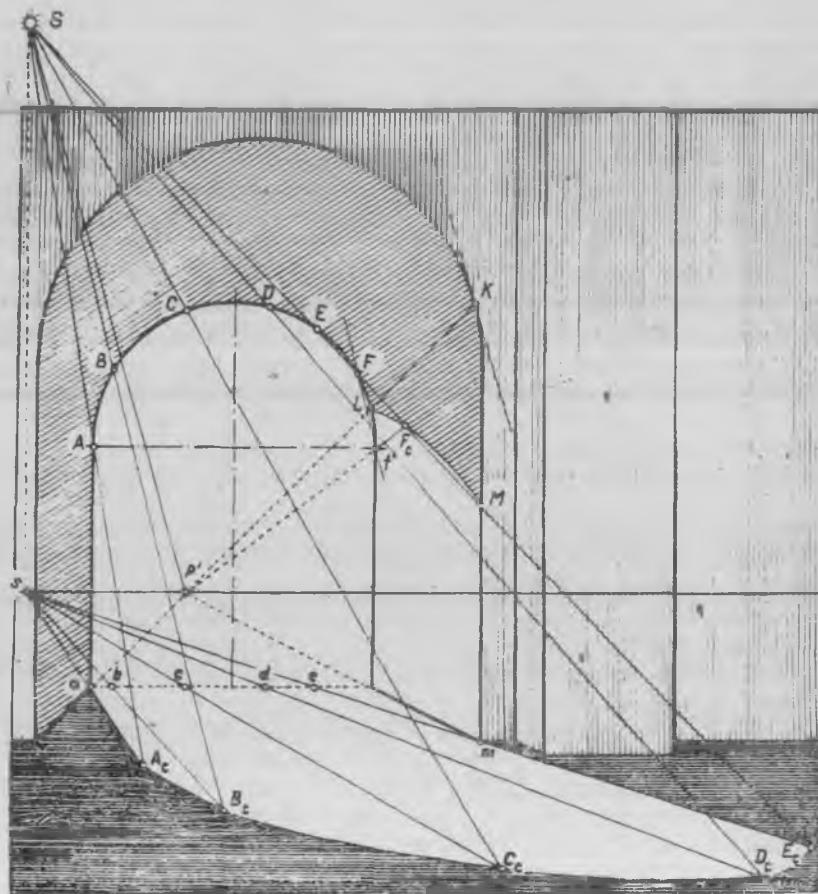
Ясаш. Арканиң вертикаль қирыаси Aa дан ерга ва арканиң вертикаль деворига түшгән соя $a'A_c$ синиқ чизиқ олдинги мисоллар-

292- шакл

да күриб чиқилган нур текислиги Aas ёрдамида топилади. Арка ич-ки сиртига тушган соя контурининг қолган A_cB_cC қисмини ясаш учун олдин цилиндрнинг ўз сояси контуридаги ясовчиси CD аниқланади. Шу мақсадда цилиндр ясовчиларининг учрашув нуқтаси F_1 ва Қүёш S орқали ўтган тўғри чизиқ ила арка фасади текислигидаги горизонтал чизиқларнинг учрашув нуқтаси F_2 дан ўтказилган вертикал чизиқ билан кесишган нуқтаси F аниқланади.

Маълумки, бу F нуқта ёруғлик нурларнинг арка фасади текислигидаги тўғри бурчакли проекцияларининг учрашув нуқтасидир (15- мисол, 290-шакл, б га қаранг) F нуқта орқали цилиндр асосига уринма ўтказиб, изланган C нуқта аниқланади. Шундан кейин AC ёйда ихтиёрий олинган бирорта B нуқтадан арканинг ички сиртига тушган B_c сояни топиш учун олдин B нуқта орқали F нуқтага йўналган тўғри чизиқ ўтказиб, b' нуқта аниқланади. Арка цилиндрининг ясовчиси $b'F_1$ билан нурлар

293- шакл

цилиндрининг ясовчиси BS кесишиб, изланган Bc нуқтани ҳосил қиласди.

Шаклдаги $AA_c'a$, $BB_c'b$ учбурчакларни арка цилинтри билан нурлар цилиндрининг кесишув чизигига оид умумий A_cB_c нуқталарни топиш учун ишлатилган ёрдамчи кесувчи текисликлар деб қараш мумкин. Ясалган A_cB_cC эгри чизик эллипснинг ёйидир.

18- мисол. Фасад томони картина текислигига параллел булган цилиндрик аркадан ўтган соя ясалсин. Қуёш кузатувчининг олд томонида чапда берилган (293- шакл).

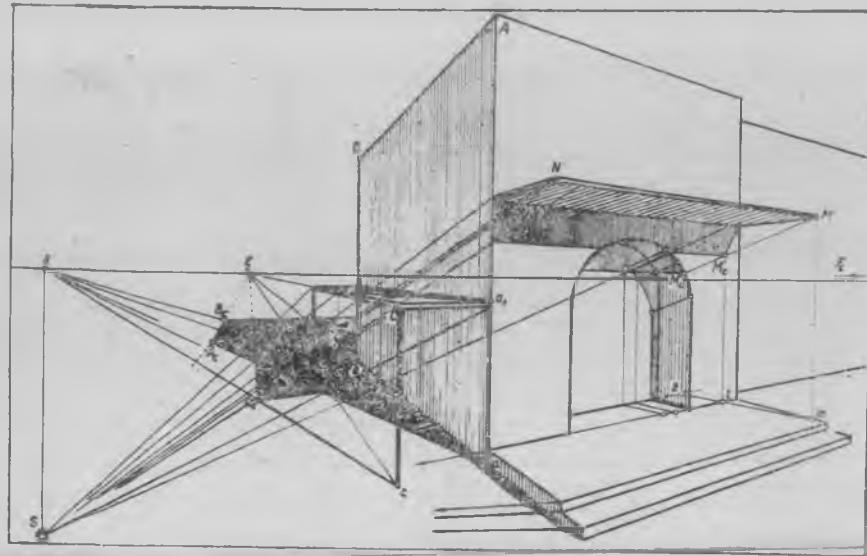
Я саш. Арканинг орқа томонидаги эшик ўрнидан ерга тушган соянинг контури $aA_cB_cC_cD_cE_c$ чизик олдинги мисолларда кўриб ўтилган умумий усул билан топилади. Масалан, SA нур билан нур проекцияси sa кесишиб, A_c сояни, SB нур билан бу нурнинг проекцияси sb кесишиб, B_c сояни ҳосил қиласди ва ҳоказо. Арка фасадининг ўнг томондаги қирраси орқали ўтадиган нур текислигининг горизонтал изи st чизилса, бу из бояги топилган эллипс ёйи билан E_c нуқтада кесишиади, шунинг билан ерга тушган соянинг контуруни ясаш тугайди. E_c нуқтадан ўтказилган тескари нур E_cS ёрдамида қиррадаги M нуқта аниқланади. M нуқта соянинг йўқолиш нуқтаси дейилади. $M(m)$ нуқтага арканинг орқа томонидаги $E(e)$ нуқта тўғри келади. Бошқача қилиб айтганда, ердаги E_c нуқтани E нуқтадан тушган соя деб ҳам, M нуқтадан тушган соя деб ҳам қараш мумкин. M нуқтанинг ўзи эса E нуқтадан қиррага тушган соя деб қаралади. Арканинг орқа томонидаги ярим айлана қиррасидан арканинг ички сиртига тушган соя LF_cM чизиқни ясаш учун олдин арка ташқи сиртининг ёритилган қисмини соя қисмидан ажратувчи ясовчиси KL аниқланади. Бунинг учун нурнинг арка фасади текислигидаги проекцияси $p'S$ тўғри чизиқка параллел қилиб, ярим айлана қиррага уринма ўтказилса, K нуқта келиб чиқади. K нуқтадан p' нуқтага йўналган тўғри чизик ўтказилса, изланган L нуқта ҳосил бўлади (бу мисолда p' нуқта арка цилинтри ясовчиларининг перспективада учрашув нуқтасидир).

Эллипс ёйи LM орқа томондаги айлана ёйи EL дан тушган соядир.

Оралиқдаги бирорта F нуқтадан тушган соя F_c нуқтани топиш учун олдин шу нуқтадан ўтган нурнинг фасад текислигидаги проекцияси Ff' ўтказилади ($Ff' \parallel p'S$). SF нур билан цилиндрининг ясовчиси $p'f'$ кесишиб, изланган F_c нуқтани ҳосил қиласди.

19- мисол. Перспективада берилган обьектнинг соялари ясалсин. Қуёш кузатувчининг орқа томонида, ўнгда (S , s нуқталар) берилган (294- шакл).

Я саш. Объектнинг ўзига хос нуқталаридан, қирраларидан тушган соялар олдинги мисолларда қўлланилган ёруғлик нурлари текисликларидан фойдаланиб топилади. Масалан, арка тепасидаги зонтдан тушган сояни ясаш учун зонтнинг M нуқтаси орқали горизонтал проекцияловчи нур текислиги ўтказилади. Нур текислиги (бу текисликнинг обьектга кирадиган зинапоя майдончасидаги изи st) обьект фасадидаги вертикаль девор текислигини I нуқтадан кутарилган вертикаль чизик бўйича ташкилланади.

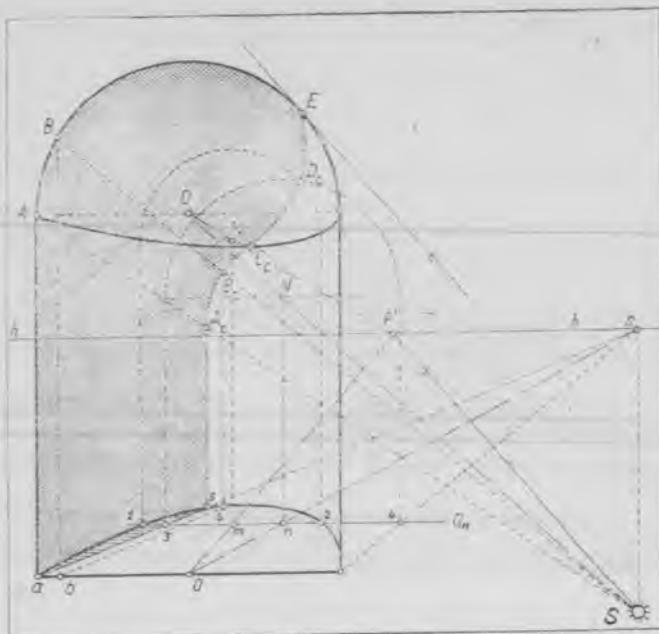
294- шакл

йича, ичкарироқдаги вертикал текисликни 2 нүктадан күтарилигандын вертикал чизик бүйича кесиб ўтади. 1 ва 2 нүкталардан күтарилигандын чизиқтар билан SM нур кесишиб, M нүктадан фасад томондаги вертикал текисликтерге тушган ва тушиши мүмкін булған соялар — M_c , M'_c нүкталарни ҳосил қиласы. Бу нүкталар орқали F_2 нүктеге йўналған чизиқтар ўтказилса, MN қиррадан фасад томондаги вертикал текисликтерге тушган соя келиб чиқади. Аркнинг фасад томондаги қиррасидан ичкари томондаги вертикал текисликка тушган соя қирранинг шаклини ўзgartирмай такрорлайди, яъни вертикал қисмининг сояси вертикал чизик, айланга ёйининг сояси айланга ёйи бўлади, чунки фасаддаги қиррани ва қирранинг вертикал текисликдаги соясини битта нурлар цилиндрининг ўзаро параллел иккиси текислик билан кесишлишидан ҳосил бўлган чизик деб қараш мүмкін.

20- мисол. Юқори томони шарсимон цилиндрик токчанинг соялари ясалсин. Кўёшнинг вазияти перспективада S , s нүкталар билан берилган (295- шакл).

Ясаш. Токчанинг $aABE$ қиррасидан тушадиган соянинг $a\bar{b}$ қисми токчанинг горизонтал текислигига, $5A_c\bar{B}_cC_c$ қисми цилиндр сиртига ва қолган C_cD_cE қисми чорак шарнинг ички сиртига тушади. Соянинг текисликка ва цилиндр ички сиртига тушган қисмлари, олдинги мисоллардагидек, горизонтал проекцияловчи нур текисликтери ёрдамида топилади, уларни ясаш шаклинг ўзидан тушунарли.

Соя контурунинг бошланиши нүктаси E токчанинг ярим айланга қиррасига нурларнинг фасад текислигидаги проекцияларининг йўна-

295- шакл

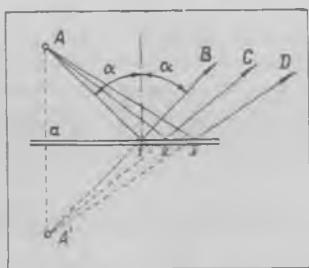
лиши $r'S$ га параллел қилиб, уринма үтказиш йўли билан аниқлаши.

Соя контурининг EC_c қисмидаги бирорта D_c нуқтани аниқлаш учун фасад текислигига параллел бўлган ёрдамчи фронтал Q текисликдан фойдаланиш мумкин (Q_n — текисликнинг горизонтал изи). Бу текислик токчанинг шарсимон қисмини маркази M нуқтада бўлган ва радиуси $Im - m^2$ га teng ярим айланга бўйича, нурлар цилиндрини маркази N нуқтада бўлган ва радиуси $3n = n^4$ кесмага teng ярим айланга бўйича кесади. Бу ярим айланаларнинг кесишган нуқтаси D_c соя контурига оид изланган нуқта бўлади.

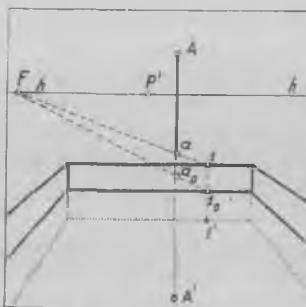
90- §. Кўзгу сиртларда акс этиб куриниши

Кўзгунинг олд томонида турган A нуқтадан чиқкан $A1, A2, A3, \dots$ нурлар кўзгу сиртидан акс этиб тарқалган $1B, 2C, 3D, \dots$ йўналишлар бўйича кетади (296- шакл). Агар тарқалган бу нурларнинг боғлами кишининг кўзига тушса, улар кўзгунинг орқа томонидаги A' нуқтадан чиқканга ўхшаб куринади.

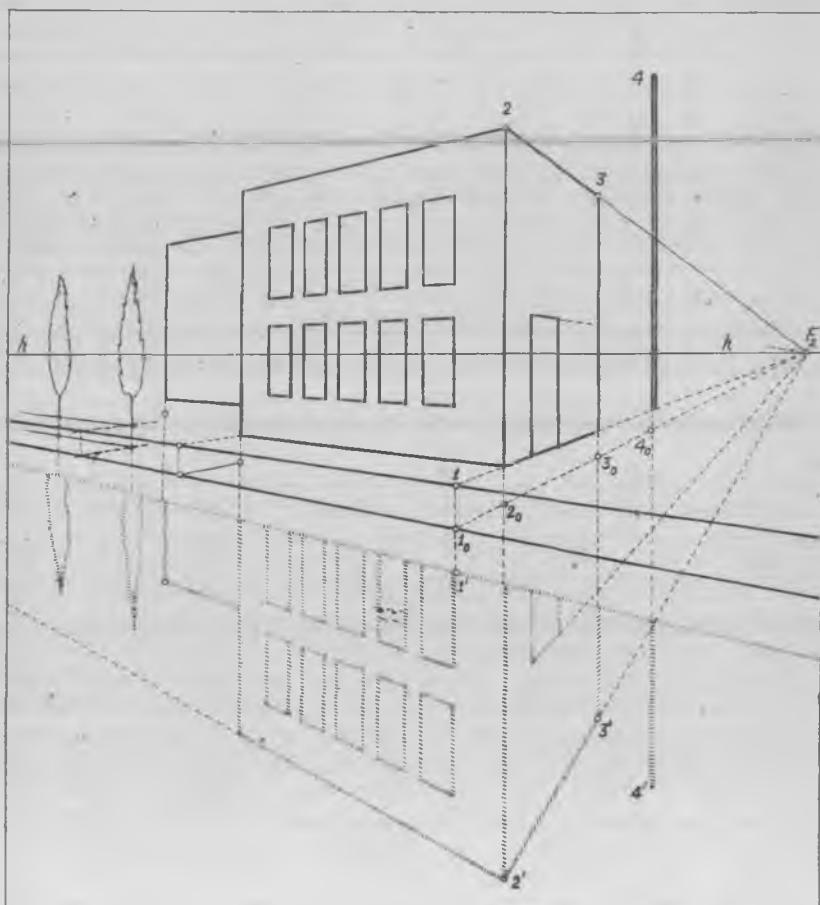
Физикадан маълумки, тушган нур (масалан, $A1$) ва акс этган нур ($1B$) нинг тушган нуқтасидан кўзгу текислигига нисбатан үтказилган перпендикуляр билан бир текисликда ётади ҳамда нурнинг тўшиш бурчаги акс этиш бурчагига teng бўлади ($\alpha = \beta$). Шунинг учун A, A' нуқталар кўзгунинг текислигига

296- шакл

297- шакл

298- шакл

нисбатан симметрик нүқталар бұлади (AA' күзгү текислигига перпендикуляр әр $aA=aA'$) A' нүқта A нүқтанинг күзгуда акс этиб күриниши ёки мавхұм тасвири дейилади.

Нарсанинг күзгуда (ёки сувда) акс этиб күринишини ясаш учун нарсанинг ҳар қайси характеристикалық нүқтаси орқали күзгү текислигига нисбатан перпендикуляр үтказиб, уни күзгунинг орқа томонига тенг масофада давом эттириш керак; шундай килиб, топилған нүқталар тегишли разища ұзаро туташтирилса, нарсанинг акси келиб чиқади.

297- шаклда ҳовуз бүйіда турған вертикаль Aa қозиқдан сувга тушған тасвири ясаш күрсатылған. Қозиқдан сувга тушған тасвири ясаш учун горизонт чизигида олинған бирорта иктиерий F нүқта қозиқнинг асоси a нүқта билан туташтириләди ва Fa чизик ҳовузнинг вертикаль девори қирраси билан I нүқтада кесишгүнча давом эттириләди. Бу I нүқтанинг сув сиртидаги проекцияси I_0 нүқта F нүқта билан туташтириләди. I_0F чизик билан Aa чизикнинг давоми кесишиб, қозиқнинг сув сиртидаги асоси a_0 нүқтани ҳосил қилади. Энді a_0 нүқтадан узуулиги Aa_0 кесмага тенг кесма қўйилса, қозиқнинг сувдаги акси келиб чиқади.

298- шаклда сув бүйінша қурилған бино ва унинг сувдаги акси перспективада тасвиранған.

XVI бөл. СОНЛАР БИЛАН БЕЛГИЛАНГАН ПРОЕКЦИЯЛАР

91- §. Усульнинг таърифи. Нүқталарнинг проекциялари

Инженерлик қурилиш ишларыда күпинча ер сиртини тасвирлашга ва шундай тасвиirlарда түрли сұнъий иншоотларни (темир йұлларни ва автомобиль йұлларини, каналларни, гидроузелларни, аэродромларни, майдонча ва бошқаларни) проекциялашга ва бир қатор метрик масалаларни ечишга тұғри келади.

Ер юзининг ва ер иншоотларининг шакллари мұраккаб, баландлыклари бошқа үлчамларига нисбатан ниҳоятда кичик бұлған учун уларнан бир-бираға перпендикуляр бұлған иккى текисликтеги ортогонал проекциялар методида, бинобарин, аксонометрик ёки перспективиа методларыда ҳам тасвирлаш жуда қийин ва ноқулайды. Шунинг учун бу мақсадда үрта асрлардан бери махсус усулда (сонлар билан белгиланған проекциялар текислигидан олисліккларини (нүқталарнинг баландлыкларини) күрсатувчи фронтал проекциялари сонлар (белгилар) билан алмаштириләди.

Шундай қилиб, нүқталарнинг проекциялар текислигиги сифатыда қабул қилинған бирорта горизонтал текисликтен олисліккларини күрсатувчи сонлар билан таъминланған тұғри бур-

чакли проекциялари сонлар билан белгиланган проекциялар дейилади.

Баъзи масалаларни ечишда вертикал текисликдаги проекцияни ясашга ҳам тұғри келади, лекин бу проекция фасад күрнишида эмас, балки асосий горизонтал проекциялар текислиги билан жипслаштирилған вертикал кесим күрнишида ясалади.

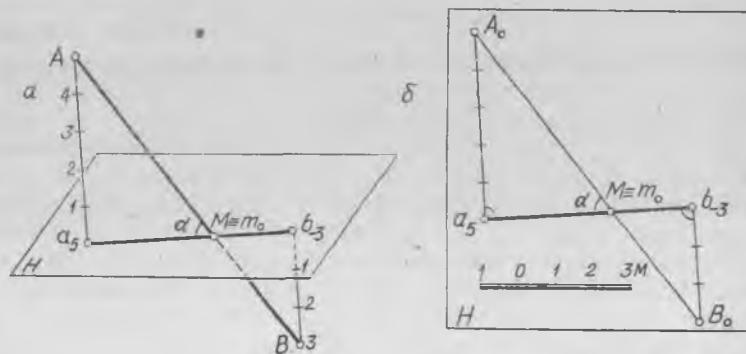
Асосий горизонтал проекциялар текислиги (ноль даражали текислик) сифатида, одатда, деңгиз, дарё ёки океан сувининг юзи қабул қилинади.

Асосий горизонтал текисликнинг юқори томонида жойлашган нүқталарнинг белгилари мусбат ҳисобланади ва бундай белгиларни күрсатувчи сонлар ишорасын ёзилади. Асосий текисликнинг ост томонида жойлашган нүқталарнинг белгилари манфий ҳисобланади. Манфий белгиларни күрсатувчи сонлар олдига минус ишорасы қўйилади. Асосий текисликдаги нүқталарнинг белгилари ноль бўлади.

Узунлик бирлиги сифатида кўпинча метр олинади.

299-шакл, а да асосий горизонтал текисликнинг юқори томонида 5 м баландда турган A нүқтани ва асосий текисликнинг ост томонида 3 м пастда турган B нүқтани проекциялаш күрсатилган. A ва B нүқталардан асосий (H) текислика туширилган перпендикулярларнинг асослари a_5 , b_3 нүқталар A , B нүқталарнинг сонлар билан белгиланган проекциялари бўлади. Нүқтанинг фазодаги ўрнини унинг сонлар билан белгиланган проекцияси бўйича аниқлаш учун чизманинг масштабини билиш керак. Нүқтанинг проекциясидан текислика нисбатан ўтказилган перпендикуляр бўйича тегишли масштабда нүқтанинг баландлиги қўйилса, унинг фазодаги ўрни келиб чиқади.

299-шакл, б да нүқталарнинг сонлар билан белгиланган проекциялари күрсатилган чизмаси тасвирланган. Бундай чизмаларни шартли разишда планлар деб атаемиз. Планларда узунлик масштаби чизилиши лозим.

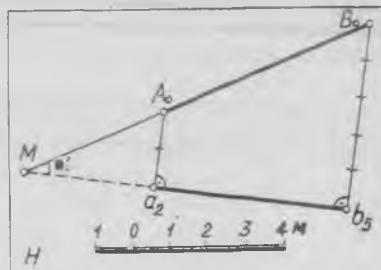
299- шакл

92- §. Тұғри чизиқнинг проекцияси

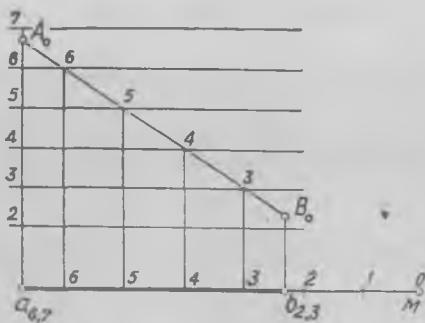
Асосий (H) текисликдаги a_5 ва b_{-3} нүкталарни туташтирасқа (299-шакл, a ва b), фазодаги AB кесманинг сонлар билан белгиланған проекцияси ҳосил бұлади. Тұғри чизиқ кесмаси проекцияның узунлиги ($a_5 b_{-3}$) тұғри чизиқнинг құймаси дейилади. M нүкта тұғри чизиқнинг асосий текисликдағы изи, α бурчак тұғри чизиқнинг асосий текисликка қиялік бурчагидир. 299-шакл, b дагы планда тасвирланған AB кесманинг ҳақиқий узунлиги A_0B_0 ни, изи M нүктаны ва H текислик билан ҳосил қылган бурчаги α ни топиш күрсатылған. Бунинг учун кесмани проекцияловчи текислик $ABb_{-3}a_5$ унинг изи $a_5 b_{-3}$ атрофида айлантириб, H текисликка жойлаштирылған.

300- шаклда асосий текисликнинг юқори томонида жойлашған AB тұғри чизиқ кесманинг берилған a_2b_5 проекцияси бүйіча ҳақиқий узунлигини, M нүктаны ва α бурчакни топиш күрсатылған. Бунинг учун проекцияга нисбатан a_2 нүктадан үтказилған перпендикуляр бүйіча 2 м, b_5 нүктадан үтказилған перпендикуляр бүйіча 5 м құйилса, ҳосил бұлған трапецияның A_0B_0 томони кесманинг ҳақиқий узунлигига teng бұлади. A ва B нүкталар асосий текисликнинг бир томонида бұлған учун уларнинг баландліктері (2м, 5м) үтказилған перпендикуляrlар бүйіча проекциянинг бир томонига құйилади. Проекция a_2b_5 нинг давоми билан A_0B_0 давоминини кесишгандык нүктаси AB чизиқнинг H текисликдагы изини (M нүктаны) ҳосил қылади.

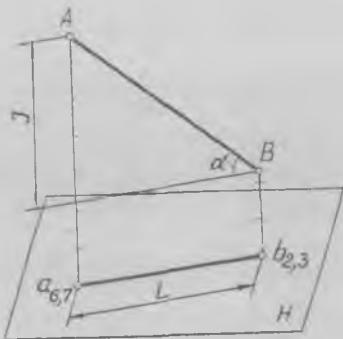
Күпинча тұғри чизиқ планда каср сонлар билан белгиланған проекция орқали берилади. Шундай қолларда проекциянинг бутун сонлар билан белгиланадын нүкталарини топишга тұғри келади. Бундай нүкталарни топиш тұғри чизиқни интерполяция қилиш дейилади. 301- шаклда нүкталарнинг проекциялари $a_{6,7}$ ва $b_{2,3}$ орқали берилған тұғри чизиқ проекциясининг бутун сонлар билан белгиланғандык нүкталарини аниклаш усули (интерполяция қилиш) күрсатылған. Бунинг учун тұғри чизиқнинг проекцияси $a_{6,7}$ ва $b_{2,3}$ га параллел вә оралиқлары ұзаро тенг бир неча тұғри чизиқ үтказыб, уларни 2, 3, 4, ... белгили даражада чизиқлары сифатида қабул қыламиз. Берилған тұғри чизиқнинг проекциясыга нисбатан $a_{6,7}$ ва $b_{2,3}$ нүкталардан күтариылған перпендикуляларнинг тегишли 6, 7 вә 2, 3 даражаларыда A_0 ва B_0 нүкталарни аниклайдыз. A_0 ни B_0 билан туташтирамиз. Бу чизиқнинг даражада чизиқлары билан кесишгандык.

300- шакл

301- шакл

302- шакл

нуқталари 3, 4, 5, 6 белгиларга эга булади. Бу нуқталардан тұғри чизикнинг проекциясига туширилған перпендикулярнинг асослари белгилари бутун сонлар 3, 4, 5, 6 бұлған нуқталарнинг проекциялари бұлади. Күриниб турибдикі, бу нуқталар тұғри чизикнинг проекциясияни тенг кесмаларга булади. 3 нуқтадан ұнг томонға шундай кесмаларни құйиб, 2, 1, 0 нуқталарни топамиз. Белгиси ноль бұлған M нуқта тұғри чизикнинг ассоций тексисликдаги изидир.

Проекциядаги 6—5, 5—4, 4—3, ... кесмалар узаро тенг бұлғиб, уларнинг ұарыби бири тұғри чизикнинг интервали (оралиғи) дейилади.

Демак, баландликларининг фарқи бир бирликка (1 м га) тенг бұлған икки нуқта орасидаги горизонтал масофа интервал деб аталади.

Тұғри чизикнинг ихтиерий иккита A ва B нуқтаси орасидаги горизонтал масофа L құйма деб, шу нуқталар орасидаги вертикаль масофа I эса құтарилиш деб аталды (302- шакл). Құймани құтарилишга бұлған нисбати интервал l ни беради, яъни:

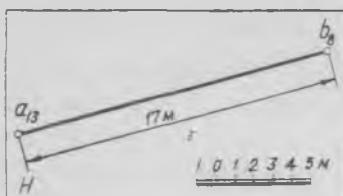
$$l = \frac{L}{I} = \operatorname{ctg} \alpha. \quad (1)$$

Құймаси бир бирликка (1 м га) тұғри келадиган құтарилиш тұғри чизикнинг қиялиги деб аталади. Құтарилишнинг құймага оүлган нисбати қиялик i ни беради, яъни:

$$i = \frac{I}{L} = \operatorname{tg} \alpha. \quad (2)$$

Шундай қилиб, тұғри чизикнинг интервали қиялигининг тескари қийматига тенгdir, яъни:

$$l = -\frac{1}{i}. \quad (3)$$

303- шакл

1- мисол. AB кесманинг интервали l аниқлансан (303- шакл).

Ечиш. $a_{13}b_8$ проекциянинг узунлигини чизманинг масштаби бўйича ўлчаб, қўймани топамиз ($L = 17$ м). Кўтарилиш $I = 13 - 8 = 5$ м. Бундан:

$$l = \frac{L}{I} = \frac{17}{5} = 3,4 \text{ м}$$

келиб чиқади.

Демак, AB тўғри чизиқ горизонтал проекциясининг ҳар бир 3,4 метридан кейин 1 метр кутарилади.

2- мисол. AB кесманинг проекцияси $a_{24,3} b_{12,3}$ ва проекциянинг узунлиги $L = a_{24,3} b_{12,3} = 36$ м берилган. Чизиқнинг интервали, қиялиги ва A нуқтадан B нуқта томонга қараб, 10 м масофада турган C нуқтанинг белгиси топилсун.

Ечиш. Интервал:

$$l = \frac{36}{24,3 - 12,3} = 3 \text{ м};$$

Қиялик:

$$l = \frac{l}{I} = \frac{1}{3} \text{ м.}$$

C нуқтанинг белгиси A нуқтаникidan $10 \times \frac{1}{3} = 3,33$ м кам бўлади. Демак, C нуқтанинг белгиси $24,3 - 3,33 = 20,97$ м дир.

Бу мисолдан шундай хуоса чиқариш мумкинки, сонлар билан белгиланган проекцияларда тўғри чизиқни унинг проекцияси йўналиши, бирорта нуқтасининг белгиси ва қиялиги (ёки интервали) билан берилса ҳам булар экан.

98-§. Икки тўғри чизиқнинг проекциялари

Икки тўғри чизиқ параллел, кесишган ёки учрашмас бўлиши мумкин.

1. *Ўзаро параллел тўғри чизиқлар.* Бу ҳолда тўғри чизиқларнинг проекциялари ўзаро параллел, қиялик (ёки интерваллари) тенг, белгилари эса бир томонга ўсади.

2. *Ўзаро кесишувчи икки чизиқ.* Бундай тўғри чизиқларнинг проекциялари ўзаро кесишибди ва бу кесишув нуқтасининг белгиси иккала тўғри чизиқ учун ҳам бир хил бўлади.

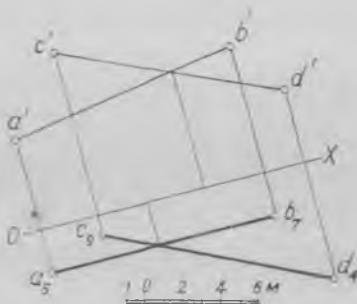
3. *Учрашмас тўғри чизиқлар.* Агар тўғри чизиқларнинг проекциялари ўзаро параллел ёки кесишув шартларини қаноатлантирумаса, ундаи тўғри чизиқлар учрашмас бўлади.

Икки тўғри чизиқнинг ўзаро кандай жойлашганлигини аниқ-

лаш учун уларни бирорта вертикаль текисликка проекциялаб, бу текисликки асосий (H) текисликка жипслаштирса ҳам бўлади. Чизиқларнинг янги проекциялари ва сонлар билан белгиланган проекциялари биргаликда уларнинг фазода ўзаро қандай жойлашганини, ортогонал проекциялар бўлимида кўриб ўтилган шартларга мувофиқ аниқлаш имконини беради.

Мисол. Сонлар билан белгиланган проекциялари (a_5b_7, c_9d_4) орқали берилган тўғри чизиқларнинг ўзаро жойлашуви аниқлансин (304- шакл).

Ечиш. AB чизикнинг проекциясига параллел тўғри чизик ўтказиб, уни проекциялар ўқи сифатида қабул қиласиз ($OX \parallel a_5b_7$). Ўқдан бошлаб, чизманинг масштабида нуқталарнинг баланддиклари ни кўямиз. Тўғри чизиқларнинг янги проекциялари ($a'b'c'd'$) билан берилган горизонтал проекциялари (a_5b_7, c_9d_4) биргаликда чизиқларнинг фазода ўзаро жойлашувини аниқлайди. Бу мисолдаги чизиқлар учрашмас, чунки бир номли проекцияларнинг кесишган нуқталари OX ўқча нисбатан бир перпендикулярда эмас.

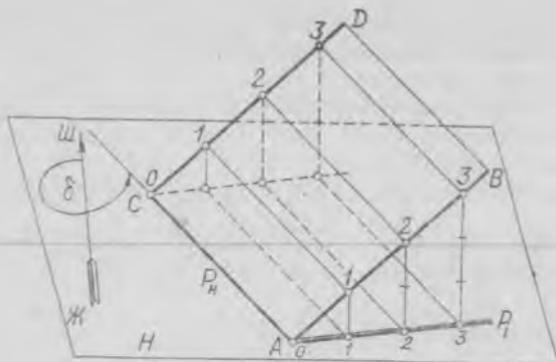

304- шакл

94- §. Текислик

Сонлар билан белгиланган проекцияларда текислик, ортогонал проекциялардаги сингари, бир тўғри чизиқда ётмаган учта нуқтанинг проекциялари, тўғри чизик ва унда ётмаган нуқтанинг проекциялари, иккита кесишувчи ёки параллел чизиқларнинг проекциялари орқали берилиши мумкин. Аммо сонлар билан белгиланган проекцияларда текисликни унинг қиялик масштаби билан бериш энг кулай усувлардандир. Энг катта қиялик чизигининг даражаларга бўлинган (интервали кўрсатилган) проекцияси текисликнинг қиялик масштаби деб аталади.

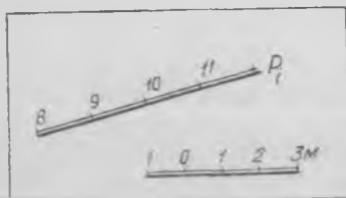
305- шаклдаги яқъол тасвирда P текислик ва унинг элементлари кўрсатилган. AB, CD чизиқлар текисликнинг энг катта қиялик чизиқлари, AC чизик текисликнинг H текисликдаги изи, $1—1, 2—2, 3—3$ чизиқлар бир-бираидан (баланддиги буйича) 1 м масофада турган горизонталлардир. Энг катта қиялик чизиги AB нинг проекцияси қўш (бири иккинчисидан йўғонроқ) чизик билан чизилган ва P_i билан белгиланган. Шу P_i чизик текисликнинг қиялик масштаби дейилади. Текислик горизонталларининг проекциялари билан қиялик масштаби P_i тўғри бурчак остида кесишиади. Ёндош горизонталларнинг проекциялари орасида масофа текисликнинг интервали дейилади. Текисликнинг интервали унинг энг катта қиялик чизигининг интер-

305- шакл

валига тенг ва түгри келади. Шунга кўра, текисликни унинг бирорта энг катта қиялик чизигининг даражаларга бўлинган проекцияси (P_i) билан бериш мумкин (306- шакл).

P текисликнинг H текислика нисбатан қиялик бурчаги α (305- шакл) текисликнинг пасайиш бурчаги дейилади. Бу бурчак энг катта қиялик чизиги (AB) ва унинг проекцияси (P_i) орасидаги бурчак билан ўлчанади (305- шакл).

306- шакл

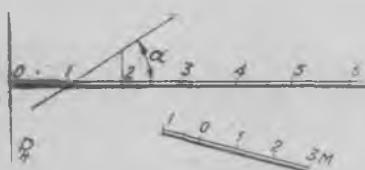
Ер меридианининг ўналиши билан текисликнинг изи ёки горизонталларининг проекциялари орасидаги δ бурчак текисликнинг ёйилиш бурчаги дейилади. Белгиларнинг ўсиш томонига қараб турилганда горизонталларнинг ўнг тарафидаги ўналиши текисликнинг ёйилиши ўналиши дейилади. δ бурчак меридианнинг (магнит стрелкасининг) шимолий учida ёйилиш ўналишигача соат стрелкаси юришининг тескари томони бўйича ўлчанади (305- шакл).

Текисликнинг пасайиш бурчаги ва ёйилиш бурчаги геологияда қўлланилади. Пасайиш ва ёйилиш бурчаклари тоғ жинслари қатламларининг ер қобиғида жойланишини кўрсатувчи элементлардир.

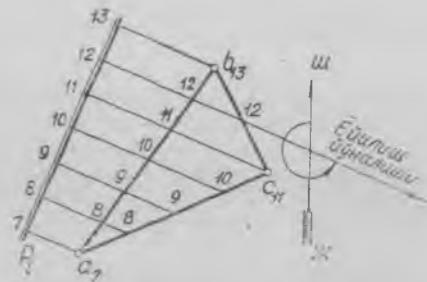
1- мисол. Текисликнинг қиялик масштаби P_1 ва чизманинг масштаби берилган (307- шакл). Текисликнинг изи (P_H) ва пасайиш бурчаги (α) топилсан.

Е чиш. З нуқтадан чап томонга уч интервал қўйиб, белгиси 0 бўлган нуқтани аниқлаймиз. Текисликнинг изи шу нуқтадан қиялик масштабига перпендикуляр бўлиб ўтади ($P_H \perp P_i$).

Текисликнинг пасайиш бурчагини топиш учун, бир катети

307- шакл

308- шакл

интервалга, иккинчи катети баландлик масштабининг (чизма масштабининг) бирлигига тенг бўлган тўғри бурчакли учбурчак ясаймиз. Бу учбурчакнинг интервалга тенг катети билан гипотенузаси орасидаги бурчак изланган α бурчакка тенг бўлади.

2- мисол. Учта A , B , C нуқталарнинг проекциялари билан берилган P текисликнинг қиялик масштаби (P_1) ясалсин ва ёйилиш бурчаги δ аниқлансин (308- шакл).

Ечиш. AB ва AC чизикларнинг проекцияларини даражаларга булиб (301- шаклда курсатилган усул билан), белгилари бир хил бўлган нуқталарни тўғри чизиклар воситасида туташтирамиз. Бу чизиклар P текислик горизонталларининг проекциялари бўлади. Қиялик масштаби P_1 горизонталларнинг проекцияларига перпендикуляр қилиб чизилади. Уни исталган жойдан ўткизиш мумкин. Текисликни ёйилиш бурчаги δ ни ўлчаш чизманинг ўзидан тушунарли.

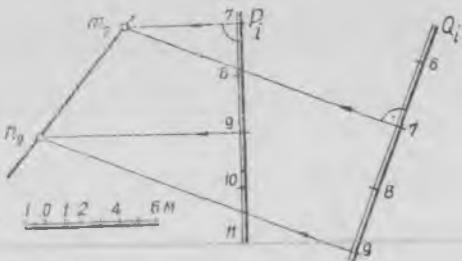
95- §. Икки текислик

1. **Параллел текисликлар.** Агар бир текисликнинг қиялик масштаби иккинчи текисликнинг қиялик масштабига параллел, интервали интервалига тенг ва белгиларининг кўпайиши бир йўналишда бўлса, бундай текисликлар фазода ўзаро параллел бўлади (309- шакл).

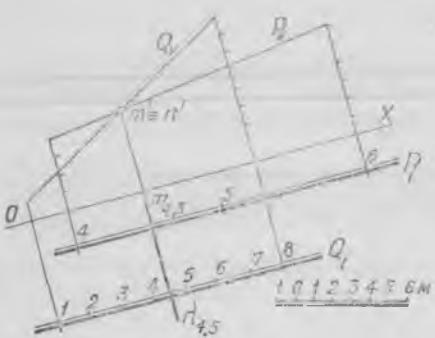
2. **Кесишувчи текисликлар** Икки текисликнинг ўзаро кесишув чизигини ясаш учун бу ерда ҳам ортогонал проекциялардаги-дек, ёрдамчи кесувчи горизонтал текисликлардан фойдаланилади. Ҳар қайси ёрдамчи текислик берилган текисликларни уларнинг бир хил белгили горизонталлари бўйича кесади. Бу горизонталларнинг кесишган нуқтаси текисликларнинг ўзаро кесишув чизигига оид умумий нуқта бўлади.

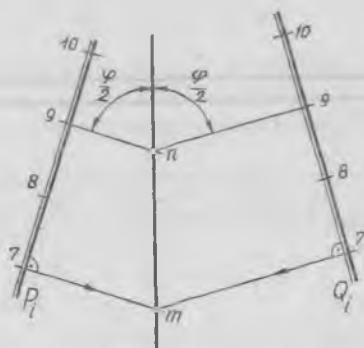
309- шакл

310- шакл

311- шакл

312- шакл

Мисол. P ва Q текисликларнинг қиялик масштаблари P_1 ва Q_1 берилган (310- шакл). Текисликлар кесишув чизигининг проекцияси ясалсин.

Ечиш. Қиялик масштаблари P_1 ва Q_1 да белгилари бир хил булган, масалан, 7 ва 9 нүкталар оламиз ва улар орқали қиялик масштабларнiga перпендикуляр қилиб, горизонталларнинг проекцияларини үтказамиз. Бир горизонтал текисликда ётган тегишли горизонталлар проекцияларининг кесишиган нүкталари m_7 , n_9 орқали ўтган түғри чизик берилган P ва Q текисликлар кесишув чизигининг проекцияси булади.

Агар берилган текисликларнинг қиялик масштаблари P_1 ва Q_1 ўзаро параллел бўлса, кесишув чизигининг проекциясини топиш учун P ва Q текисликларни уларнинг горизонталларнiga перпендикуляр вертикаль текисликка қўшимча проекциялашдан фойдаланиш мумкин (311- шакл). Текисликларнинг янги (вертикаль проекциялар) текисликдаги излари P_V , Q_V нинг кесишиган нүктаси $m' \equiv n'$ кесишув чизигининг горизонтал проекцияси m_4 , $5 \dots n_4$, $5 \dots$ ни беради.

Агар берилган текисликларнинг пасайиш бурчаклари (демак, интерваллари) teng бўлса, уларнинг кесишув чизигининг проекцияси мазкур текисликлар горизонталлари орасидаги бур-

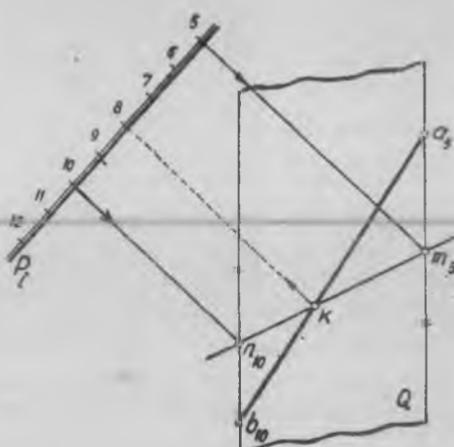
чакнинг биссектрисаси булади (312-шакл). Бу ҳолдан, нишаблари горизонтал текислик билан бир хил α бурчак ҳосил қилувчи бино томларининг планларини чизишда фойдаланилади.

96- §. Тўғри чизиқ билан текисликнинг кесишуви

Тўғри чизиқ билан текисликнинг кесишиган нуқтасини сонлар билан белгиланган проекцияларда ҳам, ортогонал проекциялардаги сингари, тўғри чизиқ орқали ўтказилган ёрдамчи текислик воситасида топиш мумкин. Фақат бу ерда ёрдамчи текислик сифатида умумий вазиятдаги текислик ўтказилади.

Мисол. Киялик масштаби P_i орқали берилган текислик билан проекцияси a_5b_{10} орқали берилган тўғри чизиқнинг кесишиган нуқтаси (K) топилсин (313-шакл).

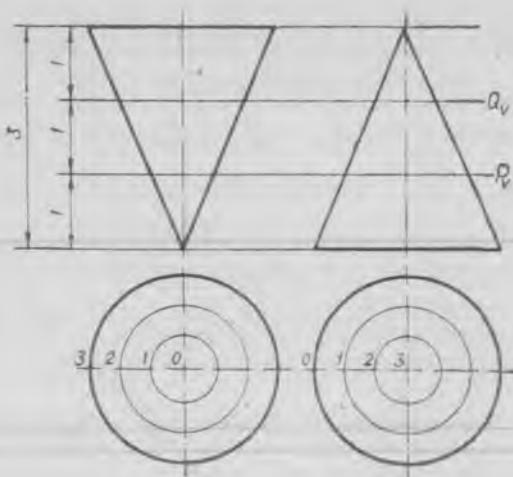
Ечиш. Берилган тўғри чизиқ орқали умумий вазиятдаги ёрдамчи θ текислик ўтказамиш. Бунинг учун a_5 , b_{10} йўналган иккита ўзаро параллел чизиқ ўтказамиш ва уларни ёрдамчи Q текисликнинг горизонталлари сифатида қабул қиласиз. Ёрдамчи Q текислик билан берилган P текислик кесишиув чизигининг проекцияси m_5n_{10} ни ясаймиз. Бу чизиқ a_5b_{10} билан кесишиб, изланган K нуқтанинг проекциясини ҳосил қиласиди. Агар m_5n_{10} чизиқ a_5b_{10} чизиқка параллел бўлса, AB тўғри чизиқ P текисликларни параллел бўлади.

313- шакл

97- §. Сиртларнинг проекциялари

Сонлар билан белгиланган проекцияларда сирт уз горизонталларининг проекциялари билан берилади. Сиртнинг асосий проекциялар текислигига параллел текислик билан кесилишидан ҳосил бўлган чизиқ шу сиртнинг горизонтали деб аталади. Иккита ёндош горизонтал орасидаги вертикал масофа, одатда, қабул қилинган бирликка (1 м га) teng қилиб олинади. Горизонталлар асосий текисликларни ўзгармай проекцияланади. Горизонталнинг нуқтаси ёнида турган белги чизиқнинг ҳаммасига қарашли бўлади. Горизонталларнинг проекцияларига ва белгиларига қараб, берилан сиртнинг шаклини аниқлаш қийин эмас. 314- шаклда иккита бир хил конус тавсирланган. Тушун-

314- шакл

тиришни осонлаштириш мақсадида конусларнинг фронтал текисликдаги проекциялари ҳам берилган.

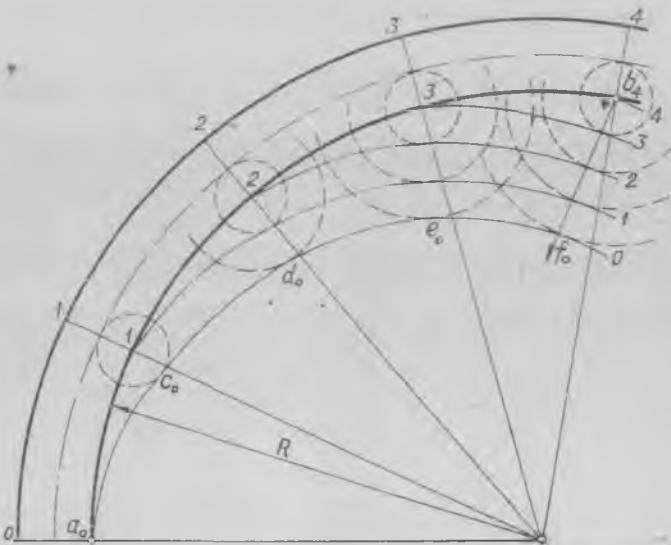
Фронтал проекциядаги P_v , Q_v чизиқлар кесувчи горизонтал текисликларнинг изларидир. Конусларнинг фақат сонлар билан белгиланган (горизонтал) проекцияларига қараб, улардан чандаги учи билан H текисликда, ўнгдагиси эса асоси билан H текисликда турганигини ва уларнинг бир хил конуслар эканлигини тасаввур қилиш учун қийин эмас.

Конусларнинг ҳамма ясовчилари H текисликка бир хил бүрчак остида қия бўлганлиги сабабли горизонталларнинг проекциялари орасидаги масофалар (интерваллар) tengdir. Тўғри доиравий конуснинг проекцияларидан қиялиги бир хил бўлган сиртларнинг горизонталларини ясашда фойдаланилади.

Мисол. Ички чети (лаби) R радиусли $a_2 b_4$ ёйдан иборат ва ён бағрининг қиялиги $2/3$ га teng темир йўл тупроқ кўтармаси сиртининг горизонталлари ясалсин (315- шакл).

Ечиш. 1. Кўтарма устки сиртининг горизонталларини ясаш учун $a_0 b_4$ ёйни teng 4 қисмга бўлиб, белгилари 1, 2, 3 бўлган нуқталарни аниқлаймиз. Бу нуқталарни ёй маркази билан туташтиришдан ҳосил бўлган кўтарма четлари орасидаги кесмалар $0 - a_0$, $1 - 1$, $2 - 2$, $3 - 3$ ва $4 - 4$ кўтарма устки сиртининг горизонталлари бўлади.

2. Кўтарма ён бағирларининг сиртлари бу мисолда қиялиги бир хил бўлган қайтиш қиррали эгри сиртлардир (141- шаклга қаранг). Қиялиги бир хил сирт, ясовчисининг қиялиги $\frac{2}{3}$ ва учи кўтарманинг чети бўйичи сурилаётган тўғри доиравий ёрдамчи конуснинг кетма-кет ҳолатларини ўровчи сиртдир. Бундан кўтарма ён бағирла-

315- шакл

рининг төризонталларини ясаш усули келиб чиқади. Олдин күттарма ички ён бағрининг горизонталларини ясаймиз. $\frac{2}{3}$ қияллік учун интервал $l = \frac{3}{2} = 1,5$ м бўлади.

Чизманинг масштабидан олинган ва $l=1,5$ радиус билан 1 нуқтадан ёй чизамиз. Бу ёйнинг ҳар бир нуқтаси 1 нуқтадан бир интервал масофада булгани учун, белгиси 0 бўлади, 2 нуқтадан радиуси $2l=3$ м ёй чизамиз. Бу ёйнинг ҳар бир нуқтаси 2 нуқтадан икки интервал масофада булгани учун белгиси ҳам 0 бўлади. 3 нуқтадан радиуси $3l=4,5$ м ли ва b_4 нуқтадан радиуси $4l=6$ м ли ёйлар чизамиз. Бу ёйлар нуқталари нинг белгилари ҳам 0 бўлади. Белгилари 0 бўлган ёйларга уринма қилиб ўтказилган силлиқ эгри чизик күттарма ички ён бағрининг белгиси 0 бўлган горизонтали бўлади. Нуқталарнинг белгилари 1, 2, 3, 4 бўлган горизонталлар ҳам шу йўсинда ясалади. Уриниш нуқталаридан ўтган $b_{4/o}$ тўғри чизик ички ён бағрининг қияллік масштаби бўлади.

Күттарма сиртқи ён бағрининг горизонталларини ясаш учун юқоридаги ёрдамчи конуслар горизонталларидан фойдаланиш мумкин.

Ер сиртининг ҳосил бўлиши ҳеч қандай геометрия қонунларига бўйсунмайди. Ер сирти топографик сирт дейилади. Топографик сиртларни уларнинг гори-

316- шакл

зонталлари проекциялари билан тасвирлаш энг құлай усулдир. 316- шаклда тепалик горизонталларининг проекциялари ёрдамда тасвирланган. Тасвирланган ернинг тепалик экәнлигини горизонталларининг шакл ва белгилари күрсатыб турибы.

98- §. Сиртларнинг текислик билан кесилиши

Сиртнинг текислик билан кесишув чизигини ясаш учун уларнинг белгилари бир хил бұлған горизонталларининг кесишган нұқталарини аниқлаш ва бу нұқталарни тартибли равиша ұзаро туташтириш керак.

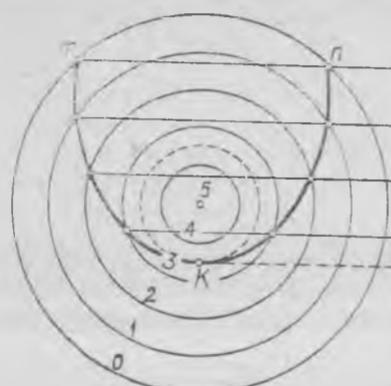
1- мисол. Горизонтал текисликдә турган түғри доиравий конус горизонталларининг проекциялари ва P текисликнинг киялик масштаби P берилген. Конус билан текисликнинг кесишув чизигининг проекцияси ясалсин (317- шакл).

Е чи sh. 1. Текислик горизонталларининг проекцияларини үтказамиз.

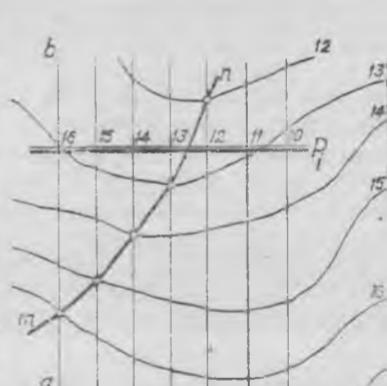
2. Конус горизонталларининг белгилари бир хил бұлған текислик горизонталлари билан кесишган нұқталарини аниқлаймиз ва уларни кетма-кет силлік зәрги чизик воситасыда туташтирамиз. t_kn зәрги чизик конус билан текисликнинг кесишувидан ҳосил бұлған зәрги чизикнинг проекцияси бұлади.

2- мисол. Типографик сиртнинг горизонталлари, P текисликнинг 16- горизонтали ab ва оғиши $i = \frac{1}{2}$ берилген. Топографик сирт билан P текисликнинг кесишган чизиги ясалсин (318- шакл).

Е чи sh. 1. Текисликнинг 15, 14, 13, ... горизонталларини үтказамиз. Иккى ёндош горизонталь орасидаги масофа интервалга тенг ($i = \frac{1}{2} = 2$ м) бұлади. Чизмада текисликнинг киялик масштаби P_i ҳам күрсатылған. У, горизонталларга перпендикуляр килиб, чизманинг исталған жойидан үтказилиши мумкин.

317- шакл

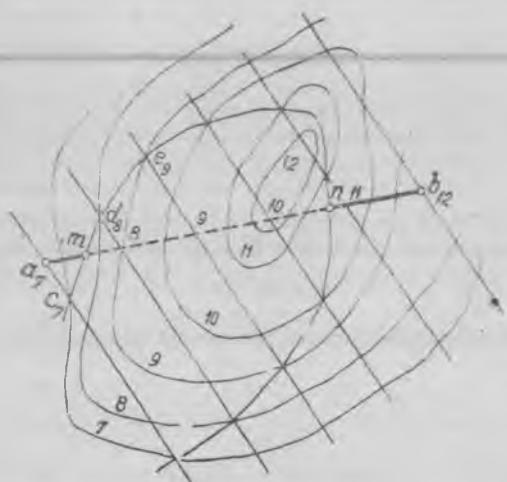
318- шакл

2. Топографик сиртнинг горизонталлари билан текисликнинг белгилари бир хил бўлган горизонталларининг кесишган нуқталарини аниқлаймиз ва уларни бир-бiri билан кетма-кет туташтирамиз. Қелиб чиқсан tt чизиқ топографик сирт билан берилган P текисликнинг кесишувидан хосил бўлган чизиқнинг проекциясидир.

99- §. Сирт билан түғри чизиқнинг кесишиши

Сирт билан түғри чизиқнинг кесишган нуқталарини аниқлаш учун олдин түғри чизиқ орқали бирорта ёрдамчи текислик ўтказилади. Кейин ёрдамчи текислик билан берилган сиртнинг кесишган чизиги ясалади. Бу чизиқ билан берилган түғри чизиқнинг кесишган нуқталари изланган нуқталар бўлади.

Мисол. AB түғри чизиқнинг проекцияси a_7b_{12} ва топографик сирт горизонталларининг проекциялари берилган. Түғри чизиқ билан сиртнинг кесишган нуқталари аниқлансин. (319- шакл).

319- шакл

Ечиш. 1. Берилган түғри чизиқнинг a_7 ва b_{12} нуқталари орқали икки та параллел чизиқ ўтказамиз. Бу чизиқлар AB орқали ўтказилган ихтиёрий ёрдамчи текислик горизонталларининг проекциялари бўлади. a_7b_{12} чизиқда белгилари 8, 9, 10, 11 бўлган нуқталарни аниқлаймиз ва улар орқали ёрдамчи текислик горизонталларининг проекцияларини a_7 ва b_{12} нуқталардан ўтган чизиқларга параллел қилиб ўтказамиз.

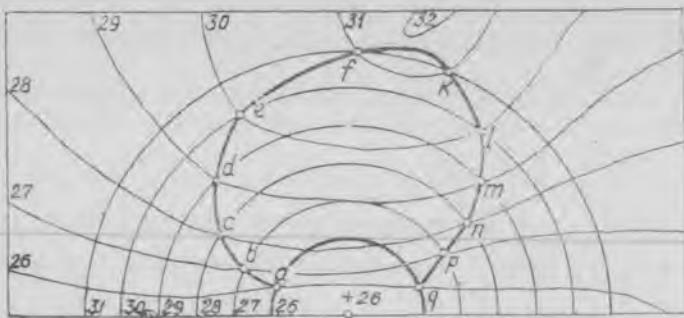
2. Ёрдамчи текислик билан топографик сирт-

нинг кесишган чизиги $c_7d_8e_9 \dots$ ни ясаймиз.

3. a_7b_{12} билан $c_7d_8e_9 \dots$ чизиқларнинг кесишган нуқталари m , n топографик сирт билан AB чизиқ кесишган нуқталарнинг проекциялари бўлади.

100- §. Сиртларнинг ўзаро кесишиши

Икки сиртнинг ўзаро кесишув чизигини сонлар билан белгиланган проекцияларда ясаш учун умумий ёрдамчи текисликлар усулидан фойдаланилади. Ёрдамчи кесувчи текисликлар сифатида горизонтал текисликлар қўлланилади. Ҳар бир шун-

320- шакл

дай ёрдамчи горизонтал текислик берилган сиртларни уларнинг горизонталлари бўйича кесади. Бу горизонталларнинг ўзаро кесишган нуқтаси берилган сиртларнинг ўзаро кесишув чизигига оид умумий нуқта бўлади. Амалда ёрдамчи горизонтал текисликлар ўtkазилади деб фараз қилинади, чизмада эса сиртларнинг белгилари бир хил бўлган горизонталларидан фойдаланилади.

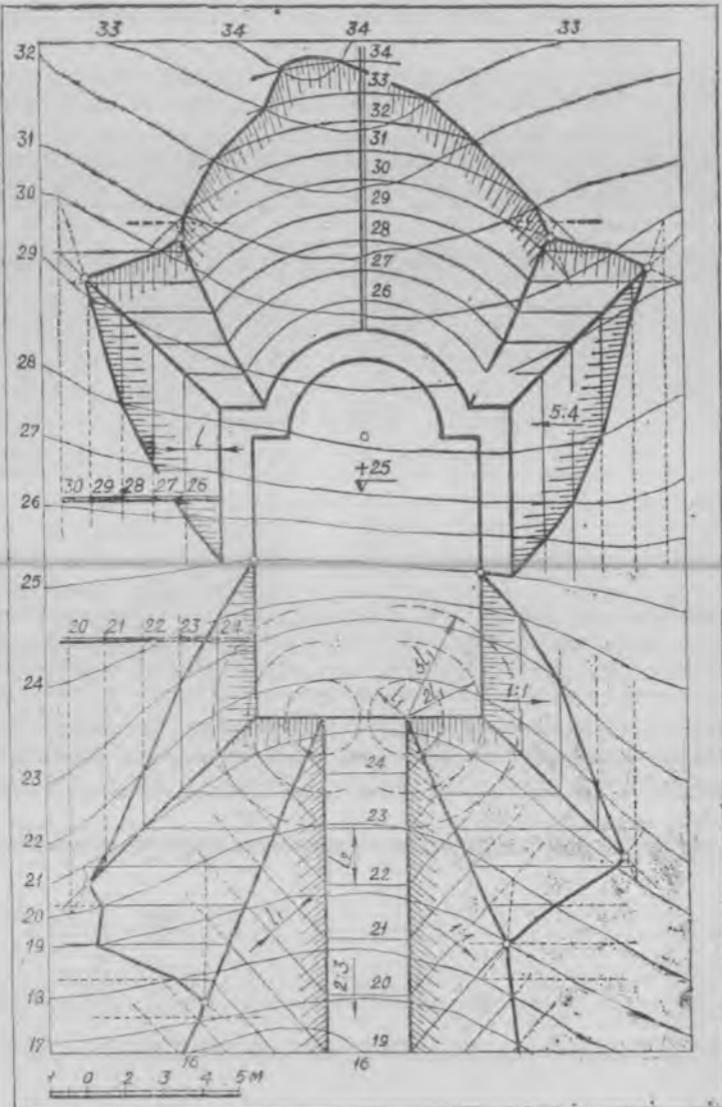
1- мисол. Горизонталлари орқали берилган тўғри доиравий конус сирт билан топографик сиртнинг кесишув чизиги ясалсин (320- шакл).

Ечиш: Конус сиртнинг горизонталлари билан белгилари бир хил бўлган топографик сирт горизонталларининг кесишиган нуқталарини аниқлаб, уларни кетма-кет туташтирасак, изланган кесишув чизигининг проекцияси $abc\dots q$ ҳосил бўлади.

2- мисол. Топографик сиртнинг горизонталлар билан ифодаланган плани берилган. Шу ерда контури курсатилган шаклдаги майдонча (супа) ва унга чиқадиган қия йўл (аппарель) қуриш керак (321- шакл). Майдончанинг белгиси (асосий (H) текисликдан баландлиги) +25. майдончанинг бир қисми чуқурликда (тупроқ олинган жойда), иккинчи қисми кўтармада (тупроқ тўкилган ерда) булади. Чуқурлик ён бағрининг қиялиги 5:4, кўтарма ён бағирларининг ва кўтармадаги аппарель ён бағирларининг қиялиги 1:1, аппарелнинг қиялиги 2:3 берилган.

Майдонча ва аппарель ён бағирларининг ўзаро ва топографик сирт билан кесишиган чизиқлари ясалсин.

Ечиш. Берилган қияликлар учун мос бўлган интерваллар аниқланади. Кейин топилган интервалларга биноан, майдонча ва аппарель ён бағирларининг горизонталлари чизилади. Бу горизонталларнинг белгилари бир хил бўлган топографик сирт горизонталлари билан кесишиган нуқталари кетма-кет туташтирилса, топографик сирт билан майдонча ва аппарель ён бағирларининг кесишиган чизиқлари ҳосил бўлади. Ёндош қияликларининг белгилари бир хил бўлган горизонталлари кесиши-

321- шакл

ган нүкталар үзаро туташтирилса, қияликларнинг (ён бағирларнинг) үзаро кесишгандар чизиқлари келиб чиқади.

Майдончанинг белгиси +25 м бўлгани учун унинг ер сирти 25-горизонталидан юқори (шимол) томондаги қисми чуқурликда жойлашган. Майдончанинг бу қисмини ва ён бағирларни қуриш учун ерни қазиб, тупроғини олиш керак. Майдон-

чанинг 25- горизонталдан паст (жануб) томондаги қисмини, аппарателни ва уларнинг ён бағирларини қуриш учун бу томонга тупроқ (масалан, майдонча учун 24 — горизонтал үтган ерга 1 м, 23 — горизонталда — 2 м ва ҳоказо қалинликда зичланган тупроқ) түкиш керак.

Чуқурлик горизонталларининг проекциялари орасидаги масофа (интервал) $0,8 \text{ м} \left(l = \frac{1}{\frac{5}{4}} = 1 : \frac{5}{4} \right)$, кўтарма горизонталларининг проекциялари орасидаги масофа эса 1 м $\left(l_1 = \frac{1}{\frac{1}{4}} \right)$. Текис қияликларнинг горизонталлари майдончанинг тегишли ён томонларига параллел тўғри чизиклар бўлади. Чуқурликнинг ярим айланага туташган сирти конус сирт бўлиб, унинг горизонталлари бир марказдан чизилган (концентрик) айланаларнинг ёйлари кўринишида тасвиранади. Аппарель горизонталларининг проекциялари орасидаги масофа 1,5 м $\left(l_2 = \frac{1}{\frac{1}{3}} = 1 : \frac{2}{3} \right)$. Аппарель ён бағирларининг горизонталлари, 315- шаклдаги қиялиги бир хил бўлган қайтиш қиррали сирт горизонталларини ясаш сингари, ёрдамчи конуслардан фойдаланиб чизилади. Аппарель четлари билан майдонча четининг кесишган нуқталаридан, радиуслари $l_1, 2l_1, 3l_1, \dots$ бўлган айланалар чизилади. Бу айланалар ёрдамчи конусларнинг 24, 23, 22, ... горизонталлари бўлади. Аппарель четларидаги 24 нуқталардан l_1 радиусли айланаларга, белгилари 23 нуқталардан $2l_1$ радиусли айланаларга, белгилари 22 нуқталардан $3l_1$ радиусли айланаларга ... үтказилган уриммалар аппарель ён бағирларининг 24, 23, 22, ... горизонталлари бўлади.

Майдончанинг чуқурликдаги қисми периметри бўйича кенгайтирилган. Бу запас ер қор-ёмғир сувлари чиқариладиган кюветлар ясаш учун керак бўлади.

МУНДАРИЖА

Кириш

Сүз боши	3
1- §. Чизма геометрия тарихидан кисқача маълумот	4
2- §. Фазовий шаклларни текисликка проекциялаш схемаларни	5
3- §. Проекцияларнинг асосий хоссалари	6
4- §. Нуқталарнинг фазодаги үринларини проекциялари бўйича аниқлаш	8

БИРИНЧИ БУЛИМ

Ортогонал проекциялар усули

(Монж усули)

I боб. Нуқтанинг ортогонал проекциялари	9
5- §. Фазонинг тўрт чоракка бўлинishi; нуқтанинг эпюри	9
6- §. Проекциялар текисликларига нисбатан турли вазиятда жойлашган нуқталарнинг эпюрлари	11
7- §. Фазонинг октантларга бўлинishi ва нуқтанинг уч текисликдаги ортогонал проекциялари	14
8- §. Нуқтанинг координаталари	17
9- §. Нуқталар ва шакллар симметрияси	20
II боб. Тўғри чизиқнинг проекциялари	21
10- §. Асосий тушунчалар	21
11- §. Умумий вазиятдаги кесманинг ҳақиқий узунлигини ясаш	22
12- §. Тўғри чизиқнинг проекциялар текисликларига нисбатан хусусий ҳоллари	24
13- §. Тўғри чизиқнинг излари	26
14- §. Эпюрда тўғри чизиқ кесмасини берилган нисбатда бўлиш	28
15- §. Икки тўғри чизиқнинг ўзаро жойлашуви	29
16- §. Кесишган тўғри чизиқлар орасидаги бурчакнинг проекциялари	32

III боб. Текислик

17- §. Текисликнинг эпюрда берилиш усуллари	34
18- §. Текисликнинг излари	35
19- §. Текисликнинг проекциялар текисликларига нисбатан турли вазиятлари	36
20- §. Проекцияловчи текисликларнинг хоссалари	39
21- §. Берилган текислика ётган тўғри чизиқнинг проекцияларини ясаш	41
22- §. Текисликнинг бош чизиқлари	42
23- §. Нуқталар ёки тўғри чизиқлар билан берилган текисликнинг изларини ясаш	45
24- §. Текислика ётган нуқталар	46

IV боб. Текисликларнинг ўзаро жойлашуви

Текислик билан тўғри чизиқ

25- §. Параллел текисликлар	47
---------------------------------------	----

26- §. Икки текисликнинг ўзаро кесишув чизигини ясаш	50
27- §. Текисликка параллел түгри чизиқлар	54
28- §. Түгри чизиқ билан текисликнинг кесишув нуқтасини ясаш	55
29- §. Текисликка перпендикуляр түгри чизиқ проекцияларини ясаш	59
30- §. Ўзаро перпендикуляр текисликлар	63
31- §. Умумий вазиятдаги ўзаро перпендикуляр түгри чизиқлар	65
32- §. Түгри чизиқ билан текислик орасидаги бурчак	66
33- §. Икки ёқли бурчаклар	68
V боб. Эпюрни қайта тузиш усуллари	70
34- §. Умумий тушунчалар	70
35- §.. Проекциялар текисликларини алмаштириш усули	71
36- §. Фронтал проекциялар текислигини алмаштириш	71
37- §. Горизонтал проекциялар текислигини алмаштириш	73
38- §. Проекция текисликларининг иккаласини кетма-кет алмаштириш	73
39- §. Проекция текисликларини алмаштириш усули билан ешиладиган асосий масалалар	74
40- §. Айлантириш усули (Асосий маълумот ва қоидалар)	79
41- §. Проекциялар текислигига перпендикулар ўқ атрофида айлантириш	80
42- §. Текисликни ўз горизонтали ёки фронтали атрофида айлантириш	86
43- §. Текисликни ўз изларидан бирни атрофида айлантириш	88
VI боб. Эгри чизиқлар	94
44- §. Умумий маълумот	94
45- §. Текис эгри чизиқлар	95
46- §. Фазовий эгри чизиқлар	97
VII боб. Эгри сиртларнинг ҳосил қилиниши, тасвиirlаниши ва техникада ишлатилиши	101
47- §. Умумий маълумотлар	101
48- §. Айланниш сиртлари	102
49- §. Чизиқли сиртлар	107
50- §. Винт сиртлар	113
51- §. Циклик ва график сиртлар ҳақида қисқача маълумот	117
VIII боб. Эгри сиртларга уринма текислик ўтказиш	120
52- §. Асосий тушунчалар	120
53- §. Уринма текисликлар ўтказиш мисоллари	121
IX боб. Сиртнинг текислик ва түгри чизиқ билан кесилиши	124
54- §. Айланниш сиртнинг текислик билан кесилиши	124
55- §. Чизиқли сиртнинг текислик билан кесилиши	127
56- §. Конус кесимлари	129
57- §. Сиртнинг түгри чизиқ билан кесилиши	134
X боб. Сиртларни ёйиш	137
58- §. Асосий маълумотлар	137
59- §. Конус сиртнинг ёйилмасини ясаш	138
60- §. Цилиндр сиртнинг ёйилмасини ясаш	140
61- §. Ёйилмайдиган сиртларнинг таҳминий ёйилмалари	143
62- §. Кесик айланниш конусининг ёйилмаси	144
XI боб. Сиртларнинг ўзаро кесишиши	145
63- §. Кесишишнинг асосий турлари. Кесишиш чизиқларини ясаш усуллари	145
64- §. Кўпёқ билан эгри сиртнинг кесишиши	147
65- §. Сиртларнинг кесишиш чизигини хусусий вазиятдаги параллел ёрдамчи текисликлар воситасида ясаш	149
66- §. Ўқлари кесишишган айланниш сиртларнинг кесишиш чизигини ёрдамчи шарлар воситасида ясаш	152
67- §. Айланниш сиртлари ўзаро кесишишнинг хусусий ҳоллари	155

ИККИНЧИ БУЛИМ

XII боб. Аксонометрик проекциялар	157
68- §. Асосий түшүнчалар. Аксонометрик проекцияларнинг турлари	157
69- §. Аксонометрияның асосий теоремасы	161
70- §. Тұғри бурчаклы аксонометрия ясашнинг назарий асослари	162
71- §. Айлананиң тұғри бурчаклы аксонометриясы	169
72- §. «Аниқ» ва «келирилған» аксонометриялар	171
73- §. Тұғри бурчаклы стандарт аксонометриялар	173
74- §. Тұғри бурчакдаги аксонометрияда яқын тасвирлар ясаш мисоллари	175
75- §. Қийшиқ бурчаклы баъзи аксонометрик проекциялар	180
76- §. Аксонометрияда сиртларнинг үзаро кесишүү чизиқларини ясаш	183

XIII боб. Ортогонал ва аксонометрик проекцияларда соялар	184
--	-----

77- §. Умумий маълумот	184
78- §. Нуқтадан түшгап сояни ясаш	187
79- §. Тұғри чизиқ кесмасыдан түшгап сояни ясаш	188
80- §. Текис шақлдан түшгап сояни ясаш	193
81- §. Геометрик жисмларнинг сояларини ясаш	195
82- §. Сояларни ясашга мисоллар	209

УЧИНЧИ БУЛИМ

XIV боб. Перспектива	218
83- §. Умумий маълумот	218
84- §. Асосий терминлар	221
85- §. Нуқтаниң перспективасы	223
86- §. Перспектива ясашда күриш нуқтасини танлаш	224
87- §. Перспектива ясаш усуллари	229

XV боб. Перспективада соялар	234
--	-----

88- §. Марказий ёритишида соялар ясаш	234
89- §. Параллел ёритишида соялар ясаш	239
90- §. Құзғу сиртларда акс этиб күрениш	258

XVI боб. Сонлар билан белгиланған проекциялар	260
---	-----

91- §. Усулнинг таърифи. Нуқталарнинг проекциялари	260
92- §. Тұғри чизиқнинг проекциясы	262
93- §. Икки тұғри чизиқнинг проекциялари	264
94- §. Текислик	265
95- §. Икки текислик	267
96- §. Тұғри чизиқ билан текисликнинг кесишүүи	269
97- §. Сиртларнинг проекциялари	269
98- §. Сиртларнинг текислик билан кесишлиши	272
99- §. Сирт билан тұғри чизиқнинг кесишиши	273
100- §. Сиртларнинг үзаро кесишиши	273

РАХИМ ХОРУНОВ

ЧИЗМА ГЕОМЕТРИЯ КУРСИ

Тошкент — «Ўқитувчи» — 1997

Мұхаррір Д. Аббосова
Бадий мұхаррір Ф. Некқадамбоев
Техн. мұхаррір С. Турсунова
Мусаққыл З. Содиқова

ИБ № 6257

Терішга берилда 26.01.96. Босишга рухсат этилде 10.07.96, Биічмәй 60×90^{1/16}.
Гип. қозғас. Кегілі 10 шпонсиз. Литературная гарнитура. Юқори босма усулида
босилди. Шартлы б. т. 17,5. Шартлы кр.-отт. 17,68. Нашр. т. 17,98. 2000 нұсқада.
Буюртма № 2816.

«Ўқитувчи» нашриеті. Тошкент, 129. Навоий күчаси, 30. Шартнома 11—247—92.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошполиграфкомбинати.
Тошкент. Навоий күчаси, 30. 1997.